

8/2135

O. L.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENKETTEDIK KÖTET

(490., 491., 492. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

1

TARTALOM.

CDLXXXX. SZÁM.

Lap

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK BEFOLYÁSA A KÜLPOLITIKÁRA. — Fraknói Vilmostól	1
SZÉLJEGYZETEK A SZENT KORONA TANÁHOZ. — Barabási Kun Józseftől	16
AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA. (III.) — Márki Sándortól	54
I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (II.) — Moldován Gergelytől	89
ASZJA. (I.) — Elbeszélés. — Turgenyev után, oroszról Trócsányi Zoltántól	113
KÖLTEMÉNYEK: <i>Hazafelé. Vörös hajnal.</i> — Vargha Gyulától	133
SZEMLE: 1. <i>Schmoller Gusztáv.</i> (1838—1917.) — Fekete Miklóstól	
2. <i>Zemplényi Tivadar.</i> (1864—1917.) — D.-től	136
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Gundolf Goethe-könyve.</i> (Fr. Gundolf: <i>Goethe.</i>) — Meszlény Rikárdtól	
2. <i>Villányi Andor könyvei.</i> (<i>Attak.</i> — <i>Legenda.</i> — <i>A férj és egyéb elbeszélések.</i>) — r. r.-től	
3. <i>Két aphorisma gyűjtemény.</i> (Gunyor Pál: <i>Tövises és rózsák.</i> — <i>Kner Izidor aforizmái.</i>) — Baros Gyulától	
4. <i>Könyv az olajfestésről.</i> (Balló Ede: <i>Az olajfestés mestersége.</i>) — C-s.-től	143

CDLXXXXI. SZÁM.

Lap

TOMPA MIHÁLY EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	161
AZ UDVARTARTÁS JOGI TERMÉSZETE. — Báró Wlassics Gyulától	169
A TOLNAI ORSZÁGGYŰLÉS KÜLÜGYI ACTIÓJA 1518-BAN. — Fraknói Vilmostól	211
ZRINYI MIKLÓS GYÁMJAI. — Takáts Sándortól	226
AZ ÁTMENETI GAZDASÁG KÉRDÉSÉRŐL. — Fellner Frigyesztől	250
I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (III.) — Moldován Gergelytől	271
ASZJA. (II.) — Elbeszélés. — Turgenyev után oroszról Trócsányi Zoltántól	282

	Lap
TOMPA EMLÉKE. — Költemény. — Léway Józseftől — — — — —	293
SZEMLE: <i>A mezőgazdaság a háború után.</i> — Bernát Istvántól — —	296
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Egy új Heine-regény.</i> (Doris Wittner: <i>Die Geschichte der kleinen Fliege.</i>) — Heinrich Gusztávtól	
2. <i>Török történetírók.</i> (Karácson-Szekfü: <i>Török történetírók.</i>) — d.-től	
3. <i>Regény a színész-életből.</i> (Laczkó Géza: <i>Noémi fia.</i>) — r. r.-től	
4. <i>Három fiatal elbeszélő.</i> (Ábrahám Ernő: <i>Csillagok a Tiszában.</i> — Komáromi János: <i>Csanak András Bécsben. Tilinkó.</i> — Mariay Ödön: <i>Aranyszájú Zongh.</i>) — k. l.-től — — — — —	305

CDLXXXII. SZÁM.

	Lap
A TŐKE-CONCENTRATIO PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁGON. — Hegedüs Loránttól — — — — —	321
TOMPA. — Négyesy Lászlótól — — — — —	340
A NEMZETKÖZI JOG MIBENLÉTE. — Somló Bódogtól — — — — —	356
A GYERMEKHALANDÓSÁGRÓL. — Schneller Károlytól — — — — —	368
TOLDI SZERELME ÉS A FRITHJOF-REGE. — Szentirmay Gizellától — — — — —	387
I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (IV.) — Moldován Gergelytől — — — — —	405
ASZJA. (III.) — Elbeszélés. — Turgenyev után oroszról Trócsányi Zoltántól — — — — —	417
EMLÉKEZÉS TOMPA MIHÁLYRA. (1817—1917.) — Költemény. — Szabolcska Mihálytól — — — — —	437
SZEMLE — <i>A zenei Wahrman-díj.</i> — Molnár Gézától — — — — —	440
ÉRTESÍTŐ 1. <i>A választójog reformja.</i> : I. ifj. Mikszáth Kálmán: <i>Az általános választójog.</i> — Concha Győzöttől. — II. Révai Mór: <i>Magyar demokrácia, magyar választójog.</i> — Memortól	
2. <i>Két új történelmi regény.</i> (Vándor Iván: <i>Balassa Báltint szerelmei.</i> Surányi Miklós: <i>A trianoni páva.</i>) — r. r.-től	
3. <i>Két új könyv Elszász-Lotharingiáról.</i> (Coubé: <i>Alsace, Lorraine et France rhénane.</i> Wetterlé: <i>Ce qu'étaient l'Alsace-Lorraine et ce qu'elle sera.</i>) — Petrich Bélától	
4. <i>Leibniz emlékezete.</i> (A Magy. Philosophiai Társ. Leibniz emlék-kötete). — Rózsa Dezsőtől	
5. <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Fraknoi Vilmostól	
6. <i>Egy cikk körül.</i> — — — — —	445

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK BEFOLYÁSA A KÜLPOLITIKÁRA.

— Első közlemény. —

A magyar történetírás méltán kérkedik azon ténynyel, hogy az angol magna chartával majdnem egyidejűleg jött létre az arany bulla, [mely, mint amaz, a királyi hatalomnak korlátokat szabott, a rendek jogi védelmére bástyákat emelt; sőt fölötte még azon előnnyel dicsekszik, hogy egyúttal a királyi hatalmat megszilárdította, a birtokaristokratia túlkapásaival szemben ellenállásra képesítette.¹

Alkotmányos intézményeink fejlődésének tanulmányozása a nemzeti önérzet részére egy másik tényben is táplálékot nyújt.

A Hunyadiak és Jagellók korából fönmaradt emlékek kétséget kizáró tnnúsága szerint volt idő, a mikor az európai nemzetek sorában a magyar ismerte föl legvilágosabban azon természetes kötelességet, hogy az államok sorsa fölött döntő külpolitika irányítását nem engedheti át kizárólag azon keveseknek, kiket a királyi kegy véletlene vagy a születés kedvezése a hatalom birtokába juttat, hanem az ország törvényes képviselöje útján, az országgyűlésen közvetlenül kell rá befolyást gyakorolnia.

Volt idő, mikor az európai nemzetek között olyan sikeresen, mint a magyar, egyik sem vívta ki ezen kötelességnek megfelelő jogok elismerését uralkodói részéről.

Ezen jogokat politikai történetünk sokkal jelentékenyebb kiterjedésben állítja elének, mint a hogy' azokat a jogtörténet feltünteti. Timon Ákosnak a jelen év folyamán megjelent kitünö kékikönyve azt tanítja, hogy a király joga:

¹ Gróf Andrassy Gyula: *A magyar állam fönnállásának és alkotmányos szabadságainak okai.* I. 136—153.

1. az állam képviselétéről való gondoskodás;
2. a háború és béke fölötti határozás.

Továbbá szerinte a király az országgyűlés elé a békeszerződéseket csak azon esetekben köteles terjeszteni, ha 1. a trónöröklésre vonatkoznak, vagy

2. az ország valamely területrésének elidegenítéséről vagy 3. határkiigazításról rendelkeznek.

Vége mint tényt említi, hogy a királyok gyakran a háború megindításának ügyét, — a megajánlandó hadi adóval kapcsolatban — az országgyűlés elé vitték.¹

Ezzel szemben megállapítható, hogy az országgyűlés a királylyal együtt gyakorolta:

1. az állam külügyi képviselétéről való gondoskodást, azaz

a) a külhatalmakhoz küldött követek megválasztását és utasítással ellátását;

b) a külhatalmak követeivel való tárgyalást;

c) a külhatalmakkal szerződések megkötését.

2. a békekötésekben való közreműködés és megerősítésük jogát oly esetekben is, mikor azok a király-választás szabadságát nem korlátozták;

3. a háború fölött való döntés jogát, olyan esetekben is, mikor az ügy a hadi adó megajánlásával nem állott kapcsolatban.

Pedig az ország-képviselő jogigényeinek leginkább kedvező angol alkotmány is mindezen jogok gyakorlásából a parlamentet kizárja és azokat kizárólag az uralkodó részére (ministereinek felelőssége mellett) biztosítja.² Nyomaiba léptek

¹ *Magyar alkotmány- és jogtörténet. Ötödik kiadás.* Budapest, 1917. 599. l.

² «A hatalom, melyet a király külügyi functiója által kifejthet, nincs a parlamentnek egyenes tanácsa és hozzájárulásához kötve . . . A király, angol fölfogás szerint, külügyekben népe helyett cselekedhetik, a mit e téren tesz, az a parlament által utólag meg nem erőltethető, az az egész nemzet ténye. Az angol alkotmány ebből folyólag nemcsak követek küldésére és fogadására, nemcsak hadüzenés és békekötésre jogosítja föl, hanem háború nélkül is, egyedül a király az, a ki a külállamokkal bármiféle szerződést, szövetséget köthet, a nélkül, hogy ezek érvényéhez a parlament hozzájárulása kívántatnék». Concha Győző: *Újkori alkotmányok.* Budapest, 1888. II. 223.

azon alkotmányok is (például az északamerikai Egyesült-Államoké, Belgiumé), melyek modern alkotások, nem történeti fejlődés gyümölcsei.¹

I.

Hunyadi Mátyás, noha magával hozta a trónra az autokrata hajlamait, melyeket lelkesedése a római imperium eszményeiért ápol, kényszerítve látta magát arra, hogy külső politikája irányításában a nemzet jogait tiszteletben tartsa.

Mikor 1462 tavaszán megbízottja a Frigyes császárral megindított bizalmas tárgyalásban előleges megegyezést ért el, a hivatalos tárgyalásban az országgyűlésnek megadta az azt megillető szerepet. Az iratokban, melyekkel azt kihirdette és a köznemességet fejenként megjelenésre meghívta, nyíltan hangoztatja, hogy mivel a korona visszaszerzése és (a császárral) fennforgó viszályok megszüntetése az ország összes rendeit érdekli, ezen fontos ügyeket nem akarja a főpapokkal és világi urakkal elintézni, hanem szükségesnek tartja, hogy az összes rendek közreműködésével következzen be a döntés. »*«Ea quae ad publicam pertinent utilitatem, merito communi omnium consilio discutienda sunt et decidenda.»*²

Elhatározását a császárral közölvén, bejelentette neki, hogy »minden igyekezettel azon fog fáradozni, hogy a békefeltételek az országgyűlésen az egész ország (Universitas regni) részéről elfogadtassanak³;» a mely kijelentéssel elismeri az ország jogát, hogy a feltételeket módosítsa vagy elutasítsa.

A magyar koronát uraló raguzai köztársaságot szándékairól értesítvén, azon reményét fejezte ki, hogy az előleges megegyezést »az országgyűlés meg fogja erősíteni».⁴

A május elején tartott budai országgyűlésen az előleges megegyezés pontozatait előbb a főrendek tárgyalták és miután elfogadhatóknak találták, a köznemesség elé terjesztették, a

¹ V. ö. Concha. I. 63., 263.

² *Epistolae Matthiae Regis*. Pars II. epistola 24.

³ Ugyanott, epistola 1.

⁴ Ugyanott, epistola 25.

mely nem emelt ellenök kifogást ; mire a béke megkötése tárgyában az országgyűlés «egyhangú határozatot hozott.»¹

Ez azt tartalmazza, hogy a császári udvarhoz küldendő biztosok a békét az előleges megegyezés föltételeinek alapján kössék meg.²

Az ország rendei még a biztosok kijelölését és utasítással el-látását sem engedték át teljesen a királynak, hanem vele együt-tesen foganatosították, a mit nemcsak ők maguk hirdetnek, hanem okirataiban maga Mátyás szintén elismer.³

Mivel a béketárgyalások megindítása haladékos szenvedett, az ügy a következő 1463. év tavaszán, Tolnán tartott országgyű-lésen újból napirendre került, hol az ország rendei korábbi ha-tározatukat megerősítették.⁴

Ekkor végre 1463 július 19-én megkötötték a békeszerző-dés, a melynek élén a magyar biztosok elmondják, hogy a meg-hatalmazást nemcsak a királytól, hanem «az ország főpapjai, bárói, nemesi és előkelői», tehát az országgyűlés részéről is kapták.⁵

A bevezetés azon viszályokról szól, a melyek egyrésztől

¹ A főrendek a császárhoz intézett levelükben említik, hogy az előleges megállapodást «Universitati regni quantum opus fuit» terjesszék elő. Ugyanott, Epistola 69.

² Erről a főrendek az imént idézett levélben értesítik a császárt : Mátyás király 1463 július 26-iki okiratában nyíltan vallja, hogy a Vitéz János által megindított béketárgyalások «per prelatos, barones et nobiles regni... in generali congregatione regni» folytattattak.

³ A koronázó országgyűlésen egybegyűlt rendek 1464 ápril 3-ikán írják, hogy a biztosok «juxta limites mandatorum nostrorum eis datorum» kötötték meg a békét. Mátyás 1463 július 26-án írja, hogy a béketárgyalásokkal megbízott követek «per nos et prelatos, barones ac nobiles regni» küldettek ki. 1464 április 24-én pedig, hogy a követek «missi per nos de consensu et electione omnium prelatorum, baronum, nobilium et procerum regni nostri Hungariae... cum pleno mandato nostro ac prelatorum, baronum, nobilium et procerum» voltak ellátva.

⁴ Az 1463 július 26-án kelt okiratban világosan mondja Mátyás, hogy a békét «de consilio et consensu prelatorum, baronum, comitum et nobilium regni nedum in congregatione Budensi observata, sed et alia congregatione in Tolna tenta habita» kötötte meg.

⁵ «Regis... prelatorumque, baronum, nobilium et procerum... potestate fulciti».

Frigyes császár, másrésről «Magyarország és rendei» között dúltak, a nélkül, hogy akár csak meg is emlitené a királyt, pedig közvetlenül ő ellene irányult a császár ellenséges föllépése.

A békefeltételekben Frigyes köteleztetik, hogy a király és a rendek háborgatásától tartózkodjék, a királyt és az országot támogatásban részesítse.

Másrésről a király, a rendek és az ország köteleztetnek, hogy a békét lelkiismeretesen tartsák meg, a békezavarók ellen fegyveresen lépjenek fel. A császár és fia részére az ország és a király költségén hadisegítség biztosítatik. A trónöröklésnek Mátyás fiörökös nélkül bekövetkező halála esetén Frigyes és fia részére biztosítása azzal indokoltatik, hogy ily módon a király és az ország iránt való ragaszkodásuknak megszilárdítását várják. A Frigyes részére átengedett magyarországi várak visszaváltásának joga a magyar király és az ország javára biztosítatik.

A szerződés utolsó pontjában a magyar biztosok kötelezettséget vállalnak, hogy azt a király és a főrendek által megerősítetik.

Mátyás király július 26-án állította ki a megerősítő okiratot, a melyben nyíltan elismeri, hogy a szerződést az általa és az ország rendei által kiküldött követek kötötték meg, ő pedig a budai és tolnai országgyűlések «tanácsára és beleegyezésével» erősíti meg.

Koronáztatása után erről újabb okiratot állított ki.

Ennek ellenére a koronázó országgyűlésen egybegyűlt rendek a maguk részéről szintén külön megerősítették a szerződést, a melyről hangoztatták, hogy az «általuk adott meghatalmazás korlátai között» köttetett meg.¹

II.

A nagy király törpe utóda nem ismerte a történelemnek azon tanulságát, hogy a népek jogaik zavartalan gyakorlásának

¹ Mindezen okiratokat, melyeknek példányai a bécsi titkos levéltárban őriztetnek, kiadta Kollár Ferencz *Casp. Ursini Velii de bello Pannonico* című kiadványának (Bécs, 1762.) függeléke gyanánt.

forrásából merítik erejüket. [A mikor a királyválasztásnál mellőzött és igényeit a trónra fegyverrel kiküzdeni törekvő Miksa római királylyal 1491 nyarán béketárgyalásokat indított meg, nem hívta össze az országgyűlést és önhatalmából rendelte a békebiztosokat, a kiket teljhatalommal ruházott föl.¹

Azonban Miksa, kinek az 1491 november 7-én megkötött békeszerződés Ulászló halála esetére a trónöröklést biztosította, tisztában volt azzal, hogy ezen megállapodás az ország rendének hozzájárulása nélkül érvény- és értéktelen maradna. Ezért a szerződésbe a következő rendelkezést vétette föl.

Ulászló mielőbb országgyűlést hív össze, a melyen a megjelent főpapok, zászlósurak, városi követek és egyéb előkelőbb rendek a békeszerződést ünnepélyesen elfogadják és egyenként mind a maguk, mind örököseik nevében megtartására kötelezettséget vállalnak, a mit az országgyűlésre küldendő német követ kezeibe leteendő esküvel erősítenek meg. Továbbá pünkösztörtendő tartandó másik országgyűlésen, a melyre az ország és az ahhoz tartozó melléktartományok «összes lakói» meghivandók, a békeszerződés kihirdetettvén, «az egész nép» Miksát és örököseit az ország jövődjé királyának elismeri.²

Eszerint a szerződő felek elismerték, hogy a megkötött szerződés érvényessége az országgyűlés hozzájárulásától föltételeztetik. Ezt természetesnek kell tartanunk, mert még ha az uralkodó a békekötés felségjogát a gondolható legszélesebb kiterjedésben bírja is, ez nem terjeszthető ki odáig, hogy a király az ország alkotmányát megváltoztatni, a nemzet alkotmányos jogait megszorítani a békekötés örve alatt föl volna hatalmazva.

Így tehát teljesen érthetetlen, hogy az ezen kérdést legújabbán tárgyaló történetíró azt hirdeti, hogy «a béke elfogadása vagy el nem fogadása tényleg nem tartozott az országgyűlés elé... a béke megerősítéséhez a király hozzájárulása után nem volt szükség az országgyűlés hozzájárulására».³

¹ Forishaber: *Beiträge zur Geschichte Ungarns*. 97.

² Ezen szerződést is közölte Kollár az idézett munkában.

³ Szabó Dezső: *Küzdelmek a nemzeti királyságért*. (Buda pest, 1917.) 65. Súlyt vet azon tényre, hogy Corvin János a szerződés egyik pontját azonnal ratificálása után érvényesnek ismerte el; azonban ezen pont magán-

Ulászló király december 6-án ratificálta a békeszerződést. Az országgyűlést 1492 február másodikára kihirdető iratban csak annyit mondott, hogy a békekötés ügyében történeteket az ország rendjeivel «közölni» fogja.¹

Eljárása azzal, a mit — mint láttuk — Mátyás király követett és a magyar alkotmánynak ebben megnyilatkozó alapelveivel kirívó ellentétben állott.

Ezt a felfogást vallotta és érvényesítette az országgyűlésen egybegyűlt köznemesség. Az esztergomi érsekség kormányzója, tehát egy jól informált és elfogulatlan tanu, jelenti a következőket:

Mikor Miksa követei az országgyűléstől a békekötés megállapodásainak foganatosítását kívánták, nagy izgatottság keletkezett, a köznemesség határozottan kijelentette, hogy nem fogadja el a békét és felfegyverkezvén, olyan fenyegető magatartást tanusított, hogy a német követek a királyi palotába menekültek és ott egy napig elzárkóztak; sőt a főrendek sorában is nézeteltérés merült föl; végre abban történt megállapodás, hogy csak a főrendek kötelezik magukat esküvel Miksa trónöröklési jogának Ulászló fiörökös nélkül bekövetkező halála után elismerésére, ezek is csak most, nem pedig minden trónváltozás alkalmával.²

Csakugyan az ország főrendjeinek hosszú sorozata kötelezte magát okiratban és esküvel arra, hogy a mikor a jelzett eset bekövetkezik, Miksát a trón örökösének elismerik. Erre természetesen föl voltak jogosítva, de ezzel tényleg és hallgatagon elismerték, hogy maga az országgyűlés a békekötést nem szentesítette, mert ha ez megtörtént volna, a külön okiratok kiállítása feleslegessé válik.

A következő országgyűlések szintén azon meggyőződésben éltek, hogy az 1491. évi békekötés az országot nem kötelezi. Erre utal az 1498. évi országgyűlés azon végzése, a mely királyválasztás esetén a külhatalmak követeinek az ország rendei által

jogi természetű ügyet tartalmazott, a mely egészen más megítélés alá esik, mint a közjogi vonatkozású rendelkezés.

¹ «Necessarium puta vimus . . . omnia communicare.»

² Az 1492 márczius 26-iki levél a modenai levéltárban, másolata az Akadémia Történelmi Bizottságának kéziratárában. Kivonatát közli Óvári Lipót: 691. szám alatt.

meghallgatását tiltja, a mivel a rendek világosan vallják, hogy királyválasztási joguk gyakorlásában magukat befolyásoltatni és korlátoztatni nem engedik. Még határozottabban nyer kifejezést ezen álláspontjuk az 1505. évi országgyűlés azon végzésében, mely megállapítja, hogy Ulászló fiörökös nélkül bekövetkezett halála után csak született magyart emelnek a trónra, a mivel Miksát és örökösait a trónöröklésből kizárván, az országgyűlés által megerősített békekötést érvénytelennek tekinti.¹

Maga Ulászló is, a tapasztaltakon okulva, ugyanezen fel fogást vallotta. A párizsi nemzeti könyvtár egy kézírata fönntartotta Miksa követeivel 1503 tavaszán folytatott párbeszédét, a melyben az utóbbiak az 1491. évi szerződés megerősítését kérték. A király válasza így hangzott: «Kérésüket nem teljesíthetem, mivel már szétoszlottak az ország főrendei és nemesei, a kiknek beleegyezése nélkül ilyen fontos ügy nem tárgyalható».²

Ha a békeszerződést érvényesnek tekinti, azt kellett volna válaszolnia, hogy felesleges megerősítéséről beszélni.

Hogy azt érvénytelennek tekintette, az is bizonyítja, hogy az azzal ellentétben álló 1505. évi végzést szentesítésével látta el.³

Sőt maga Miksa is azzal, hogy 1503-ban a megerősítést kérte, elismerte, hogy trónöröklési igényei számára a szerződésben kellő biztosítékot nem talál.

Ezt abban még kevésbbé találhatta föl az 1505-iki végzés megalkotása után. Azért a következő év tavaszán a magyar rendekhez intézett manifestumában azon fictióval próbálkozott a nemzetre hatni, hogy az a végzés rája nem alkalmazható, mert ő magyarnak tekintendő, a mit különösen hangzó, mondhatnók gyermekes naivságról tanuskodó érvekkel bizonyított. Nemcsak arra hivatkozott, hogy magyar királyok vére-

¹ Hogy ezen az országgyűlésen a nemzeti királyság helyreállítása érdekében nem egyedül szövetség jött létre (mint eddig hittük), hanem végzés is alkottatott, a királyné főpohármesterének Miksához intézett (a bécsi levéltárban őrzött, eddig föl nem használt) jelentéséből tudjuk.

² «Dissolutus erat conventus regni procerum et nobilium, absque quorum consensu tanta res non erat tractanda.» A dátum-nélküli írat másolata, melyet Marczali Henriknek köszönünk, a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

³ Ezt is az idézett jelentésből tudjuk.

ből származik és magyar király címét viseli; hanem felhozta, hogy az osztrák tartományok hajdan Felső-Pannoniának nevezettek, székvárosa, Németújhely, magyar királyleány jegyajándéka gyanánt szállott egyik elődére és a németújhelyi vár tornya, melyben ő és ősei születtek, «magyar torony» elnevezés alatt ismeretes. De egyúttal fenyegetődött, hogy ha a magyar rendek végzésüket el nem törlik, fegyver hatalmával fog ellenök föllépni;¹ sőt, hogy nyomást gyakoroljon rájuk, azonnal megindította az ellenségeskedéseket.

III.

Ennek következtében Ulászló, a Szent-György napján (1506) egybegyűlt rendek követeléseinek engedve, hadat izent neki és az ország hadseregének gyülekezési helyéül Székesfehérvárt jelölte ki. Az itt nagyszámban egybegyűlt rendek, noha nem országgyűlésre hívtak össze,² kijelentették, hogy ők «egész Magyarországot képviselik» (totum regnum Hungariæ repræsentant). Ezen kifejezésből kiolvashatjuk azt is, hogy a rendek jogaikat az országgyűlésen az egész ország képviselőinek minőségében, nem pedig személyüket vagy osztályukat megillető kiváltság czímén gyakorolták. Mint ilyenek nemesak az országgyűlés jogait vették igénybe, hanem felhasználták a kedvező alkalmat, hogy azokat, a felségjogok rovására, kiterjeszszék.

A Kállay-család levéltárában megőrzött és ekkorig nem értékesített iratból tudjuk, hogy az országos haderő fővezéreit «a király, az urak és a köznemesség» együtt választották meg.³

Azonban ugyanekkor a gyűlés hozzájárult ahhoz, hogy Miksával béketárgyalások indíttassanak meg. Ezen ügyben a rendek teljesen a Mátyás király által 1462-ben követett eljárást követték; a királylyal együttesen választották meg a békebiztosokat és készítették el részükre az utasítást.

¹ Kiadta Horvát István: *Werbőczy emlékezete*. 158.

² Szabó Dezső idézett munkájában alaptalanul állítja, hogy országgyűlés hívatott össze Székesfehérvárra.

³ A nádor, Zápolyai János és Som Józsa 1506 július 27-én kelt leveléből tudjuk ezt.

A királyi megbízó-irat szövege szerint a biztosok teljhatalommal ruháztattak föl, hogy «a király és az egész ország nevében, a király és az ország utasítása szerint», a római királylyal egyezségre léphessenek.

Egy másik megbízó-iratban öt főpap és huszonkét világi úr a «maga és az ország többi főpapjai, bárói, nemesei és előkelői nevében, kik a király mellett Székesfehérvárt tartózkodnak, az egész országot képviselik», a római királyhoz küldött követeket szintén fölhatalmazták, hogy «az ő nevükben és az egész ország nevében» Miksával az egyezséget megkössék, a melyet «maguk megtartanak, mások által is megtartatnak és általuk kiállítandó okiratban meg fognak erősíteni.»

A tárgyalásokban Miksa követeinek igyekezete főképen oda irányult, hogy uruknak az 1491. évi szerződésen alapuló örökösödési igényeit biztosítsák. Ez ellen Ulászlónak nem volt kifogása, mert a titok leple alatt benső összeköttetését a német királylyal állandón ápolta és a két uralkodóház között a kettős házasság ekkor már tervben volt. Azonban a magyar biztosok tisztában voltak azzal, hogy ilyen megállapodás ellen a köznemesség óvást emelne. Ezért csak arra az engedményre voltak hajlandók, hogy a szerződésbe Miksa nyilatkozata iktattassék, a melyben Magyarországra tartott «örökösödési és egyéb igényeit» fönn tartja. Ezen fönn tartás, mivel azt a másik részről a hozzájárulás egyetlen szava sem kísérte, tisztán akademikus jellegű volt; a mit az a körülmény is bizonyít, hogy Miksa a fönn tartott jogok érvényesülésének biztosítékait, melyeket az 1491. évi szerződés magában foglalt, most követelni nem bátorzkodott. Mondhatnók tehát, hogy ez a fönn tartás ezen formában, Magyarország részéről, az örökösödési igények elutasításával egyértelmű!

A békeszerződés fogalmazásában a magyar biztosoknak ismét az 1468-iki okirat szolgált mintául.

A szerződést az Ulászló király és Magyarország rendei által kiküldött követek kötik azon viszályok kiegyenlítése végett, a melyek egyrészről Miksa német király, másrészről Ulászló és «Magyarország rendei» között támadtak volt, minélfogva jövőben egyrészről Miksa király, másrészről Ulászló és Magyarországnak mind egyházi, mind világi rendei között állandó békeség jön létre.

A szerződés e mellett még csak azon megállapodást tartalmazza, hogy mindkét fél visszahívja seregeit és a vitás kérdések Miksának római útjából visszatérése után fognak elintéztetni.

Figyelemreméltó, hogy Miksa most nem követelte, mint 1491-ben, a szerződésnek a magyar országgyűlés elé terjesztését és a magyar biztosoknak csak arra kellett magukat kötelezni, hogy Ulászló ratificatióját kieszközljék.

Ulászló ezt 1506 augusztus 5-én kelt okiratában teljesítette. Bevezetésében elmondja, hogy a szerződést az ő követői mind az ő, mind pedig egész országának nevében kötötték meg. A befejező sorokban pedig hangoztatja, hogy a kötelezettségeket, melyeket mind az ő, mind az egész Magyarország nevében vállaltak el a biztosok, megerősíti és mind a maga, mind egész magyar királysága részéről igéri, hogy azokat megtartja és megtartatja.¹

Noha e szerint a békekötés a trónöröklés-ügyére vonatkozó megállapodást nem tartalmazott és a királyválasztási jogot nem szorította meg, szükségesnek mutatkozott azt a fehérvári gyűlésen kihirdettetni,² csak ennek megtörténte után ismertetett el érvényesnek és rendeltetett el a magyar hadak visszavonulása az osztrák határról vagyis a béke-állapot helyreállítása.³

IV.

Még ha azt hihetnők is, hogy ezen szerződések megkötésére a magyar országgyűlés csakis azon jogcímen, hogy a magyar nemzet alkotmányos jogainak megszorítását vonták maguk után, gyakorolt befolyást: más, kétséget kizáró tények bizonyítják, hogy azt a nemzetközi összeköttetések, a külügyi politika egész területén igénybe vehette és vette.

A törökökkel létesítendő békeszerződések ügye több ízben

¹ Ezen okiratokat szintén Kollár tette közzé. I. m. 266—274.

² Ennek megtörténtéről Brandenburi György július 27-iki levelében szól.

³ Ezt a három fővezér idézett leveléből tudjuk.

került az országgyűlési tárgyalások napirendjére.¹ És a legvilágosabban szólanak azon történeti emlékek, melyek Magyarország állásfoglalását a cambrai liga irányában ismeretik.²

Az 1508-ik év végén Miksa császár és XII. Lajos francia király szövetséget kötöttek, melynek czélja a Velence által idők folyamán meghódított területek visszaszerzése volt. II. Gyula pápa is csatlakozott hozzájuk. A következő év folyamán a szövetségesek erőfeszítéseket tettek, hogy a magyar királyt csatlakozásra bírják, azon ígérettel, hogy Dalmatia visszahódításához hathatós segítséget fognak nyújtani.

A magyar tanácsosok kezdetben megkísérelték, hogy Velenczétől Dalmatia önkéntes átengedését eszközöljék ki, azon fenyegetéssel, hogy mikor az európai hatalmak visszaszerzik azt, a mire igényt tartanak, a magyarországi rendek nem fogják tűrni, hogy az osztozkodás tétlen tanui maradjanak. Felvilágosították a signoriát a felől, hogy nemcsak a főurak jutnak szóhoz, hanem a köznemesség tömege is. «A nép, mely az országgyűlésre jön — mondák a velencei követnek — bár és esztelen, érvekkel nem lehet rá hatni.»³

Azt, hogy Magyarország állásfoglalásában a rendeket illeti meg a döntő szó, ezt nyíltan hirdette a király meghívó iratában, melylyel márczius 12-ére Esztergomba országgyűlést hirdetett.

«A keresztyén fejedelmek, — úgymond — élükön szentséges atyánkkal, követeik útján szüntelenül ostromolnak minket

¹ II. Ulászló csehországi tanácsosa, Lobkovitz Bohuslaw, 1503 június 10-én Budáról írja: «Conventus dissolutus est, in quo nihil aliud factum atque constitutum est, quam induciæ cum Turcis ad septennium firmatæ. Kovachich: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum*.. II. 304. 1517-ben az országgyűlés azért hivatott össze, hogy a törökkel a béke megkötése ügyében döntson. *Acta Tomiciana*. IV. 116. 1518-ban az országgyűlésen török követ jelent meg és békét ajánlott. A velencei követ október 30-án jelenti ezt. 1523 tavaszán a király tette föl az országgyűlésnek a kérdést: békét akar-e vagy háborút a törökkel.

² Ezeket már 1882-ben *Magyarország és a cambrai liga* című, a *Századokban* megjelent tanulmányaimban ismertettem. Sajnos, a magyar alkotmánytörténet munkásai nem vettek róla tudomást.

³ A velencei követ 1510 január 7-én és június 18-án kelt jelentései.

kéréseikkel, hogy Isten dicsőségére, a keresztyénség javára és országunk területének gyarapítására szövetségükhöz csatlakozunk. Mi azonban, mivel megszoktuk az ország közjávárt illető ügyekben híveink tanácsát kikérni, a válasz megadását elhalasztottuk és azt híveink egyetemes elhatározásától teszszük függővé». ¹ Evégből a köznemességet fejenként személyes megjelenésre hívta föl.

Az országgyűlés, mivel a király Sziléziából, a hol időzött, nem tért vissza kellő időben és a rendek a téli évszakban kevesen gyűltek egybe, határozathozatalra nem tartván magát illetékesnek, tárgyalásait június 24-ére halasztotta el.

Miksa tudomást nyervén arról, hogy a szövetséghez való csatlakozás ügye az országgyűlés hatáskörébe tartozik, elhatározá, hogy mind ő maga, mind a franczia király oda követeket küldenek, a miről már april 25-ikén értesíté a magyar királyt. ²

Csakugyan a császár három követé és a franczia követ, kik június közepén megérkeztek Magyarországra, nemcsak a királyhoz, hanem a magyarországi rendekhez intézett megbízóleveleket is hoztak magukkal, melyet a Székesfehérvárrt egybegyűlt köznemességnek bemutatni készültek. Szándékukat csak azért nem hajtották végre, mivel a köznemesség, miután a maga köréből teljhatalommal felruházott negyven képviselőt választott, szétoszlott és ezek azután a főrendekkel együtt Tatán, hol a király időzött, tartották üléseiket. ³

Itt július másodikán fogadták a rendek legelőbb a pápai követet, ki őket a törökök elleni háborúra buzdította, egyúttal felszólította, hogy a császár és a velencei köztársaság között a béke helyreállításában működjenek közre. Utánuk a császári és a franczia követek jelentek meg a rendek színe előtt. Min-

¹ «Nos, qui nihil unquam in similibus magnis rebus communem salutem præcipue illius totius regni Hungariæ et ceterorum fidelium nostrorum consilio agere consuevimus, hucusque responsum extraximus et distulimus et nos ad vestram universalem deliberationem retulimus». Kovachich: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum*. II. 351.

² A császár levelének másolatát 1510 május 17-én a velencei követ mellékeli jelentéséhez.

³ A velencei követ 1510 június 26., 27., 30-iki jelentései.

denekelőtt megbízó-irataikat olvastatták föl. A császáré zajos jelenetre szolgáltatott alkalmat. Mint a magyar királyi cím viselője és a trón várományosa, Miksa «kedvelt híveinek» czímezte a rendeket. Ez nagy fölháborodást támasztott, mely gyűlöletes kifakadásokban nyilvánult. A cancellárnak sikerült a zajongókat lecsillapítani, mire a francia követ a szövetséghez való csatlakozásra hívta föl a rendeket.¹

Végül Velence követe járult a gyülekezet elé és a köztársasággal fönnálló barátságos viszony fenntartása érdekében beszélt.

Három nappal utóbb, július 5-én hozta meg az országgyűlés a határozatot, hogy a király Dalmatia visszahódítása végett Velence ellen háborút indít, a császárhoz és a francia királyhoz a szövetség megkötése és a hadjárat tervének megállapítása végett követeket fog küldeni. A király a határozathoz hozzájárult. Ezen országgyűlésről magyarországi történeti emlékek teljesen hallgatnak; a velencei követ jelentései ellenben bőszéges részleteket tartalmaznak. Egyébiránt nem egyedül ezekből állapíthatjuk meg, hogy valóságos országgyűlési végzés mondotta ki a döntő szót. Miksa követei szintén azt jelentették küldőjüknek, hogy «a király az egész országgal az utolsó Rákosban Velence ellen a háború megindítását határozták el».²

Ezen ténynyel összhangzásban állottak azon kötelező iratok, a melyeket a német és francia követek kiállítottak. Ezekben kijelentik, hogy «a királylyal és az egész Magyarországgal kötötték az egyezséget»; «a királynak és az országnak tett ajánlatok» megtartására kötelezik uralkodóikat».³

A tárgyalások, a melyek ezután a császárral és a francia királylyal megindultak, nem vezettek eredményre, de ezen tény az országgyűlési végzésben és a diplomatiiai iratokban

¹ Haagi Leonhard grófnak 1510 július 29-én Miksához intézett jelentése a bécsi titkos levéltárban.

² Erről a császár 1511 augusztus 5-én értesíti római követét. A levél Bécsben.

³ A nyilatkozatok egykorú másolatai Bécsben.

világosan kifejezésre jutott közjogi fölfogás világosságát nem homályosítja el.¹

Az elemezett államiratokban a király személye mellett az ország és a rendek előtérbe lépésének jelentőségét fokozza az, hogy Miksa és XII. Lajos kizárólag a maguk nevében kötik meg a szerződéseket, a nélkül, hogy csak egyszer is országaikról vagy ezeknek rendeiről említést tennének. Ez szembetűnővő teszi a jelentékeny különbséget, mely a magyar alkotmány és a hűbériségen alapuló rendi alkotmányok között fennállott.

A magyar szent koronában frigyessült királyság és nemzet külön politikai individualitásának és egyenjogú souverainitásának tényei előtt állunk.

A magyar rendek ezen souverain állása átment az európai államok tudatába.

Mikor 1518-ban a lengyel király a német lovagrendet uraló Poroszország megszerzése érdekében erőfeszítéseket tett, Miksa császár kijelenté, hogy a német birodalomhoz tartozó lovagrendet el nem ejtheti; de egyuttal az ügy elintézésére békebírótság kiküldését javasolta, a mely a pápa, a császár, a magyar király és a magyar rendek követeiből alakulna². Mindezen tények, melyek egymással összefüggésbe hozva politikai rendszer megnyilatkozásai, nem a körülmények pillanatnyi alakulásának következményei, nem gyenge uralkodók engedményei vagy hatalmas ellenzék vívmányai.

FRAKNÓI VILMOS.

¹ Megjegyzem, hogy a II. Ulászló alatt meghonosult gyakorlat, a mely szerint a külföldre küldött követeket az országgyűlés is megbízólevéllel látta el, II. Lajos alatt is fennmaradt. Egy ilyen megbízólevelet közöl Szabó Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában.* (Buda pest, 1909.) 185. 1516—18 között ismételt jelentek meg a magyar országgyűlésen német és lengyel követek, kik azon fáradoztak, hogy uralkodóiknak a gyámságra tartott igényeit érvényesítsék. Ezen actio azonban nem tartozik a külpolitika körébe.

² *Acta Tomiána* III. 270 szám.

SZÉLJEGYZETEK A SZENT KORONA TANÁHOZ.

A mult év végén lefolyt koronázás ismét actualissá tette a magyar szent korona tanát a nagyközönség körében. Sokat irtak és beszéltek a koronáról, e szónak többféle értelméről, jelesen a szent korona közjogi fogalmáról és a szent korona elméletében nyilatkozó sajátos államfelfogásról. A magyar jogásznak a szent korona mindig actualis. Hiszen e szó a jelenlegi magyar közjognak is központi és alapfogalmát jelöli.

W. Bagehot az angol alkotmányról írt híres művét nagyon találóan Millnek azzal az ismert mondásával vezeti be, hogy «minden nagy dolgról még sok mondanivaló marad». Vajjon nem áll-e Mill tétele a mi nagy dolgunkra, a szent korona tanára is? Vajjon elmondták-e már róla mindazt, a mit a magyar tudománynak elmondania lehet és kell? Bizonyára nem. Egyrészt olyanokat állítottak, a mik a szigorú tudományos bírálatot ki nem állják, másrészt pedig e tannal kapcsolatban még igen sok a felderíteni való. Sőt az idevágó bőséges irodalom termékei felett szemlét tartva, találkozunk oly íróval is, ki mások tévedéseinek kiirtására vállalkozik, holott ezen buzgó igyekvése közben maga is oly tételeket hangoztat, melyek határozottan tévesek, vagy legalább is könnyen félreértésekre adhatnak okot. Még mindig nem akadt egy magyar Gierke, ki a nagy német jogászhoz hasonló páratlan szorgalommal és ismerettel a szent korona gyönyörű elméletét a mai történeti, jogi és bölcséleti ismeretek egész fegyverzetével felszerelve vette volna a modern tudomány minden követelményét kielégítő összefoglaló problematörténeti vizsgálat alá.

Jelen igénytelen soroknak az a céljuk, hogy néhány gondolatot rögzítsenek meg, melyeket a szent korona elméletének közjogi és politikai szempontból való tanulmányozása írójuk-

ban ébresztett. Néhány széljegyzet e páratlanul álló, az állam, illetve a magyar állam lényegének oly mély megértéséről tanúszkodó szép elmélethez, a mint ez Werbőczy István Hármas-könyvében rendszerbe foglalva áll előttünk.

I.

Ném érdektelen mindenekelőtt a «korona» szónak nálunk használt különböző értelméről megemlékeznünk abból a szempontból, vajjon van-e e szónak oly jelentése, mely a középkori nyugateurópai államokban elő nem fordul? Ezt a kérdést már azért is fel akarom vetni, mert Marczali Henrik német nyelvű magyar közjogában a magyar szent koronára vonatkozó fejtegetéseit azzal a kijelentéssel kezdi, hogy az államnak a «korona» szóval jelölése, mely Magyarországon még jelenleg is szokásos és törvényes, a középkorban «más országokban is» dívott. Ennek bizonyítása végett hivatkozik a jegyzetirovatban egyebek között a Franciaországban található «grands officiers de la couronne»-féle elnevezésre, valamint G. Waitz német alkotmánytörténetének idézése mellett a régi német-római birodalom példájára.¹

Ezzel szemben meg kell jegyezni, hogy mind a Franciaországra, mind a Német-birodalomra való hivatkozás tévedésen alapszik. A. Esmein *Cours élémentaire d'histoire du droit français* című kitűnő jogtörténeti tankönyvében² világosan kifejti, hogy a korona személyesítése nem az állam, hanem csupán a királyi méltóság és hatalom személyesítését, a királyi jogok összességének egyetlen jogalanyhoz való kapcsolását jelenti. A francia korona nem a királyt és nemzetet magában foglaló állam, hanem egyedül a királyt, mint ilyen quoad exercitium megillető jogok alanya. És pedig e különböző természetű jogok összességének időleges viselőjüktől, birtokosuktól függetlenített alanya. Nem az állam jogi személyiségének képzete ez, mint a melylyel a magyar szent korona tanában találkozunk, hanem pusztán a mindenkori király természeti

¹ Marczali: *Ungarisches Verfassungsrecht*, 1911. 25. l.

² 9. kiad. 1908. 330. l.

személyétől elválasztott királyi méltóság önálló jogi személyiségének, jogalanyiségának gondolata. Esméin kifejezetten utal arra, hogy a korona személyesítésének eszméje, mely a királyságnak a hűbéri szakadozottság ellen a nemzeti egység helyreállítása érdekében folytatott harcza folyamán a «*domaine de la couronne*» gyakorlatilag nagyjelentőségű elméletében érvényesül, jut kifejezésre a «*grands officiers de la couronne*»-féle elnevezésben is. Kiemeli különösen, hogy a XVI. században az elidegeníthetetlen természetű «*domaine de la couronne*» fogalma, mely már a XIII. század végén keletkezik, az állam személyiségének irányában nyer kiépítést. Azt mondták azóta, hogy a «*domaine de la couronne*» elnevezésén értett elidegeníthetetlen királyi jogok összességének igazi tulajdonosa a nemzet, a király pedig csak széles hatalmi körrel rendelkező hasznélvezője, használója vagy kezelője. «Ez által, legalább ezen a ponton, az állam személyiségének fogalmáig emelkedtek.» (i. m. 330. l.). Tehát Franciaországban csak a XVI. század folyamán, csak részben, a magyar szent korona tanától egészen eltérő értelemben és különböző elméleti alapon jutottak el az államszemélyiség gondolatához.

A mi pedig Németországot illeti, Waitz a Marczali idézte helyen,¹ valamint a királyi koronázási jelvényekre vonatkozó további fejtegetéseiben sehol sem említi, hogy a régi német birodalomban koronán az államot, vagyis magát a birodalmat is értették. Waitz mindenütt csak azt mondja, hogy a korona szó nemcsak a koronázási ékszer, mint a királyi hatalom jelvényét, hanem magát a királyi méltóságot és uralmat is jelenti. A királyi hatalom jelképe s egyben e hatalom megjelölésére is szolgál. Ép oly kevéssé olvasunk a korona szónak ilyen értelméről Schröder ismert német jogtörténeti tankönyvében. Gierke pedig a «*Reich*» vagy «*Imperium*» szónak sokféle középkori jelentéséről szólva, kiemeli, hogy a «*Reich*» a császár és a rendek együttes megjelölésére is szolgál. (*Genossenschaftsrecht*, II. 570—571. l.) Tehát nem a «*Krone*». Angliára Marczali nem hivatkozik. De Angliában is már a XIII. században a koronának ugyanolyan értelmű személyesítésével találkozunk, mint Fran-

¹ *Deutsche Verfassungsgeschichte*, 2. kiad. VI. köt. 1896. 285. l.

eziaországban. Itt sem a királyt és nemzetet magasabb eszmei összszemélyiséggé egybefoglaló állam személyiségéről, hanem csupán a személyesített királyi méltóságnak a király természeti s egyben magánjogi személyétől különböző jogalanynya emeléséről van szó.¹

Ezek után megállapíthatjuk, hogy az említett nyugati államokban a korona szónak többféle értelme közül csak az a három található, mely szerint a korona jelenti a király fejét díszítő koronázási ékszert, mint a királyi hatalom tulajdonképeni jelképét, továbbá magát a királyi hatalmat és végül annak alanyát, vagyis a személyesített királyi hivatalt, méltóságot (dignitást). De nem jelenti sehol az állam souverainitását és magát az államot, mint a souverainitas alanyát.² Nem jelenti a király és a nemzet között közös állami főhatalmat, az igazi alkotmányos monarchia lelkét. Nem így nálunk Magyarországon, ahol a «korona» szó átvitt értelemben ép ez utóbbi fogalmakat öleli fel. Ezért az említett három nyugateurópai államra vonatkozólag teljesen igazoltnak látom Timonnak azt a megállaapítását, hogy a nyugati államokban a koronának személyesítése és ez alapon a főhatalom tulajdonképeni birtokosa gyanánt való felfogása nem fejlődött ki olyképen, mint azt a magyar államban találjuk, «a melyben a szent korona közjogi fogalma, személyisége képezi az egész állami szervezet talpkövéét és az összes közjogi intézmények központját».³ Hogy azután a magyar szent korona tana, miként a középkori császárság eszméje (bár korántsem oly mértékben, mint ez), az állami élet valóságában hosszú évszázadokon át jórészt csak egy szép elmélet,

¹ L. erre nézve Pollock and Maitland: *The history of the english law before the time of Edward I.*, I. 1895. 495—511. l. és Esmein, i. m. 330. l.

² Annak bizonyítékát, hogy a nyugati államokban az állam fogalmának megjelölésére a korona szót nem használták, látom a fentebb mondottakon kívül abban is, hogy sem Jellinek, sem pedig Loening, kik pedig a német irodalomban részletesen foglalkoznak az állam szónak történetével, e névnek az újkori államban használatba vételével: nem említik az állam jelzésére régebben alkalmazott különböző kifejezések között a korona szót. Jellinek (*Allg. Staatslehre*, 2. kiad., 1905. 125. l.) kiemeli, hogy a középkorban az állam megjelölésére a régi római terminus technicusok (civitas és res publica) mellett az állam területi elemére utaló Land, terre, terra szolgált.

³ *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, IV. kiad., 1910. 495. l.

egy gyönyörű eszmény és ábránd maradt: ez a rideg történeti tény nem von le semmit a kettőnek eszmei, sőt gyakorlati jelentőségéből.¹ Hiszen még a soha meg nem valósult eszmények történetének is megvan a maga értéke.

E közbevetett megjegyzés után áttérek annak a meglepő hasonlatnak vázolására, mely a szent korona tanának keletkezése és a középkori német birodalom: az «Imperium», a «Reich» jogalanyiségának kifejlődése között mutatkozik.

II.

A mi mindenekelőtt a német «Reich» szónak értelmét illeti, kétségtelen, hogy az — a latin «regnum»-nak megfelelően — elsősorban uralmat jelentett, az isteni alapításon nyugvó legfőbb földi uralmat.² Az emelkedő germán világ phantasiája a «Reich»-nak, mint legfőbb fejedelmi hatalomnak képzetét a hanyatlásában, romjaiban is nagyszerű, földöntúli fényben ragyogó római birodalom, az Imperium gondolatához fűzte. Mikor azután az Imperium a Nagy Károly-féle frank, majdan a német-római birodalom képében új életre támadt és a német nemzet lelkével is mindinkább egybeforrt, az Imperiumnak, mint a legfőbb politikai hatalomnak, fogalma a középkori germán hűbéri eszméknek ellenállhatatlan hatása alatt azoknak megfelelő nevezetes átalakuláson ment át. A hűbéri kor-

¹ A római Imperium középkori feltámadásának eszmei és gyakorlati jelentőségéről tájékoztat legújabbán H. Finke *Weltimperialismus und nationale Regungen im späteren Mittelalter* (1916.) cz. szép előadásában és a római szent birodalom eszmei tartalmának egész történetéről J. Bryce magyar fordításban is megjelent híres művében. A *Hármaskönyv*ben codificált szent korona-elmélet megbecsülhetetlen szolgálatait a mohácsi vést követő századokban a magyar állam függetlenségének, egységének és alkotmányos jellegének megőrzésében, valamint a szent korona tanának összefoglaló, egységítő és regeneráló erejét, területi, nemzeti (rendi) és állami szempontból igen szépen méltatja Ferdinandy Gejza: *A szent koronáról* szóló értekezésében (*Budapesti Szemle*, 1917. 482. sz.). Jól kiemeli a *Hármaskönyv* nagy gyakorlati politikai jelentőségét Illés József is *Bevezetés a magyar jog történetébe* (1910) cz. becses munkájában.

² L. a következőkre nézve Gierke: *Das deutsche Genossenschaftsrecht*, II. köt., 1873. 562—572. l.

szak jogi és állami életét tudvalevőleg a közjog és magánjog elválaszthatatlan kapcsolata, egymásba fonódó szövedéke jellemzi. A földbirtok jogi minősége határoz az egyesek rendi állása s ezzel köz- és magánjogai felett. A földbirtok a rendi szerkezet s ez által az egész állami berendezés alapja és tengelye. Az antik hellen-római közületi állammal szemben, mely lényegében a polgárok souverain önkormányzati közössége, a középkorban — a földbirtok döntő politikai jelentőségének megfelelőleg — a hűbéri állam súlypontja területi elemébe helyeződik át. Az állam nem a polgárok közülete, hanem igazában egy hatalmas földesúr magánuralmának területe. Mi természetesebb, mint hogy a német hűbéri eszmekörben a «Reich» — a római imperium, mint legfőbb közhatalom gondolatától eltérően — legfőbb földesúri, főhűbérúri hatalom gyanánt jelentkezik. Ebből folyólag a «Reich» a német középkorban első sorban és eredetileg a legfőbb és legátfogóbb köz- és magánjogok, köz- és magánjogi hatalom összességét, foglalatját jelenti.

Ezen jogok és hatalmi körök alanyának a német birodalomban (melyet szintén a «Reich» névvel jelölnek) egészen a későbbi középkorig nem valamely láthatatlan fogalmi lényt, valamely eszmei személyiséget tekintettek, hanem egy látható természeti személyt, avagy ezt és a természeti személyeknek egy bizonyos összességét együttvéve. Nevezetesen a választási elv győzelme után, tehát a XIII. század közepe óta, mindinkább az a felfogás alakul ki, hogy nem a császár egymagában, hanem a császár és a birodalmi gyűlésen megjelenő birodalmi rendek összessége a birodalom köz- és vagyoni jogi hatalmának együttes viselői, közös végső alanya. Az idevágó okmányokban a használt állandó műkifejezés szerint a birodalmi jogok alanyaként a «Kaiser und Reich» vagy csak a «Reich» szerepel. Az előbbi esetben «Reich»-on csupán a birodalmi rendek összességét értették, az utóbbiban a «Reich» elnevezésbe a császárt is belefoglalták. A birodalmat illető összes jogosítványok tekintetében a császár és a rendek között fennálló együttes jogi közösség, részesség, társbirtokosi viszony állapotával összhangban azt látjuk, hogy már a XIII. század első feléből származó hivatalos császári okmányokban előfordul az a képletes kifejezés, mely szerint a császár a birodalom feje, a rendek pedig

tagjai. A birodalmi hatalom ezen látható és megfogható közös birtokosai, illetve együttes alanyai mellett azonban szintén a XIII. században, sőt talán már a XII. század közepe óta mindjobban kialakul a birodalom eszmei öszszemélyiségének fogalma. De — mint Gierke kiemeli ¹ — a tulajdonképeni néptudatba ennek a császárt és rendeket magasabb egységbe foglaló abstract birodalmi személyiségnek képzete nem tudott mélyen behatolni. Annál kevésbbé, mert hiszen ez a fogalom csak akkor érik meg teljesen, a mikor a német birodalom realis jelentőségének nagy részét elvesztette, szinte árnyékbatalommá süllyedt és a rendek, illetve tartományok laza szövetségévé változott át. A birodalom állami feladatait pedig majdan teljesen a mindinkább önállósuló tartományok veszik át. Ezen tényállásnak megfelelően a birodalmi személyiség nem igazi államszemélyiség volt, hanem valójában csak szövetségi személyiség («Einungspersönlichkeit») a német középkorban előforduló sok más szövetség mintájára.

Ha már most valaki az imént vázolt fejlődésmenetet szembeállítja a szent korona tanának keletkezésével és fokozatos kialakulásának kísérő körülményeivel, lehetetlen, hogy a kettő között s általában a «Reich» és a «korona» fogalma tekintetében messzemenő hasonlóságot ne állapítson meg. Csak néhány különösen szembetűnő közös vonást kívánok kiemelni.

Mindenekelőtt nagyfokú megegyezés van a «Reich» és a «korona» fogalmának lélektani gyökerében. A germán népek phantasiáját elbűvöli a hanyatlásában is nagyszerű római birodalom képe s a legfőbb fejedelmi hatalomnak képzetét az Imperiumhoz fűzi. A magyar nemzet, jelesen a kisebb birtokú nemesség pedig a XIII. század óta mindinkább hanyatló királyi hatalom helyébe keres magának új tekintélyt. Ezt abban a koronában találja meg, mely egykoron a dicső nagy királyok, Szent István és Szent László homlokát övezte ; mely a nemzet hálás tiszteletében mintegy földöntúli, mystikus fényben ragyogott. Ebbe a koronába helyezik át a mindenkori király személyéből a királyság erejét, ebben kezdik látni magát a szent korona

¹ I. m. 572. l.

időleges viselőjétől függetlenített személytelen királyi hatalmat. Az Imperium varázsa és a szent korona varázsa : ez ragadja meg az illető nemzet képzeletét s így ehhez fűzi a legfőbb földi hatalom gondolatát.

A germán hűbéri korszak eszmevilágában az Imperiumból alakult «Reich» a legfőbb hűbérurasságot jelenti, minden köz- és magánjog legvégső forrását. Magyarországon a hűbéri elvek beszivárgása idején épa szent korona tekintélyének fokozatos emelkedése következtében már nem a királyt, hanem a koronát kezdik tekinteni a hazai föld főtulajdonosának, a korona válik minden birtokjognak gyökerévé s ily módon az ország területe feletti főtulajdonjoggal a középkori felfogás szerint összekapcsolt mindennemű hatalom alanyává.

A német birodalomban a királyválasztási elv győzelme után az a felfogás jut érvényre, hogy a birodalom uralmi és vagyoni jogi természetű jogosítványainak alanya nem a császár egymagában, hanem a császár és a birodalmi rendek együttesen. Nálunk is csak a nemzet királyválasztási jogának megszilárdulásával, tehát az Árpád-ház kihalta, a XIV. század eleje óta, midőn a tiszta választó királyság lép az előbbi inkább örökös fejedelemség helyébe, nyeri a szent koronához fűződő közjogi felfogás teljes kifejlődését. Az a felfogás, mely nevezetes alkotmányjogi változást jelent a Szent István-féle államszervezettel szemben, a mennyiben a nemzet felett álló és lényegileg személyes jellegű királyi hatalmat igazi állami hatalommá, a nemzet és a király között közös közhatalommá változtatta át. És miként Németországban (legalább az elmélet és a jogkönyvek) a császárt és a rendeket együttesen illető birodalmi hatalom tulajdonképeni alanyának eme két alkotmányjogi tényezőt magasabb gondolati egységbe foglaló «Reich»-ot, mint eszmei összszemélyiséget tekintették, ugyanígy nálunk a királynak és a nemességnek a főhatalomban való látható osztályossága ellenére is a nemzet jogi meggyőződése szerint a közhatalom tulajdonképeni alanya : a királyt és a nemzetet együttesen magában foglaló eszmei egység, eszmei személyiség, a szent korona. A király nem saját jogán, hanem mint a szent korona viselője és a nemesek mint a szent korona tagjai részesek (habár persze különböző mértékben) a korona hatalmában.

Ezen együttes részesedés nyer nálunk is képletes kifejezést a szent korona tagságának fogalmában.

Persze a «Reich» és a «korona», mint eszmei személyek között mutatkozó ezen nagyfokú hasonlóságok mellett az ezekkel kapcsolatos mélyenjáró különbségekről sem szabad megfeledkeznünk. Hiszen már a priori magától értetődik, hogy a különböző (egyébként bármennyire szoros történeti és kulturai összefüggést mutató) államok intézményei, az egyes nemzetek politikai geniusának gondolati alkotásai között a közrejátszó egyéni különös vonások és individualisáló tényezők végtelen gazdagsága miatt legfeljebb csak messzemenő analógiákkal találkozunk, de nem teljesen azonos jelenségekkel. Így például a hűbériség, a rendiség, a parlamenti kormányzat, az alkotmányos királyság többféle válfajával találkozunk. Így vagyunk a «Reich» és a magyar szent korona fogalmával is.

Csak a legnagyobb különbségre kívánok ráutalni, mely a magyar és a német jogfejlődés között e téren mutatkozik. A szent korona közjogi fogalma a XV. században történt teljes kialakulásával a királyt és nemzetet elválaszthatatlan egységbe foglaló eszmei egész, összzszemélyiség világos képzetét mutatja. Holott a középkori német-római birodalomban az a fentebb említett jogi tény, hogy a birodalmi hatalom alanyául majd a «Kaiser und Reich», majd pedig a császárt és a rendeket együttesen jelentő «Reich» vétetett; az az állandó jogi gyakorlat, mely a császárt és a rendeket egyfelől a «Reich» közjogi fogalmában egyesítette, másfelől egymással szembeállította: legvilágosabban bizonyítja, hogy a német rendi állam szélsőséges dualismusa igazában nem engedte, hogy a császárt és a rendeket oly magasabb eszmei egység részeként tekintsék, miként az nálunk a szent korona-féle államfelfogásban történt. Ott csak a pusztá jogi elmélet erőlködött a «Reich» jogalanyiségának megteremtésén, nálunk ellenben a nemzet jogi meggyőződése — állami életünk hasonlíthatatlanul nagyobb jogi egysége mellett — az államot jelentő szent koronát tartotta a főhatalom egységes alanyának.¹

¹ Hogy a magyar rendi állam lényeges eltéréseket mutat a német és az osztrák alkotmánynyal szemben, jelesül pedig az állami és rendi egység hasonlíthatatlanul magasabb fokát tárja elénk: legújabbán tüzetesen bizo-

Miután azonban e helyütt csak a «korona» és a «Reich» jogalanyiségának kialakulásával kapcsolatos hasonlóságokat kívántam kidomborítani, a további különbségekre, bármennyire mélyenjáróak és jellegzetesek legyenek is, kitérni nem akarok. Azt a nagyérdékű kérdést sem veszem tárgyalás alá, vajjon a szent korona tanára, melynek lényege a magyar államnak jogi személyként és pedig testület gyanánt való felfogása s ezzel kapcsolatban az állami souverainitas eszméje, mily hatással voltak egyházi és civilistikus-kanonjogi gondolatok, valamint a német világi corporatio fogalmának fokozatos kifejlődése. Rátérek immár tanulmányom magvára, annak a kérdésnek vizsgálatára, hogy a szent korona elméletének politikai (állambölcseleti) és jogi szempontból való elemzése minő gondolatokat hoz felszínre. E tan mily politikai és jogi eszméket tartalmaz? Miféle felfogásról tanúskodik az állam, mint realis társadalmi alakulat mivelta és az állam jogi természete tekintetében?

III.

Ha a szent korona elméletét Werbóczi István *Hármas-könyvének* formulázásában (I. r. 3., 4., 9., 10. cz. és II. r. 3. cz.) abból a szempontból vesszük szemügyre, vajjon a szent korona vagyis a magyar állam társadalmi (történeti-politikai) valóságának minő conceptióját nyújtja: az idézett forráshelyek futólagos áttekintése is meggyőző bizonyosságot szolgáltat a mellett, hogy organikus, még pedig tipikusan középkori organikus államfelfogással van dolgunk. Mielőtt ezt részletesen igazolnám, óva intek egy nagy hibától, melylyel a szent koronára vonatkozó kiterjedt irodalomban találkozunk. Nevezetesen előfordul az a nézet, mely szerint a szent korona tanát nem lehet az organikus államelmélet képletes kifejezésének tekinteni. Nem pedig azért, mert a szent korona egész testét sohasem hasonlította sem Werbóczi, sem a tant kifejlesztő kornak valamely emléke oly élő organismushoz, melynek feje a király és

nyítja Ereky István *Tezner elmélete a rendi alkotmányokról* szóló kitünő polemikus dolgozatában (*Budapesti Szemle*, 1917. 484—5. sz.). Igen figyelemre méltó e részben Ferdinandy Gejza: *A rendi elemek a magyar alkotmányban* cz. (1907.) akadémiai székfoglaló értekezése is.

tagjai a nemesek. Azt ugyanis, hogy a király a korona feje (*caput coronæ*), vagy a korona testének feje (*caput corporis coronæ*), sehol sem fogjuk a régi emlékekben felfedezni, hanem csak azt, hogy a nemesek a szent korona tagjai.

A ki eként érvel, álláspontjának megerősítésére — véleményem szerint — felvethetné azt a kérdést, vajjon van-e egyáltalában jogosultsága annak, hogy a magyar jogtörténészek és közjogászok boldogult Hajnik Imre óta lépten-nyomon beszélnek a szent korona egész testéről (*totum corpus sacræ regni coronæ*), a mely jelenti a nemességet (az országgyűlést) a királylyal együtt, míg ezzel szemben a XV. század okmányaiban előforduló «*totum corpus regni*» (az ország egész teste) csupán az országgyűlésileg szervezett nemesek testületét? Van-e jogosultsága ennek a műszónak, holott legalább is kérdéses, vajjon a mohácsi vészig, vagy mondjuk az 1608-ik évig terjedő korban, szóval a szent korona-féle államszervezet korában, találkozunk-e valamely okmányban ezzel a kifejezéssel? A szent korona tanára vonatkozó forráshelyek nem említik.

Az előbbi érvelésre nagyon könnyű a válasz. Mellőzve azt, hogy a szóbanforgó középkori forráshelyeken is fordulnak elő a szerves államfelfogásra valló organikus hasonlatok,¹ melyekből logikailag következtethető, hogy a szent korona-féle tan szellemének megfelelőleg Magyarország oly testnek tekinthető, melynek feje a király és tagjai a nemesek: a szerves államfelfogás lényege nem az *anthropomorphikus* hasonlatokban van. Hiszen a középkori organikus világnézlettel éles ellentétben álló individualistikus-mechanikus bölceleti rendszerek fénykorában, a XVII. és XVIII. században, épen az atomista államfelfogás legjellegzetesebb képviselői, Hobbes és Rousseau irataiban gyakran találunk az emberi testről vett hasonlatokat, a nélkül, hogy ez organikus analogiák őket legkevésbé is a szerves elmélet híveivé avatnák.

Fentebb mondtam, hogy a szent korona tanában, melyet

¹ Így az 1435. II. decr. bevezetésének 3. §-ában olvassuk: «*totum corpus ejusdem regni*», melyet a távollévők teljes hatalmával az országgyűlésen megjelent nemesek képviselnek. Továbbá a H. K. I. r. 4. cz. 1. §-a a birtokos nemeseket a szent korona tagjainak («*membra sacræ coronæ*») nevezi.

teljes joggal Werbőczy államtanának is nevezhetünk, miután ez elméletet érvényes jogként *Hármaskönyvében* ő foglalta először rendszerbe, tipikusan középkori organikus államfelfogással van dolgunk. A «*principium unitatis*»-t uraló középkor tudvalevőleg az organikus világ- és életnézet klasszikus kora, melynek centripetalis irányú hierarchikus szabású gondolkörében az egyes egyének csak mint egy fölöttük álló magasabb egész részei, habár tagi minőségük ellenére is egyben mint öncélú és önálló értékű részei, jönnek számba.¹ Az a kor, melyet az egyének vallási, társadalmi és gazdasági megkötöttsége a legkülönbözőbb célú emberi kapcsolatok tekintetében önkénytelenül az organikus felfogás felé terel, mely egyébként az országgyűlésileg szervezett közjogi rendek kialakulásával a tényleges állami életnek is hű tükre volt annyiban, a mennyiben a rendek a fejedelemmel együtt vettek részt az állami főhatalom gyakorlásában s így méltán lehetett őket az állam testének fejével, a fejedelemmel szemben képletesen a politikai test tagjainak nevezni. A középkor rendi világában az államnak a természeti organismussal való összehasonlítása az imént jelzett okból és vonatkozásban nem csupán a lenni kellő, hanem a tényleg létező kifejezése volt. Lássuk immár, hogy miben látja a középkor az organismus fogalmának lényegét. Melyek a középkori organikus államfelfogás sajátos ismertető jegyei és mennyiben találhatók fel ezek Werbőczy államtanában?

A mi az első kérdést illeti, hangsúlyozni kívánom, hogy az organismus fogalmát nem szabad állandó, változatlan nagyságnak tekinteni. A ki e fogalom nagyérdékű történetét Aristoteltől a legújabb időkig ismeri, tudja, hogy lényeges különbség mutatkozik az organismusnak Kant előtti és Kant utáni fel-

¹ Kitünően jellemzi a középkori politikai gondolkodás lényeges sajátosságát a középkor jogi és állami életének legkiválóbb ismerője, Gierke, eme sorokban: «Political thought when it is genuinely medieval starts from the Whole, but ascribes an intrinsic value to every Partial Whole down to and including the individual... Its peculiar characteristic is that it sees the Universe as one articulated Whole and every Being — whether a Joint-Being (Community) or a Single-Being — as both a Part and a Whole: a Part determined by the final cause of the Universe, and a Whole with a final cause of its own.» Gierke-Maitland: *Political theories of the Middle Age*, 1900.

fogása között. A mint ugyanis Eucken e szavak és fogalmak történetéből kimutatja: «organismus» és «mechanismus», «organikus» és «mechanikus» Kant korszakalkotó tanításáig nem jelentettek éles, elvi ellentétet. A két fogalompár között csak fokozati és nem minőségi különbséget tettek. Kant volt az, ki az organismus fogalmába az élet, a belső teremtő és önmagából alakító életerő («bildende Kraft») jegyét, mint a mechanizmustól megkülönböztető leglényegesebb fogalmi kelléket beillesztette.¹ Kant előtt s így a középkorban is a «corpus naturale et organicum» lényegileg csak mint élő mechanizmus jön számba, mint a mechanizmus legmagasabb foka. A középkori emberek e kifejezésnél ugyan mindig élőlényre gondolnak. Különböféle jellegű és functiókkal bíró tagokból álló, czélszerűen berendezett s így jól, harmonikusan összeműködő élő egészre, melyben a részek, a tagok között kölcsönhatás mutatkozik. De — és itt a nagy különbség az organismus modern fogalmával szemben — a fősúlyt nem a belső életerőre, hanem a czélszerű berendezésre, illetve arra helyezik, hogy e soktagú lényben mégis egység, harmonikus összeműködés van.

Az organikus szemléletnek ezt a nemét alkalmazza a középkori tudomány a különböző emberi kapcsolatokra, egyházi és világi közületekre s így az államra is. Ehhez képest e kor politikai gondolkodása, midőn az államot, mint «corpus mysticum»-ot vagy «corpus morale et politicum»-ot a természeti organismussal («corpus naturale et organicum») és nevezetesen az emberi testtel (corpus humanum vagy corpus animatum) hasonlítja össze: az állam lényegét abban az életegységben

¹ «Mechanisch und organisch, am Ursprung ziemlich gleicher Bedeutung, bilden schliesslich (t. i. Kant után) den schroffsten Gegensatz und bezeichnen jetzt Hauptgegensätze der Weltanschauung.» Eucken: *Gelstige Strömungen der Gegenwart*, 5. kiad. 1916. 132. l. Az organismus fogalmának történeti átalakulására nézve l. még E. Kaufmann értekezését (*Über den Begriff des Organismus in der Staatslehre des XIX. Jahrhunderts*, 1908.) és Jellinek: *Allgem. Staatslehre* cz. művének (2. kiad. 1905.) 151. és különösen *System der subj. öff. Rechte* cz. munkájának (2. kiad. 1905.) 36. s k. l. A magyar irodalomban Tegze Gyula terjedelmes monográfiája foglalkozik részletesen a természeti s a társadalmi organismus fogalmával és a szerves állami elméletekkel. (*Szerves társadalmi elméletek és az állam személyiségének theoriája*, 1900.)

találja, mely a különleges functiókat végző, sajátos alkatú részek harmonikus elrendezéséből és összeműködéséből ered.¹ Hangsúlyozzák, hogy habár az egész a tagok fölött elsőbbséggel bír és független azok változásától, viszont az egész csupán a tagokban él és jut külső nyilvánulásra; hogy továbbá minden egyes tag értékes az egészre nézve. Kifejezést nyer a tagok, az egész és a részek legbensőbb kapcsolata. Az a gondolat, hogy az állam-egész és tagjai a kölcsönös függés, a belső kölcsönhatás, a kölcsönös feltételezettség, kölcsönösen a cél és eszköz viszonyában vannak egymással. A legteljesebb összefüggés, solidaritas, egymásért élés gondolata. Mindezek lényeges vonásait alkotják a középkori organikus államfelfogásnak; annak valóban «organikus» alkatrészét. De mivel a középkorban az organismus és mechanismus képzete még nem különül el elvi élességgel egymástól, a kettő között — mint láttuk — csak mennyiségi különbség van, az akkori organikus államelméletbe is a mechanikus szemléletnek egy bizonyos eleme vegyül. Miként az organismus középkori fogalmából hiányzik, mint legfőbb kellék, a teremtő és alakító belső életerő gondolata, akként az állam és a többi világi közület keletkezését nem az öntudatlan természeti erőkre vezették vissza, a közületek igazi létüket nem a természetes növekvés folyamatában találták, hanem mindig valami czéltudatos külső tényező által történő teremtés gondolatához folyamodtak. Az egyházat természetesen Isten művének, az államot ellenben a világteremtés conceptiójának megfelelőleg (az isteni teremtő akarat közvetlen vagy az ember társas természetében megnyilatkozó közvetett hatásán, mint végső forráson kívül) az emberi ész teremtményének, rendszerint a fejedelem alkotásának tekintették; hangsúlyozva, hogy az ész a természeti erők működését, illetve az államalkotó fejedelem a világteremtés isteni művét utánozza. Tudjuk azt is, hogy habár nem magát az államot, de az állami, illetve fejedelmi hatalmat a középkor domináló politikai elmélete a nép és a leendő uralkodó között létrejött uralmi vagy alávétési

¹ L. erre általában a középkori organikus államfelfogás mivoltára nézve Gierke-Maitland: i. m. 22. s k. l. és Gierke-Althusius: 2. kiad., 1902 132. s k. l.

szerződésre alapította. Az előbbieket összegezve, megállapíthatjuk, hogy a középkori államfelfogás lényegileg organikus természete mellett nem volt mechanikus-rationalistikus elemek híján. Mennyiben vannak meg ez államfelfogás sajátos jegyei a Werbőczy formulázta szent korona-féle elméletben?

Vannak, a kik e tanból csak az alkotmányos magyar királyság specifikus jellegének, a király és a nemzet közös hatalmának és a kölcsönös hatalom-átruházásnak elméletét olvassák ki. Sőt azt állítják, hogy éppen, mivel a kölcsönös átruházás gondolata a szent korona tanának magva, e tan nem az organikus államelmélet képletes kifejezése. És pedig annál kevésbbé, mert hiszen a szent korona tanára vonatkozó középkori forrásokon sehol sem találkozunk azzal a hasonlattal, hogy a korona oly corpus mysticum, melynek feje a király és tagjai a nemesek. Már fentebb mondtam, hogy magukban az említett forrásokban is fordulnak elő a szerves elméletre valló hasonlatok és hogy különben is az organikus államfelfogás lényege nem az anthropomorphikus analogiában van. Nem ebben, hanem az illető elméletben kifejezésre jutó vezérgondolatban. Nézze át bárki figyelemmel és elfogulatlanul Werbőczy *Hármaskönyvének* a szent korona tanára vonatkozó helyeit és bizonyára úgy fogja találni, hogy e tan vezérgondolata maga az organismus és az organikus államfelfogás lényege: az államot jelentő szent korona élő egysége, mely különböző jellegű és funkciójú részeinek egymástól való függését, kölcsönhatását, viszonyos feltételezettségét, egymásra utaltságát és legbensőbb czélegységét mutatja. Bizonyára kiolvassa Werbőczyből az államnak olyan felfogását, mely szerint különféle részeknek folytonos és szükségszerű összeműködéséből álló élő egész, melynek azoktól különböző realis különléte van, habár bennük és általuk él. Megtalálja benne az organismus fogalmának és a középkori organikus államfelfogásnak lényeges ismertető jegyeit. Ezen állításomat a *Hármaskönyv* idevágó szövegének magyarázatával kívánom megvilágítani és igazolni.

Werbőczy előadja (H. K. I. r. 3. cz. 6. és 7. §), hogy miután a magyarok a katolikus hitre térvén, Szent Istvánt királyukká választották és meg is koronázták: a birtokadományozásnak s ezzel a nemesítésnek jogát az uralkodással és kormányzás-

sal együtt a nemzet (communitas ¹) a maga akaratából az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte és következképpen fejedelmünkre és királyunkra ruházta; ettől fogva tőle ered minden nemesítés és (az uralkodói hatalomnak a királyra ruházása és a nemesítés) mintegy a viszonos átruházásnál és kölcsönösségnél fogva annyira szorosan függ egymástól mindenkor, hogy egyiket a másiktól különválasztani és elszakítani nem lehet s egyik a másik nélkül nem történhetik (6. §). Mert a fejedelmet is csak a nemesek választják és a nemest is csak a fejedelem teszi azzá («creatur») s ékesíti nemesi méltósággal.» (7. §.)

Ezzel szoros eszmei kapcsolatban áll a H. K. II. r. 3. címének 2. §-a, mely a királyi hatalom sajátlagos, a szent korona útján való átruházásának az előbbi 6. §-ban előadott elméletét megismételve, ebből következteti a király és nemzet elválaszthatlan, állandó és szükségszerű kapcsolatát a törvényhozásban s ezzel magának az államnak szerves egységét.

Azt hiszem, nem lehet szemléltetőbb, erőteljesebb módon kifejezni az organismus fogalmának s az organikus államfelfogásnak lényegét, mint Werbőczy idézett szavaival. Ezek szerint a királyi hatalom keletkezése és a nemesítés, a király és a nemesség hatalma kölcsönösen oly szoros függésben van egymástól, hogy «egyiket a másiktól különválasztani és elszakítani

¹ A «communitas» szót a H. K. magyar fordításai kivétel nélkül «község»-nek fordítják. A latin eredetinek helyes értelmét szerintem a «nemzet» szó nyújtja. Ugyanis a «communitas» e helyütt semmi egyéb, mint a «regnicolarum universitas», másként a Werbőczy «populus»-a, a nemesség egyeteme, az «ország», vagyis az activ nemzet, mely mint eredeti souverain, mint minden közhatalomnak eredeti forrása, ruházza át az uralmi jogokat a szent koronára s ennek útján a koronás királyra. A «communitas» a szóbanforgó helyen tehát a «nemzet», mint az eredeti souverainitas akarat- és cselekvésképesnek gondolt alanya, mint jogalany, «universitas», jogi testület; mert csak mint ilyen lehet bármiféle jogok birtokosa és ruházhatja át azokat. L. ide vonatkozólag a következő műveket: Werbőczy *Hármaskönyvé*-nek Kolosvári és Óvári-féle fordításához esatolt jogi műszótárt; továbbá Bartal Antal: *A magyarországi latinság szótára* (1901.) és Du Cange-Henschel: *Glossarium mediæ et infimæ latinîtatis* (1842.) cz. művét, végül Gierke: *Allhusius*-ának 84—85. lapját, mely utóbbi hely szerint a hatalomátruházási elméletben az «universitas» és «communitas» mint vagylagos kifejezések használtattak.

nem lehet». Mert a nemesség és a fejedelem kölcsönösen teremtik egymást és állandó összeműködésre vannak utalva, hiszen csak együttesen gyakorolhatják a törvényalkotás jogát, csak együtt határozhatnak törvény formájában az állami lét legfőbb kérdéseiről. Tehát az élő egységekből összetett egész, az állam collectiv egysége: egymást teremtő tagjainak solidaris, harmonikus összeműködéséből, kölcsönhatásából ered. És a szent korona tana éppen azért a szerves államelmélet képletes kifejezése és pedig lehetőleg legprægnansabb kifejezése, mert e tan lelke nem a szokásos, vagyis a nemzet részéről a király javára történő egyoldalú hatalom-átszállítás mechanikus-rationalistikus elmélete, hanem ellenkezőleg a nemesség és fejedelem kölcsönös hatalom-átruházásának, sőt kölcsönös creatiojának organikus gondolata. A szent korona-féle államszervezetben király és nemesek kölcsönösen teremtik egymást, mint a római kath. egyház alkotmánya szerint a pápa és a bíborokok. És miként a teljes királyi hatalomnak lényeges előfeltétele az országgyűlés hozzájárulásától is függő, általa fogantatott koronázás, — ugyanúgy az országgyűlés koronás király nélkül nem gyakorolhatja a maga teljes hatalmát. A ki pedig azzal az indokolással veszi tagadásba a szent korona tanában nyilatkozó államfelfogás szerves voltát, mert az államnak természeti organismusként való képzetében a fejedelmi absolutismus eszméje nyer kifejezést: annak egyszerűen azt felelem, hogy igen, a középkorban is fordultak elő elméletek, melyek abból a hasonlatból, hogy a fejedelem az állam testének feje, a fejedelmi absolutismust iparkodtak igazolni. Azt a később (a XVII. század közepétől) oly divatos gondolatot, hogy az uralkodó az állam.¹ Ámde a középkorban ez csak szórványosan mutatkozik. Hiszen e kor jellegzetes és igazi politikai gondolata legkevésbé sem a fejedelmi absolutismusnak, hanem ellenkezőleg a nemzet és fejedelem között közös közhatalomnak kedvez. Miként fentebb említettem, a német-római birodalom császári okmányaiiban az államnak az emberi testtel való összehasonlítása (mely szerint a császár a birodalom feje s a rendek tagjai) csak attól az időtől kezdve fordul

¹ L. Gierke: *Althusius*, 137. l.

elő, a mikor a császár mellett a birodalmi rendeknek a birodalom hatalmában való részessége kialakul és éppen ezen közösségi jogviszony szemléltetésére szolgált. Így van ez a szent korona elméletével is. Már az eddigiekből is láttuk, hogy az abban nyilvánuló államfelfogás organikus, de azért (sőt éppen ezért) semmi porczikájában sem absolutistikus. Sőt ellenkezőleg, az alkotmányos uralomnak legvilágosabb kifejezése. Ez államelméletnek organikus voltát bizonyítja továbbá a szent korona tagságának fogalma, mely a birtokos nemeseknek a szent koronával való közvetlen (birtokjogi) összeköttetésénél fogva a közhatalomban való részességét jelenti s azt a nagyfontosságú jogi következményt is tartalmazza, mely szerint az «adományos szabadságot» élvező «valóságos» nemes «senki más hatalmának alávetve nincsen a törvényesen megkoronázott fejedelmén kívül». (H. K. I. r. 4. cz. 1. § és 9. cz. 4. §). A nemességnek közvetlenül a törvényesen megkoronázott király alá tartozásán kívül Werbőczy ugyancsak ismételten nyomatékkal hangsúlyozza az «una eademque libertas, nobilitas» sarkalatos elvét. (I. R. 2. cz. és 9. cz.) Kiegészíti e képet a H. K. I. r. 10. címében lefektetett azon cardinalis tétel, hogy a birtokos nemzetség kihaltával minden nemesi birtok — a középkorban a közhatalmi jogosítványok dologi alapja és előfeltétele — a szent koronára mint az ország földjének főtulajdonosára háramlik vissza. Ez utóbbi lényeges tételek (a nemesség egysége, egyenjogúsága, közvetlenül a király alá tartozása, a szent korona tagságának sajátos fogalma és a korona főtulajdonjoga) fontos kiegészítő vonásokként illeszkednek bele a szent korona-féle organikus államfelfogás keretébe. Hiszen mit jelentenek egyebet, mint a hűbéri közvetettség (az indirect vasallitas, a sub-infeudatio) elvi tagadását s ezzel az állami test összes activ tagjainak az egésznek életében, főhatalmi functióiban való közvetlen részvételét, az egész életére kiható összeműködését? Mit jelentenek egyebet, mint a nyugati hűbéri állam népének hierarchikus tagoltsága és szerződéses laza szövődéke helyett az egységes alattvalói és állampolgári köteléknek eszméjét legalább a nemesség tekintetében? mint az állami szerves egység gondolatának legalább a király és a nemesség közötti viszonyban való plastikus ki-

domborítását? Király és nemesek egyaránt csak mint a szent korona testének állandó kölcsönhatásban lévő tagjai jöhetnek számba.

Ennek az államfelfogásnak központja a szent korona közjogi fogalma. (Az állam minden elemét a korona hatalma kapcsolja egységes élő egészbe.) Tengelye a nemzeti hatalom átruházásának, az ország szent koronájára való átszállításának elmélete. Hiszen ez átruházás erejénél fogva mind a király, mind a nemesek jogai az ország szentséges koronájától függenek, quoad jus a korona jogai. Államtani szempontból a legnagyobb figyelemre érdemes a *Hármaskönyv*ben előadott hatalom-átruházási elméletnek egészen sajátlagos természete, a melyet nem lehet eléggé kiemelni, de a melyet ennek ellenére irodalmunkban — tudomásom szerint — kellőleg még nem méltattak. Pedig a «translatio imperii» tanának e különleges változata — és ebben áll főérdekessége s általános államtani jelentősége — a szent korona-féle államfelfogás organikus voltának egyik leg erősebb bizonyítéka.

A középkori politikai tanítás a német-római császári hatalom keletkezésének magyarázatára már a XI. század második felében a «dex regia» által történt «translatio imperii» római eredetű elméletéhez fordul. Vagyis ahhoz az elmülethez, mely szerint a római nép a maga hatalmát a német császárok jogelődjének tekintett «princeps»-re, (illetve a cäsarokra) eredetileg a «dex regia» útján szállította át. És a XIII. század végétől innen az állambölcseletnek uralkodó maximája, hogy minden uralom jogalapja a kormányzottak összességének önkéntes és szerződészerű alávetése.¹ A fejedelmi hatalmat s így a szervezett állami egységet a fejedelem és a nép között létrejött uralmi vagy alávetési szerződésből (pactum subjectionis) származtatták. Ezzel szemben, ha jól megnézzük a *Hármaskönyv* idevágó legfontosabb helyét (I. r. 3. cz. 6. és 7. §), meggyőződünk arról, hogy Werbőczy nem a «translatio imperii» szokásos

¹ L. idevonatkozólag Gierke-Maitland : i. m. 38. s k. l. Gierke : *Althus*, 77. s k. l., Atger : *Essai sur l'histoire des doctrines du contrat social*, 1906. 44—90. l. Jellinek : *Allg. Staatslehre*, 196—198. Balogh Arthur : *Az államélet főjelenségei tekintettel a magyar szent korona elméletére*, 1904. 39. s k. l.

elméletét adja elő, melylyel egyik vagy másik változatban a középkori írónál és azután — különösen a XVI. század utolsó negyedétől kezdve mindinkább kifejlett alakban — az újkor legtöbb állambölcséleti rendszerében a természetjogi irány bukásáig (a XVIII. század végéig) találkozunk. Werbőczy szerint is a királyi hatalom átruházott hatalom. A nemzettől származik. A «*communitas*» (a nemzet) «a maga akaratóból» ruházta át. De kire? Egyenesen a fejedelemre? Nem, az ország szent koronájára és csak a korona útján a fejedelemre. Ez csak mint a korona viselője, a koronázással történt átruházás folytán gyakorolja a közhatalmat, a szent korona hatalmát, illetve az ebből őt alkotmányyszerűen megillető részt. Az állami főhatalom tehát nem a fejedelem, hanem a korona tulajdona. «A szent korona mysteriummal bír, a főhatalom bennrejlőnek tekintetik.»¹ A fejedelem bármiféle uralmi jogot nem saját, hanem csupán a szent korona jogán gyakorolhat. A királyt illető felségjogok a korona jogai. És Werbőczy ismételten hangsúlyozza, hogy a nemesek, mint a szent korona tagjai, csak a «törvényesen megkoronázott» fejedelem hatalmának vannak alávetve, senki másénak. A nagy elvi különbség tehát a «*translatio imperii*» tanához fűződő külföldi hatalom-átruházási elmélet különböző változatai és a magyar szent korona tanának alapját tevő átruházási elmélet között abban van, hogy e szerint a nemzet a maga hatalmát nem közvetlenül a királyra, hanem a koronára ruházza és csak a korona útján a megkoronázott királyra. Úgy azonban, hogy a közhatalomnak igazi alanya, tulajdonképpeni birtokosa mindig a korona marad. Az a középkori fő vitakérdés tehát, vajjon a nép részéről a fejedelemre történt hatalom-átruházás — jogi természete szerint — a fejedelmi *souverainitás*nak kedvező végleges és visszavonhatatlan elidegenítés-e, avagy a népsouverainitást szolgáló pusztá «*usus concessio*»-e: ez a vitás kérdés az államsouverainitás elvét s az állami főhatalom gyakorlásában a király és nemzet osztályosságát hirdető szent korona-féle átruházási elmélet szerint tárgyaltan. Ehhez járul még egy főfontosságú körülmény, mely az előbbi sajátossággal párosulva, a fejedelmi hatalom mechanikus-rationalisti-

¹ Timon, i. m. 491. l.

kus keletkezési módját az organikus államfelfogás értelmében módosítja. Werbőczy ugyanis a fősúlyt — a nemzet tudatában élő szent korona-féle tan leglelkéhez képest — nem egyszerűen a nemzet részéről történt egyoldalú hatalom-átruházásra helyezte, hanem a kölcsönös hatalom-átruházásra és a szent korona tagságának ezzel kapcsolatosan kifejtett fogalmára, a királyi hatalom átszállítása és a nemesítés között való szoros összefüggésre, fejedelem és nemesség elválaszthatlan állami egységének, kölcsönösen egymást teremtésének tényére. A szent korona tanában tehát a hatalom-átruházási elméletnek mechanikus-rationalistikus lényege is organikus értelemben módosul, mondhatni organikká finomul, a kölcsönös teremtés elméletévé átalakulása vagy legalább is a kölcsönös teremtés nagy horderejű elméletébe való bekapcsolása által. De már annál fogva is, mert hiszen a nemzet a maga hatalmát a szent koronával jelképezett államra, mint nemzetet és királyt egybefoglaló, azok felett álló különletű eszmei egészre ruházta. Ennek következtében a főhatalom a koronáé s nem a fejedelem magánjogi tulajdona, patrimoniuma. Ezzel adva van a főhatalom közhatalmi, közületi jellege s az annak egy meghatározott részét gyakorló király állami szervi állása. Van aztán még egy igen lényeges gyakorlati különbség a hatalom-átruházást eszközlő általános középkori uralmi vagy alávetési szerződés (pactum subjectionis) és nálunk a koronázás útján végbemenő hatalom-átruházás között. Mint Balogh Artúr igen jól mondja: «a középkori pactum subjectionis-féle felfogás . . . ez a hatalom-átruházás — fictio . . . Nálunk ellenben a koronázás az alkotmányszerű teljes királyi hatalom átszállítása a nemzet (országgyűlés) által, melynek activ közreműködése nélkül a teljes királyi hatalom meg nem szerezhető.» (I. m. 72. l.)

A szent korona elméletét abból a szempontból vizsgálva, vajjon a középkori értelemben vett organikus avagy inkább mechanikus-atomistikus jellege van-e, összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy ez elmélet a középkori organikus államfelfogás bélyegét viseli. Alapja az organismus középkori fogalma. Az a képzet, mely szerint az állam a «corpus animatum»-hoz hasonló soktagú, a különféle jellegű és funkciójú tagok legbensőbb kölcsönhatását mutató egész. Ettől a felfogástól, az állam

mint «corpus mysticum» gondolatától van áthatva a szent korona elmélete s ezért egészen közömbös, hogy az idevágó középkori forráshelyek az emberi testtel való hasonlóságot nem említik és abból nem vonnak le részletes következtetéseket. A fő az, hogy ez elméletben benne van a középkori organikus állammelfogás veleje, mely azonban a fejedelmi hatalom keletkezésének magyarázatánál a hatalom-átruházási elmélet, mint általában szokásos constructiv segédeszköz alkalmazása folytán, nincs mechanikus-rationalistikus elem nélkül. De — miként előbb kiemeltem — a hatalom-átruházás «hétköznapi» chablonszerű nyugateurópai elmélete a szent korona tanában a magyar nemzet kiválóan közületies gondolkodása következtében elveszti mechanikus élet, eredeti organikus fordulatot nyer s ez e tan mechanikus-rationalistikus elemét is organikus irányba tereli. Ebben az eredeti vonásban rejlik a szent korona tanának egyik általános államtani jelentősége. A másik az előbbiből következik.

Ugyanis e tan, éppen mivel az organikus állammelfogás legértékesebb elemeit egyesíti, egyúttal felhasználható az állam mint társadalmi valóság, mint társadalmi alakulat magyarázatára, az állam socialis, vagyis történeti-politikai lényegének a modern közületi theoria (Gemeinwesentheorie) értelmében való megfejtésére. A szent korona tanában benne van a közületi elméletnek minden constitutív eleme. Ez elmélet lényege egy mondatban akként foglalható össze, hogy az államnak oly felfogását jelenti, mely szerint állandó jellegű, szervezett emberi kapcsolat s mint ilyen elemeitől (az egyes egyénektől) különböző eszmei egész, noha bennük és általuk él. Miként Gierke, a közületi elméletnek legkiválóbb német képviselője kifejti, az állam láthatatlan egység, mely azonban mint realis szellemi és természeti hatalom kifelé és befelé érvényesül.¹ Mint élő és ható akarategység a történelemben cselekvőleg fellépő hatalmas, nagy realitas, mely az általa kiváltott különleges természeti és szellemi hatások miatt nem lehet alkotó elemeinek pusztá sommája, hanem csak mint emberfeletti életegységgel bíró külön egész érthető meg. Az állami közület tehát részei-

¹ *Genossenschaftsrecht*, II. 820—828. l. és *Das Wesen der menschlichen Verbände*, 1902. 16. s k. l.

hez viszonyítva önálló, de egyben immanens egység. Fogalmilag különbözik az azt alkotó sokaságtól, részeinek összességétől és mégis ettől nem idegen; ezzel szemben nem külső, hanem belső egység. Elemeinek szervezett összességében él, elemeinek sajátos természete és kapcsolódása határozza meg lényét.

Kérdem már most: vajjon az állam közületi felfogásának eme lényeges jegyei nem találhatók-e meg a magyar szent korona tanában? A fentebb kifejtettek után ez nem lehet kétséges. Hiszen e tan az organikus elmélet minden értékes elemét egyesíti, annak anthropomorphikus salakja nélkül. Már pedig mi egyéb a közületi theoria, mely az állam társadalmi valóságának magyarázatánál a mai államtudományban egy vagy más eltéréssel uralkodónak mondható,¹ mint az organikus elmélet tisztultabb megjelenése? A szent korona elméletében egészen világos kifejezésre jut, hogy a korona külső jelképével megjelölt állam tagjaitól különböző eszmei egész, mely bennük és általuk él. Kifejezésre jut az a gondolat, hogy az állam élő és ható erő, részeit egybekapcsoló akarategység. Hiszen a szent korona fogalma a fejedelmet és nemzetet akarat- és cselekvés-képes egészszé foglalja össze, mely ezen főelemei felett öncélúságának megfelelőleg fejt ki önálló legfőbb hatalmat. A szent korona nem azonos elemeinek valamelyikével vagy elemei pusztá sommájával, hanem azoknak eszmei immanens egysége. Principium unitatis. Részeinek sajátos természetétől feltételezett és mégis azoktól fogalmilag különböző, különlétű, öncélú szellemi s egyben a legnagyobb physikai erővel rendelkező természeti hatalom, mely sajátos összletét kifelé és befelé egyaránt érvényesíteni képes. A szent korona fogalma teljesen megérteti velünk az állam egységét tagjainak sokaságában, ezek relativ öncélúságát és részszemélyiségét az egész életének keretében, végül az állami lét állandóságát elemeinek folytonos változása ellenére.

*

Az előbbiekben azt a kérdést tettük vizsgálatunk tárgyává, hogy a szent korona tana miféle felfogást mutat az állam tár-

¹ Jellinek: *Allg. Staatslehre*, 152. s k. l. és Meyer-Anschütz: *Lehrbuch des deutschen Staatsrechts*, 7. kiad., 1914., IV. és 13. s k. l.

sadalmi valóságáról, realis nivoltáról. Az eredmény az, hogy e tan szerint az állam középkori értelemben vett organismus és hogy ez államfelfogásban benne van a modern közületi elmélet magva. Lássuk immár, minő felvilágosítást nyújt az állam jogi természetére nézve.

Az állam jogi lényének, az államnak, mint jogi alakulatnak magyarázatára lényegileg három elmélet kínálkozik. Az állam ugyanis a joghoz való viszonyában, e viszony szempontjából tekintve: mint jogtárgy, mint jogviszony vagy végül, mint jogalany fogható fel.¹

Az államot jogtárgynak, az uralkodó személyes uralmi jogai tárgyának tekintik a fejedelem önjogúságát, államfelettségét hangsúlyozó uralmi elméletnek összes változatai. Tehát a különböző absolutistikus (theokratikus) és patrimonialis legitimistikus elméletek, melyek az államot egyik elemével, az uralkodóval azonosítják s így az állami uralmat többé-kevésbé kifejezetten az uralkodó magántulajdonának tartják. Ide tartozik az állam intézeti felfogása is, mely szerint az államot nem saját akarata, hanem egy rajta kívül álló idegen akarat irányítja. Nyilvánvaló, hogy semmi sem ellenkezik inkább a szent korona-féle tannal, mint az uralmi elméletnek (Herrschertheorie) bármelyik árnyalata. Hiszen e tannak lényege az a gondolat, hogy az állami főhatalomnak alanya sem a fejedelem, sem a nép, hanem a szent korona, vagyis az állam. Tehát quoad jus az államsouverainitas eszméje s egyben quoad exercitium a nemzet és király között közös souverainitas gondolata. A király nem saját egyéni jogaként bírja az uralmat, hanem a szent korona hatalmának a nemzettel közös gyakorlója. Másfelől a középkori nyugat-európai patrimonialis államfelfogással ellentétben nálunk a szent koronát s nem a királyt tekintik az ország területe főtulajdonosának. Nem a király, hanem a korona forrása minden nemesi birtokjognak, középkori felfogás szerint a közhatalomban való részesedés alapfeltételének. Ez a sajátlagos conceptiója a területi főtulajdonjognak elvi ellentétben áll a Németországban a hűbéri rendszer kifejlődése óta jelentkező s még a legújabb időben is kísértő

¹ Jellinek i. m. 157. s k. l. Concha : *Politika*, I. 232. s k. l.

azon felfogással, mely szerint az ország területe és népe egyszerűen az uralkodo patrimoniuma, egyéni magántulajdona; a fejedelmi hatalom pedig az uralkodó földesuraságának dologi jellegű tartozéka. De természetesen a szent korona tana épp úgy ellenkezik az uralmi elmélet körébe tartozó absolutistikus és intézeti államfelfogással is.

Első pillanatra mi sem látszik természetesebbnek és indokoltabbnak, mint az a nézet, hogy az állam nem önálló lény az egyének mellett és felett, hanem pusztán jogviszony közöttük. Hiszen «az államban a legszembeesőbb az embereknek egymás fölötti uralma és alárendeltsége»,¹ mivel az állam uralkodóból és alattvalókból, kormányzókból és kormányzottakból áll. Így nagyon érthető, hogy az államot nemcsak a középkor és az újkori természetjog tekinti jogviszonynak, a rex és regnum, mint kölcsönösen kötelezett és jogosított jogalanyok, pactumon nyugvó, szerződészerű viszonyának, hanem hogy még napjainkban is akad igen tekintélyes képviselője az állam, mint jogviszony tanának.²

Miként a rendi államban általán, nálunk is már az Anjou-kor után és különösen Albertnek 1439. évi decretuma óta, mely már kifejezetten az ország és királya között kötött szerződés alakjában jelenik meg, király és nemzet viszonyát kölcsönös szerződéseken alapulónak s ebből folyólag magát az államot is, annak lényegét jogviszonynak tekintették.³ Ez persze a legélesebb ellentétben állott a szent korona-féle organikus, közületi, tehát egységes államfelfogással s előtérbe jutása éppen a szent korona tanának háttérbe szorulását, alkotmányjogi következményeinek elhomályosulását jelenti. Mindenesetre legerősebb bizonyítéka annak, hogy különféle történeti-politikai, tételes alkotmányjogi és elméleti okok hatása alatt a szent korona tanának leglelke, király és nemzet elválaszthatlan állami egysége, már e tan első rendszerbe foglalójának,

¹ Concha, i. m. I. 232. l.

² L. Loening: *Staat* cz. cikkét (*Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3. kiad. 692. s k. l.).

³ Ferdinandy: *Az államalkotó szerződések a magyar közjogban*, 1902 U. 5: *A rendi elemek a magyar alkotmányban*, 1907. Balogh A., i. m. 128. s k. l.

Werbóczinek idejében és még inkább a mohácsi vészt követő századokban már csak eszményszerű vágy volt, s az állami élet rideg valóságában nem tudott érvényesülni. Azonban az állami élet valóságát nem szabad összetéveszteni egy bizonyos államelmélettel. És csak a ki ezt az öreg hibát elköveti, csak az állíthatja, hogy az a nálunk szinte napjainkig uralkodott felfogás, mely szerint a két alkotmányjogi főtényező viszonya «bilateralis kötések»-en nyugszik, király és nemzet mint külön jogalanyok léphetnek egymással szerződésre: nem áll ellentétben a szent korona tanával. Csak az vélheti, hogy e tan szerint a magyar állam egyszerű jogviszony uralkodó és kormányzottak vagy legalább is az állami főszervek, király és országgyűlés között. Hiszen a magyar államot csak akkor lehetne mint király és országgyűlés közötti szerződéses jogviszonyt construálni, ha az állami egység helyébe az állami dualismust helyezzük s ily módon ezen alkotmányjogi tényezőket saját külön jogok alanyaiként, nem pedig a szent korona közhatalmi jogainak gyakorlói gyanánt tekintjük. Vagy más szóval: ha ezen állami főszerveket egészen önálló, zárt és külön egészet alkotó teljes jogú jogalanyoknak vesszük, nem pedig állami szerveknek, a melyeket legfeljebb tagsági személység illethet meg, mely abban merül ki, hogy az illető organum állami hatásköréből folyó alanyi jogokat és köteleességeket gyakorol. De ezen objectiv jogszabályok által teremtett és korlátolt rész- vagy tagsági alanyiség az állam összszemélységének keretében semmi esetre sem terjedhet ki arra a sokkal messzebb menő jogi lehetőségre, hogy az állami szervek a csak egészen önálló s így teljes jogi személységgel (vagyis korlátlan jogképességgel) bíró jogalanyokat megillető szabadsággal határozzák meg egymáshoz való viszonyukat. Már pedig mi sem áll távolabb a király és nemzet legbensőbb közjogi egységét jelentő szent korona elméletétől, mint az, hogy királyt és országgyűlést saját jogok birtokosainak, a koronával szemben önálló, attól független, önjogú jogalanyoknak tekintse. Hiszen ez elmélet alapvető tétele szerint a főhatalomnak alánya maga a korona. Minden közhatalmi jog a korona joga, csak a korona jogán gyakorolható. Ezért s emez elmélet tartalmának fentebbi kifejtése után nem kell bővebben magyaráznom, hogy

a szent korona-féle állami egység gondolatával király és országgyűlés viszonyának szerződéses felfogása össze nem egyeztethető. A szent korona egységénél fogva ez egység szervei, király és nemzet (vagyis itt a politikai jogokkal bírók összessége) nem lehetnek szerződő felek. Az állam alkotmánya, a szent korona főhatalmi szervezete felett nem szerződés dönt, hanem kizárólag a királyt és nemzetet egyesítő szent koronának egységes akarata, a törvény. A szent korona elmélete teljesen kizárja az állam jogi lényének jogtárgy avagy jogviszony gyanánt való magyarázatát. Azt sem kell immár igazolnom, hogy a szent korona elméletének éppen az ad kiváló államtani jelentőséget, hogy az állam eszmei és mégis realis különletének plastikus kifejezése. Annak a modern politikai gondolatnak megtestesítője, hogy az állam nem azonos személyi elemeinek egyikével sem, hanem azokban, mint tagjaiban és szerveiben élő, habár azoktól fogalmilag különböző egységes egész.

Nyilvánvaló, hogy ennek a politikai gondolatnak az állam jogi természetét illetőleg csak az a harmadik lehetséges felfogás felel meg, ezt a politikai gondolatot jogászilag hűen csak az a meghatározás fejezi ki, mely szerint az állam személy, vagyis jogalany. És pedig testület. Az uralmi jogok alanya tehát nem a fejedelem és nem a nép, hanem maga az állam, mint tagjaival szemben önálló eszmei öszszszemély; mint a tagok személyiségétől különvált, felettük álló öncélú jogi személy, a melyhez közjogi vonatkozásban az alkotó részek külön személyisége csak tagsági vagy szervei alárendeltségi s egyben életközösségi viszonyban áll. Ennek a magasabb személyegységnek hatalmi körében — mint fentebb láttuk — a bele tartozó részek önálló teljes személyiségéről nem lehet szó, csupán tagsági vagy szervei jogalanyiságáról. Csak arról, hogy a tagok részesek e magasabb eszmei öszszszemély, az egységes államszemélyiség hatalmában.

Jól mondja Nagy Ernő, hogy «a magyar irodalomban az állam személyiségének tana nem egyéb, mint az ősrégi magyar felfogásnak, a szent korona tanának, közjogi vonatkozásaiban való felújulása». ¹ A szent korona tanában valóban az állam

jogi személyiségének elmélete jut világos kifejezésre. Az a tétel, hogy az állami főhatalom, az államban uralkodó legfőbb akarat alanya maga a szent korona, vagyis az állam. Hiszen Werbőczy előadása (H. K. I. r. 3. cz. és részletesebben H. K. II. r. 3. cz.) szerint a magyar nemzet, a katolikus hitre térvén és királyt választván, «úgy a törvényhozásnak, mint bármely birtokadományozásnak és minden bíraskodásnak hatalmát és jogát az uralkodással és kormányzással együtt ez ország szent koronájának... joghatóságára... ruházták át». Így tehát a szent korona az összes közhatalmi jogosítványok alanya, közjogi személy. Ennek a tételnek, mely kapcsolatos a koronában a király és nemzet elválhatlan egységét hirdető nemzeti közfelfogással,¹ az állam jogi elméletének szempontjából való igazi jelentőségét csak úgy ítélni lehet meg, ha azt a kellő eszmei keretbe helyezve, rövid pillantást vetünk az állam jogi személyiségének dogmatörténetére.²

Az államnak közjogi jogalanyként való felfogása az ókorban sem hiányzik. Már Aristotelesnél megtaláljuk az államra vonatkozó testületi elméletnek első csíráját, az abszolút közvetlen demokráciának testületként való jogi magyarázatát. Cicero is megsejdi az állam jogalanyiségének gondolatát. Szerinte a «civitas» jogilag nem pusztán jogviszony a polgárok között, hanem államjogi személyiség. Persze a *persona civitatis* nála csak költött személy, *persona ficta*, minden *realitas* nélkül. A középkori jogászok, így különösen a római jog emlőin táplálkozó XIV. századbeli postglossatorok (Bartolus és Baldus),

¹ Ez a közfelfogás, mint fentebb láttuk, szintén praegnans kifejezést nyer a H. K. imént idézett helyein és a H. K. I. r. 4. címében kifejtett szent korona-tagság fogalmában.

² L. ide vonatkozólag Gierke többször idézett alapvető művein kívül Rehm: *Geschichte der Staatsrechtswissenschaft* (1896.) cz. művét és magyarban Tegze Gyulának már szintén idézett értékes monográfiáját. Természetesen felvilágosítást nyújtanak az államszemélyiség tanának kialakulásáról és tudományos jelentőségéről az államjogi alapfogalmakkal foglalkozó összes nevezetesebb államtani és közjogi munkák, melyek sorából a következő legújabb műveket emelem ki: Michoud: *La théorie de la personnalité morale* (I. 1906. II., 1909); Salleilles: *De la personnalité juridique* (1910); Hauriou: *Principes de droit public* (1910); H. Kelsen: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911) és Duguit: *Traité de droit constitutionnel* (1911).

már részben igen szabatosan kezelik és különböző vonatkozásokban értékesítik az állam eszmei jogalanyiségának fogalmát. De a jogi személy az ő szemükben is a civilistikus-kanonjogi testületi theoria által magánjogi alapon kialakított persona ficta képzetével azonos. Hús és vér nélküli üres fictio, a jogászi mesterkedés, «artificium juris» teremtménye, melynek az állami közület politikai valóságával semmi belső kapcsolata nincs. Ugyanezen okból az állam jogi személyiségének tana századokon át az újkorban sem mutat lényeges haladást Grotius, Pufendorf, Hobbes, Locke és Rousseau minden éleselmjűsége ellenére és noha a személyiségi elmélet a XVII. század vége óta uralkodónak mondható. Marad a régi elvi álláspont: az állam mint persona ficta, költött személy. Mi sem természetesebb ennél fogva, mint az, hogy azok az írók, a kik az állam jogi személyiségét hangoztatták, azok sem jutottak el valójában az állam személyiségének, jogalanyiségának, souverainitásának gondolatáig, — az állam realis társadalmi alzatához kapcsolt, ettől eszmei realitást nyerő s ezért az atomistikus-mechanikus államfelfogással szemben következetesen helyt állani bíró gondolatáig. Az egész csak fictio, csak üres látszat volt, a mily légüres fictio az állam mint költött személy. Erősen akadályozták persze a helyes elméleti alap kialakulását a külföldön a középkorban és az újkor tekintetbe jövő századaiban a tényleges állami élet viszonyai: a hűbéri szétforgácsoltság, a rendi állam dualismusa s patrimonialis államfelfogása, később pedig az absolutistikus irányzat felülkerekedése. Lehet-e csodálkozni, hogy igazában, végeredményben az állam személyiségén a a külföldi elmélet mindvégig a fejedelem vagy a nép személyiségét értette? hogy az állam, e képzelt személy, jogalanyisága s ezzel souverainitása eltűnt az uralmi jogok valóságos gyakorlói, a fejedelem vagy a nép jogalanyisága és souverainitása mögött? Lényeges haladás e téren csak akkor következhetett be, mikor az elmélet felhagyott a persona ficta téves képzetével s az állam mint jogi személy, mint testület (corporatio) alzatául magát az állami közületet, tehát az állam realis társadalmi alzatát, az államot alkotó szervezett collectiv egységet vette; mikor ezt az emberegészt, ezt az egységes akarat- és cselekvési képességgel bíró közületet tekintette jogi személy-

nek, vagyis jogképességgel, jogalanyisággal ruházta fel. Ez az állapot az állam valóságának, eszmei realitásának, gondolati és mégis realis személyiségének felismerése; annak felismerése, hogy az állam jogilag semmi egyéb, mint a (fejedelmet is magában foglaló) nemzet személyesítése, vagyis jogalanynyá emelése és hogy az állam személyisége egyszerűen az állami közület, a nemzet nagy társadalmi realitásának jogi nyelven való kifejezése: ez a nagy elméleti haladás Német- és Franciaországban egyaránt csak a múlt század harminczas éveiben (Albrecht, illetve Rossi tanításával) veszi kezdetét. Az állam jogi személyiségének ilyen realisan megalapozott, az állam természeti-társadalmi alzatához fűződő fogalma a mai államjogi irodalomban, a külföldön különösen Németországban, uralkodónak mondható, de másutt is világszerte igen tekintélyes képviselőkre talált.

Ellentétben a külföldi államtannal a Werbőczy formula az állam realis jogi személyiségének, jogalanyiságának és souverainitásának gondolatához, mely háromegy gondolat a szent korona elméletében, illetve a szent korona közjogi fogalmában nyer kifejezést. És pedig eljutottunk ehhez az egészen modern conceptióhoz, ehhez a rendkívül becses államjogi eredményhez a fejedelmet és népet magasabb eszmei egységbe foglaló állami összszemélyiség képzete által, mely realis állami összszemélyiség valóban elbírtá azt a súlyos közjogi gondolatot, hogy a souverainitas tulajdonképpen alanyának tekintsék. Azt a súlyos terhet, mely alatt a másutt felhívott *persona ficta* árnylánye szükségképpen összeroskadt és a közhatalom láthatóviselőinek, a fejedelem vagy a nép legmagasabb rendű személyiségének, jogalanyiságának, souverainitásának adott helyet. A mi külföldön a XIX. század első harmadáig még csak nem is tudományos reflexio szülte következetesen átgondolt elmélet, nálunk már a középkorban érvényes jogtétel, jogi valóság. Nem kívánok itt bővebben foglalkozni azokkal a történeti-politikai okokkal, a melyek a magyar nemzet élénk közszabadsági s mégis erős állami érzetével párosulva, — ezen rendkívüli államjogi eredmény létrehozásához, a szent korona-féle államfelfogás kialakulásához vezettek, a szent korona mysteriumát,

vagyis személyesítését előidézték. De egészen bizonyosnak tartom, hogy ezt az eredményt a magyar nemzetnek kiválóan közületies gondolkodásán, sajátos politikai psychéjén kívül főleg annak tulajdoníthatjuk, hogy a nyugat-európai continentalis államfejlődéssel ellentétben nálunk sohasem volt hűbéri anarchia, szélsőséges rendi dualismus és az államot absorbeáló fejedelmi absolutismus. A fejedelem és nemzet erőviszonyának általában a középúton mozgó concret alakulásában megvolt tehát a tényleges politikai előfeltétele annak, hogy az államnak elemeitől megkülönböztetett, azokat eszmei és mégis realis közületi egészszé összefoglaló lénye a nemzeti közmeggyőződés élő alkatrészeként tételes közjogi kifejezést nyerjen, jogi valósággá váljék.

*

Még csak egyet kívánok kiemelni. A szent korona elméletének, illetve a *Hármaskönyv* idevágó alaptételeinek (I. r. 3. cz. 6. és 7. § és II. r. 3. cz.) jogi szempontból való elemzése feltárja, a magyar királyi hatalom átruházott és korlátozott jellege mellett, a magyar alkotmányos monarchia különleges jogi természetét. Ezt csak Werbőczy magyarázza meg nekünk, de nem Blackstone, Montesquieu avagy Laband. Nem a «king in parliament», nem a hatalmak megosztásának a vegyes államforma gondolatával kapcsolatos elve, nem a francia-belga nép-souverainitas demokratikus elvére és nem a német-osztrák monarchikus principiumra fektetett alkotmányosság, hanem egyedül és kizárólag az állami főhatalomban király és nemzet között fennálló részesedés, közösségi (birtokostársi) jogviszony közjogi alapelve. A magyar alkotmányos királyság tehát az alkotmányos monarchia típusának egyik válfaja és pedig az angol, a francia-belga, a német-osztrák mintájú monarchia mellett jól megkülönböztetendő különleges válfaja. A magyar alkotmányos monarchia még leginkább rokon a királyt és a parlament két házát a parlament egységévé összefoglaló, ez egységet mint jogi souveraint jelentő «king in parliament» elvén nyugvó újabb angol királysággal, habár az angol királyi hatalom nem átruházott természetű; továbbá a király és parlament hatalma nem egyazon forrásból ered, mint nálunk, hanem

eredetileg a király volt a souverainitas egyedüli birtokosa és a parlament hatalma jogilag a király teljhatalmából keletkezett. (A minthogy alakilag ma is nála van az uralmi jogok összessége.) A «king in council» hatalma a «king in parliament» hatalmává változott át. Sokkal élesebb a különbség a népsouverainitas elvét hirdető alkotmányos monarchiákkal szemben.¹ Mert a magyar alkotmány nem a népsouverainitas, hanem az állam- vagy nemzet-souverainitas talaján áll, értve nemzeten az állammá szervezett népet. Hiszen a szent korona elmélete, illetve közjoga szerint a souverainitas alanya maga a korona, a fejedelem és nép jogi egységét alkotó állam. És a népsouverainitas elvével ellentétben nálunk a nemzet, illetve az azt képviselő országgyűlés jogai is a törvénytől, a szent korona legfőbb akaratától származnak, nemcsak a király jogai. Viszont különös figyelmet érdemel, hogy a magyar alkotmányos monarchia, noha nem a népsouverainitas elvén nyugszik, megczáfolja Jellinek azon állítását, mely szerint a királyságnak a népsouverainitásra való alapítása semminemű jogi következménnyel nem jár a királynak a néphez való viszonyára nézve, jogilag egészen irrelevans.² Ez az állítás nem talál a magyar alkotmányra. Ennek ősi alapelve, hogy a király csak a nemzet által országgyűlésileg történő megkoronázása után gyakorolhatja a teljes királyi hatalmat. Ennyiben jogilag hatályossá teszi alkotmányunk, mely nem a nép, hanem a szent korona souverainitásának elvére van fektetve, a népsouverainitas azon főtételét, hogy minden hatalom a néptől származik.

Egyenes ellentétben áll a magyar alkotmányos királyság a «monarchikus elv»-en alapuló német-osztrák alkotmányos monarchiával. A XIX. század folyamán keletkező német és osztrák monarchikus alkotmányoknak ugyanis talpköve, kiindulási és központja az a felfogás, mely szerint a fejedelem az összes állami hatalomnak egyedüli birtokosa vagy viselője, ki mint ilyen csak e hatalom gyakorlásánál van kisebb-nagyobb mértékben bizonyos más szervek közreműködéséhez

¹ L. p. u. az 1791. évi francia, az 1814. norvég, az 1831. belga s különösen ez utóbbit utánzó görög és román alkotmányt.

² I. m. 690. l.

kötve. Ezt a közjogi felfogást jelenti a «monarchikus elv»,¹ mely — a «restauratio» kora legitimistikus eszmevilágának igazi szülötte — először az 1814-iki francia alkotmánychartának (charte constitutionnelle) iskolát teremtő híres bevezetésében nyer formulázást, innét a charte befolyása alatt álló délnémet alkotmányokba megy át és talál tételes jogi kifejezésre, egyébként is erősen támogatva a német királyság történeti fejlődése, patrimonialis, magánuralmi hagyományai által. A monarchikus elv kifejezett elismerést nyert továbbá az 1815. évi német szövetségi actára vonatkozó 1820-iki záróacta nagyjelentőségű 57. cikke s az ezt megerősítő szövetségi határozatok alapján a később keletkezett alkotmányok túlnyomórésztében. És ugyanezen gondolatra vannak felépítve azok a német alkotmányok is (így különösen a belga mintát általában szem előtt tartó porosz alkotmány), a melyekből kifejezett formulázása hiányzik. Ez utóbbi áll az osztrák államjogra is.² A monarchikus elvnek abból a főtételéből, hogy az alkotmányos monarchia is az összes állami hatalom birtokosa, a német-osztrák alkotmányos monarchia szerkezetére nézve döntő fontosságú két más alkotmányjogi tétel következik. Az egyik az, hogy az alkotmány jogilag, mint az uralkodó önkorlátozása, teljhatalmának — quoad exercitium — saját akaratából való megszorítása jelentkezik s ezért kétely esetén a jogi vélelem mindig a monarchia hatásköre és korlátlansága mellett szól; vagyis mindazok a jogok illetik, melyek kifejezetten nincsenek más állami szerv hatáskörébe utalva, míg az állam többi szerveit csak azok a jogosítványok, a melyeket a törvény kifejezetten reájuk ruház. Ezt a jogi állapotot, az uralkodónak ezt a különleges jogállását fejezik ki a német és az osztrák irodalom-

¹ A «monarchikus elv» mivoltára és nagyérdékű történetére nézve kimerítő tájékoztatással szolgálnak: Jellinek: i. m. 456. s k. l., Meyer-Anschütz: i. m. 5., 54., 83. és 84. §-ai és legújabban H. O. Meisner: *Die Lehre vom monarchischen Prinzip im Zeitalter der Restauration und des deutschen Bundes* (1913.) cz. alapos monographiája.

² L. a német és az osztrák alkotmányjognak a monarchikus elven alapuló mivoltára nézve Meyer-Anschütz: i. m. 272—3. l., E. Hubrich: *Preussisches Staatsrecht*, 1909. 100—103. l., Bornhak: *Preussisches Staatsrecht*, I., 1911. 22. §-t, Tezner: *Der Kaiser*, 1909. 8. l., Herrnrit: *Handbuch des öst. Verfassungsrechtes*, 1909. 120. s k. l.

ban a «Träger der Staatsgewalt» nevével és fogalmával.¹ A monarchikus elvnek másik nagyfontosságú jogi következménye pedig abban áll, hogy miután a monarchia az alkotmány engedélyezése után is — quoad jus — az egész állami hatalom birtokosa és csak bizonyos jogok gyakorlásánál lehet az alkotmány által meghatározott mértékben a parlament közreműködéséhez kötve: egyedül a monarcha a törvényhozó, a törvény egyedül a monarcha akarati ténye, egyoldalú parancsa. Mert habár a törvény tartalmához előzetesen a parlamentnek is hozzá kell járulnia, ez a hozzájárulás csak előfeltétele annak, hogy a monarcha törvényhozói jogát gyakorolhassa, törvényt alkosson, vagyis adhasson ki, de magát a parlamentet legkevésbé sem teszi egyedüli, avagy társtörvényhozóvá. Az úgynevezett «törvényhozó» testületeknek — mint Tezner (i. m. 5. l.) egészen következetesen mondja — csak arra van hatalmuk, hogy valamely törvény kibocsátását megakadályozzák, de nem arra, hogy maguk kötelezőleg parancsoljanak.²

¹ E név, illetve fogalom jelentéséről és szükségességéről a német-osztrák közjogban l. Meyer-Anschütz: i. m. 19. s k. l. és Tezner: i. m. 2. fejezetét.

² A «monarchikus elv» jogi tartalmának kifejtésével kapcsolatban lehetetlen, hogy néhány szót ne szóljak arról a végzetes vagy legalább is káros hatásról, melyet ez elvnek tételes közjogi volta, ez elv mint az összes német monarchiák és az osztrák monarchia közös jogalapja, az állam jogi lényegének megfejtésével foglalkozó német-osztrák theoriára gyakorol. A német-osztrák irodalomban a legjobb akarat, a mai alkotmányos monarchia jogi megértésére irányuló legbecsületesebb törekvés is siralmas hajótörést szenved az állam jogalanyiségának, személyiségének elméletével együtt a monarchikus elv gránitszirtjén. A német-osztrák írók, ha nem légtüres állami metaphysikát, hanem positiv alkotmányjogot akarnak üzni, szükségképpen minduntalan visszaesnek az államot a saját eredeti jogú fejedelmi uralom, illetve magántulajdon tárgyának tekintő avagy az uralkodóval azonosító többé-kevésbé patrimonialis színezetű uralmi theoriába. Az állam jogalanyiségának, az állami souverainitásnak még oly erélyes hirdetése mögött is ott lappang a földesúri, patrimonialis ízü fejedelmi souverainitásnak látszólag elavult gondolata s quand même a mai Hallerek és Maurenbrecherek, Seydel és Bornhak felfogását igazolja. A német fejedelem, ki mindmáig «Träger der Staatsgewalt», vagyis «der rechtliche Inhaber der gesamten Staatsgewalt», csak a legnagyobb belső ellenmondás árán konstruálható jogilag mint egyben állami szerv, habár döntő jogú és legfőbb állami szerv, s helyezhető bele az állami közületbe. Ha a jogi tényeket, az élő közjogi valóságot és nem pusztán a jogi elméleteket vesszük, — nézetem szerint

Bizonyára felesleges a magyar olvasóközönség előtt bővebben fejtegetnem, hogy a magyar alkotmányos királyságban, mely nem a monarchikus elven, hanem a szent korona souverainitásán, királynak és országgyűlésnek a főhatalomban való osztályosságán épült fel, a jelzett három alaptételnek épen fordítottja áll. A magyar király a szent korona hatalmának döntő jogú, legfőbb részese ugyan, de nem az egész állami hatalomnak egyedüli birtokosa.¹ A magyar királyi hatalom átruházott természeténél fogva a királynak csak annyi joga van, a mennyit neki az alkotmány, vagyis a királyt és nemzetet magában foglaló szent korona egységes legfőbb akarata kifejezetten megad s így kétely esetén a jogi vélelem az országgyűlés jogai javára a király kizárólagos hatásköre ellen szól. A fejedelem korlátlanságát pedig oly értelemben, hogy a törvény által neki adott hatalmat minden más szerv közreműködése nélkül egyedül maga gyakorolhatja, alkotmányunk még az úgynevezett fenntartott kir. felségjogok gyakorlása terén sem ismeri. A magyar alkotmányjogban — ellentétben az osztrák és a német felfogással² — a bizonyos kormányzati ténye:

Seydel és Bornhak államfelfogása sokkal közelebb jár a német állami élet jogi realitásához, mint Gerber, Gierke, Laband, G. Meyer, Anschütz és mindazon kitünőségek elmélete, kik Albrecht 1837-iki korszakalkotó bírálata után a német pozitív államjogban a német állam személyiségének alapjára helyezkedtek. A német közjogászoknak a monarchikus elvvel folytatott sisyphusi küzdelmét szemlélve, nagyon igazat kell adnunk a jeles O. Mayer amaz írónikus mondásának, hogy «die deutschen Professoren haben ohne alle Beihilfe, den Staat zur juristischen Person ernannt.» (*Die juristische Person und ihre Verwertbarkeit im öffentlichen Recht*, 1908. 59. l.) A német-osztrák államtól egészen különböző szerkezetű a magyar állam. Ezért a magyar közjog természetszerűen, minden belső ellenmondás nélkül jut el az állam jogi személyiségének s benne a fejedelem legfőbb szervi állásának gondolatához.

¹ Concha Győző *Közjog és magyar közjog* című remek viszonzásának 14. lapján. Ez értekezésben, valamint *Új elmélet a parlamenti intézmény orvoslására* című tanulmányában (Budapesti Szemle; 1915. évi 457. sz.) valóban mesteri módon tárja eléink a magyar közjognak a külföldi s különösen a német közjoggal szemben megkülönböztető specifikus jegyeit. Igen figyelemre méltó fejtegetéseket tartalmaz e részben Balogh Artúrnak *Az államélet főjelenségeit tekintettel a magyar szent korona elméletére* (1904) című összehasonlító jogi és politikai dolgozata is, mely ez elmélet fölveit a mai államtudomány magaslatáról világítja meg.

² L. p. u. Herrnritt : i. m. 120—122. l. és Bornhak : i. m. 142—143. l.

ministeri felelősség és ellenjegyzés nélkül végző abszolút uralkodó fogalma teljesen ismeretlen, miként ismeretlen a monarchikus elvből folyó «Träger der Staatsgewalt» fogalma. Fejedelmünk csak állami szerv, habár az államnak sok tekintetben egészen kivételes és különleges jogállású legfőbb szerve, de semmiképen sem az egész állami hatalmat magában egyesítő államon kívüli «Träger der Staatsgewalt». Végül a törvény nem a király egyoldalú akarata, mert a törvényhozó hatalom a király és nemzet együttes hatalma. E hatalomnak az országgyűlésileg szervezett nemzet birtokos társa, pozitív részese, nem pusztán negatív külső korlátja. «A törvényhozás Magyarországon nem a királyt illeti, hanem a királyt és az országgyűlést közösen; a magyar király nem az országgyűlés meghallgatásával alkotja a törvényt, hanem ketten együtt. Kitűnik az a százados felfogásból, az országgyűlési tárgyalásokból, a törvényszentesítés formulájából, s ha ez így van, a királyt nem lehet a souverainitás egyedüli birtoklójának állítani.»¹ És mégis a magyar király alkotmányjogi állása szerint nem árnyékkirály, nem a nép egyszerű meghaalmazottja, nem csak a parlamenti akaratnak önálló hatalom nélküli végrehajtója, nem pusztán alkotmányi ceremóniákat végző valaki. A király jogállásának illetően felfogását törvényeink kifejezett rendelkezésein kívül közjogunk elvi alapja, a szent korona-féle államfelfogás is egyenesen

¹ Egyenesen megfoghatatlan előttem, hogy nemcsak a kitűnő Lechner Ágost, hanem mai közjogásaink is (így például Balogh A., Ferdinandy G., Kmety K., Nagy E.) a magyar királyt a főhatalom birtokosának nyilvánítják, illetve azt a megkülönböztetést teszik, mely szerint «alakilag» az állami hatalom a királynál van, noha «érdemileg», vagyis gyakorlását tekintve, meg van osztva király és nemzet között. Nagy Ernő (i. m. 211. l.) szerint meg épen «a monarchikus elv kívánja,» hogy «az alkotmányos magyar államban az uralkodó bírja a közhatalmat», habár a benne foglalt felségjogokat csak az alkotmány meghatározta módon és a polgárok részesedésével gyakorolhatja. Mi más ez, mint a «Träger der Staatsgewalt» fogalmának helytelen átvétele? A főhatalom alaki birtokosa és érdemleges gyakorlója között ezen megkülönböztetést csak a fentebb kifejtett monarchikus elv, a német-osztrák alkotmányos monarchia alapját tevő monarchikus elv kívánja, de nem a szent korona tana, a magyar alkotmányos monarchia ez ősi alapja. Ellenkezőleg, ennek értelmében a főhatalomnak a szent korona az alanya, király és nemzet a közös birtokosai.

kizárja. A ki az élő magyar közjogot csak némileg ismeri, jól tudja, hogy a király állami életünk legfőbb kérdéseiben, sőt — mondhatni — minden főbb kérdésében döntő jogú hatalmi tényező. Magyarországon a nemzet jogai is törvényen, a szent korona legfőbb akaratán alapulnak, nemcsak a király jogai. Hiszen a magyar alkotmányos monarchia nem a népsouverainitás, hanem a szent korona, vagyis a királyt és nemzetet legbensőbb eszmei egységbe forrasztó állam souverainitásának alapján áll. A király és nemzet hatalmának egyensúlyára, egymást egyensúlyozó harmonikus együttműködésére van fektetve.

Íme, ezek a tételek alkotják a magyar alkotmányos monarchia sajátos alapvonásait, minden hasonló politikai alakulattól megkülönböztető különleges természetét. A ki a szent korona elméletének Werbőczy formulázta főelveit összehasonlító jogi szempontból tanulmányozza, lehetetlen, hogy végeredményül meg ne állapítsa, hogy a magyar alkotmányos királyság nem a Montesquieu-féle *«le pouvoir arrête le pouvoir»* negatív gondolatában rejlő kölcsönös akadályozásra, nem is a népsouverainitás eszméjére, ép oly kevéssé az állami hatalom összességét osztatlanul a fejedelem személyébe helyező német-osztrák monarchikus elvre van felépítve, hanem királynak és országgyűlésnek az állami főhatalomra vonatkozó együttes jogi közösségére, e két alkotmányjogi főszerv folytonos, szükség-szerű, egymást kiegészítő, pozitív összeműködésére. Werbőczy tanítása szerint a kölcsönösségnek, egymástól való függésnek és feltételezettségnek ebben a jogi állapotában van a magyar alkotmányos monarchia lelke.

*

Miként a fentebbiekből látjuk, a magyar szent korona elmélete általános államtani és államjogi szempontból igen értékes azért, mert az állam társadalmi valóságának és jogi természetének oly tisztult felfogását mutatja, melyet lényeges vonásaiban, illetve magánjogi elemeitől megtisztított közjogi vonatkozásaiban a mai tudományos elmélet is elfogad. Ma sem tehetünk jobbat, mint hogy kiegészítjük és tovább fejlesztjük a szent korona tanában rejlő társadalomtani és közjogi eszméket

és gondolatcsirákat. Tételes közjogunk sajátos alapfogalmai és sarkalatos intézményei pedig csak e tan segélyével érthetőek meg, mely «nemcsak történeti becsesel bír, hanem alkotmányunkban ma is élő jogot képez».¹

Werbőczy *Hármaskönyvével* nem lehet eleget foglalkozni. Ez szól a magyar jogtudomány és államtan művelőinek egyaránt. A szent korona tanáról, erről a mi nagy dolgunkról, «még sok mondanivaló marad».

BARABÁSI KUN JÓZSEF.

¹ Balogh A., i. m. 7. l.

AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA.

Harmadik és utolsó közlemény.¹

A francziák azzal akarták most már Ausztria harcziás kedvét élesztetni, hogy vegye át a dunai fejedelemségek hathatós véduraságát, a mint ezt Közép-Európa érdekei kívánják. Hiszen erre Moldva-Oláhországbán már tett intézkedései is feljogosítják, de különben is gondoskodnia kell a keresztyének oltalmáról.² Azonban, az orosz követ kívánatára, bár lord Russell már elutazott s bár lord Palmerston már nyilatkozott ez ügyben, a conferentia április 25-én mégis tartott egy tizennegyedik ülést. Az orosz nyilatkozatot ez sem találta kielégítőnek. Ennek a hírnök jelentőségét a magyar közönség kapcsolatba hozta azzal, hogy báró Hesz tábornok Letang francia és Crawford angol tábornokok kíséretében a galicziai főhadiszállásra, báró Schlick a galicziai várak vizsgálására, gróf Coronini tábornok pedig Bukarestből a dunai fejedelemségekben levő hadak meg szemlélésére ment. «A helyzet súlypontja Ausztria elhatározásán nyugodott».³ Az orosz-barát porosz *Kreuzzeitung*⁴ már is szemrehányást tett Ausztriának, hogy Moldvában és Oláhországbán otthonosan rendezkedik be, utakat, vasutakat, távírókat épít ottan, postahivatalokat, törvényszékeket szervez, a pesti egyetemen a román és török nyelveket taníttatja, stb. A magas porta azonban éppen most határozta el, hogy Moldva és Oláhország részéről egy tudósítót (instructort) küld Bécsbe, a ki a conferentia tagjainak a fejedelemségeket illető kérdésekben a szükséges felvilágosításokat megadja. Stirbey vajda a porta

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 488. és 489. számában.

² *Pesti Napló*, ápr. 28., 1540. sz.

³ *Donau*, ápr. 27. Még harcziásabb a *Donau* ápr. 29.-iki vezércikke.

⁴ Ismertetve a *Pesti Napló*, 1545. sz.

három jelöltje közül erre a célra Negri Konstantint választotta. Maga a herceg Bécsből május 16-án Pesten keresztül utazott haza Bukarestbe, hová azzal a tudattal térhetett vissza, hogy Ausztria még a conferentia meghiusulta után is a béke helyreállítására törekszik. «Hogy most minden habozás nélkül nem izen hadat Oroszországnak s nem nyomul Lengyelország felé — írta a *Pesti Napló*¹ — igen bölcsen teszi s ezenkívül még önállólag is, a nélkül, hogy méltóságából legkisebbet is engedne; csak népei jóllétét akarja előmozdítani, ha nem rohan annyi ember-és pénzáldozatot igénylő háborúba, melynek következményei, Porosz- és Németország jelenlegi maguktartása mellett, a monarchiára nézve veszélyesekké válhatnának.» Azonban az sem igen tetszhetett neki, hogy Napoleon császár éppen most tett néhány bátorító nyilatkozatot Lengyelország helyreállítása tárgyában, sőt «egy menekültek (lengyel, magyar és olasz emigránsok?) légiójának szervezésén nyugaton kissé felötlő hévvel dolgoztak, mi némelyeket nyugtalanítani látszott. «Mi úgy tartjuk, alap nélkül — teszi hozzá a tudósító². A forradalmi elemeket nem mellékes, hanem főszempontból használni, egyetlen hatalomnak sem állhat érdekében».

Egyébiránt a bécsi conferentia tizenhárom ülésének május 11-én az angol parlament elé terjesztett iratai, melyeket a magyar lapok is egész terjedelmükben közöltek,³ elég világosságba helyezték Ausztria magatartását, főképen pedig azt a játékot, a melyet Oroszország űzött a hatalmakkal, mikor a négy pontot színlag elfogadta. Nesselrode orosz külügyminister ugyan április 30-iki jegyzékében⁴ a tárgyalások megszakításáért a felelős-

¹ 1855 május 17., 1556. sz.

² U. o. 1554. sz.

³ Az 1855 márczius 15. ülés *Pesti Napló* 1557., márcz. 17., 19., 21. ülés 1558., márcz. 26. 1562. és 1564., márcz. 29. 1564., április 2., 9. és 17. 1565., ápr. 19. 1567., ápr. 21. 1568—9., április 26. 1576—7., június 4. 1582. sz. Egész terjedelmében közölte (1561—2. sz.) Nesselrode május 10. sürgönyét, mely a congressus történetét elmondja, Walewskine kerremájus 26-án adott feleletét (1566. sz.), a *Journal de St.-Petersbourg* június 11-iki hivatalos válaszát Walewskinek (1584—5. sz.), B. Kemény Zsigmondnak erre tett észrevételeit (1589—93. sz.) és Buol sürgönyét (1567. sz.), melylyel a conferentia jegyzőkönyveit május 14-én a német udvaroknál levő osztrák követeknek megküldte.

⁴ *Pesti Napló*, 1560. sz.

séget a hatalmakra hárította át, de a német udvaroknak világosan értésükre adta, hogy a dunai fejedelemségek ügyére s a dunai hajózásra vonatkozó beleegyezését csak addig tartja magára nézve kötelezőnek, míg szigorú semlegességek megőrzik. Ő maga azonban nem sokat törődött Ausztriának kétségtelenül könnyen megszűnhető semlegességével. Moldva- és Oláhországban Coronini osztrák tábornok már április 29-én főbelövetéssel fenyegette azokat, kik katonáit proclamációkkal, magánlevelekkel vagy egyéb úton hűségi esküjök megszegésére csábítanák,¹ a magyarországi szerb bánági hadtestparancsnokság május 3-iki figyelmeztetése következtében pedig Moldvában báró Testa, Oláhországban Mihanowich osztrák főconsulok kihirdették a rögtönítélő bíraskodást mindazokra nézve, a kiket jogosítatlan toborzáson, kémkedésen, kötelelességszegésre való izgatáson érnek.²

A conferentia iratainak tárgyalása az angol parlamentben alkalmat adott Ausztria magatartásának bírálgatására is. Palmerston lord, különösen Gladstone-nal szemben, május 25-én az alsó-házban kijelentette, hogy igen jó és egészséges politika Ausztriát, a mennyire csak lehet, a nyugati hatalmak részén tartani. Anglia semlegessége mindig nyereség, fegyveres készenléte pedig erős katonai diversiót jelent a nyugatiak javára. Ha Ausztria másképp érezne, a Portának a Duna mellett nagy sereget kellene tartania, míg most az orosz beavatkozás az ajtót zárva találja s Omer basa a nyugatiakkal együtt működhetik. De különben is az északi határokon felállított osztrák sereg igen hasznos, mert Oroszországot arra kényszerítheti, hogy megfigyelő állásban tétlenül tartson oly sereget, a melyet különben a nyugatiak ellen használhatna. Maga Napoleon császár ugyanaznap sajátkezű levélben figyelmeztette I. Ferencz Józsefet, hogy mennyire szükséges Ausztria és Franciaország közt a szíves egyetértés, az entente cordiale. Franciaország, ha tartósan szövetkezhetnék Ausztriával, a világbéke kedvéért hajlandó volna engedményeket tenni Oroszországnak, mert az osztrák-francia szövetség Európát biztosítaná Oroszország túl-

¹ U. o. 1567. sz.

² U. o. 1564. sz.

kapásai ellen, sőt Franciaország eshető támadásaitól is megóvná. Egyébként Oroszország megalázása Ausztriának is érdekében áll s Ausztriának rajta kell lennie, hogy leghatalmasabb állama legyen Kelet-Európának, mint a hogy' Nyugat-Európa leghatalmasabb állama Franciaország kíván lenni. Erre pedig most nyílik a legkedvezőbb alkalom, mikor Anglia is Franciaország mellé állt.

A bécsi kormány azonban még mindig nem mondott le Nyugat és Kelet kibékítése reményéről. Buol gróf május 19-én tiltakozott az ellen,¹ hogy a német szövetség tárgyalásokba bocsátkozzék Oroszországgal a dunai fejedelemségek s a dunai szabadhajózás dolgában, mert nem egyes pontokra, hanem mind a négy pontra nézve kell Oroszországgal megállapodni s egyes pontok kiszakított tárgyalása Ausztria ellen való állásfoglalást jelentene. Mind a négy pont dolgában Ausztria egy ultimátumszerű jegyzéket készített,² mely az oroszoknak a Fekete-tengeren való túlsúlyát az európai államjog erősebb kikötéseivel akarta gyöngíteni; de mielőtt ezt Oroszországnak elküldte volna, május 20-án Francia- és Angolországgal is közölte. Megjegyezve, hogy 8—10 hajó miatt nem lehet a háború folytatását kívánni s a béke megkötését halasztani, felsorolta azt az öt pontot, melynek alapján béke köthető; de ezt hat pontra kibővítve és módosítva, mint új javaslatot is közölte azzal a világos kijelentéssel, hogy ha Oroszország az ottomán birodalom függetlenségét és területe épségét megsérti, a szövetkezett hatalmak erőszakkal kényszerítik annak tiszteletben tartására; továbbá, hogy ha tengeri erejüket az oroszok a Fekete-tengeren a háború előtti létszámon felül szaporítanák, ezt casus bellinek veszik. Buol külügyminister ebben az ügyben június 2-án Goresakoffal is hosszasan tanácskozott, 4-én pedig megtartotta a már-már feledésbe merült conferentia tizenötödik ülését; mint a közönség hitte, nemcsak azért, hogy a jegyzőkönyveket s vele a tanácskozásokat lezárják, hanem inkább azért, hogy új tanácskozásokat kezdjenek. A conferentia

¹ Sürögönyének szövege *Pesti Napló*, 1855., 1570. sz.

² Buol sürögönye Colloredo grófhhoz (ki azt Clarendonnal közölte) u. o. 1607. sz.

azonban csakugyan nem kívánt többé foglalkozni Ausztria újabb békéltető javaslatával,¹ mire a bécsi conferentiák valóban véget értek Buolnak azzal a kijelentésével, hogy Ausztria örömmel ragad meg minden alkalmat az alkudozásoknak az adott alapon való folytatására.

Biztosra is vették, hogy a krimi hadjárat befejezése után javaslataival újra előáll, addig pedig fegyveresen semleges marad; mert a krimi szövetséges sereg keveset érne vele, ha Lengyelország felé előnyomulna, de az osztrák sereg támadása ellen Krimből a nyugatiak sem tehetnének semmit. Ha azonban Oroszország a krimi hadjárat elvesztése után is makaeszkodnék, Ausztria kétségtelenül a nyugatiak oldalán harcolna.² Hiszen így is hatszázezer embere állt fegyver alatt, a mi megfelelő számú oroszot kényszerített tétlenségre. Az angol parlamentben június 5-én S. J. Graham méltányolta is Ausztria magatartását a Nyugattal szemben. A status quo mellett Ausztria már anyagi érdekeinél fogva is jót áll Oroszország hódítási vágyaival szemben. Mint keskeny tengerszoros tartja fenn két tenger rombolását: egyik oldalon az orosz terjeszkedés vágyát, másfelől a Nyugat katonai büszkeségét és dicsvágyát. Russell lord viszont azt fejtegette, hogy — a mi a hatvan év múlva vívott háborúra nagyon tanulságos — a dunai fejedelemségek sohasem lehetnek tökéletesen függetlenek s hogy Ausztriának egyenesen érdekében áll a török birodalom bukásának meggátlása. Viszont bármennyire óhajtja is a háború mielőbbi bevégzését s így Ausztria tetteleges beavatkozását, a legmélyebben sajnálna minden eseményt, a mely Ausztria hatalmát gyöngítené; mert Ausztria, mint az európai egyensúly egyik fő támasza, a miért oly gyakran vett részt a világháborúban, Európára szükséges és áldásos.

Nagybritannia ebben a kérdésben azon az állásponton volt,³ hogy a december 2-iki szerződés értelmében Ausztriának igenis fegyverhez kellett volna nyulnia, ha a békét bizonyos időn belül megkötni nem lehet. Ez az időpont régen elmúlt;

¹ Szövege a bécsi záró-conferentia jegyzőkönyvében, 1582. sz.

² A *Pesti Napló* vezetőcikkje, 1574. sz.

³ Clarendon gróf Westmoreland grófnak 1855 jún. 13. *Pesti Napló*, 1610.

Oroszország a béke alapjait elvetette s az osztrák javaslat értelmében sem lehetett volna megszüntetni az oroszok túlsúlyát a Fekete-tengeren. Anglia és Franciaország tehát nem járulhattak olyan javaslathoz, mely, ha ultimátumnak nevezték is, nem volt hadüzenet, mert nem lehetett kételkedni, hogy az orosz kormány azt örömmel elfogadja.

Az angolok tehát a bécsi conferentia meghiusulta után többé nem számítottak Ausztria fegyveres segítségére s így nem törődtek többé a «négy ponttal» sem, a melyet Ausztria a conferentián a nyugatiaktól eléggé eltérő módon értelmezett. Ausztria és Oroszország érintkezése nagyon megkönnyült, mert kettejük közt június 15-én megnyílt az egyenes távirati közlekedés; másnap a *Pesti Napló* Szentpétervárról már közölte is (1849. sz.) az első távirati magánsürgönyt, mely szerint «egy császári ukáz gyorsított ujonczozást rendelt el s esetleg még az egyetlen fiút sem kímélik meg, tehát az eddigi kivételnek nincs helye.» Ez ugyanakkor történt, mikor a lapok szerint a keleti bonyodalom Ausztriára nézve nyugvópontot ért, holott jelentették, hogy június 13-án I. Ferencz József csapatszemlére Krakóba, 15-én Lembergbe, 29-én Czernowitzba érkezett. Walewski francia külügyminister Hübner báró osztrák követőtől felvilágosítást is kért, igaz-e, hogy ezek az utazások a dunai fejedelemségekre is kiterjednek s mi a céljuk; de Hübner az utitervről nem nyilatkozhatott. Különben Buol gróf a párizsi és londoni cabinetekhez intézett sürgönyében már június 6-án tiltakozott azon föltevés ellen, hogy Ausztria a szövetségből kilépni szándékoznék, a czélt szem elől tévesztené s kötelességét nem teljesítené. A szentpétervári követhoz, gróf Esterházy Bálinthoz június 10-én intézett sürgöny viszont az orosz udvart tájékoztatta, hogy Ausztria teljesen hű maradt a nyugati szövetséghez s teljesíti mindazon kötelességeit, a melyeket a dunai fejedelemségek megszállásával a török birodalom fedezésére vállalt; el van tehát határozva, hogy visszaver minden támadást, a melyet török terület ellen a dunai fejedelemségekben vagy az egész dunai határvonalon intéznének. Feltűnt ezek után, hogy Gorcsakoff herczeg június 21-én jónak látta személyesen biztosítani Buolt, hogy Oroszország Ausztria ellen sohasem táplált ellenséges szándékot s hogy Lengyelországban és Bessarábiában

az orosz csapatmozgalmak egyetlen célja Goresakoff krimi hadseregének kiegészítése. A francia császár azonban, a bécsi congressus törekvéseinek meghiúsulásán sajnálkozva, a törvényhozó testület megnyitásakor (július 2) tartott trónbeszédében nyíltan kijelentette, hogy Ausztriától kötelessége teljesítését várja.¹

A francia hivatalos lap, a *Moniteur*, ugyan enyhíteni törekedett a trónbeszédnek Ausztriára vonatkozó részeit,² de a beszéd Bécsben eleinte mindenestre kellemetlenül hatott s az osztrák hivatalos lap, a *Wiener Zeitung*, ezt eléggé érezte is, de egyúttal nyomatékosan hangoztatta, hogy Ausztriának Angliával és Franciaországgal követett célja érintetlenül megmaradt.³ Montalambert gróf a francia törvényhozó testület július 6-iki ülésén valóban a jó szerencsének tulajdonította, hogy Franciaország Ausztriát Oroszországgal kötött régi szövetségéből elvonta, magához csatolta és megkötötte vele a december másodiki szerződést, mely a mostani politikának valódi mesterműve. Montalambert, ki nem volt Ausztriának vak bámulója, azt hirdette, hogy az a legeconservatívabb szárazföldi hatalom s a keleti háború vége őt érdekelheti legjobban. Távolról sem kívánta, hogy az angol szövetséget feláldozzák Ausztriáért, vagy ezét amazért; inkább azt óhajtotta, hogy mind a kettő kiegészítse egymást. Erre a kettőre támaszkodva Franciaország és annak császára Európa választott bírái lehettek volna.⁴ Az angol alsóházban lord John Russell is «meggyónta», hogy a háború végső célja Törökország függetlenségének fenntartása lévén, szövetséges társul szívesen fogadta Ausztriát, mint Törökország legjobb barátját, a mely különben a lengyeleknek is egyetlen reménye.⁵ Beszéde különösen Párizsban okozott nagy feltűnést, mert igazi vallomás volt az Ausztria-összintességéről.

¹ A beszéd szövege u. o. 1596. sz. B. Kemény Zsigmondnak ehhez fűződő fejtegetései u. o. 1595. s köv. sz.

² A cikk fordítása *Pesti Napló*, 1855., 1597. sz.

³ A *Pesti Napló* erre vonatkozó megjegyzései az 1598. számban és B. Kemény Zsigmond fejtegetései az 1599–1600. sz.

⁴ Beszédének bő kivonata u. o. 1601. sz.

⁵ U. o. 1602. sz.

A mi Lengyelországot illeti, Ausztria a nyugati hatalmakat már előbb figyelmeztette, hogy az ott szunnyadozó forradalmi elemeket fölriasztani egyáltalán nem akarja. Mikor a hatalmak kijelentették, hogy forradalmat a forradalom kedvéért ők sem akarnak támasztani, csupán Lengyelország sorsán szeretnének könnyíteni, Ausztria azt felelte, hogy ezt más úton is el lehet érni; közbenjárt tehát Oroszországnál a lengyel kormányzáság közigazgatási reformja, részben az I. Sándor korabeli alkotmány helyreállítása érdekében. A mi pedig a dunai fejedelemségeket illeti, onnan a külföldiek egy része az osztrák csapatok kivonulását sürgette, mert ha Ausztria nem fog fegyvert a nyugatiak mellett, hadainak bennmaradása csak az oroszok támogatását jelenti. Egy bécsi magyar¹ megjegyezte, hogy Ausztria ott a maga érdekeit is védi s a fejedelemségeket a törökökkel kötött 1854 június 14-iki s nem a francziákkal és az angolokkal kötött december 2-iki szerződés értelmében szállta meg; a fejedelemségek megszállását azonban sohasem tekintette a maga másokat kizáró jogának. Nem tartotta valószínűnek, de mégis megtörténhetőknek, hogy ott és Bessarábiában Ausztria maga is belesodródik a háborúba. «Ki mellett, ki ellen? — kérdezte eltűrődve. — Ezt már most is előre lehetne mondani, ha e mondás: a nép szava, Isten szava, általános elismerésre számolhatna és ha az emberek mindig Isten szavát követnék!»

Ausztria azonban csak annyit jelentett ki,² hogy a szövetségben megmarad, de azért, mert a harmadik pontot Francia- és Angolország másképen magyarázták, még nem nyúl fegyverhez. Ellenben Törökország területe épségének biztosítása végett a Dunánál elfoglalt őrállását megtartja, hadai a béke megkötéséig a fejedelemségekben maradnak. Reméli, hogy ottani hivatását mindvégig betölti s hogy a békealkudozások újrakezdését eszközölheti.

Azonban Potemkin államtanácsos megmondta, hogy a becsületes béke nekik nem elég. Oroszország sem hagyhatja el

¹ *Pesti Napló*, 1604. sz.

² A német szövetséghez intézett jegyzékben, 1608. sz. Itteni kijelentése egybevág Clarendonnak Westmorelandhoz intézett sürgönyével, június 13. U. o. 1611. sz.

Istentől kijelölt küldetését s befolyásáról, melytől meg akarják fosztani, nemcsak nem mond le, hanem azt inkább kiterjeszteni és növelni igyekszik azon nemzetek érdekében, a melyek benne remélnek.¹ Ez annyit jelentett, mint Ausztriát és Magyarországot a panszláv izgatások folytatásával megfenyegetni. Mert — báró Kemény Zsigmond találó megjegyzése szerint² — «a mely mértékben bocsát Lengyelországban szabadabb szárnyra egy katolikus szláv nemzetiséget, azon mértékben lehet félni, hogy keleten a göröghitű szláv fajok rokonszenvében fog kárpótlást keresni.» A mi pedig a kérdés másik részét illeti, az angol parlamentben, a mely a Kék Könyv alapján nagyon behatóan foglalkozott a bécsi conferentia meghiusult kísérleteivel s Ausztria megaláztatásával, Layard július 17-én megkérdezte, igaz-e, hogy Ausztria a fejedelemségeket a békekötésig megszállva akarja tartani s hogy egy bécsi bizottság azok kormányformájának tervével foglalkozik, noha ez ellen oláh és moldvai gentlemanek óvást tettek? Palmerston azt felelte, hogy az osztrák megszállás célja tudvalevőleg csupán az orosz benyomás megakadályozása; a bécsi bizottságról s az oláhok óvásáról pedig nem tud, de mondhatja, hogy a fejedelemségek szervezetének kérdését csak a békekötésre hivatott összes tényezők közreműködésével lehet megoldani. Poroszországnak pedig az volt a nézete,³ hogy a fejedelemségek megszállása Ausztria és a porta szerződésén alapulván, az időtartamot is nekik kettejüknek kell megállapítaniok.

Július végén Oroszország már bizonyosnak tartotta, hogy Ausztria nem fogja megtámadni Bessarábiában, hová a múlt nyáron a fejedelemségekből kivont hadait a határok védelmére s a Lengyelországgal való összeköttetés fenntartására felállította és így ennek a déli seregnek vezére, Lüders tábornok, parancsot kapott, hogy főhadiszállását Kisenevből Odesszába tegye át. Ez és Oroszországnak Ausztria megnyerésére irányuló július 5-iki jegyzéke (a melyet különben Creneville osztrák tábornok azonnal közölt a francia külügyministeriummal) mindenféle

¹ Urházy György a lengyel kérdésről, *Pesti Napló*, 1855., 1610. sz.

² U. o. 1616. sz.

³ Manteuffel sürgönye Arnim grófhhoz július 5. U. o. 1614. sz.

magyarázgatás után is növelte azt a bizalmatlanságot, melylyel a szövetségesek Ausztria iránt viseltettek. Pedig Fényes Elek helyesen jegyezte meg,¹ hogy ha a nyugati hatalmak sikert akarnak elérni, vissza kell a hadjáratot természetes medrébe, Bessarábiába vezetni. Ausztria hadi fellépését Európa jogosan csak akkor várhatta, ha az 1100 kilométernyi harcvezonalon a többi hatalmak nem hagyják magára, hanem hathatósan segítik. Egy helyett ne négy protectort adjanak Moldvának és Oláhországnak, hanem erősítsék meg jól az oldalban álló Ausztriát, hogy Oroszország 200,000 embert ne küldhessen a Balkánra s azt föl ne lázíthassa. Pedig erre törekedett. Hiszen — báró Kemény Zsigmond szerint² — az a pánszláv irány, mely keleten hódítási ábrándjait elveszteni, nyugaton hamar feltüntetné erejének kevés plasticitását; és az az egyetemes monarchiára való törekvés, mely Konstantinápolyról lemondana, elvetné magától azt a feltételt, a melyben fogamzott és a mely mellett létesíthetőnek képzelhető. Egyébiránt Palmerston lord az angol parlamentben augusztus 7-én megigérte a háború érelves folytatását, védelmébe vette Ausztria politikáját s azt a meggyőződését nyilvánította, hogy Ausztria semmiesetre sem fog a nyugati hatalmak ellen működni. A nyugati hatalmak világosan értésére is adták augusztusban a portának, hogy a háborút ott folytatják, a hol az oroszoknak leginkább árthatnak, tehát esetleg a Dobruzsában is, vagy a dunai fejedelemségekben, a melyeket Ausztriával egyetemben szállának meg. Ha Sebastopol bevétele nem sikerülne, a háborút valóban a Dunánál akarták folytatni, európai Törökországot katonailag megszállani, Várnát, Gallipolit, a Dardanellákat nagyszerű fegyverhelyekké átalakítani, hogy ott mindenütt harcra és utánpótlásra kész csapatok táborozzanak. Különös és megkésett tervezetések akkor, mikor katonai szakírók a választott katonai eszközök elégtelensége, az elérendő czél felől való határozatlanság és a parancsnokló tábornokok hibái következtében a nyugatiak háborúját már csaknem megbukottnak tekintették.

A háborút igen alaposan bírálták a *Pesti Napló*ban név-

¹ *Pesti Napló*, 1855., 1619—1620. sz.

² U. o. 1624. sz.

telenül megjelent katonai levelek¹ s nemcsak nálunk, hanem világszerte is feltűnést keltett Klapka Györgynek Bruxellesben és Londonban megjelent röpirata,² mely a szövetségesek háborúját az emigránsok ismert szempontjából vizsgálta. Szerinte Oroszország meg nem sebezhető, vagy legalább le nem győzhető addig, míg a nyugati hatalmak Törökország függetlensége helyett nem az elnyomott nemzetek fölemeléséért küzdenek.

V. A háború, az osztrák békejavaslatok s a párizsi béke.

A hadjárat 1855 szeptember 8—10-én fordulóponthoz érkezett, mert Sebastopol nagy részét a szövetségesek elfoglalták s az orosz hajóraj nagy része megsemmisült. Ebből a magyarokat első sorban az érdekelte, hogy az orosz most már nem lehet Konstantinápoly ura, hatalmas hajóhaddal nem járhat a Fekete-tengeren. Bukarest ifjúsága viszont áldotta a nagy, vitéz, jeles francia nemzetet, a mely derék szövetségeseivel ismét életre hozta a sokáig szerencsétlen ódon Keletet. Ezt az örökre nevezetes napot, mint a román nemzet új életének, föltámadásának napját ünnepli meg. Mintha csak az elnyomott nemzetek fölemeléséért epedő Klapkának mondanák, hogy «a román nemzet, mely századokig volt a civilizált világ előőrse, a szabadság és a keresztyénség védője, fölkél sírjából s a szerencsétlenség új keresztségben részesíti, szenvedéseiben megfiatalítja».³

A magyar közönség már igazán megunta hónapokon át a Malakoff-torony emlegetését; a Balti-tengeri események alig érdekelték, a moldva-oláhországiak is csak annyiban, a mennyi-

¹ *Katonai levelek az Oroszország elleni háborúról.* U. o. 1632., 1634., 1642., 1649. sz. Az év második felében folyt háborúról b. Kemény Zsigmond adott szellemes áttekintést 1738—40. sz.

² *Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855.* Eine historisch-kritische Skizze der Feldzüge an der Donau, in Asien und in der Krim, mit einem Blick auf die mögliche Wendung der künftigen Kriegeereignisse. Genf, 1855. Ugyanaz angolul: *The war in the East.* Translated from the original manuscript by Lieut.-Colonel A. Mednyánszky. London, 1855. A francia fordítást nem ösmerem. A cs. kir. rendőrség 1855 szept. 13. a sajtórendtartás 23. §-a értelmében mind a három kiadást eltiltotta. (*Pesti Napló*, 1855., 1702.)

³ *Pesti Napló.* 1855., 1654. és 1679. sz.

ben a megszálló csapatokban magyar katonák szolgáltak; de fokozódó érdeklődéssel fordult az ázsiai csataterre, hol ősszel a török csapatok vezetését a horvát származású Omer basa vette át,¹ a ki éppen most elhunyt egykori tanítójának, Graf osztrák nyugalmazott őrnagynak, hálásan írta meg, hogy jelenleg ő a fővezére (generalissimusa) Törökország európai hadainak. Tizennégy esztendeje majdnem folytonosan harczol, de mindamellét egészséges; folyvást élénk figyelmet fordít a katonai tudományok tanulmányozására; minden vállalatánál oly szerencse kísérte, milyenben halandó valaha részesülhetett; mellét hét török s négy külföldi érdemjel díszíti s gyémántokkal kirakott három díszkardot érdemelt ki harczaiban. «Mindezt, Graf úr, — szólt szerényen² — Önnek köszönhetem; Ön vetette meg katonai tudományom alapját.» Omer basa tábornoki főnöke a magyar szabadságharc központi tábornokának főnöke, Ferhad basa, Stein Miksa báró magyar emigráns lett, a kit az ázsiai csataterre érkező Omer azonnal megdicsért, mert Batumba, a főhadiszállásra, sok hadi- és élelmiszerral érkezett meg, majd Kutais felé vezette a 7000 főnyi török előhadat, stb.³ Anatóliában Guyon Rikárd, volt honvéd tábornok, mint törzskari főnök működött, de oly kevés sikerrel, hogy a török kormány visszahívta. Inkább csak őseinek neve miatt keltett figyelmet, hogy galanthai gróf Esterházy László Bálint, a szentpétervári osztrák követ bátyja, a krími háborúban osztálytábornok lett.⁴ Ebben a háborúban jövője lett volna az angol-török katonai szolgálatban álló Türr István angol és volt badeni (forradalmi) ezredesnek is, az egykori magyar legionariusnak. Azonban az osztrák kormány Bukarestben őt elfogatta. Bár az angol kormány jegyzékben kívánta kiadatását Coronini altábornagytól, az osztrák kormány, mint katonaszökevényt és felségárulót, nem adta ki, sőt Bécsben utóbb halálra ítéltette

¹ Katonai érdemeinek egykorú méltatása: *Omer pasa Ázsiában. Pesti Napló*, 1709—11.

² Levele u. o. 1647., 1664. sz.

³ Ferhad basa (S. . . t b k) néven meri csak említeni a *Pesti Napló* (1855.) 1683., 1710., 1714., 1716., 1721. sz., de az 1741. számban már nyíltan Ferhad-Steinnak írja.

⁴ U. o. 1559. sz.

s a császár csak Victoria angol királyné kérésére bocsátotta szabadon.¹

A magyarok lelkesedéssel olvasták, hogy a köprikói csatában Kerim basa (kinek kipontozott Km . . . y nevében Kmety tábornokra ösmert) az oroszokat megverte és roppant zavarba hozta.² Kars vára másik két hős védőjében is a magyar szabadságharcz vezéreit tisztelte: Kursid basáról tudta, hogy az Guyon Rikárd tábornok, Fejzi basáról pedig, hogy Kollmann József. Megértette azért a lapoknak olyan táviratait, hogy Kars védelmében, az oroszok rendkívüli veszteségeinek előidézésében «leginkább kitüntette magát a renegát K . . . y. K . . . nm és Williams is megdicsértetnek.³ Szeptember 29-én, a mikor Murawieff tábornok 30,000 embere többször támadt, «a nap sikerét Vasif, Williams, Feizi (Ko . . . n) basák és Lake ezredes ügyes vezetésének lehet köszönni. Ismail basa (Km . . . y), ki a leginkább veszélyezett állásoknál vezényelt, valamint Kerim basa rendkívül nagy tetterőt fejtett ki . . . Nevezetes, hogy egy európai tiszt sem sebesült meg.⁴ Ezt a csatát október 13-án a törökök Konstantinápolyban mint a vár fölmentését ünnepelték meg. Azonban Kmety november elején már elvesztette reménységét, hogy a várat megtarthassa. «Mindenben szükségét szenvedünk — szolt⁵ — sehol sincs rend és belátás és valóban azt kell hinnem, hogy rossz csillagom vezetett ebbe a török ügybe. Az ellenség csaknem minden héten kap új segítséget, mi azonban egyetlenegy embert sem kapunk. Pedig ha Kars elesik, az oroszokra nézve az egész háborút győzelmesen bevégzettnek lehet tekinteni s akkor a szultán körülnézhet, hol kap másik sereget Erzerum és a többi parthelyek fedezésére».

¹ U. o. 1706. Az *Oesterr. Ztg.* (1855 nov. 14.) csak mint Ferencz-Károly-ezredbeli katonaszökevénynt említi. Szabadonbocsátása a párizsi béke alkalmából történt. *Pestl Napló*, 1856., 1841. sz.

² 1647. sz. Kmetyt azonban nem Kerim, hanem — mint ezt külön is megnevezve, utóbb helyesen írta — Iszmail basának nevezték.

³ 1689. sz.

⁴ U. o. 1692—3., 1696.; részletesebben 1703., 1706. Kmety mint szemtanu s a védelem vezetője írt az ostromlott várról: *A narrative of the defence of Kars on the 29. of Sept. 1855.* Translated from the German of George Kmety. London, 1856. (A német eredeti címét nem ösmerem.)

⁵ *Pestl Napló*, 1856., 1747. sz.

Karsot új parancsnoka, Williams, az oroszoknak fel is adta, november 28-án, éppen aznap, mikor a szultán őt tábornagnak nevezte ki. Szigetvárnál másképp történt, — írta báró Kemény Zsigmond¹ — Marco Botzaris² nem lett volna Williams tábornokkal egy nézetten és Leonidas hősei azt mondták volna, ma a másvilágon fogunk vacsorálni». Williams Murawieffel addig húzta, halasztotta a tárgyalásokat, míg Kmety, Kollmann, Tüköri és Schwarzenberg alkalmat és módot találtak a kimenekülésre, úgy hogy a vár átadása napján, november 28-án, az orosz előőrsek lánczolatán keresztül bújva és magukat keresztülvágva, Kmety és Kollmann már Erzerumban voltak; az átadás föltételei tehát őket nem is kötelezték.³ Kmety Konstantinápolyba érkezve, az ottani igazgatóságot vádolta, hogy Kars nem látta el kellően sem eleséggel, sem hadiszerekkel, noha a kormány mindezeknek az árát kifizette. Az angolok szállítottak ugyan — szerinte — kötelezettségökhöz képest 30,000 puskát, de ezek a feladás következtében az oroszok kezébe jutottak.⁴ Omer basa ellen vizsgálatot indítottak, mert késedelmes előhaladása miatt őt okozták Kars bukásáért; de csakhamar fölmentették a vád alól s új megbizatásokkal halmozták el. A szultán utóbb emlékérmét veretett Kars hős védőjének, Kmetynek tiszteletére s Kars egy részét a magyar vitézekről ma is Madsar-Tabiának nevezik.

Kars bevételének híre a szentpétervári osztrák követet, gróf Esterházy Bálintot, Bécsben érte. Azonnal többször értekezett Buol külügyministerrel, a császárnál is kihallgatáson volt s december 18-án visszautazott állomására. Báró Kemény Zsigmond szerint,⁵ ha az oroszok Kars elését tüntetésekre nem használják fel, a béke-congressus pár lépéssel közelebb jött, ellenben a békefeltételek iránt való összhangzás távolabbra vonult. A *Morning Post* pedig

¹ U. o. 1855., decz. 17., 1731.; a föladás feltételei szószerint u. o. 1739. sz.

² Missolounghi hős védője Karpension mellett 350 szuliotával 4000 albán ellen küzdve 1823 aug. 1. esett el.

³ *Pesti Napló*, 1855., 1733., 1856., 1748. sz.

⁴ *Pesti Napló*, 1856., 1762. sz.

⁵ U. o. 1855., 1734. sz.

megírta,¹ hogy Esterházy Ausztriának a nyugati hatalmak hozzájárulásával készült ajánlatait (ridegen szólva: ultimátumát) vitte magával. Ezek szerint a Fekete-tengerről kizárnák valamennyi nemzet hadihajóját, Oroszország lemondana a szultán birtokainak követeléséről s a dunai fejedelemségek védurasága iránt támasztott igényeiről, valamint Bessarábiának a Duna torkolatát magába foglaló részéről. Hozzátette, hogy ha Oroszország ezeket a föltételeket tizennégy nap alatt el nem fogadja, Ausztria vele a diplomatai összeköttetést megszakítja. Báró Kemény jóslata szerint,² «Esterházy grót után Canrobert vár szerepre» a szerint, a mint a czár a békét vagy a háborút választja. Azonban a francziák nem bíztak benne, hogy Ausztria valóban háborút akarna s úgy hitték, kelleténél nagyobbra becsülte azt a befolyást is, melyet Oroszországra gyakorolhat. Ha Ausztria mégis háborút üzenne, az angolok szerint Oroszország azonnal leggyöngébb és fedezetlen pontjain támadná meg. «Az osztrák határok minősége kecsegtetőbb a támadásra, hogysem aggodalomra ne lenne ok.» Ha pedig Ausztria kezdené a háborút, nem számíthatna Németországra, mely őt csak megtámadtatása esetén köteles segíteni. Poroszország egy ilyen háború megindításának lehetőségei közt látta Lengyelország helyreállítását is, a mi szükséges következménye lenne Oroszország lengyel tartományai megtámadásának. A győztesek a hódítás joga szerint bánnának el az orosz tartományokkal. Ausztria átengedné Galiciát, Poroszország a poseni nagyhercegséget adná oda. De míg ő ezért semmit sem kapna, Ausztriát a moldvai és oláhországi fejedelemségek átengedésével kárpótolná.³ Általában véve, bár az angolok és a francziák elismerték, hogy Ausztria a négy pont elejtése óta új lépéssel közeledett hozzájuk, nem bíztak benne, hogy ezt a háború-indítás gondolatával tette.⁴ A magyarok politikai előnyöket nem remélve, a Fekete-tenger szabadságától s a Dardanellák megnyitásától hazájuk jólétének emelkedését várták. Hiszen a Fekete-tengerből az Adriai-tenger kikötői felé is újabb út nyílnék. A zimony—konstantinápolyi

¹ U. o. 1735. sz.

² 1738. sz.

³ U. o. 1856., 1764. sz.

⁴ U. o. 1855., 1739. sz.

vasút új mozgékonytárat épített a Balkánon. Ausztria stratégiai érdekei a Temesvár felől a dunai fejedelemségekbe vezető vasút kiépítését követelik, s ezt a vonalat a küszteendőzei (constanzai) csatorna vagy vasút kiépítésével kellene a Fekete-tengerig vezetni. A Dunát szabaddá kell tenni és szabályozni. Anglia mindenesetre sürgetni fogja, hogy Konstantinápolyt az Adriai-tengerrel Scutari irányában vasút kösse össze és sürgetni fogja a Szuezi-csatorna elkészítését. «Íme — szölte Kemény Zsigmond¹ — egész nagy hálózat kereskedelmi érdekből szöve s általa legyőzhetetlen kényszer Kelet politikai és társadalmi szerkezetének szétbontására. . . Ez a mostani háború jelentősége. Ezt köszönjük Mencsikoffnak.» Az osztrák kormány előterjesztésére a török kormány valóban még a háború idején elhatározta, hogy 360,000 piaszter költséggel kiépítetteti a Nagyszébenbe, 316,000 piaszter költséggel pedig a Bukarestből Predealba (Brassó felé) vezető utat s 1857 végéig mind a kettőt be is fejezi ; ellenben az oláh kormány a Bukarestből Orsova felé tervezett vasút kiépítését elhalasztotta s Dimmer Ferencz osztrák főmérnököt a brassó—bukaresti vonal tanulmányozására rendelte vissza.²

A mi a háborús fenyegetéseket illeti, tulajdonképen senki sem bízott Ausztria merész és gyors elhatározásában, mikor a dunai fejedelemségek katonai parancsnokát, Hess tábornagyot ötvenéves szolgálati jubileumán Bécsben Gorcsakoff herceg vendégeli meg, a beteges Esterházy pedig oly lassan jár, hogy csak december 27-én közölheti a békefeltételeket Nesselrode-dal. A szentpétervári nép szívesen fogadta Esterházyt, mint a béke követét, de Rostowzoff, Orloff, Potemkin stb. nagyhangon hirdették, hogy Oroszország utolsó rubelét és utolsó katonáját is feláldozza európai befolyásának fenntartására, a kormány pedig egyre-másra küldözte a katonaságot Bessarábiába, s ez érthető fenyegetésül szolgált Ausztria ellen is. Nesselrode 1856 januárius 6-án értesítette Esterházyt, hogy az orosz kormány külön javaslatokkal fog válaszolni s Manteuffel báró porosz ezredes 8-án már érdeklődött Bécsben a császárnál,

¹ *Pesti Napló*, 1855., decz. 30., 1741. sz.

² U. o. 1856., 1810., 1858. sz.

hajlandó-e elfogadni Ausztria külön javaslatokat. Ezek 1856. januárius 10-én este érkeztek meg Bécsbe,¹ hol másnap a külügyminister a nyugati hatalmakkal azonnal értekezletet tartott s 13-án el is küldte ultimátum jellegű viszonzvását. A *Wiener Zeitung* januárius 17-én már nagybetűkkel közölte is azt a szentpétervári tegnapi táviratot, hogy «Oroszország — mint halljuk — az Ausztria által a nyugati hatalmakkal egyetértésben tett propositiókat, mint a megköendő békének alapföltételeit, egyszerűen és tartaléktalanul elfogadta.» Erre senki sem volt elkészülve. A czárt a közhit szerint az bírta elhatározásra, hogy Goresakoff 15-én éjfélig tárgyalván Buollal, meggyőződött róla, hogy ha Oroszország 18-áig egyszerűen és tartalékgondolat nélkül el nem fogadja a feltételeket, Ausztria nemcsak a diplomatiiai viszonyt szakítja meg, hanem teljes katonai erejével kényszeríti Oroszországot a békére; s ennek a fenyegetésnek a másnap (január 16.) a császár elnöklése alatt Hesz tábornoszernagy s a legkiválóbb haditekingtélyek bevonásával tartott haditanács adott súlyt.

Az elfogadott föltételek szerint 1. a dunai fejedelemségekben az orosz protectoratust teljesen eltörlik; Oroszország semmi külön jogot nem gyakorol a fejedelemségek belső ügyeire; azok megtartják szabadalmaikat és kiváltságáikat a porta véduasága alatt s a szultán, a szerződő fejedelmekkel egyetértve, népeik szükségéinek és vágyainak megfelelő belső szervezetet ad ezen fejedelemségeknek. Ezek a védő (souverain) hatalommal egyetértve a földrajzi helyzetöknek megfelelő állandó honvédelmi rendszert fogadnak el és semmiféleképen sem lehet őket akadályozni, hogy bárhonnán jövő idegen támadásokat vissza verjenek. Oroszország beleegyezik, hogy az európai Törökország felé határait kiigazítsák; a Choczintól a Salzyktóig nyuló vonalat átengedi a dunai fejedelemségeknek, illetőleg a porta védualmának. 2. A Duna és torkolatai szabadságát hathatósan biztosítják azok az európai intézkedések, a melyeknél a szerződő hatalmak egyenlően képviseltetik magukat. Minden szerződő hatalomnak jogában áll, hogy a folyam torkolatainál egy-két könnyű hadihajót tartson a Duna szabadságára vonatkozó rendszabályok végrehajtásának biztosítása végett. 3. A Fekete-tengert semlegessé teszik. Megnyitják minden nemzet kereskedelmi hajózása előtt, de elzárják a hadihajók előtt. Következésképen ott nem lehet fölállítani és fönttartani tengeri hadi arsenálokat. Minden nemzet kereskedelmi és tengerészeti érdekeinek védelmét a nemzetközi jognak és a szentesített szokásoknak megfelelő intéz-

¹ Ezeknek öt pontja van u.-o. 1856., 1752. (nem hiteles szövegben). A *Wiener Zeitung*ból átvett eredeti szöveg 1756. és 1758. sz.

mények föllállításával biztosítják a Fekete-tenger kikötőiben. A két parti hatalom kötelezi magát, hogy ott csak a partjaik szolgálatára szükséges mennyiségű és meghatározott erejű könnyű hajókat tartanak. 4. A porta keresztyén (rajah) alattvalóinak szabadalmait a szultán függetlenségének, méltóságának és koronájának sérelme nélkül fogják megállapítani, a mennyiben Ausztria, Franciaország, Nagybritannia s a magas porta tanácskoznival fognak a szultán keresztyén alattvalói vallásos és politikai jogainak biztosításáról s a békekötéskor Oroszországot is hozzájárulásra szólítják fel. 5. A hadviselő hatalmak fenntartják azt a jogukat, hogy a négy biztosítékon kívül, Európa érdekében, külön feltételekkel is előállhassanak.

A föltételek elfogadásának híret I. Ferencz József császár a 16-án este tartott kamarai bálban maga közölte az előkelő társasággal, melyben azonban Buol és Goresakoff nem vettek részt, hanem éjjél utánig tanácskoztak. A császár Manteuffel ezredes előtt meglegedését nyilvánította, hogy most már helyreáll a régi egyetértés Oroszország és Ausztria közt. A berliniek csak másnap értesültek a kedvező fordulatról, azonban Párizsban és Londonban Esterházy útján már aznap (16-án) tudtak róla s a börze a hírt mindenütt azonnal áremelkedésekkel üdvözölte. «Az öröm — írta az *Independence Belge* — oly nagy, a közvéleményre gyakorolt benyomás oly élénk, a béke annyira megfelel mindenki óhajtásának, hogyha ezekben az új reményekben is csalódnánk, nincs olyan káromkodás — ez a szó nem igen erős — azon hatalom ellen, a melynek rosszakarata vagy túlzott követelése a béke művét megakadályozná.» A lap különösen Angliára czélt, mely az ötödik pontot túlságos hadikárpótlás követelésével stb. békerontásra szeretné fölhasználni. Báró Kemény Zsigmond ezzel szemben a béke megkötését attól várta,¹ hogy olyat ne vegyítsenek a követelések közé, a mi nem tartozik össze a háborút okozó kérdésekkel; a megkötendő béke tartósságát pedig attól várta, hogy szigorúan megvalósítsanak mindent, a mit a békeelőzmény tartalmaz. Magyar szempontból is aggasztónak tartotta pl., hogy a dunai fejedelemségek közt nem szólnak Szerbiáról, melynek alkotmányáért, a bukaresti béke értelmében, a török ellenében így továbbra is Oroszország kezekednék, míg Moldva és Oláhország attól a felügyelettől

¹ *Pesti Napló*, 1856., 1763. sz. B. Kemény: *Vissza- és elöretekintések* cz. cikkében (u.-o. 1759—1770.) behatóan foglalkozott az öt ponttal, de a magyar érdekek kiemelését érthető okokból mellőzte.

megszabadulna. Az egyezkedő feleknek tehát, ezen anomália megszüntetése végett, Szerbiával is foglalkozniok kell.

1856 februárius elsején Angol-, Francia-, Orosz- és Törökországok képviselői¹ az osztrák külügyministeriumban már alá is írtak egy jegyzőkönyvet, melynél fogva a békeelőzményeknek Oroszország által elfogadott szövegét hitelesítették s ezzel annak kötelező erőt adtak. Ausztria, mely alkalmas pillanatban lépett közbe a czárnál, ekként egész Európának hasznos szolgálatot tett. Az összejövetelel együtt elhatározták, hogy mindegyik kormány felhatalmazottakat nevez ki a békeelőzmények forma szerint való aláírására s a fegyverszünet és a végleges békeszerződés megkötésére, mi végből három hét múlva Párizsban jönnek össze. Februárius 5-én a *Moniteur* már közölte a meghatalmazottak jegyzékét: Franciaország részéről Walewsky gróf és Bourqueney báró; Ausztria részéről Buol-Schauenstein gróf és Hübner báró; Nagybritannia részéről Clarendon gróf és Cowley lord; Oroszország részéről Orloff gróf és Brunnow báró; Sardinia részéről Massimo d'Azeglio s a török porta részéről Ali basa és Mehmed Dzemil bej. Az egy hónap múlva meghívott Poroszországot báró Manteuffel és gróf Hatzfeld képviselte.

Bourqueneyt Ferencz József császár februárius 3-án búcsúkihallgatáson fogadta s a báró 7-én el is utazott Párizsba. Az osztrák külügyminister 13-án követte, gróf Széchenyi Kálmán követségi titkár, Meysenburg és Kletzl kíséretében. A congressusi előkészületek személyi hírei mellett a magyar lapok megfeledeztek arról is, hogy följegyezzék Magyarország egykori legyőzöttjének, Paskjevics Iván Feodorovics tábornok, varsói hercegnek halála napját (1856 februárius 1.) és temetése előkészületeiről is csak februárius 10-én és igen szárazon közöltek pár sort.² Nem többet, mint arról, hogy a czár Esterházy gróf osztrák követet februárius 6-án végre ünnepies kihallgatáson fogadta.³ Másnap Ausztria a keleti kérdésben a német szövetségnek is előterjesztést tett s remélni merte, hogy Németország, Ausztriá-

¹ Buol-Schauenstein, Seymour, Bourquenby, Goreskoff, Ihzan.

² *Pesti Napló*, 1776., 1779. sz.

³ U. o. 1781. sz.

val egyesülten, elfogadja és fenntartja azokat az alapokat, melyeken a congressus a közbékét szilárdan és tartósan fölépítheti.¹ A szövetséggyűlés februárius 21-én el is fogadta az előterjesztést.

Ezalatt a konstantinápolyi conferentia, melyen Ausztriát Prokesch-Osten báró képviselte, elkészült a huszonegy reformponttal, melyet a szultán utóbb hattiserifbe foglalva hirdettetett ki a mecsetekben; a dunai fejedelemségek reformjával azonban nem boldogult s a döntést a párizsi congressusra hagyta. A magyar sajtó természetes érdeklődéssel fogadta az oláhországi uraknak a dunai fejedelemségek ügyében a congressushoz intézett emlékiratát,² melynek első és feltétlen kívánsága a két fejedelemségnek egy állammá egyesítése volt. «Egy ilyen jól szervezett s tartós alapokon nyugvó román állam — mondták — mind földrajzi helyzete, mind népfaja következtében igen kitűnő szerepet játszanék azon hivatásánál fogva, hogy a nyugati civilisatiót keleten behozza s ott a nagy latin népcsaládot képviselje; egyszersmind, hogy Ausztriát, egész Európát és a Keletet Oroszország panszláv és görögkeleti törekvése ellen védelmezze. Eddig összekötő tag volt, de ezentúl a román választófal volna Észak és Dél szlávjai közt.» Bessarabia visszaadása azonban (holott a bécsi pontok csak egy kis határigazításról beszéltek) életkérdés az új román állam fölépítésére. Az Al-Duna hajózhatóvá-tételének gondja is az új román államot illeti; ha ismét visszakapja régi partjait a Pontus mellett, ha Oroszországot visszaszorítják a Dnjesterre s a Duna torkolataiból teljesen kizárják, csak akkor lehet elérni azt a célt, a melyet a bécsi conferentián egy európai parti bizottság tervezésével tartottak szem előtt. Az a román állam, mely a Kárpátok, a Duna, Pontus és Dnjester közt az európai hatalmak kezessége és a szultán védurasága közt hatmillió lélekkel alakulna, gyors lépéseket tehetne a művelődésben s polgárosító küldetését teljesíthetné, minthogy vérszerinti testvérét, Sardiniát és Belgiumot, versengve utánozná. Oroszország azon képességének, hogy a dunai vonalról Törökországot, a Kárpát völgyeit, Er-

¹ A jegyzék teljes szövege u.-o. 1785. sz.

² Szövege *Pesti Napló*, 1856 febr. 25., 1790. sz.

délyt, a Bánságot és Magyarországot fenyegetse, egyszerre véget vetnének. Az emlékirat mint második föltételt a fejedelem szabad választásának jogát s azt fejtegette, hogy a szükséges belügyi reformokat (az örökös jobbágyság megszüntetését, a parasztok emancipációját, az egyenlő adózást stb.) az új román állam a szervezendő politikai testületekkel saját hatáskörében eszközölné.

A párizsi congressus februárius 25-én csakugyan megnyílt s azonnal elhatározta, hogy a fegyverszünet márczius 31-éig tartson. Ezen a congressuson Ausztria képviselői élénken résztvettek ugyan s pl. a kalózkodás ügyében és az olasz kérdésben figyelemreméltóan felszólaltak, de különösebben mégis csak a dunai fejedelemségek, valamint a dunai hajózás ügyében igyekeztek irányadó magatartást elfoglalni; hazánkat is ez a két kérdés érdekelte leginkább.

A dunai fejedelemségek egyetértésének kérdését a márczius 8-iki ülésen Walewski gróf francia megbízott vetette föl s ezt Clarendon lord is támogatta, kiemelvén, hogy hasznos és czél-szerű volna a nép kívánságait figyelembe venni. Ellenben Ali basa és Buol gróf az egyesítés ellen szóltak, egyrészt azért, mert a népet különben sem vonták be a tanácskozásba, másrészt, mivel azt nem is a nép, hanem személyes tekintetekből csak néhány úr óhajtja. Mivel azonban az oláhok és az oroszok is az egyesítés mellett voltak, a török és osztrák küldöttek kormányaikhoz fordultak utasításért. A márczius 25-iki ülésen nem volt ugyan szó a két fejedelemség egyesítéséről, a *Patrie* — egy bécsi levél alapján — mégis azt a hírt terjesztette, hogy az az egyesítés és a függetlenség ellen nyilatkozott. A levelező megjegyezte, hogy a független fejedelemségekben az oroszok tetszés szerint ármánykodhatnak és más török délszláv tartományokat is csatlakozásra bírhatnak; a mi azonban sértené Törökország területi épségét s megrontaná Európa békéjét.

A Duna-hajózás érdekében Ausztria képviselője, Buol, erélyesen lépett föl. A márczius 12-iki ülésben kifejtette, hogy a bécsi congressusnak elveit, a melyeket a különböző országokon átmenő folyók hajózására nézve megállapított, ezentúl is fenn kell tartani. A folyamrendőrségre tehát csakis a folyó partján lévő államok illetékesek; a tervezett európai bizottság azonban

a dunamenti államok képviselőin kívül a nem parti államok képviselőit is magában foglalja. Az az állandó bizottság, mely ennek helyébe lép, a hozott határozatokat végrehajtja s munkásságát az Al-Dunára és ennek torkolatára is kiterjeszti. Walewski erre megjegyezte, hogy a négy pont értelmében a folyam szabad hajózásáról gondoskodni kell, Clarendon pedig hozzátette, hogy ellenkező esetben Ausztriának, mint a Felső-Duna egyedüli gazdájának a folyó alsó hajózásában is oly kiváltságos előnyei volnának, a melyeket az értekezlet jóvá nem hagyhatna. Az osztrák meghatalmazottak siettek kijelenteni, hogy Ausztria a birodalom egész területén a kereskedelem teljes szabadságát óhajtja helyreállítani, ezt óhajtja a Duna hajózása tekintetében is; másrészt azonban olyan régibb kötelezettségei és szerzett jogai vannak, a melyeket mellőzni nem lehet. A bizottságnak tehát nem adhatna olyan felhatalmazást, a melyet az a Felső-Dunán nem gyakorolhat. A francziák azonban épen a bécsi congressusra hivatkoztak, mely szerint a Duna szabad hajózásáról az egész vonalon gondoskodni kell; másrészt pedig el kell hárítani a hajózás és a kereskedelem elé az Al-Dunán s a torkolatoknál emelkedő akadályokat. A márczius 14-én tartott ülésen azután Buol bejelentette, hogy új utasítása értelmében belenyugszik a bécsi congressuson megállapított elveknek mind a Felső-, mind az Alsó-Dunán való alkalmazásába. 22-én Oroszország is helybenhagyta a Dunára nézve közte és Törökország között kötendő egyezség tervezetét.

A tárgyalások gyorsan haladtak s a békekötést a hatalmak képviselői a fegyverszünet lejárta előtt egy nappal, márczius 30-án délután egy órakor már aláírhatták. A sastollat, mely Európa nyugalma egy pillanatra visszaadta, a conferentia III. Napoleon feleségének ajándékozta, ki két héttel azelőtt adott életet a franczia trón örökösének.

B. Kemény Zsigmond április elsején a békét abban a hitben tudatta a magyar közönséggel, hogy Európa s a közműveltség sokat nyert vele, ha nem is eleget. Figyelmét első sorban a Duna torkolatának s a Fekete-tengernek semlegessége ragadta meg, a mi óriási hasznót hajthat a kereskedelemnek, különösen — az angolnak. Minden árú, mely felénk vagy Ázsia felé tart — úgy mond — heves terjesztője lesz a szabad kereskedelem

tanának s a népeket, a melyek életrevalók, gazdagítani, a melyek pedig magukat az új viszonyokba jól beletalálni nem tudják, sülyeszteni fogja.» Másik főnyereségnek azt tartotta, hogy Európa megmenekült az orosz félelemtől, vagy legalább Konstantinápoly elfoglalásától. A keleti kérdést azonban már az ő megállapítása szerint sem oldotta meg. Ennek érdekében a *Ti-mes* is sürgette a dunai fejedelemségek kérdésének gyors megoldását. Most a románok területének egy része orosz uralom, a másik osztrák megszállás alatt áll. Ausztria és Oroszország egyaránt nagy seregeket állíthat fel Románia azon részének határain, a mely még mindig független s mind a kettő kísértetbe jöhet, hogy megszegje a kötések, mert terjeszkedni akarnak s attól tartanak, hogy ebben egyikök megelőzi a másikat. A szövetségesek tehát biztos alapon intézzék el ezt a kérdést s a fejedelemségeknek oly politikai szervezetet adjanak, a mely kielégíti a lakosokat, s a mennyire lehet, a porta jogait is fenntartják, úgy hogy egyik szomszédos hatalomnak se adjanak jogot a támadásra. Csak így lehet biztosítani Európa nyugalmát.

A párizsi conferentia részben a keleti, részben az olasz ügyek rendezése miatt április 16-ig valóban még a béke aláírása után is folytatta tanácskozásait s a sötéten látók attól féltek, hogy ez a kérdés megint felborítja a nagynehezen helyreállított békét. Így történt, hogy április 15-én Franciaország, Nagybritannia és Ausztria külön szerződést kötöttek, a melyben Törökország területének épségéért a jövőben is kezességek. Kijelentették, hogy a portával egyetértéssel a teendő rendszabályokra nézve, egymás közt szabályozzák a katonai és tengeri erők alkalmazását s a párizsi béke minden megsértését háborús oknak tekintik. Ezt a hármasszövetséget, melynek éle Oroszország ellen fordult, a hatalmak április 29-én megerősítették.

Fél esztendő múlva báró Kemény úgy találta,¹ hogy erre a szerződésre nem lett volna szükség, ha a párizsi congressus nem tartja a béke siettetését a legfőbb tekintetnek s ha III. Napoleon nem feszíti meg minden erejét, hogy néhány kérdést szándékosan megoldatlanul hagyjon. A kényes kérdések megoldatlan

¹ *Pesti Napló*, 1856 nov. 8., 2038. sz.

maradása után az április 15-iki szerződés mellőzhetetlen és üd-
vös intézkedés volt; de jobban megharagította az oroszot, mint
a mennyire nehezebbé eshetett volna e hatalomnak, ha a párizsi
értekezlet szigorúan jár el vele szemben s nem kímél időt és fá-
radtságot a tisztábjövetelre. Élesebben látók ebből a szerző-
désből újabb háború veszedelmét jósolták. A nagyon bizako-
dókra, kik «fém ruhát öltöttek, mert vége a harcznak és a
munkának», Kemény Zsigmond az Üdvözítő szavait idézte:¹
«Mikor este vagyon, azt mondjátok, tiszta idő lesz, mert az
ég veres. És reggel azt mondjátok: ma háborgó idő lesz,
mert a szomorú ég veres. Rövidlátók! Ti az ég ábrázata közt
választást tudtok tenni, de az *idők jeleit nem tudjátok megvá-
lasztani.*»

Körülbelül erről vádolta a congressust a lengyel emigratio-
nak Párizsban május 3-án kelt emlékirata is, melyet Ostrowski
május 20-án adott át a congressus elnökének, Walewski grófnak.²
I. Napoleonnak abból a nyilatkozatából indult ki, hogy Lengyel-
ország beolvasztása Oroszországot mindenhatóvá tenné, s panaszt
emelt, hogy most a párizsi béke még csak a nevét sem említette
Lengyelországnak. Ők azonban — éppen a bécsi congressusnak
1815 május 3-án kelt okirata alapján — azt követelték, hogy nem-
zeti intézményeiket a hatalmak örök időkre visszaadják és
biztosítsák; a Lengyel-királyságot és Krakó szabad városát,
a melyet a bécsi congressus szervezett, a melyet azonban 1831 —
1846 közt Oroszország és Ausztria jogtalanul beolvasztott, az
Oroszország, Poroszország és Ausztria által 1815-ben elfogadott
alapokon ismét helyreállítsák s a napoleoni törvénykönyvet
egész Lengyelországban megint törvényes erőre emeljék. —
Kiemelték, hogy a keleti kérdést, ezt az általános problémát,
a lengyel kérdéstől, mint ennek kiindulási pontjától és főelemétől,
semmiképen sem lehet elválasztani. Ha Lengyelország kizárásával
akarnák megoldani, gyöngye és törekeny intézkedést tennének,
a minthogy az április 15-iki pótszerződésben ennek bizonyágát
is adták. Pedig Lengyelországnak a nyugati és keleti hatal-
mak közé helyezése, egy ütköző állam megalapítása vagy inkább

¹ U. o. 1827. sz.

² Teljesen közli *Pesti Napló*, 1856., 1884. sz.

helyreállítása az egyetlen logikai és erélyes eszköz arra, hogy Oroszországot nyugat- és dél felé terjeszkedésében feltartóztassák. Olyan igazság, a melyet Ausztria-Magyarország és Németország hatvan esztendő múlva minden fenntartás nélkül elősmert, midőn 1916 november 5-én Lengyelországot az oroszoktól független állammak nyilvánította. Ekkor azonban az emigránsok emlékirata fölött a hatalmak napirendre tértek.

VI. Az osztrák beavatkozás epilógusa.

Félhivatalos osztrák lapok előkészítették a világot arra, hogy az osztrák csapatok nem hagyják oda addig a dunai fejedelemségeket, míg a hoszpodárság szervezetének kérdését el nem intézik. Ezzel siettetni akarták ugyan a porta reformáló tevékenységét, másrészt azonban kijelentették, hogy csak a legszenvedelmesebb bujtogatók hirdethetik, hogy Ausztria ezeket a fejedelemségeket állandóan meg akarja tartani magának. «Mi — úgymond a *Pesti Napló*¹ — nem tudjuk, mi haszna származhatnék ebből Ausztriának. Ki a császári állam különböző részeinek területét és műveltségi állapotát csak felületesen ismeri is, az tudni fogja, hogy kormányunknak legtávolabbról sincs oka birtoknagybóbitásra törekedni. Miután a Duna szabadsága biztosítva van, következésképp iparunkra és kereskedelmi viszonyainkra nézve különben is a legszélesebb működési kör áll nyitva, tehát mindent megnyert, mit jelenleg kívánhat, hogy kereskedelmi politikai hatalma kifejtésének anyagi akadályaival sehol se találkozzék. Ellenben a dunai fejedelemségek tényleges bírása csak kiapadhatatlan forrása lenne az Ausztria és Oroszország közötti ellenséges indulatnak, mely egy majd nyílt, majd titkos, de sohasem nyugvó harcra vezetne szükségképpen Oroszországgal; s a világ jelen állása valóban nem olyan, hogy tanácsos lenne a hatalmas szomszédal keleten örökre meghasonlani».

I. Ferencz József a márczius 30-iki párizsi békét a maga részéről április 15-én már valóban aláírta s egyuttal elrendelte, hogy az európai béke helyreállításáért a birodalom minden

¹ 1856 ápr. 20., 1843. sz.

templomában hálaadó istentiszteletet tartanak. A diplomaták, pl. a magyar Esterházy Bálint és György, rendkívüli követek és meghatalmazott ministerek április 14-én nagy kitüntetések kaptak. Magát a békeoklevelet a magyar közönség csak április végén, de akkor sem teljesen hiteles szövegben ösmerte meg¹ s annak 34 pontja közt elszórtan és részletesen megtalálta mindazokat a vezérelveket, a melyeknek alapján Ausztria, mint az eseményeknek tulajdonképen csak szemlélője, az egész békemozgalmat megindította. Az angolok Napoleon művének, tehát francia békének nevezték azt, holott mostan szerzett anyagi előnyeiknél fogva angol békének nevezhették volna. Ausztria megtudta őrizni semlegességét, reá tehát a béke csak annyiban tartozott, a mennyiben visszatartotta a háborúba való beleegyezéstől, helyet biztosított neki a nemzetközi Duna-bizottságban (16. §.) s foglalkozott Moldva- és Oláhországgal, melynek területén az ő megszálló csapatai állottak. Legjobban azonban az érdekelhette, a mi az oklevélből kimaradt, t. i. a dunai fejedelemségek ügyének végleges rendezése, mert ennek függésben tartása bármely pillanatban olyan bonyodalommal fenyegette, a mely, mint szomszédot, s mint a tartományok tényleges megszállóját, vagy Orosz- vagy Törökországgal, sőt talán mind a kettővel is összeütközésbe hozhatta. A conferentia különben, már a béke megkötése után, úgylis megállapodott abban, hogy a Moldvát és Oláhországot megszállva tartó nyolcz osztrák dandár nyolcz hónap alatt ürítse ki a két török tartományt, olyképen, hogy minden hónapban egy dandár térjen vissza Erdélybe, illetőleg a birodalomba. Azonban, báró Kemény szerint,² jobb nem sietni a csapatok kivonásával, mert a keleti kérdésben az európai egyensúlyra vonatkozó főczélon kívül — ez Konstantinápolynak az orosz foglalás ellen való megvédése — okvetetlenül még két dolgot kell elérni: t. i. a török birodalomban élő keresztények jogviszonyának s a Duna és a Fekete-tenger szabadságának biztosítását.

¹ A *Pesti Napló* 1856 ápr. 27—29-én közölte. Teljesen hiteles szövegének magyar fordítása május 3-án az 1855. számban (latin bevezetéssel és záradékkal és három melléklettel.)

² *Pesti Napló*, 1856., 1855. sz.

Már 1856 április elején beszéltek arról, hogy Napoleon Buol grófnál szóba hozta, nem cserélné-e el Ausztria Lombardiát a dunai fejedelemségekkel. Azonban éppen a congressusi tárgyalások mutatták, hogy Ausztria nagyon ragaszkodik olaszországi területeihez; május 20-án pedig már megjelent Ferencz József császár hadiparancsa, mely fogantatot szerzett a conferentián a dunai fejedelemségek kiürítése iránt hozott határozatnak. Ez a megszállás — a császár szerint — a csapatoknak alkalmat szolgáltatott, hogy a háború sanyarúságaitól súlyosan meglátogatott tartományokban nehéz viszonyok közt s különféle akadályok ellen a kitartásban és nélkülözésekben a próbát megállják. Ebben a helyzetben jelesen kitűntek, s a katonai szellemet s jó anyagi állapotukat a legkielégítőbb módon tartották fenn; miért is «abban a pillanatban, midőn ez a hadtest a fejedelemséget ismét elhagyni készült», a császár meglegedését nyilvánította a tisztikar s a legénység iránt, gróf Coronini altábornagyot pedig azért, mert a megszállás alatt súlyos körülmények közt mély belátást és valódi feláldozást tanusított, a Lipót-rend nagykeresztjével tüntette ki.¹ Lyndhurst lord az angol parlament felsőházában mégis május 27-én a dunai fejedelemségek dolgában kérdést intézett Clarendon grófhhoz, a ki kijelentette, hogy bízik a fejedelemségek haladéktalan kiürítésében.²

Mindamellett olyan hírek terjedtek el, még pedig berlini forrásból, hogy Ausztria rá akarja venni Törökországot a Moldva és Oláhország megszállása iránt 1854 június 14-én kötött, de a párizsi béke következtében megszüntetett szerződés megújítására; tehát nem akar megfelelni a két fejedelemség elhagyására vonatkozó békepontnak. Álláspontjának erősítésére mindent elkövet, hogy Stirbey herceget, a ki Ausztria lekötelezettje, a szultán le ne tegye a hoszpodárságról, hanem kajmakám címmel tovább is hagyja meg méltóságában.³ Ugyanakkor az orosz sajtó szintén éles támadásokat intézett Ausztriának moldvai és oláhországi politikája ellen, a mit az osztrák lapok nem kisebb heveséggel viszonzottak.⁴ A vádak nemcsak az iparban és a

¹ U. o. 1877., 1879. sz.

² U. o. 1879., 1882. sz.

³ *Pesti Napló*, 1856., 1888. sz.

⁴ 1889. sz.

kereskedelemben, hanem a politikában való érvényesülésre is vonatkoztak. A magyarok inkább csak amaz iránt érdeklődtek; mert — mint egy iparos helyesen fejtegette¹ — a legújabb európai események, különösen a keleti háború következtében keletkezett európai szövethatárok, a Fekete-tenger s a Duna megváltozott viszonyai, a béke helyreállításával felszabadult erők az iparmozgalmaknak egészen új, eddig ismeretlen területeket nyitottak meg és — különösen hazánkra nézve — az ipar tekintetében új korszakot készítettek elő. Mások, pl. Jakab Elek, az erdélyi vagyis a birodalmi keleti vasút kiépítését sürgették, mely Bécset, Pestet, Erdélyen át kötné össze a Fekete-tengerrel.² Báró Kemény szerint is³ az volt a feladat, hogy a Közép-Duna völgyéből minél mélyebben nyomuljunk az Al-Duna völgyeibe s el kell érniünk, hogy mikor a török uralmat fenntartani többé nem lehet, az Al-Duna völgyének sorsáról kétség többé ne lehessen; a keletre Erdélytől a dunai fejedelemségekbe tervezett három vasutvonalra tekintve, a kereskedelem és ipar fejlesztéseinek előnyei mellett számítani kell arra a politikai osztalékra is, mely a magyar nemzet része lesz, ha Ausztria befolyása keleten egész jelentőségében meggyökerezik.

Azonban míg Ghica Sándor moldvai hoszpodár nyíltan kedvezett a porosz bank- és egyéb alapításoknak, Stirbey oláhországi hoszpodár, tekintettel arra, hogy méltóságában a békekötés értelmében nem maradhat meg sokáig, osztrák-barát létére sem pártolt osztrák alapításokat.⁴

A moldvai nép osztrák-ellenes magatartása éppen nem sietette az osztrákokat, hogy a fejedelemségtől kivonuljanak; a *Steva Dunari* («A Duna csillaga») című jassyi lap tehát június 12-én felszólította a «hazájukat szerető románokat», hogy maradjanak meg ezután is abban a csodálatraméltó csendben és türelemben, a melylyel eddig annyira kitűntek s őrizkedjenek minden összeütközéstől. Ily módon — úgymond — s a nyugati nagyhatalmak segítségével minden nehézséget legyőzünk s megmutatjuk, méltók vagyunk arra, hogy egy nemzeté legyünk».

¹ 1894—5. sz.

² 1898. sz.

³ 1954. sz.

⁴ 1899. sz.

Időközben a francia-osztrák barátság, mely az április 15-iki szerződésen alapúlt, olyképpen látszott megerősödni, hogy az oroszokat nyugtalanította. Mikor a bécsi új francia követ, Bourqueney báró átnyújtotta megbízó levelét Ferencz József császárnak, átnyújtotta Napoleon sajátkezű levelét is, melyben a császár óhaját nyilvánította, hogy személyesen megismerkedjék a lovagias uralkodóval. Az orosz politikusok azonban rajta voltak, hogy az osztrák-francia szövetség helyett, mely Törökország ellen s a Balkán-ügyekben való erélyesebb föllépéseket gátolta, inkább egy orosz-francia szövetség alakuljon. Bourqueney, Talleyrand és Koller bárók július 2-án tanácskozást tartottak Buol külügyministerrel a dunai fejedelemségek kérdésében s Koller báró néhány nap mulva már az itten nyert friss benyomásokkal indúlt Bukarestbe, hogy résztvegyen a fejedelemségek ügyében kiküldött európai bizottság tanácskozásain. Elutazását az a berlini hír előzte meg, hogy a fejedelemségek dolgában Franciaország csatlakozott Anglia felfogásához, mely szerint Moldva és Oláhország külön fejedelemségek maradjanak, Nagybritannia az egyesítéshez ragaszkodik, de elfogadja a többség nézetét, — Oroszország beleszólása pedig csak arra volt jó, hogy az osztrák politika sikerét még jobban biztosítsa. Törökország a kormányzat kérdésében még a bizottság összeülése előtt intézkedett: Ghica és Stirbey hoszpodárok helyett, mivel idejük lejárt, kajmakámokat nevezett ki. Az új kormány megalakulásának napján, július 7-én, Stirbey herczeg lelkes kiáltványt intézett a néphez. «A jelen pillanat — végezte — a legnagyobb jelentőségű. Hazánk jövője függ tőle. Csupán csendes, méltóságos, megfontolt magatartás vívhat ki győzedelmet ügyünk számára; csupán ez felelhet meg a szultán ő felsége nagylelkű szándékainak és a nagy hatalmak nemes czélzatainak». Két nappal azelőtt (júl. 5.) Karagyorgyevics Sándor szerb fejedelem is tudatta népével, hogy az európai béke helyreállt, a szerbeknek a szultántól megerősített jogait és szabadságait a béke is biztosítja, s a Duna szabályozása végett kiküldött bizottságban Szerbiának is helyet ad. 15-én Danaurov orosz követségi tanácsos meghozta Bécsbe (a külügyministerré kinevezett Gorcsakoffot helyettesítő) Balabine orosz követségi tanácsosnak az orosz kormány jegyzékét, a mely a dunai fejedele-

lemségek egyesítésének kérdésében nagyon kitérő módon nyilatkozott s az egészet a közvélemény megnyilatkozása és a két tartomány óhajta szerint kívánta megoldani. Az osztrák biztos, báró Koller, tehát egyelőre nyugodtan indulhatott fürdőzni Karlsbadba, mert a bizottság ilyen színtelen nyilatkozat után kénytelen volt várakozni. A csár különben Budberg bárót nevezte ki bécsi követté, Tornau ezredest pedig gr. Stackelberg helyébe katonai meghatalmazottá. Időközben újabb borulat mutatkozott Montenegroban, hol az éppen imént elmúlt világháborúnak is első jelenete lejátszódott; de most Buol gróf és Prokesch báró résen álltak, hogy a porta és Montenegro közt támadt újabb egyenetlenséget elenyésztessek. Az a körülmény, hogy az orosz kormány szokatlan gyorsasággal küldött Ragusába új főconsult, azt gyaníttatta, hogy megint nem akart kimaradni a játékból s Montenegroban az orosz politikára nézve újabb kedvező csatlakozási pontot keresett.¹ A szerb kormány szintén éppen ezt az időt találta alkalmasnak, hogy a nagyhatalmak közbenjárását kérje a portánál katonasága létszámának emelésére. Hiszen éppen a török határtartományok védtelensége okozta, hogy a mult háborúban az oroszok azonnal a Dunáig nyomulhattak s a háborút egyenesen a török birodalom belső tartományainak megtámadásával kezdhették meg. Ha a szerb hadsereget 2400 főről 12,000-re emelhetnék föl, ez az erő már meggátolhatná a bolgárok és bosnyákok eshető felkelését is, mert Szerbia mintegy ék gyanánt áll e két török tartomány közt.² De ugyanakkor hír szerint az oroszok a dunai bizottságban tiltakozni készültek az ellen, hogy Belgrádnak török őrsege legyen. A Balkán-félszigetről minden pillanatban várható orosz meglepetéssel szemben Európát s főképp Ausztriát, még az sem nyugtathatta meg, hogy koronázása alkalmából a csár négy esztendőre egész Oroszországban megszüntette az ujonczozást s így hadserege létszámát mintegy 40%-kal leszállította.³ E mellett azonban szemrehányás, sőt fenyegetésképen hangzott Goresakow külügyminiszternek az ausztriai és más országok-

¹ *Pesti Napló*, 1856., 1984. sz.

² 1987. sz.

³ Manifestuma szó szerint u.-o. 1989. és 1991. sz.

beli orosz követekhez Moszkvából szeptember 2-án küldött köríráta,¹ melyben nem vonta kétségbe, hogy a múlt háborúban a viszonyok követeléseihez képest cselekedtek, s most a háború után mindenik feljogosítva érzi magát, hogy külön érdekeinek és számításainak megfelelő eljárást kövessen. Nem vádolt senkit, hogy fegyver gyanánt használt olyan nagy szavakat, a melyekre szüksége volt abban a pillanatban, hogy a csatatérnek nagyobb terjedelmet adjon, azonban az ilyen nagy szavakat azután az arsenál porába lehetett félrelökni. Kétségkívül őszintén és nyíltan gondolkoztak s elveiket meg is akarták valósítani; tehát bizonyára a béke állandóságát is őszintén kívánták. De kérdés, teljesült-e ez a remény, helyreálltak-e a nemzetközi viszonyok? Görögországban és a nápolyi királyságban semmiesetre sem. A hellen területnek az uralkodó akarata és a nép hangulata ellen való megszállására többé a legcsekélyebb ok sincs. Az idegen, katonaságnak tehát onnan ki kell vonulnia; s a nápolyi király jogait is biztosítani kell.

Hogy a hatalmak őszinteségének kétségbevonása első sorban Ausztriát illette, melynek kétes magaviselete, majd ultimátuma és szuronyok élére alapított közbenjárása nagyban előmozdította az oroszokra nézve kedvezőtlen párizsi békét, azt mindenki természetesen találhatta. Górcsakownak, ki bécsi orosz nagykövetből lett külügyministerré, kétségtelenül főleg a magyarországi orosz beavatkozásra vonatkozik az a megjegyzése, hogy a most hallgatagsággal vádolt Oroszországot néhány év előtt éppen azzal vádolták, hogy szavát a jog érdekében mindenütt felemelte. Ez az eljárás nem egy kormánynak szolgált védelmére s belőle Oroszország a legkisebb hasznot sem húzta; mégis azzal vádolták, hogy Isten tudja milyen egyetemes uralkodásra törekszik. A czár nemzeti, de nem önző politikája érdekében szavát ezentúl is fölemeli mindenütt, a hol a jog ügyének használhat vele. S kérdés volt, nem számította-e ezek közé azt is, a mi különösen a francia és az angol udvarokat izgatta, hogy Ausztria — bár intézkedett — még mindig nem ürítette ki a dunai fejedelemségeket, sőt — zavargásoktól tartva — a télen át is ott akarta hagyni hadait.

¹ Egészen közli a *Pesti Napló* 1856., 2000., 2001. sz.

Esterházy Pál herceg, a császár rendkívüli követe, augusztus 22-én, gróf Apponyi Gyula kamarás és hg. Esterházy Miklós kíséretében ilyen körülmények közt érkezett meg Moszkvába, hogy a czár koronázása ünnepén Ausztriát képviselje. Ő maga gr. Esterházy Bálint osztrák nagykövethoz szállt, kísérete pedig a császári palotába. Csodálatos beszámolókat írtak a magával vitt drágaságokról, a fényről, a melyet űzött, díszmagyar ruhájának mesés értékéről. Azonban a követek bemutatásakor és a szeptember 7-én tartott koronázáson mégis a francia Morny és az angol Granville után következett, mert megbízólevelét állítólag Bécsben feledte. A czár is hidegen fogadta, s ezt nem lehetett feledni annak ellenére sem, hogy a lapok Esterházynek szeptember 26-án adott lakomáját mint az ezeregyéjszaka egyik csodáját írták le. A herceg október 13-án ugyan a Szent-András-rend jelvényeivel, de mégis bizonyos elégtelenséggel tért vissza Bécsbe, mert nem vihette meg oda az egykori szövetséges őszinte kiengesztelődésének hírért.¹

A dunai fejedelemségek kiürítésének halogatása vagy a nápolyi, a görög és valami váratlanul támadható kérdés miatt félesztendővel a párizsi béke megkötése után megint sokan gondoltak háborúra, mely talán a kötés lazasága miatt törhetne ki újból. Mindenesetre magyarázgatni kellett, hogy Ausztria ugyanazon okból nem hagyhatta még oda a fejedelemségeket, mint a melyből azokat a török is megszállva tartja, vagy a miért még az angol hajók sem távoztak el a Fekete-tengerről. Mindez nem az Oroszország ellen való bizalmatlanságból, hanem azon jogviszonynál fogva történt, mely a bessarábiai vitás határkérdés miatt még fennáll; a hadak tehát a határrendezés előtt ki nem vonulhatnak. Ezzel azonban nem függött össze a fejedelemségek belügyeinek rendezése s Ausztria ezt nem is tekintette okúl a megszállás meghosszabbítására. Franciaország sürgetéseire Ausztria határozottan kijelentette, hogy őt csak Törökország sürgetheti, mert ebben a kérdésben csupán vele

¹ A *Moszkvai koronázási levelek* (I—XX. *Pesti Napló*, 1974—1998. sz.) a magyar közönséggel is bőven megösmertették az előkészületeket és az ünnepélyeket. Esterházyról lásd u. o. 1942., 2010., 2016., 2018. sz. *Polit. Újdonságok*, 1856., 276—7., 303. l.

szerződött. Azonban Törökország, sőt Nagybritannia is a megszállás folytatását óhajtják s Ausztria azonnal csak abban az esetben vonja ki hadait, ha viszont a két nyugati hatalom seregei is odahagyják Görögországot. Francia és orosz lapok erre azzal a váddal álltak elő, hogy a párizsi béke kijátszásával Nagybritannia a Fekete-tengert, Ausztria pedig a dunai fejedelemségeket akarja magának megszerezni. Ausztria magatartása Francia- és Oroszországot előbb-utóbb szövetségkötésre kényszeríti. Az Oroszország ellen viselt háború Franciaországban különben sem volt valami népszerű; de — kérdezte a *Nord* — «nem tudják-e Bécsben és Londonban, hogy vannak más háborúk, a melyek mellett egész Európa közvéleménye lehet?» Kemény Zsigmond a szövetség hírére csak arra tartotta jónak, hogy Ausztria a fejedelemségeket, Nagybritannia pedig a Dardanellákat odahagyja. A hatalmaknak épp oly szükségök van békére, mint Ausztriának, mely — ha háború nem tör ki — a szabad Duna s a vasúthálózatok által hazánkban gazdag kincstárt, az aldunai tartományokban szilárd politikai befolyást és az Adriai-tengeren mindinkább növekedő kereskedelmi tért nyerne.¹

Angol lapok hevesen kikeltek az oroszok ellen, kik Európa fővárosait s Magyar-, Cseh-, Görög- és Oláhországot, Moldvát stb. panszláv ügynökökkel árasztják el s a panszlavizmussal Kamszatkától Velenczéig az összes szlávok nemzeti érzelmeihez fordulnak. Azonban működésök főszínhelye a dunai fejedelemségekben van. A párizsi békének egyik célja az volt, hogy ezeket megmentse az orosz védelemtől. A moldvaiak és az oláhországiak nem felejtették el, mily nehezen tudtak menekülni 1849-ben és 1853-ban a megszálló oroszoktól. Ha őket most Ausztria távol tartja is és ha a párizsi béke ezeket a tartományokat újból a porta felsősége alá helyezte is: a fejedelemségek kormányformája még nincs megoldva s ha ebben a kérdésben az angolok és francziák meghasonlanak, annak csak Oroszország veszi hasznát. Tiltakoztak tehát a párizsi béke felülvizsgálata ellen s kijelentették, hogy Anglia azt, ha kell, erővel is fenntartja.

¹ *Pesti Napló* (1856.) 2018., 2024., 2026., 2031–2. sz.

A párizsi békében kikötött nap, 1856 október 28-ika, valóban a Dardanellák bezárása és a fejedelemségek kiürítése nélkül múlt el, mire Butenieff orosz és Thoouenel francia követek éleshangú kérdéseket intéztek Resid basához,¹ különösen az irántérdeklődve, nem látja-e a porta megsértve a párizsi szerződés 31. cikkelyének szószerinti szövegét és szellemét s ezt a sérelmet nem teszi-e szembeszökővé az az ellenmondás, melyben a fejedelemségek tartós ausztriai megszállása Buol grófnak az értekezleten tett nyilatkozatával áll? A törökök felfogása szerint azonban addig, míg Oroszország eleget nem tesz a párizsi békének és ki nem igazítja a bessarábiai határt,² rájuk nézve az osztrákok és az angolok távozása nem kívánatos.

A *Times* szerint (deczember 3.) elég kis állama van már Európának; nem áll érdekünkben, hogy új Görögországot alkossunk a Dunától északra; a két tartomány egyesítése sokkal veszélyesebb terv, hogysen Törökország, Ausztria vagy Anglia beleegyezék. Fenn kell tartani azokat a nagy elveket, a melyekért harezoltak, alkudoztak: a szultán teljes hatalmát, birodalma épességét; s ellenezni kell minden újítást, mely látszólagos függetlenséget adna a szultán hatalma alatt álló tartományoknak.

A hatalmak végre is megegyeztek abban, hogy a függő kérdések eldöntésére Párizsban újabb, kiegészítő értekezletet tartsanak, mely deczember 29-én Walewski elnöklete alatt meg is nyílt. Hogy azon Ausztria nem sietett még jobban kinyitni a moldvai kaput Oroszország hatása előtt, az is érthetővé tette, hogy a kormány Horvát-Szlavonországban, Boszniában és Szerbiában éppen akkor lett figyelmessé az újabb erővel megindult orosz izgatásokra, a Szentpétervár és Zágráb közt folyó élénk levelezésekre, a mesterségesen szított elégedetlenségre.³ Mind a mellett Ausztriának nagy része van abban, hogy ezen a conferentián a dunai fejedelemségek elérték céljokat, viszonylagos függetlenségöket. Annyiban Ausztria is elérte a maga célját, hogy

¹ Közli *Pesti Napló* 1856., 2062. sz.

² Erre nézve Gorcsakoff mentegetőző emlékirata u. o. 2073. sz.; lord Clarendon válasza nov. 21-ről u. o. 2076. sz.

³ *Frankfurter Journal*, 1856 decz. 21.

ha ezek a fejedelemségek nem csatlakoztak is hozzá, de Oroszországhoz sem csatlakoztak. Ezért Oroszország hatvan esztendő múlva kívánt leszámolni vele. De akkor már Ausztria helyett Ausztria-Magyarországot, a féltékenykedő német Bund helyett az erős, új Német-császárságot, a leromlott Törökország helyett a megújult Törökországot és a belőle kivált Bolgárországot találta szemben, oldalán pedig oly birodalmak álltak, a melyek azelőtt mind vesztét óhajtották.

MÁRKI SÁNDOR.

I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL.

Második közlemény.¹

. III.

A Ligának ezt a kulturális mozgalmát is Magyarország ellen intézett tördőfések jellemezték, a melyek különösen évi congressusain nyilvánultak. Így 1895-ben a bukaresti congressuson Urechea elnök a románságra nézve két nagyfontosságú eseményt jelent be : 1. Beszárábia új orosz kormányzója kegyesen megengedte, hogy az ottani románok román könyveket olvashassanak. 2. A török szultán Macedoniában egy bizottság megalakítását engedte meg, a melynek feladata lesz a román iskola-üggyel foglalkozni. A Liga ezért az orosz czárnak és a török szultánnak hódoló feliratban mond köszönetet, egyúttal táviratban üdvözli a szegedi börtönben levő román martyrokat. A Liga a magyarországi kifejlett román tanügyet, a szabad sajtót, a virágzó irodalmat, a sok jogot és a nagy szabadságot nem láthatta a szegedi vértanúktól s nem értékelte annyira, mint az oroszoknak ama tényét Beszárábiában.

Az irredenta mozgalmat a Ligán kívül is különösen az ifjúság tartotta fenn. Különösen a diák-congressusokkal akartak hatni. Meg is alkották a román diák-szövetséget. Már 1893-ban, mikor Predeálon a Liga gyűlésén a diákság zászlóit felavatták, Urechea V. A., a Liga elnöke, a következő mesével ragadta el a hallgatóságot :

«Volt egyszer egy császár (Traján), a kinek három fia volt. Mielőtt a három ifjú világgá ment volna, az apa átadott nekik három keszkenőt, az egyiknek *vöröset* (Románia), a másiknak *sárgát* (Bukovina), a harmadiknak *kéket* (Erdély), mind a három

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 489. számában.

egy egészből volt kihatva és azt mondá nekik : a mikor ezt a három keszkenőt ismét egy rudon egyesíteni fogjátok, az én egész birodalmam a tiétek leszen! Rajta ifjak ezen birodalom megalkotására!» (Szünni nem akaró tapsvihar.) Beszarábiának Urechea a rudon már nem tudott helyet szorítani.

A román tanuló ifjúságot egészen megmétélyezték, eltérítették hivatása útjáról és belekergették a politizálásba. A konstánczai diák-congressus (1895) arról győzi meg az embert, hogy a politikai szédelgés, a nagyzási hóbortt immár tetőpontját érte. Ezen a congressuson az ifjak már a Predeálon átvett zászlók alatt (vörös, sárga, kék) jelentek meg és így Románia, Bukovina és Erdély jelképileg már egyesült. A congressus szónoklatai, tárgyalásai a magyar állam és a magyarok elleni dühöngésből állottak. Határozatai : *a)* a romániai diákszövetség a magyarországi román diákságot a nemzeti ideál szempontjából szervezni fogja ; *b)* a magyar állam ellen megjelent ellenséges indulatú munkák külföldi írói táviratilag üdvözlöttek ; *c)* a Magyarországon élő bebörtönzött martyroknak hódoló feliratot és albumot adnak át, stb. A congressus üdvözlő táviratot intéz a román királyhoz és ezzel a kiáltással feloszlik : *Éljen Dácia királya!* Ez alkalommal a Szegeden és a Váczott szakított fenyőgalyakért a jelenlevők mesés összegeket kínálnak és azokat otthon, üvegburák alatt, csodatevő szent ereklyék gyanánt őrzik.

Ez az *«Éljen Dácia királya!»* felkiáltás ezentúl közkeletű Bukarest utczáin, valahányszor a királyt látják. 1896 aug. 22-iki felhívásában, mikor Magyarország milleniumát ülte s culturáját világiállásban kívánta bemutatni, a romániai diákszövetség ismét congressust hívott össze, a melyre meghívta az összes külföldi diákságot, hogy a magyar nemzet barbárságáról és műveletlenségéről meggyőzze. A congressust minden nagyobb eredmény nélkül meg is tartották, a külföldi diákság azonban visszatértében Budapesten a kiállításon kénytelen volt meggyőződni arról, hogy a magyar mégsem olyan fekete, mint a hogyan a szomszédban előtte lefestették volt.

A memorandum-pör után a politikai féktelen düh a magyar állam és nemzet ellen erőt vett még azokon a testületeken is, a melyekből a politikai pártoskodás ki van zárva. A román

Akadémia élén Károly király állott, szabályzata szerint a testületből a napi politika ki van zárva. Ez az akadémia Urecheának a befolyására, egy ellen az összes szavazatokkal, elfogadott egy Európához intézendő felhívást (*Apel*) a magyar nemzet és állam elrágalmazására.

Történeti visszapillantása szerint a románság kétezer esztendő óta tulajdonosa Erdélynek. A román elemnek keleten dicső multja van, de a kétezer esztendőös dicső multból csak két embert tud az akadémia felmutatni: István és Mihály vajdákat, a kiket a világ legnagyobb hadvezérei közé sorol. A polgárosultság a románoknál már akkor hódított, a mikor a magyarok a legnagyobb sötétségben tapogatóztak.

«A román nemzet újjászületését — mondja a román Akadémia — minden európai nemzet örömmel látta és fogadta és a románok, a kik barátaikkal és jóltevőikkel szemben mindig hálások voltak, a legnagyobb ellenségeiket is ki tudták békíteni. Csak a magyarokkal nem tud a románság egyetértésre jutni, mert a magyarok a románok megsemmisítésére törnek.» S itt következnek az agyoncsépellt rágalmak, hogy a román Erdélyben nem beszélhet, nem írhat, nem imádkozhatik az anyanyelvén; ötesztendei börtönre ítélték a memorandum-pörben a román apostolokat csak azért, mert a császár elé merték terjeszteni panaszaikat stb. Az *Apelt* a megkeresett akadémiák néma hallgatással irattárba helyezték s az ügyben sem pro, sem contra nem nyilatkoztak.

Egy szomszéd állam belügyeibe való beavatkozását az Akadémia azzal indokolja, hogy «ő a román történelem kutatója, a román nyelv művelője, fenntartója». A romániai két tudományegyetem (bukaresti, jaszii) politikai lázában még tovább megy. A legutolsó orvosi congressus Budapesten gyűlt össze 1909-ben. A világ minden orvosi facultása siet ilyenkor résztvenni e congressuson. A két román egyetem azt az alkalmat is felhasználta céljaira. Panaszlevelet intézett az összes tudományegyetemekhez, a melyben kijelentik, hogy Románia orvosai fajuk kínzóival egy asztal mellé le nem ülhetnek, kérik a megkeresett egyetemeiket, hogy a budapesti orvosi congressustól maguk is maradjanak távol. Ennek a fellépésnek sem volt eredménye, s Romániának távollétét senki észre nem vette.

Ezek a kudarczok csak fokozták a román nemzeti idealért való rajongók gyűlöletét és elkeseredését. A hazai nemzetiségek egyesülése a magyar államhatalom ellen a Ligának kedvez eszméje volt, ezt az egyesülést 1896-ra szerette volna végrehajtani, a millenium ünnepére, megmutatni a világ előtt, hogy az ezredik esztendő a hazai nemzetiségeket elégtelenségben és forrongásban találta. Ez a körülmény a kormányt is gondolkodóba ejtette. 1894-ben Hieronymi Károly belügyminister (Wekerle kormánya alatt) beutazta Erdélyt, hogy a helyszínen a román vezetőket a sérelmek felől meghallgassa, de a vezetőkarra hivatkoztak, hogy az erdélyi románságnak külön szervezete van: elnöke, komitéja, conferentiája, a melyek egyedül hivatottak arra, hogy a román nép nevében tárgyaljanak és határozzanak. Hieronymi erre azzal felelt, hogy az alkotmányosság sánczain kívül álló passiv politikai faji szervezet működését törvényszerűnek nem ismeri el, a komitét feloszlatta, további működését betiltotta, annál is inkább, mert egész ténykedése a közrend és a hazai fajok közötti béke megzavarására irányult.

A magyar kormány ezen erélyes fellépése, a memorandum-pör kudarcza s a martyrok bebörtönöztetése, a Liga pénz- és erőforrásainak kimerülése a további izgatást megbénították. A Bánffy-kormány a nemzetiségi vezetőkkel különben is jól el tudott bánni. Legfényesebb ténye a nemzetiségi ügyben a szegedi fogházban levő memorandisták megkegyelmeztetése, a mi különben a Liga kezdeményezésére történt. Erre nézve Károly királynak budapesti látogatását használták fel, a melyre semmi ok sem forgott fenn, mert hisz királyunkat Károly Bécsben nem sokkal azelőtt (1892) látogatta volt meg. De elgondolták, hogy Károly király nem látogathat el vendégként oly országba, a melynek tömlöczeiben annyi nemzeti vértanú sínylődik. Bánffy erre a memorandisták részére kieszközölte a királyi kegyelmet, a melyet ők szívesen vettek, azt testületileg neki meg is köszönték, mi által a magyar kormány tekintélye előtt meghajoltak. Különösen dr. Lukács Lászlóra hatott jótékonyan a királyi tény, jobb magaviseletet ígért s magyar lapoknál munkatársi állást óhajtott volna elfoglalni. A memorandumisták közül tényleg többen örökre elnémultak, mások azon-

ban suttyomban tovább dolgoztak a külföldi izgatókkal s összeköttetéseiket a Ligával fenntartották.

Ezután beállott egy idő, a melyben a romániai politikusok sok mindent vissza akartak volna fordítani. Különösen az irredentismus nyomait szerették volna eltüntetni, de nem sikerült.

A román irredentát Kálnoky szóba hozta 1896-ban a delegációban, Türr István pedig a sajtóban. Urechea, a Liga elnöke, azt felelte Türrnek, hogy a vád Romániával szemben igazságtalan; Kálnokyval szemben pedig a román irredentismust a leghatározottabban visszautasítja. Ebből az alkalomból a mozgósított romániai sajtó a legszeretetre méltóbb modorban nyugtatja meg a világot; Romániában minden a civilisatio, a cultura és a szabadság érdekében történik, irredenta mozgalomról szó sem lehet. Sturdza Demeter, a liberalis párt vezére, miniszterelnök, egyik beszédében szintén foglalkozik e kérdéssel: «Romániában hol az irredenta? Hol a dáko-romanismus? Mi mindig mérsékelt emberek voltunk. Nem zavartuk, nem zavarjuk és a jövőben sem fogjuk senkinek a vizét felzavarni. Senki közülünk nem mondotta: Foglaljuk el Erdélyt!» Sturdza szerint is a Liga a béke, a cultura, a felvilágosodás ligája, a mely nyíltan dolgozik, munkáját minden románnak támogatni kell a boeskorostól a királyig.

A romániai sajtó a tagadásban mesternek mutatkozott. A bukaresti *Minerva*, Slavici lapja, Ferdinánd trónörökösünk szinajai látogatása alkalmából, miután hivalkodik a trónörökös rokonszenvével, ezeket írja: «Ma inkább, mint bármikor Ausztria legmagasabb polifikai köreiben is el van ismerve, hogy czéltatos hazugság: a román irredenta, a mely sohasem volt és ma sem létezik, a chauvinista magyarok perfid találmánya, a kiknek érdekében áll, hogy a román irredenta valóban létezzék». Ennyi cynismusra voltak képesek a történtek után.

IV.

A szerezsen-mosás 1905-ig tartott, a mikor Nagyszebenben a román túlzók az activitás terére léptek. Ezt az activitást a Liga és a romániai politikusok befolyására mondották ki.

Bratianu Jon, Cogalnicean Mihály és Sturdza Demeter román államférfiak már 1884-ben tanácsolták ezt az aktivitást, de pénzt nem kínáltak hozzá. A Liga másképpen cselekedett. Neki mozgásra, küzdelemre, harcra volt szüksége, hogy az «erdélyi ügy», melyet immár európai kérdéssé kezdett növesztetni, állandóan felszínen maradjon és vele izgassa a világot. A román politikusok ez úton pártot alakíthatnak, szervezkedhetnek. A programm a régi, Erdély autonómiájával; de kibővítették a hadsereg német vezényleti nyelvével, a virilismus és a hitbizomány eltörlésével, a nagybirtokok felosztásával, az *általános titkos szavazati joggal*, az egyházi kötelező házassággal és több olyan ponttal, a melyek a magyar nemzeti államot gyengítik, másfelől tápot adnak a faji harcra, a nemzetiségek önálló berendezkedésére.

A lezajlott 1905-iki választásokon a románok nyolcz nemzetiségi képviselőt küldtek a magyar parlamentbe, a kik a tót és a szerb képviselőkkel együtt megalakították az országgyűlési *nemzetiségi pártot*, a melynek elnökéül dr. Mihályfi Tivadar (a memorandum-perben 2½ évre elítélve) román képviselőt választották meg. Ezzel a román nemzeti ideálra nézve új korszak kezdődik, a melynek befejező pontja ismét csak Ferdinánd román királynak népéhez intézett proclamatiója, a mely egyuttal fényesen bizonyítja, hogy Romániában igenis volt irredenta, hogy ott mindenki annak a vizeiben úszott, nyíltan és titokban annak érdekében dolgozott, fondorkodott, hogy a magyar államot az irredenta céljai felől tévedésbe ejtse.

A román nemzetiségi pártban kétségtelenül voltak jó-hiszemű, hazafias, komoly elemek is. Ezek sehogy sem tudták maguknak megmagyarázni, hogy minél több volt a jognyerés, minél nagyobb a szabadság, közöttük annál nagyobb lett a panasz és elkeseredés. Olvasták ugyan Jorgának, Popovics Aurélnak stb. Ausztria és Magyarország feldarabolására vonatkozó munkáit, azonban hóbortnak tartották, különösen azt nem tudták felfogni, mit keres a román párt elnöke minden újév alkalmából a román királynál, holott ez nem volt alattvalója a Hohenzollern dynastiának, a királynak sem barátja, sem vállalataiban üzlettársa nem volt, hogy oly ren-

desen megjelenjék a román királyi palotában újévet köszönteni. Azt sem tudták maguknak megmagyarázni: miért keresik fel a pártból rendes időközökben annyian Bukarestben a Liga irodáit?

Az ily cselekmények compromittálták az egész népet, melynek fiai ma mégis ott küzdenek a fronton a trónért, a hazáért, a melyeket némelyek hideg számításal elárultak. Ezeket a jobb belátás, a hazafias érzés, a hazaszeretet vezette oda. A nemzetiségi párt neveltjei Lukács és Goga, a párthoz tartozó két hazaáruló, vezetése alatt ott bolyonganak Oroszország sivatagjain, vagy ott lődöznek ellenünk az orosz-román lövészárkokból, vagy mint elfogott kémek hevernek a tömlöczök fenekén.

A nemzeti párt rokonszenvezett Supilóval, kit a bécsi Friedjung-pörben pőrere vetkeztettek, a ki ma Belgrádban, holnap Boszniában, holnapután Szentpétervárott tárgyalt; kacsintgattak a Narodna Odbrana felé; és Lukács László rendre látogatta az európai nagyobb városokat, felolvasásaiban a magyar nemzetet gyalázva. Ezek használták fel Bobrinszky, a Gerovszkyak, Scotus Viator, Lueger tevékenységét a maguk czéljainak előmozdítására. A nemzetiségi párt most nem hivatkozhatik a román hősökre, a kik lövészárkainkban elestek, csak azokra, a kik az ellenséges lövészárkokban lappanganak.

A románok megnyerésére irányuló minden becsületes törekvés (legutóbb Héderváry és Tisza alatt) hajótörést szenvedett. Mert a békejobb elfogadása a harcz végét jelentette volna, a mi a Liga ajtaját Erdély felé bezárja.

A nemzetiségi elemeknek harczra volt szükségük, keresték az állami hatalommal minduntalan való összeütközést, a magyarokkal való ellentétek kiélesítését; egy-egy csendőrnek valamelyes erélyesebb ténye, egy túlnationalista román kisasszonynak kihágási ügye, egy jegyzőnek valamelyes túlkapása már elégséges volt arra, hogy Európa elé vigyék.

A hazai nemzetiségi sajtó az ily tények nagyításából, meghamisításából élt. Zsarnok volt és kegyetlen, megfélemlített mindenkit, a ki szelidebb húrokat pengetett. A magyarországi román sajtót a bukaresti királyi udvart illetőleg minden érdekelte. Hírei, mint a kőre állandóan hulló vízcesapp, a hazai olvasók gondolatvilágába befűrték a román király személyét és

eltávolították onnan a magyar királyét, mintha az immár nem is lett volna. E sajtó mögött ott állott Románia, a Liga, és az a nemzeti ideál, a mely most belefúladt a Dunába s a dobрудzsai mocsarakba.

A nemzetiségi pártnak a sajtóban való izgatásai nyomán az 1909. évvel már veszedelmes jelenségek mutatkoznak. A pártnak alig három évi működése után felújulnak az 1892—4-iki nemzetiségi botrányok s a Liga ismét lélegzethez jut. Ferencz Ferdinánd trónörökös színajai látogatásának botrányairól később lesz szó. Vlád k. a. kokárda-ügye a romániai orvosokat annyira kihozta sodrúkból, hogy már a budapesti 1909-iki congressustól távol tartották magukat s e tárgyban a magyarok ellen a világ összes orvosi testületeihez vádirattal fordultak. Ságuna András, nagyszebeni érsek születésének százéves fordulója alkalmából a Liga Romániában országszerte ünnepélyeket rendez, a melyeken őt mint az 1848-iki idők legnagyobb államférfiát, a magyarok legkérlelhetlenebb ellenségét, mint a «jobbágyság eltörlőjét» dicsőítik. A Liga örök időkre szóló alapítványt tesz, a melynek kamatai esztendőnként egy-egy magyarországi román ifjúnak adassanak, a ki Ságuna politikai nagyságát és szellemét kellőképen méltatja. 1909 októberében a nagyszebeni gör. keleti congressuson Vlád nemzetiségi képviselő Pap János aradi püspököt nyílt ülésen támadta, mert az aradi Kossuth-szobor leleplezésén jelen volt. A metropolitai épületben megszállt Pap János püspök ablakait éjjel tanulók, kispapok, mesterinasok és legények «Éljen Kossuth Náczi!» kiáltások közben, a Rákóczi-induló hangjai mellett bezúzták s őt egész szebeni tartózkodása alatt insultálták. Az egyházi congressusból politikai kortes-tanyát rögtönöztek, hol nemzeti berendezkedést s még négy püspökségnek a felállítását követelték. Mert a kormány a karánsebesi püspöki jelöltnek, Musta Filaretnek megerősítését ki nem eszközölte, a legkíméletlenebb módon támadták.

1909-ben a Liga felszólította a magyarországiakat, hogy mindenki, a ki a magyarok részéről valamelyes sérelemben részesült, juttassa azt a Liga tudomására. Jorga Miklós vállalkozott az összefoglaló munka egybeállítására, a melynek első részében (*Ungurii si nationalitatea romana*) 1909-ig felsorol

minden sajtópört, megnevez minden elítéltet, de úgy, hogy a delictum abban megnevezve nincs, s így a legrettentőbb visszaéléseket hozza forgalomba.

Romániában az *Adeverul* maga több mint negyvenezer koronát gyűjtött össze az erdélyi nemzeti ügy támogatására. Tervbe vették, hogy a Kárpátokat, a melyeket Dela Vrancea senator a fogaival akart keresztül rágni, Vlaic, az egyetlen valamirevaló romániai aviatikus, keresztül repüli s Románia jelképileg így vonul be először Erdélybe. De Vlaic a Kárpátok derekán monoplánjával lezuhant és nyakát szegte. Részére a Kárpátokban emelendő szoborra gyűjtést rendeztek, a melyben a magyarországi román sajtó előljárt.

A debreczeni gyilkos merénylet az egész művelt világot mebotránkoztatta. A merényletet Bukarestben orosz furfang eszelte ki és román kéz hajtotta végre. Ki ne emlékeznek a hazai román nemzetiségi sajtó izgatásaira a hajdudorogi gör. kath. püspökség felállítása ellen? A hazai nemzetiségi párt sajtóorgánuma, a *Romanul*, a bűntényen sem botránkozott meg, ellenkezőleg rámutatott arra, hogy az Isten nem ver bottal. A szerajevói bűntény sem vert fel nagyobb port a nemzeti ideál berkeiben, mert ott jobban voltak tájékozva a felől, mi háborog titkon az idők méhében, mint mi. Ott már ismerték a balkáni népek szövetségét is és jól tudták, hogy az másod-sorban ellenünk irányul, hogy a törökök kifosztása után államunkat darabolják szét. A román diákság ellátogat Szerbiába, a kladovai szerb ifjúság megjelenik Jassziban; az osztrák magyar, szerb és román területen levő diákság egyesülésére lépéseket tesznek, hogy «adott pillanatban együtt csapjunk le a rothadt monarchiára, felszabadítandó drága testvéreinket a rabigából» — szól a felhívás. Első eset, hogy már nemcsak a magyarok ellen, hanem Ausztria ellen is izgatnak.

A Liga embereinek merészsége már odáig ment, hogy egyesek (Gradistean, Jorga és mások) a magyarok zsarnokoskodásairól meggyőződést szerzendő, úgyszólván mint vizsgálóbiztosok járták be az országot; még a tudományos úton levő Weigandot is inkább érdekelték a politikai viszonyok, mint a román nyelvjárások megállapítása, a mire a magyar hatóságok neki az alkalmat megadták. A bojárok, egyes minis-

terek autóikon úgy száguldoztak Erdély országutain, mintha azok immár Románia úthálózatába tartoztak volna s Brassóban úgy elhelyezkedtek, akár Szinájában.

A mi árulóink is tisztában voltak már a helyzettel; mikor 1914-ben kiütött a világháború, indultak a határ felé. Vajjon ezek az emberek merték volna-e Romániát a magyar állammal szemben háborúra izgatni, ha nem ismerték volna annak az intelligentiának, annak a körnek, a melyből kiszakadtak, a gondolatvilágát, politikai törekvéseit, nemzeti ideálját hazulról?

A Ligában voltak komoly elemek is (Arion, Maiorescu, Carp, Marghiloman és mások), a kik az erdélyi árulók, az idegenek ezen beavatkozását Románia belügyeibe nem helyeselték s tiltakoztak az ellen, hogy a Ligát politikai harcokba kergessék. Az eredmény az lett, hogy az erdélyi árulók Filipescu Miklós, Jonescu Take stb. orosz vezetőkkel a Ligából kiválván megcsinálták a Liga pentru Actiunea nationala-t, a melynek immár egyedüli célja a román nemzeti ideál megtestesítése volt, elnöke Lukács László. Az új Liga csakhamar átvette az utca felett az uralmat, ezt már egészen az orosz követség zászlója árnyékolta be s a rubelek igazgatása alá került. Az első tüntető menet Poklavszy Koziel orosz követnek szólt, a ki beszédét ezzel végezte: «Éljen Nagy-Románia!» A csőcselék azután naponként bejárta az utcákat, összerombolta a német-barát lapok nyomdáit, szerkesztősegeit (*Zina*, *Steagul*), Carp és Marghiloman ablakait bezúzták, a németeket, magyarokat megtámadták, s a királytól lefelé megfélemlítettek mindenkit, a ki az oroszok imadásában velük nem tartott. Az orosz-barát lapok, különösen a züllött *Mille Adeverul*-ja, valósággal őrvongtek ellenünk. A Liga befolyására a színházakban a magyar-gyűlöletben áztatott szindarabok járták: *A jegyző úr* (Domnul Notar), *Virrad* (Saface zina), *Az eskü* (Jurámántul), *Hóra és Closca* (Hora si Closca), a melyekben szerzőik a magyar barbárságot, a magyarországi románok szenvedéseit domborították ki. A háborúba, a tánczba való beleelegyedés kedvét különösen a «*Hop si noi!*» (Rajta, mi is!) blutte emelte, a melynek tomboló hatását a hírlapok képtelenek voltak leírni. És ez a tánczba való belevegyülés — szomorú dolog — be is követ-

kezett, s ez nekünk sok, de Romániának még több szenvedést és pusztulást okozott.

«Hop si noi!» — a román nemzet bele elegyült a tánczba, rabló módon törve szomszédjára, hitszegéssel megcsalván azt, a kivel szövetségben élt!

*

Senkit sem akarok gyanusítani, annál kevésbé vádolni. A ki azonban az események ezen lánczolatában a román nemzeti ideállal, a román irredentával összefüggést nem látott, az rövidlátó volt, vagy legalább is együgyű optimista, a kit egy tál korpánál meg lehetett volna fogni. Életemnek egyetlen bűne, hogy ezt a dolgot más szemmel néztem, mint a többi emberek, hogy ebben a mozgalomban mindig nagy veszedelmet láttam. Erre a veszélyre a hazám iránt érzett hűségemnél fogva számos munkámban figyelmeztettem a magyarokat, a fajom iránti vonzalmamnál és igaz szeretetemnél fogva pedig ostoroztam a szédelőket, a kik ezt a veszedelmes játékot űzve, a magyar haza és a román faj romlására törtek. E miatt egész életemen át viseltem a «renegát», a «nemzetáruló» nevet s életemben a legnagyobb fájdalmat nem akkor éreztem, a mikor legkedvesebbjeimet vesztettem el, hanem akkor, a mikor az események igazolták igazságomat, a mikor határainkon a rablóbetörés megtörtént s ellenünk az első román fegyvert elsütötték. Most már feltehetem a kérdést: Ki volt a haza-, a nemzetáruló? De ez a kérdés ma immuná, annyira meg van oldva, hogy arra felelni sem szükséges.

V.

Nem akarok Károly román király babérjaihoz nyulni, de az igazságot mért hallgatnók el?

Károly király nem szeretett bennünket. A fennkölt lelkű Carmen Sylvának világszerte ismert altruismusából is nekünk igen kevés jutott. Pedig nálunk is szerették a román király-asszonyt, a mit bizonyít az a tény, hogy műveit elkapkodták, széltében olvasták; a budapesti kir. tudomány-egyetem pedig díszdoctori oklevéllel tisztelte meg, a minek elismerése

részéről egy köszönő-nyilatkozatban merült ki. A román királyi udvarban a magyar vendégeket nem szívesen látták ; rosszul mondjuk : az előírt udvariassági formulák szerint a fogadások elég szívesek voltak, de ezzel aztán be is végződött minden. Ez az udvar nem adott alkalmat a magyarok közeledésére.

De legyünk igazságosak. Károly királyt ebben a kérdésben meg lehet védeni. Egy király zárt környezetben él, hozzá a külső világból csak annyi juthat, a mennyit a környezet eleibe terjeszt. Meg vagyunk arról győződve, hogy az erdélyi román túlzóknak, az erdélyi zöld szászoknak a külföld s különösen Berlin számára írásban és képben a magyar vandalismusról, a magyar állam elferdített állapotairól készült rosszindulatú közlései mind odakerültek a román király asztalára, mert a környezet különféle befolyásoknál fogva csak arra gondolt, hogy a román királyi udvart a magyarok iránti gyűlöletre nevelje. Ha hozzáveszszük Luegernek és társainak tüntető látogatásait Bukarestben s az irredenta külföldi agenseinek pontosan megjelenő gyűlölködő közléseit : nem fogunk csodálkozni azon, ha ilyen befolyások alatt a román király a budapesti közlések mellőzésével a magyarokról olyan nézetet alkotott magának, a mely kedvezett annak a környezetnek és szellemnek, a melyben élt. Károly király utóvégre a románok királya volt, azzal a néppel kellett rokonszenveznie, annak a népnek bajai iránt kellett érdeklődnie.

Károly király beleélte magát abba a tudatba, hogy a magyarok a művelt világ összhangjában csakugyan zavaró elemet jelentenek, a kik a románságnak künn is, benn is sok keserűséget okoznak. Ő a magyart azokból a célzatosan készült koholmányokból és ferdítésekből ismerte, a melyeket a román tudós (?) világ a román faj nemzeti politikája szempontjából a magyarok multját és államiságát illetően eléje terjesztett.

Csak így történhetett meg az, hogy a szomszéd román király jóformán még azt a közjogi viszonyt sem ismerte, a melyben a magyar önálló királyság az 1867-iki kiegyezés alapján Ausztriával élt. Ő a dualismusból csak az osztrák-monarchiát ismerte, Magyarországról, a magyar királyról az ő trónbeszédeiben szó sem volt. Ebben a tekintetben a Romániában uralkodó szelle-

met élénken tükrözi vissza a *Montagsrevue*-nek egyik közleménye (1896-ból), a melyet szóról-szóra ideiktatok:

«Mikor I. Ferencz József az erdélyi részekben járt, Slavici egy udvari ebéd alkalmával a következő kérdéssel fordult Károly román királyhoz: «Meglátogatja-e felséged Erdélyben a magyar királyt?»

Károly király: Melyik királyt?

Slavici: A magyarok királyát, Ferencz Józsefet.

Károly: Én Magyarország királyát nem ismerem, csak Ausztria császáriját. Ha én meg akarom látogatni barátomat, felkeresem Bécsben, Prágában, Grácban, de semmi esetre sem Magyarországon.

Slavici: Megengedi felség, hogy ezt közzé tegyem?

Károly király: Azt hiszi-e, hogy sugdostam önnel? Nemcsak hogy megengedem, hanem egyenest óhajtom a közzétételt!

Ez a közlemény annak idején bejárta az egész európai sajtót a nélkül, hogy tartalmát jónak látták volna megzáfolni. Tehát Károly király egy udvari ebéde alkalmával Szent István királyunk apostoli koronáját könnyű szerrel összetörte. Károly királyról ilyet feltételezni nem lehet, részéről csak végzetes gyengeségnek tartjuk, hogy az ő nevében úzótt frivol játékot meggátolni nem igyekezett.

Hogy Károly király mégis kénytelen volt Budapesten a magyar királyt meglátogatni, az szintén csak gyöngeségének tudható be. Ő ötven évi uralkodása alatt alkalmasabb időt nem talált a mi felkeresésünkre, mint azt, a mikor a román memorandumisták a szegedi börtönben ültek. A Liga a román királyt ebben a kérdésben is egyszerű eszköznek használta fel arra, hogy a memorandumista rabokat kiszabadítsa. Ez a látogatás a magyar államiság kidomborítására nem volt alkalmas. Károly király csak mint magánember tette látogatását; mintha királyunk vidéken vagy fürdőn tartózkodott volna valahol; egyedül jött, minister, vagy más felelős állásban levő román államférfiú nem kísérte. Tartózkodott is minden nyilatkozattól, nehogy olyan feltevéseknek nyujthasson tápot, mintha Budapesten valamelyes államügyi elintézni valói volnának. Így eshetett meg, hogy a látogatást Bánffy Dezső miniszterelnök egy pár belpolitikai fogás elkövetésére használta fel:

román érdemrenddel ékesíttette fel többek között Jeszenszky Sándort, a nemzetiségi ügyosztálynak román részről gyűlölt vezetőjét. Ez s egyebek Romániában főlháborodást keltettek, a melyek végfejeményben 1899-ben Sturdza Demeter liberális kormányának bukását idézték elő.

A románok főfeladata a magyar államiság elsikkasztása volt. Benn Erdély uniójának a megtagadásával, a német katonai szolgálati nyelv követelésével, künn a külképviselet osztrák voltával stb. Károly király bukaresti követeinkben csak osztrák kiküldötöket látott, azok dualistikus hivatását és rendeltetését kidomborítani nem igyekezett. Külügyi képviselőnk különben is csak elvétve küldött egy-egy magyar nemzetiségű követet a bukaresti kir. udvar mellé, jól tudván, hogy faji összeütközéseknél fogva a magyar követet ott nem szívesen látják, mert a magyar követ az ott folyó eseményekben sok olyant is megláthat, a mi nem kívánatos, míg más nemzetiségű követ szemet hunyhat olyasmikre, a mik csak a magyar államiság rovására esnének.

Emlékezzünk vissza Ferencz Ferdinánd trónörökösünk szinajai látogatására 1909 július havában. Menekültjeink sajtóorgánuma, a *Minerva*, Bukarestben kiadta a jelszót, hogy Ferencz Ferdinánd főherceget csak mint osztrák császári trónörököszt szabad fogadni, de ezen minőségében kellő melegséggel; a magyar trikolorot megtúrni nem szabad, azt le kell tépni s a Práhova vizébe dobni. A sajtó útján a közönségbe azt a tudatot igyekeztek beleverni, hogy Ferencz Ferdinánd mint a románok barátja lép a román földre. Popovics Demeter orvost egy memorandummal a trónörökös számára Bécsbe küldik, a hol Schvenhagennel, Lueggerrel s magyarországi Bécsben levő románokkal tanácskozik a Szinajában rendezendő magyar-ellenes tüntetésről. Popovics Aurél, Scurtu és társai felhívják a menekülteket, hogy imposans tömegben jelenjenek meg a küldöttségben, a mely a trónörökös előtt majd szenvedéseikről ad számot.

Történt azonban valami, a mi az Ausztria iránti lelkesedést is lelohasztotta. A romániai diákság a látogatás előtt néhány héttel Jassziban tartotta meg rendes congressusát. Jorga Miklós ezen a congressuson a szomszéd Bukovinára mu-

tatva így szólott: «Soha sem fogjuk elfelejteni, hogy Bukovina a mienk volt s nem szűnünk meg soha igyekezni, hogy ez az ország ismét a mienk legyen». Az izgató tanár a congressus diákjaival tüntető bevonulást akart rendezni Bukovinába az elnyomott testvérek látogatására, de az osztrák hatóságok nem engedték meg nekik a Bukovinába való bevonulást. A diákság sok kitörő szónoklat után egyhangulag kimondotta, hogy

1. megbotránkozik az osztrák hatóságok ezen erőszakos eljárásán, s ennek méltó kifejezésére

2. a császári trónörökösöt Szinájában hidegen fogja fogadni.

A magyar lakásokra kitűzött magyar zászlókat letépték, szétszaggatták. Ötven diák Bukarestből sárga-fekete kokárdákkal és román trikolorral felsallangozva Szinájába utazott, hogy a bevonulási útvonalon a magyar zászlók kitűzését megakadályozza. Manolesca színajai prefekt tanácsért a kormányhoz fordult. A kérdést úgy oldották meg, hogy száz másféle zászló után kitűztek egy-egy kis magyar trikolor is. Az indóházban a trónörökösöt «Éljen a románok császára!» «Le a magyarokkal!» kiáltások fogadták. A sajtó dühöngött, magyarellenes szölamokat adott a trónörökös szájába.

Ellenségeink malmára hajtotta a vizet, hogy külügyi képviseletünk Ugron bukaresti követünk tiltakozása ellenére a trónörökös elé engedte a tőlünk kiszökött árulókból (Popovici Aurél és társai) összeverődött küldöttséget. Popovici esete annál súlyosabb volt, mert ő 1893-ban a Replica-pörben Kolozsvártt négy évi börtönre volt elítélve s becsületszavát adta, hogy az ítélet jogerőre emelkedéseig helyt marad s ennek ellenére megszökött. Szinájában ilyen szöszegőkkel állították szembe trónörökösünket, a mit Bánffy Dezső visszatromfolásának lehet tulajdonítani.

A színajai látogatás jelentős esemény volt és sok tanulságot nyújtott minden irányban. Hiába tüntette ki Károly király s a királyné megszólítással Ugront, hiába díszítették föl őt és embereit érdemrendekkel, mind ez nem tüntette el az elvitázhatatlan tényt, hogy immár csak egy csepp kell és a csordultig megtelt pohár kiömlik.

Hogyan történhetett az, hogy olyan böles király alatt, a milyenek a világ Károly román királyt tartotta, a dolgok

államában mégis idáig fejlődhettek? Ő mégsem lehetett olyan bölcs, a milyennek hirdették ; ebben is egyrészt népe szédelgése nyilvánult, a mely nagyzott királyával is ; másrészt a Ligával szemben való kényszerű gyöngesége az ok. Hiszen tudnia kellett, hogy egy állam belső megerősödéséhez a szomszédok békés jóindulata szükséges, s hogy nemzetének a magyarral való szomszédsága örök időkre szól. Tudhatta, hogy egy szomszéd háztájnak belügyeibe való beavatkozás nem lehet alkalmas mód az állandó béke fenntartására. Éppen így gondolkozhatott volna a bolgárokról is. Népének szilaj álmait, veszedelmes vágyait okosan mérsékelnie kellett volna ; meg kellett volna győznie népét, hogy a még Hellasból, Nikulicza idejéből (964—983. év) ismeretes birtokháborító hajlamaival, ha a civilizatio és a jogállam tekinteteire ad valamit, immár fel kell hagynia.

E helyett azonban népének sajnálatraméltó tulajdonait nemcsak hogy nem mérsékelte, hanem mint «csendes társ» elnézte, sőt intézkedéseiből úgy látszott, hogy azokat ápolja is. A kóranyagot, a mely népének véredényeit megfertőztette, nem iparkodott megfelelő gyógy móddal azokból eltávolítani, ellenkezőleg, a betegnek olyan életrendszert engedett meg, a mely a kóranyag további fejlődését elősegítette, hogy az egész szervezetet tönkreteljesse.

VI.

Károly király apránkint elveszítette nyugateurópai államkormányzati tisztultabb fogalmait és beleilleszkedett a balkáni világfelfogásba, országa régi vajdáinak s a Papiu-féle memorandumnak eszmekörébe : lehetőleg két csolnakba nevezni, két nyeregben ülni. A régi vajdák (Rares Péter, Mihály, Brankován Konstantin stb.) kétszínű politikája («Si cu turcu si cu neuntu, — si cu turcu si cu Rusu.»¹) már sok vajdának került trónjába, életébe ; maga Mihály is ennek a politikának esett áldozatul ; Brankován Konstantin pedig a gyermekeivel együtt hóhérbárd alá került. Papiu Ilárian a Nagy-Románia megalapozására vonatkozó többször említett memorandumában pedig ugyancsak a kétszínű politikát, a hűtlenséget, a csalárdságot jelöli meg

¹ A törökkel is, a némettel is ; a törökkel is, az oroszszal is.

egyedül célravezetőnek, a mikor ezt tanácsolja : «A román kormány idő előtt nemhogy Oroszországgal, de még Ausztriával se rontsa meg a barátságot, ez utóbbival való barátsága azonban sohse menjen annyira, hogy neki a románokra nézve veszedelmes engedményeket tegyen. Mindenkor jusson eszébe az, hogy a magyarok kiengesztelhetetlen ellenségei a román nemzeti létnek s leginkább a Kárpátokon túli románoknak. Egy azonban több mint bizonyos, hogy a Kárpátokon túli románok, férfiak és nők, öregek és ifjak mindnyájan készek volnának meghalni Cuza fejedelemért. A románok ura, ha nincs, alkosson utat és módot okosat, mely nehogy valamiképpen veszélyeztesse a fejedelemségek lételét ; egy utat, hogy Erdélyben láthassa magát a románok központján!»

Most már világos előttünk, hogy Károly király egyetlen egy alkalmat sem mulasztott el az út és mód keresésére, hogy a nagy román politika a maga célját elérje és biztosítsa. A régi hagyományok s nemzetének kicsinysége megérlelték benne a tudatot, hogy a kis állam a maga nagy céljait csak valamely nagyobb hatalom mellé való meglapulással, erre váró, lesben álló politikával valósíthatja meg.

Károly fejedelem az 1877-ki zavaros időben hűbéresi országát először is fel akarta szabadítani a török fennhatóság alól, úgy hogy egyuttal határait ki is tolhassa. Hogy ez a törekvés az 1877-ki háborúval visszafelé sült el, azt csak hűségese fegyvertársának, az orosz hűtlenségének köszönheti.

A múlt század 70-es éveiben a Balkán ismét forrongott. 1875 augusztus havában az új adókkal megterhelt hercegöczök Stolácz körül fellázadtak, a lázadás átragadt Boszniára is. Közben a törökök detronisálják Abdul-Asist s helyébe Muradot ültetik a trónra, a ki a török hadaktól meggyötört lázadóknak általános kegyelmet ad és a sérelmek orvoslását igéri. A tűz 1876-ban átesapott Szerbiára is, a hol a kalandor Csernajeff orosz generális és az Omladina dolgozott a törökök elleni háború érdekében, a mely csakhamar kitört. Osman, Abdul-Kerim, Ahmed Ejul basák a felkelő bosnyák-hercegöczöket, mint a szerb-montenegrói hadakat többször, de különösen Deligrádnál és Alexinácznál keményen megverik, hogy a Belgrádba vezető út Abdul Kerim előtt immár nyitva állott.

Az európai hatalmak közbeléptek. Különösen Oroszországot érintette kellemetlenül a szerencsétlen hadi helyzet, mert a deligrádi nagy vereség tisztán az oroszoknak szólt, ott orosz önkéntes hadak semmisültek meg. Oroszország hatheti fegyverszünetet eszközölt ki a törököktől, Konstantinápolyban pedig angol javaslatra a béke helyreállítása végett 1876 deczemberében összeült az európai hatalmak conferentiája. A törökök belátván, hogy a balkáni keresztyén népek sorsán enyhíteni kell s a birodalom kormányzatát immár modernebb alapokra szükséges fektetni, Mithad basa ki is dolgozott egy alkotmánytervezetet, a melyet a szultán szentesített is s még a hatalmak conferentiájának összeülése előtt, 1876 deczember 10-én, ki is hirdetett. A török új alkotmány elég szabadelvű képviselői rendszeren alapult, a polgárok egyéni és vallási szabadsága, jogok gyakorlása minden irányban biztosítva volt, úgy hogy ha a török ígéretekben bízni lehetett volna, egyénileg az állampolgárok igényei ki lettek volna elégítve. Volt azonban ennek az alkotmánynak egy igen nagy hibája, hogy a hűbéres országok: Románia, Szerbia, Montenegro stb. régi hagyományait, jogait és kiváltságait kellő tiszteletben nem tartotta, a mely körülmény különösen Romániát hozta izgalomba. Ezt az izgalmat Romániában az orosz befolyás felhasználta arra, hogy a fejedelemséget a maga céljai felé, a maga vizeire terelje. A román kormány a Portától felvilágosítást kért Romániával való szándékai felől, s a kapott válasz nem lévén kielégítő, tiltakozott a török alkotmány reávonatkozó intézkedései ellen s ezt a tiltakozását az 1856-ki párizsi szerződést garantáló európai hatalmakkal is közölte; nagyobb nyomatékosság okából hadseregét is azonnal mozgósította.

A török kormány Románia nagy hadi készületeire való tekintettel megnyugtató választ küldött Bukarestbe, a hol azt egyelőre tudomásul vették s a mozgósított tartalékosokat és darabánczokat szabadságolták. Romániának azonban evés közben jött meg az étvágya; Bratian Jon Konstantinápolyban a conferentiától azt követelte, adassék meg Romániának a protectorátusi jog a balkáni románok felett; jelesen ne tekintessenek azok török állampolgároknak, hanem idegen alattvalóknak román agentura alatt. A hatalmak ezzel, valamint a román

államnak a Duna torkolataira vonatkozó követeléseivel érdemlegesen nem foglalkozott, mert tisztán azért ült össze, hogy a hadviselő felek között a békét helyreállítsa.

A konstantinápolyi konferenciának semmi eredménye nem lett, az azon felmerült javaslatok a török csökönységén megtörttek, a mit angol befolyásnak kell tulajdonítani. A conferentia 1877 január 7-én szétoszlott, Törökország pedig Európa megkérdezése nélkül Szerbiával a statusquo ante feltételei mellett békét kötött, Montenegro és Románia követeléseit pedig egyszerűen visszautasította.

Oroszország a balkáni érdekein és tekintélyén ejtett sérelem miatt egyre fenyegetőbb állást foglalt el. II. Sándor czár Moszkvában a város tisztelgő küldöttsége előtt harczias beszédet mond, Gorcsakoff herczeg a mozgósítást Európának bejelenti s 1877 márczius havában a cabinetekhez küldött memorandumában kijelenti, hogy a Törökországgal köterdő békében a párizsi szerződéssel tőle elvett és Romániának átadott beszarábiai megyéket visszafoglalja. Kissenevben csakhamar hat orosz hadtestet összpontosít, hogy minden pillanatban Romániába vonulhassanak. Így Románia belekerül az események forgatagába, a melynek jelentőségét és esélyeit mérlegelni nem tudta.

Már 1876-ban II. Sándor czár fontos megbeszélések céljából a czári udvarba hivta Bratian Jon román miniszterelnököt. A román állam egész későbbi politikáját ekkor alapozták meg. A török háború esélyeiről volt szó s arról a szerepről, a mely abban a háborúban Romániának jutna. Az oroszok Romániától semmit sem kérnének, csak szabad át- és kivonulást az egész háború tartama alatt, minden egyebet, a mire szükségük volna, készpénzzel fizetnének. Bratian Jont e megbeszélések alatt a czári udvarban meggyőzték arról, hogy Románia csakis az oroszok segítségével tudja megvalósítani aspiratióit, Ausztriától, a melynek feldarabolása úgysis csak idő kérdése, mit sem várhat, s ezért Romániának nagyon vigyáznia kell, nehogy az események készületlenül találják. Románia mondjon le arról, hogy Keleten a Dunán és a Pruthon túl terjeszkedhessék, az ő természetes határa nyugaton a Tisza, igénye Bukovina és a bánáti részek bekapcsolása, délen Szilisztriától Várnáig egyenes vonalban minden terület. Ime a Papiu-féle ábránd orosz javaslat alakjában,

melyről illetékes körökben *megbeszélések* folynak. Károly fejedelem ezt a prospectust egész terjedelmében elfogadta s annak szellemében dolgozott. Hogy ez a megbeszélés milyen mélyen vésődött be a román lelkekbe, mutatja Cogalnicean Mihály akkori román külügyministernek Jonescu Gionhoz intézett következő mondása :

«Figyelj ifjú és hallgasd meg az öreg szavát, jusson eszedbe s el ne felejtöd : az az ország, a melyet Balcescu megénekelt (Erdély) s a melyben Sinkai vérkönnyeket sírt, megírván nagy hivatással bíró nemzetének tanulevelét, az az ország, a mely ezer esztendőn át, bár felette vonult el Ázsiából, a mi Európára nézve vadság és kegyetlenség volt, mindig románnak maradt, annak az országnak hivatása, hogy mindig románnak maradjon. Hallgasd meg az öreg szavát, a ki sokat látott és tapasztalt. És az Isten segítsen meg minket ebben!»¹

Bismarck, Moltke, Andrásy, sőt maga a fejedelem apja is hiába intették a román fejedelmet, nehogy mérsékletét elveszítve, magát a háborúba belesodortassa, avagy országán át az orosz hadaknak utat nyisson ; a bukaresti udvart és államférfiait már elkápráztatták amaz ígéretek.

1877 tavaszán Bratian Jon román minisiterelnök ismét tárgyal az oroszokkal, immár az orosz hadaknak Románián való átvonulása kérdésében, s április 4-én hamarosan létre is jön az az egyezmény, a melyben a minden oroszok czárja magát ünnepélyesen arra kötelezi, hogy Románia alkotmányát, jogait és kiváltságait, valamint területi épségét tiszteletben tartja, mindazokat mások ellenében is megvédelmezi, minek fejében az orosz hadak Romániában szabad utat és mozgást nyernek. Ez a szerződés megfertőztette Románia egész idegrendszerét, magában hordozta a legnagyobb veszedelmek csíráit, a melyek egy államot érhetnek.

Ez az alku egyik részről sem volt nyílt, őszinte és becsületes. Az egyező felek egymás előtt rejtett czélokot takargattak. Az oroszok biztak a maguk fölényében és hatalmában, a románok pedig az oroszok jóindulatában, becsületében és az 1876-ki livádiai ígéretekre támaszkodván, azt várták, hogy ha a románok

¹ Jonescu-Gion : *Mihail Cogalnicean*, Bucuresti 1894, 57—58. l.

mint fegyvertársak az orosz érdekekért a harcmezőn is majd véráldozatot hoznak, lehetetlen, hogy az oroszok le ne tegyenek a nemrég szétküldött memorandumokban kifejezett azon szándékukról, hogy Romániát beszarábiai birtokától megfoszszák.

Az áprilisi egyezmény aláírása után Romániát mindjárt csalódás érte. Sándor czár a román fejedelemnek abbeli készségét, hogy hadseregével a háborúban mint fegyvertárs harcoljon a törökök ellen, csak azzal a feltétellel tudta elfogadni, ha a román hadsereg beleolvad az orosz ármádiába és orosz vezénylet alá kerül. Erről Károly fejedelem Nelidov írásbeli közlése útján értesült. Sándor czár a román fejedelmet, mint török vazallust, méltóságán alólinak, a román hadsereget pedig képtelennek tartotta arra, hogy a hatalmas orosz hadsereg mellett egyenrangú jogokkal, önállóan működhessék. Ez viszont Károly méltóságába ütközött, mi miatt Románia beavatkozása a háborúba ezúttal holtpontra jutott. Sándor czárnak ez a magatartása a román katonai körökben, a melyek napról-napra várták már a dunai átkelésre szóló parancsot, a lehető legnagyobb csalódást és kedvetlenséget okozta. Most vették észre, hogy az ígéretek egészen lekerültek a napirendről. (Azok különben sem voltak írásba foglalva.)

De már késő volt. Az oroszok április 12-én megizenik a töröknek a háborút; megelőzőleg április 10-én minden előzetes értesítés nélkül Ungheri, Sculeni, Tabac és Tatarbunar községeknél átlépik a román határt, Zimniceánál és Sistovnál a Dunán át hidat vernek és egy-kettőre szemben találják magukat a török hadakkal.

A román fejedelem mozgósító parancsa is kibocsáttatott márczius havában, s április elején a csapatok állomáshelyükön készenlétben voltak. Az ország a legnagyobb bizonytalanságban; április 1-én a fejedelem összehívta a nagy haditanácsot, abban a felől tárgyaltak, mitevők legyenek, ha a török is átlépné az ország határát s Románia hadszíntérré változnék. Az a nézet kerekedett felül, hogy ez esetben a fejedelem a hadsereggel az Olton túli havasok felé húzódjék, az ország többi részét pedig bízzák az oroszokra, a mi tényleg be is következett.

Április 11-én a török nagyvezir a román fejedelmet felhívta, hogy az orosz betöréssel szemben Abdul Kerim basával a román

fejedelemségek védelméről tanácskozzék s állapodjanak meg abban is, hogy a román hadsereg a török hadak mellett milyen hatáskört és szerepet nyerhessen. A román fejedelem azt a választ adta, hogy a román kamarák április 14-én ülnek össze, az ország sorsáról a törökök megkérdezése nélkül majd azok döntenek, mert az ország régi szabadságánál és függetlenségénél fogva a hadizenet és békekötés jogai egyedül az országot illetik. A szultán erre a román kormány konstantinápolyi ágensét és személyzetét hajóra tétette s Trieszten át hazaküldte, Romániával minden összeköttetést megszakított, basibozukjait és cserkeszeit pedig a dunamenti román falvak felprédálására küldte ki. A törököknek ez a magatartása a román kormányt arra bírta, hogy hadait a felső vidékekről előbbi állomásaikra visszavezényelje; azok elfoglalták Calafatát s mindazokat a Dunamenti pontokat, a melyek az ország védelme szempontjából hadászatiilag fontosaknak bizonyultak. E közben a románok és törökök között kisebb-nagyobb összeütközések, csete-paték történtek a nélkül, hogy az oroszoknál mindezek a vergődések valamelyes érdeklődést keltettek volna.

A román kamarákban 1877 május 10-én kimondják és ünnepélyesen kihirdetik az ország önállóságát, függetlenségét s Károly fejedelem ugyanaz napról felségjogainak bizonyításául a katonai és polgári érdemek megjutalmazására megalapítja a *Stena Romaniei* (Románia csillaga) rendet. A hatalmak azonban Románia ezen elhatározását nem vették komolyan, különösen Oroszország, mert a román fejedelemmel azontúl is úgy bánt, mint vazallussal szokás.

Az orosz gőgöt és erőszakot azonban megtörte Ozmán, Szulejman és Mehmed Ali basák vitézsége és haditudománya. A Sipka-szorosi, Lom melléki és Plevna körüli kudarczok az orosz hadsereget annyira megtörték, hogy már általános visszavonulásról volt szó. Az orosz hadak helyzete kétségbeejtőnek mutatkozott, — míg a román hadak több mint ötvenezer embere tétlenül, összedugott kézzel nézte az események végzetes fejlődését. Román részről többször megismétlődött a felkínálkozás, mert Károly fejedelemnek szilárd meggyőződése volt, hogy ez a háború a román államot megszabadítja a török függőségtől s felébreszti és újjáteremti a román katonai szelle-

met s még mindig bízván az orosz ígéretekben és háladatos-ságban, az ország határainak a kitolásáról is ábrándozott. De a czár s az orosz hadvezetőség a román sereg önálló működéséről hallani sem akarván, az ajánlkozást ismételten visszautasították.

II. Sándor czáron is betelt a román közmondás: A ki bajban van, apja szakállába is bedobja az üszköt. Az orosz hadak veszedelme akkora lett, hogy Sándor czár megfelejtkezett Károly fejedelem vazallusi voltáról, s egyenes parancsára jul. 23-ról keltezve Miklós főherczeg útján a román fejedelemhez a következő táviratot intézte:

«Jőjj segítségünkre, kelj át a Dunán, a hol akarsz s a mint akarsz, csak jőjj gyorsan, mert a törökök megsemmisítenek s a keresztység ügye elveszett».

A türelmetlen Károly fejedelem egy nappal előbb már harmadszor is felajánlta a román hadsereg segítségét, mert nagyon aggdótt, nehogy az orosz hadakat a törökök Romániába visszavetvén, az országot haditerületté tegyék. Bratian Jon azonban az orosz czárnál a helyett, hogy a háborúban való részvétel feltételeit írásba foglalta volna, megelégedett szóbeli tárgyalással, a melynek értelmében a román hadsereg a saját vezénylete alatt verekedhetett, természetesen az orosz haditerv és az orosz szándékok szerint.

A román hadsereg augusztus 20-án Corabia irányában átkelt a Dunán s már 21-én Károly harminczötezer emberével Poradimnál állott, Plevna előtt, s ott átvette az ostromló orosz-román hadak fővezérletét. Minket nem annyira a hadiesemények, mint inkább azok politikai eredményei érdekelnek. A román hadsereg lényegesen segített a hadihelyzet megváltoztatásán, mert aug. 30-án már Grivicza egyik erődítményét beveszi, más hadoszlopai Viddin és Smardan körül kötik le a török haderőt, a mivel az oroszok helyzete nagyon megjavult. A román-orosz hadsereg november 29-én beveszi Plevnát, Ozmán basa Károly foglya lesz, s ezzel a törökök szerencse-csillaga letűnt.

A míg Ozmán basa Plevna előtt az orosz hadakat azzal fenyegette, hogy a Dunába kergeti, az orosz diplomatia Szerbiát, Görögországot és Montenegrót is újból felkelésre buzdí-

totta. A fejedelemségek feltételekkel állottak elő, majd Plevna elestével mindenik neki esett a prédának. Szerbia elfoglalta Nist, Leskováczt, Pirotot, Prisztinát, Prizrendet, Vranját stb., Montenegro egy tenger-részt Spuzzal, Dulcignóval, Antivarival, Bileket, Duga-szorost, Gagikot stb.; Görögország hadserege átlépte a határt s csak az európai hatalmak prédát ígérő biztatásaira vonult vissza; Románia elfoglalta még Vidint, Belgarkikot, Smardant, Rahovát, Lom-Palankát, Nikopolt stb. Plevna eleste után Abdul Hamid szultán az európai hatalmaknál közbenjárásért esedezett, de azoktól azt a választ nyerte, hogy a háború vagy a béke felett csak az orosz czár dönthet. A törökségen rémület vett erőt; Bulgária, Rumélia s Macedónia egész mohammedán lakossága, a menekülő török maradék hadakkal összeverődve, áradatként hömpölygött Drinápoly felé, megrohanta a vasuti vonatokat úgy, hogy azokat többé hadiczelokra nem használhatták. A fejetlenül, lassan haladó több mint százezer emberből álló tömeget az oroszok Lule-Burgasznál utólérték s benne akkora és oly kegyetlen mészárlást vittek végbe, hogy a megiszonyodott szultán késznek nyilatkozott az oroszoktól felajánlott békefeltételeket elfogadni s velük a fegyverszünetet megkötni.

MOLDOVÁN GERGELY.

ASZJA.

— Első közlemény. —

I.

Huszonöt éves voltam akkor, — kezdte elbeszélését N. N. rég mult idők — a mint láthatjátok. Alig hogy szabaddá lettem, külföldre utaztam, nem azért, hogy «befejezzem tanulmányaimat», a mint akkoriban mondták, hanem egyszerűen azért, mert meg akartam ismerni Isten nagy világát. Egészséges voltam, ifjú, vidám, a pénz sohasem fogyott ki zsebemből, a gondoknak még nem sikerült fészket rakniuk bennem, számítás nélkül éltem, azt tettem, a mi jól esett, egyszóval — virultam. Akkor még eszembe se jutott, hogy az ember nem növény, s hogy sokáig virulnia lehetetlen. Az ifjúság aranyozott mézeskalácsot eszik, igen és azt hiszi, hogy ez a mindennapi kenyér; de eljön az idő, a mikor a kenyérke után sóvárogsz. De hiábavalóság erről fecsegni.

Minden terv, minden cél nélkül utaztam ide-oda, megálltam mindenütt, a hol jól esett s azonnal tovább utaztam, valahányszor elfogott a vágy új arczokat, de mindig csak arczokat látni. Engem kizárólag az emberek érdekelték; utáltam a híres emlékeket, a nevezetes gyűjteményeket s bérszolgáiknak csak látása is az unalom és undor érzetét váltotta ki belőlem. A drezdai Grünes Gewölbében majd kiugrottam a bőrömből. A természet különösen hatott rám, de nem szerettem úgynevezett szépségeit, a rendkívüli hegyeket, sziklákat és vízeséseket; nem szerettem, hogyha túlságosan lefoglalt és zavarólag hatott reám. Az arczok, élő emberi arczok, az emberek beszéde, mozgása, mosolya az, a mi nélkül meglenni nem tudok. Tömegben mindig különös könnyen és vidáman éreztem magamat, jól esett odamenni, a hová a többiek mentek, ujjongani, mikor mások is ujjonganak s ugyanakkor örömmel szemléltem, hogy a többiek

hogyan ujjonganak. Szórakozás volt számomra megfigyelni az embereket . . . sőt olykor már nem is figyeltem meg őket — inkább valami örömteljes, legyőzhetetlen kíváncsisággal bámészkodtam közöttük. De már ismét félre csatangolok.

Hogy a tárgyra térjek, — húsz évvel ezelőtt egy nem nagy német városkában, Z.-ben éltem, a Rajna balpartján. Magányt kerestem : csak az imént volt, hogy egy fiatal özvegy asszony megigézett, a kivel a tengerparton ismerkedtem meg. Igen kedves és okos nő volt, mindenkivel kaczerkódott, velem, szegény bűnössel is s először tűzbe hozott, aztán rettenetesen megsebzett, föláldozva egy vörösképű bajor hadnagynak. Őszintén szólván, szívem sebe nem volt nagyon mély, de kötelességemnek tartottam bizonyos ideig a szomorúságnak és magánynak engedni át magamat — mivel nem törődik a fiatalság! — s megtelepedtem Z.-ben.

Ez a városka fekvése miatt tetszett meg nekem, két magas domb tövében terült el — öreg falaival és tornyaival, százados hársfáival, a fehér patakon, a mely a Rajnába ömlik, áthajoló görbe hídjával és főként jó borával. Szűk utczáin esténként — rögtön naplemente után (júniusban voltunk) — csinos szőke leányok sétálgattak és idegennel találkozva bájos hangon «Guten Abend» röppent el ajkukról — és egyik-másik még akkor sem ment haza, a mikor a hold az öreg házak meredek lejtői mögül fölkelt és a járdának finom kövei világosan kirajzolódtak mozdulatlan sugaraiban. Akkortájt szerettem e városban csavarogni ; a hold mintha csak figyelmesen nézte volna a tiszta égből ; és a város érezte ezt a nézést s halkán és nyugodtan állt, behintve a hold sugaraitól, ezektől a csöndes s akkoriban még lelket megmozgató sugaraktól. A kakas a magas gothikus torony tetején sápadt aranyként csillogott ; ugyanilyen aranyfény ömlött el a patak fekete szintjének kis vízfodrain ; vékonyka gyertyák (mert a német takarékos) komoran égtek a szűk ablakok mögött a palatetők alatt ; a szőlővesszők titokzatosan nyújtogatták göndör bajuszkáikat a kőkerítés mögül ; valami átszaladt a háromszögű tér öreg kútja körül, az árnyékban hirtelen fölhangzott az éjjeli őr álmos füttyülése, egy szelid kutya félhangosan morgott, a levegő körülhízelegte az arcot és a hársfák oly édesen illatoztak, hogy a kebel akaratlanul is mindig mélyebben

és mélyebben szívta be illatukat s e szó: «Gretchen» — nem megszólításként, nem is mint kérdés, csak úgy röppent el az ajakról.

Z. városka két versztnyire fekszik a Rajnától. Gyakran állottam partjain, gyönyörködve a hatalmas folyamban s nem minden megerőltetés nélkül álmodozva a csalfa özvegyről; hosszú órákat töltöttem el itt, egy magányos, hatalmas kőrísa alatti kőpadon. A csaknem gyermeki arcú Madonnának kicsiny szobra, törökkel átdöfött vörös szív mellén, szomorúan nézett rám ágai közül. A másik parton feküdt L. városka, valamivel nagyobb annál, a melyben én megtelepedtem. Egy alkonyatkor kedvencz padomon ültem s majd a folyót, majd az eget, majd a szőlőkerteket nézegettem. Előttem szőke hajú gyermekek kapaszkodtak a ladik oldalára, a mely a partra volt húzva s bekátrányozott fenekével fölfelé volt fordítva. A hajócskák csendesén úsztak lágyan megduzzadt vitorláikkal. Zöldes hullámok futottak mellettük, alig-alig emelkedve és csobogva. Egyszerre csak muzikaszó ütötte meg fülem. Figyelni kezdtem. L. városkában keringőt játszottak; a bőgő szaggatottan bűgött, a hegedű homályosan folyt össze vele, a flóta hetykén sivitott.

— Mi ez? — kérdeztem a felém közeledő bársony-melényes, kékharisnyás, csattos czipőjű öregtől.

— Ez? — válaszolta az öreg, pipája csutoráját tempósan áthelyezve szája egyik szögletéből a másikba — diákok rándultak ki B.-ből mérkőzésre.

— Meg kell nézmem ezt a mérkőzést, — gondoltam magamban — hiszen még L.-ben nem is voltam.

Előkerestem a révést s átmentem a másik oldalra.

II.

Lehetséges, hogy nem mindenki tudja, mi az a mérkőzés.

Különös fajtájú ünnepi lakoma az, a melyen az egyvidékről való, vagyis egy bursza diákjai jönnek össze. A mérkőzésben résztvevők csaknem valamennyien a németországi diákoknak régi időkből fennmaradt hagyományos viseletében járnak: zsinóros kabátban, nagy csizmákban és különböző színű ellenzős kis sapkákban. A diákok ebédre rendszerint a senior,

azaz a legöregebb elnöklése alatt gyűlnek össze és reggelig mulatoznak, isznak, dalokat zengenek, — Landesvater, Gaudemus, — dohányoznak és szidják a filisztereket; olykor zenekart is fogadnak.

Hát épen ilyen mérkőzés volt L. városkában, a kis vendégfogadó előtt a kifüggesztett «Nap» czégér alatt a kertben, a mely az utcza felé esett. Ugyanazon vendéglő fölött és a kert fölött zászlók lobogtak; a diákok az asztal mellett ültek, megnyírt kis hársfák alatt; egy hatalmas buldogg feküdt az egyik asztal alatt; oldalt a borostyánlugasban ültek a zenészek és dühösen játszottak s közbe-közbe sörrel frissítgették magukat. Az utczán a kert alacsony kerítése előtt meglehetősen csoport verődött össze; L. városkának jó polgárai nem akarták elszalasztani az alkalmat, hogy megbámulhassák az ideérkezett vendégeket. Én magam is a nézők közé elegyedtem. Jól esett látni a diákok arczát, ölelkezését, kiáltozásait, az ifjúság ártatlan csa pongásait, lángoló tekintetét, ok nélküli mosolyát — ezt a legbájosabb mosolyt a világon — a fiatal üde életnek ezt az örömteljes forrását, ezt az előretörekvést — akárhova is csak előre; — ez a jólelkű gondtalan élet meghatott és föllelkesített. Ne menjek-e közéjük, kérdeztem magamtól...

— Aszja, nem volt még elég? — hallatszott hirtelen mögöttem oroszúl egy férfihang.

— Várjunk még — válaszolt egy másik, női hang, szintén oroszúl.

Gyorsan megfordultam s tekintetem egy csinos ifjú emberre esett, a ki sapkában és széles rövid kabátban mögöttem állott. Kézénfogva mellette állott egy leányka, fején szalmakalappal, a mely arczának egész felső részét beborította.

— Maguk oroszok? — röppent el ajakamról önkénytelen.

Az ifjú ember elmosolyodott és válaszolt:

— Igen, oroszok vagyunk.

— Ezt nem igen hittém volna... ilyen félreeső városkában — kezdtem én...

— Mi se hittük volna; — szakított félbe — hogy' is lehetséges? de annál jobb. Engedje meg, hogy bemutassam magamat: engem Gagin-nak hívnak és itt ez a... egy pillanatra megakadt: — a nővérem. Szabad kérdezniem az ön nevét?

Bemutatkoztam én is és beszélgetni kezdtünk. Megtudtam,

hogy Gagin, utazgatva, — mint én is, tisztán szórakozásból, egy héttel ezelőtt L. városába érkezett s megállapodott benne. Az igazat megvallva, nem szívesen ismerkedtem össze oroszokkal külföldön. Már messziről fölismertem őket járásukról, ruhájuk szabásáról s főként arczkifejezésükről, mely majd önelégült és világmegvető, majd főnnéházó s hirtelen változik át kétségbeesetté és félenkké... Egyszerre megigazít magán mindent, szeme nyugtalanul fut körül. «Óh, apuskáim! nem hazudtam-e én, nem nevetnek-e rajtam?» — ez látszik, ez olvasható ki kapkodó nézésükből... A pillanat elmúlt — s a fölényes arczkifejezés újra föltámad, néha váltakozva tompa kétkedéssel. Igen, menekültem az oroszok elől, de Gagin azonnal megtetszett nekem. Vannak ilyen szerencsés arcok a világon: mindenki szívesen néz rájuk, mintha csak melegítenének, vagy simogatnának. Gaginnak éppen ilyen arca volt, kedves, vidám, nagy, lágy szemekkel és lágy, göndör hajfürtökkel. Úgy beszélt, hogy nem is látva az arczát, hangjának egyetlen csöngésére azt képzei az ember, hogy nevet.

A leány, a kit nővérének nevezett, mindjárt első pillantásra igen megnyerőnek látszott. Volt valami sajtáságos, valami különös barnás, kerek arcának összetételében, kicsiny, keskeny orrával, majdnem gyermeki arczocskájával és fekete, csillogó szemeivel. Kecsés termete volt, de mintha még nem lett volna teljesen kifejlődve. Egyáltalán nem hasonlított bátyjához.

— Nem látogatna meg bennünket? — szólta Gagin — azt hiszem, már eleget bámultuk a németeket. A mieink bizony a poharakat vagdálnák a földhöz s a székeket törnék darabokra, de ezek betegesen jámborak. Mit gondolsz, Aszja, haza menjünk?

A leányka helyeslőleg bólintott fejével.

— Mi a városon kívül lakunk, — folytatta Gagin — a szőlőhegyen, egy magános házikóban, magosan. Pompás ott fönn lenni, próbálja meg. A háziasszony megigérte, hogy készít mára aludttejjet. Nemsokára besötétedik s önnek is kellemesebb lesz holdvilágnál menni át a Rajnán.

Megindultunk. A város alacsony kapuján keresztül (terméskőből épített öreg fal vette körül mindenfelől a várost s a bástyafogazat még nem volt mind elpusztulva) kiértünk a mezőre s száz lépésnyire távozva, a kőkerítés mellett megállottunk egy szűk kapu

előtt. Gagin kinyitotta azt s egy meredek gyalogösvényen vezetett föl bennünket. Kétoldalt a fal tövében szőlőtőkék voltak ; a nap alig hogy leszállt és bíborvörös mély szín borította el a zöldelő ágakat, a magas karókat, a száraz földet, a mely mintha kemény, la pos kövekkel lett volna behintve, a fehér házfalakat, a házat — fekete keresztgerendáival s négy csillogó ablakával — és a hegycsúcsot, a melyen a házikó állt, s a melyre most fölkapaszkodtunk.

— Íme itt van a mi lakásunk ! — kiáltotta Gagin, a mint a házhoz közeledtünk — s íme itt van a háziasszony, a ki a tejet fogja adni. Guten Abend Madame !... Mindjárt evéshez látunk, de elébb, — szólt hozzám fordulva, — nézzen körül, micsoda kilátás !

A kilátás valóban gyönyörű volt. A Rajna előttünk feküdt ezüstfehéren, zöldelő partok között. Egy helyen a naplementének bíbor és arany fényében égett. A partra települt városka összes házait és utcáit világosan mutatta, messze halmok és mezők terpeszkedtek szét. Lent is nagyszerű volt, de fent még szebb ; engem különösen megkapott az ég tisztasága és mélysége, a levegőnek ragyogó átlátszósága. Üde és könnyű volt a lég, lágyan hintázta s hőmpölygette hullámain, mintha neki is gondtalanabb sorsa volna a magasban.

— Kitűnően választották meg szállásukat, — mondtam.

— Ezt Aszja fedezte fel, — felelt Gagin — nos Aszja, — folytatta tovább — rendelkezél. Mondd meg, hogy hozzanak ide mindent. Itt, a szabadban fogunk vacsorálni, ide jobban halani a zenét. Nem figyelte még meg, — folytatta hozzám fordulva — közelről némely keringő semmit sem ér, — közönséges durva hangok és távolról, csodás ! az összes érző húrokat megmozgatja az emberben ?

Aszja (tulajdonképeni neve Anna volt, de Gagin Aszjának szólította mindig s engedjék meg, hogy most már én is úgy nevezem őt) — Aszja bement a házba s hamarosan visszatért a háziasszonynyal. Mind a ketten tálczát hoztak tejesbögrékkel, tányérokkal, kanalakkal, czukorral, szamóczával és kenyérrrel. Letelepedtünk és hozzáláttunk a vacsorához. Aszja levette kalapját ; fekete hajfürtjei fiúsan megnyírva és fésülve,

sűrű fürtökben hulltak nyakára s arczára. Kezdetben egy kissé idegenkedett tőlem, de Gagin rászólt :

— Aszja, mire való ez a félénkség, hiszen nem harap!

Elmosolyodott és nemsokára már ő maga kezdte a beszélgetést. Nem láttam még nálánál elevenebb lényt. Egy pillanatig sem ült nyugodtan, fölkelt, beszaladt a házba és újból kifutott, halkán dudorászva, gyakran mosolygott és különös arczával úgy látszott, hogy nem azon mosolygott, a mit hallott, hanem azokon a különös gondolatokon, a melyek eszébe ötlöttek. Nagy szemei egyenesen, csillogóan és büszkén néztek, de néha szemöldökei könnyedén összeránczolódtak és olyankor arczkifejezése hirtelen mélynek és nyájásnak tetszett. Két óra hosszat beszélgettünk. A nap már régen kialudt és az est először teljesen lángolóan, aztán világosan és bíborszínűen, aztán sápadtan és nyugtalanul, csöndesen leszállt és átfolyt az éjtszakába s a mi beszélgetésünk is csöndesen és szeliden folyt, mint a levegő, a mely körülbegett bennünket. Gagin egy üveg rajnai bort hozatott s lassan szopogatva iddogáltuk azt. A zene most is idehallatszott még s hangja még édesebbnek és még nyájásabbnak tetszett. A városban s a folyó felett kigyúladtak a lámpák. Aszja egyszerre csak lehajtotta fejét, úgy, hogy hajfürtjei a szemébe hulltak, elhallgatott és sóhajtott s aztán azt mondván, hogy aludni akar, bement a házba ; én azonban észrevettem, hogy nem gyújtva gyertyát, sokáig álldogált a bezárt ablak mögött. Végre a hold fölkelt és sugaraival a Rajna tükrén játszadozott ; az egész vidék hol kivilágosodott, hol elsötétült, minden elváltozott, még a bor is titokzatos fénynyel csillogott metszett poharainkban. A szél elcsendesedett, alig-alig mozgatva szárnyait, aztán teljesen elállt. A földből éjjeli, jószagú langymeleg sugárzott.

— De már későre jár — mondtam — még majd nem találjuk meg a révészt.

— Későre jár — ismételte Gagin.

Lementünk a gyalogösvényen. Egyszerre csak kövek kop-pantak hátunk mögött. Aszja dobálta utánunk.

— Hát te még nem alszol? — kérdezte bátyja, de ő felelet helyett elsuhant mellettünk. Az utolsó, már alig pislogó lampionok, a melyeket a vendéglő kertjében a diákok gyújtottak, megvi-

lágították belülről a fák lombzatát, a mi ünnepélyes és phantastikus színt adott nekik. Aszját a parton találtuk; a révészszel beszélgetett. Én a csolnakba ugrottam, elbúcsúztam új barátaimtól. Gagin megigérte, hogy a következő napon fölkeres; kezet szorítottam vele és Aszja felé is odanyujtottam kezemet, de ő csak rám nézett s a fejével bölintott. A csolnak eltávolodott a parttól, a sebes folyam hátán himbálódzott. A révész, egy ügyes öreg, evezőjét nagy erővel merítette bele a sötét vízbe.

— Ah, ön ráment a hold oszlophídjára, összetörte azt — kiáltotta felém Aszja.

Lenéztem a vízre. A csolnak körül feketén himbálództak a hullámok.

— Isten önnel! — hallatszott ismét Aszja hangja.

— A holnapi viszontlátásig — kiáltotta utána Gagin.

Csolnakom partot ért, kiszálltam belőle és körülhéztem. A másik parton már senki sem állott. A hold fénykévéi arany hídként ismét elborították az egész folyamot. Mintha csak búcsúképen hangzottak volna felém az öreg, Lanner-féle keringő hangjai. Gaginnak igaza volt s én éreztem, hogy szívem összes húrjai megreszketnek, feleletül a behízelgő hangokra. A besötétült mezőn keresztül hazabandukoltam, lassan szíva magamba az illatos levegőt; egészen elérzékenyülve értem haza, elérzékenyülve a tárgy- és czélnélküli várakozás gyönyörteljes kínjaitól. Boldognak éreztem magamat . . . De mitől voltam boldog? Semmit sem kívántam, semmire sem gondoltam . . . Boldog voltam. Csaknem mosolyogva a kellemes és pajzán érzések bőségétől, ágyamba ugrottam s már behunytam szemeimet, a mikor egyszerre hirtelen eszembe jutott, hogy az est folyamán egyetlen egyszer sem gondoltam szörnyű szépségemre . . . «Mit jelent ez? — kérdeztem magamtól — hát már nem vagyok szerelmes?» De földadván magamnak ezt a kérdést, azt hiszem, nyomban el is aludtam, mint a gyermek a bölcsőben.

III.

Másnap reggel (már ébren voltam, de még nem keltem föl) valaki ujjaival megkopogtatta ablakomat s hangot hallottam, a melyről mindjárt tudtam, hogy a Gaginé, ki dallal szólított meg:

«Te még alszol? Gitárommal
Ébresztelek föl. . . »

Sietve nyitottam ajtót.

— Üdvözlöm, — szóló Gagin, belépve — korán fölzavartam önt, de nézzen ki csak, micsoda reggel! Üdeség, harmat, a pacsírták énekelnek . . .

Göndör, fényes hajával, nyílt nyakával és rózsaszínű arcával ő maga is üde volt, mint a hajnal . . .

Felöltöztem; kimentünk a kertbe, leültünk a padra, kávéhozattam s beszélgetni kezdtünk. Gagin közölte velem a jövőre vonatkozó terveit; meglehetősen vagyon felett rendelkezvén és senkitől sem függvén, teljesen a festészetnek akarta magát szentelni s csak azt sajnálta, hogy későn szánta rá magát és sok időt elfecsérelt haszontalanul; én is elmondtam neki az én terveimet s rögtön be is avattam boldogtalan szerelmem titkába. Figyelemmel hallgatott meg, de — úgy vettem észre — mélyebb részvétet szenvedésem iránt nem ébresztettem benne. Udvariasságból sóhajtván velem kétszer, fölkiért, hogy tekintsem meg tanulmányait. Mindjárt beleegyeztem.

Aszját nem találtuk otthon. A háziasszony szavai szerint elment a «rom»-hoz. L. városától két versztnyire várrom volt, egy régi lovagvár romjai. Gagin megmutatta rajzait. Tanulmányai-ban sok élet és igazság volt, volt bennök valami eredetiség és méretség; de egy sem volt bevégezve s a rajz hanyagnak és nem hűnek látszott. Nyíltan megmondtam a véleményemet Gaginnak.

— Igen, igen, — válaszolta sóhajjal — önnek igaza van; mind ez igen rossz és éretlen, de hát mit tehetek róla? Nem képeztem magamat úgy, a hogyan kellett volna és az az átkozott szláv fegyelmetlenség is megteszi a magáét. A míg csak álmodozol a munkáról, sasként csapongsz: úgy tetszik, a földet kimozdítod helyéről, — de a mikor dolgozni kell, rögtön elgyöngölsz és elfáradsz.

Bátorítani akartam, de ő csak legyintett a kezével, s összenyalábolva képeit, a diványra dobta.

— Ha a türelmem kitart, lesz belőlem valami; — suttogetta fogain keresztül — ha nem, parlagi nemes lesz belőlem. Gyerünk inkább Aszját megkeresni.

El is mentünk.

IV.

Az út a romhoz keskeny, erdős völgyön kanyargott fölfelé; a völgy fenekén patakocska csörgedezett, csobogva ugrált át a kövek között, mintha csak sietett volna a hatalmas folyam ölébe, a mely a mély völgy által megszakított hegyhátak komor kövein túl fenséges nyugalomban tündökölt. Gagin egy-egy szerencsésen megvilágított tájrészletre hívta föl figyelmemet s szavaiból kiérzett ha nem is a festő, de mindenesetre a művész. A rom hamarosan láthatóvá vált. Csupasz sziklák csúcsán nyúlt az égbe egy négyszögletű bástyatorony, teljesen megfeketedve, még szilárdul állva, de úgy, mintha a hegyhasadék folytatása kettészelte volna. Mohos várfalak sorakoztak a toronyhoz, itt-ott borostyánnal befutva, görbe fácskák hajoltak ki a sűrke lőréséből s az omladozó bolthajtásokból. Kövezett gyalogút vezetett az épen fönmaradt várka puhoz. Már majdnem odaértünk, a mikor egyszerre egy női alak suhant el szemünk előtt, gyorsan keresztülfutott az omladékokon s aztán leült a fal szélére, éppen a meredély fölött.

— Persze, ki volna más, mint Aszja, — kiáltá Gagin — micsoda örült!

Bementünk a kapun s egy kis udvarra jutottunk, a mely félig vadalmafákkal és csalánnal volt borítva. A fal peremén valóban Aszja ült. Arczával felénk fordult s ránk nevetett, de helyéről meg se mozdult. Gagin megfenyegette őt ujjával, én pedig hangos szemrehányásokkal illettem meg gondolatlanságáért.

— Hagyja, — szólt suttogva Gagin — ne ingerelje; ön még nem ismeri őt; képes fölkapaszkodni a bástyatoronyra — csak azért is. S íme — jobb lesz, ha megcsodálja az itteni nép élelmességét.

Körülnéztem: a szögeletben, egy kis fabódében egy öreg asszony ült, harisnyát kötve s a mint meglátott, szemüvege fölött szemügyre vett bennünket. Ő látta el a kiránduló turistákat sörrel, kiflivel és ásvány-vízzel. Leültünk az egyik padra. Nehéz czinkkorsókban eléggé hideg sört kaptunk s azt iddogáltuk. Aszja mozdulatlanul ült, kényelmesen elhelyezve maga alá lábait s fejét beborította mousseline kendőjével; szoborszerű alakja pompásan rajzolódott ki a tiszta kék égre, — de én való-

ságos ellenszenvvel néztem rá. Már az előző nap is erőltettségget, valami nem természeteset éreztem ki viselkedéséből... «Csodálatba akar ejteni bennünket», — gondoltam magamban — «de hát miért? Micsoda gyerekeskedés!» Mintha csak kitalálta volna gondolataimat, egyszerre gyors és átható tekintetet vetett rám, ismét fölkapzsgott, két szökéssel leugrott felénk s az öreg asszonyhoz lépve, egy pohár vizet kért tőle.

— Azt hiszed, inni akarok? — kérdezte, odafordulva bátyjához — nem; ott, a falon virágok vannak, a melyeket haladéktalanul meg kell öntözni.

Gagin semmit sem felelt, Aszja pedig, kezében a pohár vízzel, újra fölkapaszkodott a rom falára, ott meg-megállt s előre hajolva mulatságos komolysággal hintett el néhány csöpp vizet. Bár mozdulatai igen kecsesek voltak, én, mint már előbb is, kiállhatatlannak találtam őt, ha könnyedségében s ügyességében gyönyörködtem is. Az egyik meredek helyen erőszakoltan fölsikoltott, aztán elkaczagta magát... Most már még kiállhatatlanabbnak láttam.

— Úgy jár a sziklákon, mint a kecske, — morogta maga elé az öreg asszony, egy pillanatra félbeszakítva a harisnyakötést.

Végre Aszja az egész pohár vizet kiöntötte s bátran leugorva, oda jött hozzánk. Sajátságos mosoly vonult át arcán s változtatta el szemöldökét, orrát és ajkait. Félig hetykén, félig vidáman villámlottak szemei.

Mintha csak azt mondták volna szemei: ön az én viselkedésemet illetlennek találja, de mindegy, tudom, hogy belém fog szeretni.

— Nagyon ügyes vagy, Aszja — mormolta Gagin félhangon.

Egyszerre, mintha csak elszégyelte volna magát, lesütötte szemeit és illedelmesen leült mellénk, mint egy bűnös. Itt vettem először szemügyre alaposan arcát. A lehető legváltozóbb arc, a melyet csak valaha láttam. Néhány pillanattal később már egészen sápadt volt s összehúzott, majdnem szomorú arcczal ült közöttünk; vonásai is nagyobbaknak, szigorúbbaknak és egyszerűbbeknek tetszettek. Teljesen elcsöndesedett. Körüljártuk a romot (Aszja mindenütt utánunk jött) s gyönyörűséggel néztünk meg mindent. Közben az ebéd ideje is elközelgett. Kifizetve tartó-

zásunkat a vénasszonynak, Gagin még egy korsó sört kért s jelentős taglejtés kíséretében fölkiáltott :

— Szíve hölgyének egészségére !

— Hát talán neki — önnek talán van szíve hölgye? — kérde hirtelen Aszja.

— Kinek ne volna? — viszonzá Gagin.

Aszja egy pillanatra elgondolkozott ; arcza ismét változott, ismét kihívó, csaknem hetyke mosoly jelent meg rajta.

Hazamenet még többet kaczarászott és gyerekeskedett. Letört egy hosszú gallyat, a vállára fektette, mintha puska volna s fejét bekötötte kendőjével. Emlékszem, hogy szembetalálkoztunk szőke hajú és kiöltözködött angolok egy csapatával : valamennyien mintegy vezényszóra, hideg bámulással mérték végig Aszját zvikkeres szemekkel és ő mintha csak bosszantani akarta volna őket, hangosan énekelni kezdett. Hazatérve, rögtön szobájába vonult s csak az ebédhez jött ki ismét, legszebb ruhájába öltözve, gondosan kifésülködve, jól befűzve magát s kezeire keztyűt húzva. Az asztalnál igen rendesen, csaknem affectálva viselte magát, alig érintve az ételt és vizet kis borospohárból ivott. Nyilvánvaló volt, hogy új szerepet akart játszani előttem, az illedelmes, jól nevelt kisasszony szerepét. Gagin nem zavarta őt; látszott rajta, hogy hozzá volt szokva, hogy mindenben kedvére hagyja. Időnként barátságosan nézett rám s könnyedén vállat vont, mintha csak azt akarná mondani : «ő még gyermek, legyen elnéző iránta.» A mint az ebédnek vége volt, Aszja fölkel, fejbőlintással üdvözölt s kalapot téve, megkérdezte Gagint, hogy szabad-e elmennie Frau Luizehoz.

— Mióta szokásod ilyenekben engem megkérdezni, — válaszolt Gagin szokott, de ez alkalommal kissé zavart mosolyával — talán unod magad a mi társaságunkban?

— Nem, de már tegnap megígérttem Frau Luizenak, hogy ma fölkeresem ; aztán meg azt gondoltam, hogy jobb lesz önöknek kettesben : N. úr (és rám mutatott) el fog neked beszélni valamit.

És elment.

— Frau Luize — kezdé Gagin tekintetemet kerülve — az itteni volt polgármesternek özvegye, jóságos, különben nagyon egyszerű öreg asszony. Nagyon megszerette Aszját. Aszja

roppantul szeret az alsóbb néposztályhoz tartozó emberekkel megismerkedni; észrevettem, hogy ennek oka mindég a büszkeség szokott lenni. Részemről ő igen el van kényeztetve, a mint ön is láthatja — s aztán rövid szünet után hozzátette — de hát hogy' tehetnék én másképen? Szigorú lenni senkihez sem tudok, hozzá a legkevesbé, köteles vagyok elnézőnek lenni iránta.

Én hallgattam. Gagin másra terelte a beszédet. Minél jobban megismertem, annál erősebben vonzódtam hozzá. Hamar megértettem őt. Igazi orosz lélek volt, igazságos, becsületos, egyszerű, de nagy kárára kissé száraz, kitartás és belső tűz nélkül való. Az ifjúság nem buzogott benne forrásként, hanem mint a gyöngye tűz, úgy pislákol. Nagyon kedves és okos volt, de el sem tudtam képzelni, mi lesz belőle, ha a férfikorba lép. Művészsé lenni . . .? Elkeseredett, szünetlen munka nélkül senki sem lehet művészsé és dolgozni, — gondolám magamban, ránézve lány arcvonásaira és hallva csöndes beszédét — nem! dolgozni te nem fogsz, nincs erőd hozzá, hogy munkára kényszerítsd magadat. De lehetetlen volt nem szeretni őt, a szív önkénytelenül vonzódott hozzá. Négy órát töltöttünk el így kettesben, majd egymás mellett ülve a diványon, majd a ház előtt sétálva s ez a négy óra gyorsan elröppent.

A nap leszállt s elérkezett az idő, hogy hazamenjek. Aszja még mindig nem jött vissza.

— Ő már ilyen önálló; — szólt Gagin — gyerünk, én elkísérem magát s útba ejtjük a Frau Luize házát; megkérdem, ott van-e még. Nem nagy kerülő oda.

Lementünk a városba és egy szűk, görbe kis utczában megállottunk egy két ablak széles, de négy emelet magas ház előtt, melynek második emelete jobban kinyúlt az utczára az elsőnél s a harmadik és negyedik még inkább a másodiknál; az egész ház, régi divatjával, alól két vastag oszlopával, hegyes cseréptetőjével s csőrszerűen előre kinyúló szélkakasával óriási, görbe madárnak látszott.

— Aszja, — kiáltott Gagin — itt vagy még?

A harmadik emeleten a kivilágított ablak megzörrent és kinyílt s megpillantottuk a homályban Aszja fejét. Mögüle egy fogatlan és vaksi német vén asszony arca volt látható.

— Itt vagyok, — felelt Aszja, kaczerul rákönyökölve az

ablakdeszkára — nagyon jól érzem magam itten. Íme számodra ; kapd el, — folytatta, ledobva Gaginnak egy szál geraniumot. — Képzeld hozzá azt, hogy én vagyok a te szíved hölgye.

Frau Luize elnevette magát.

— N. hazamegy, el akar búcsúzni tőled.

— Igazán? — kérde Aszja — akkor hát add oda neki a virágot ; én is mindjárt haza megyek.

Becsapta az ablakot s azt hiszem, megcsókolta Frau Luizet. Gagin — hallgatagon — átnyújtotta nekem a virágot. Én némán a zsebembe csúsztatam azt, a révhez mentem s átcsónakáztam a másik partra.

Emlékszem, úgy bandukoltam hazafelé, hogy semmire sem gondoltam, de lelkemre mázsás súly nyomása nehezedett. Egyszerre csak valami erős, ismerős, de Németországban ritka helyen érezhető illat csapta meg orromat. Megállottam. Az út mellett egy kis tábla kender terült el. A pusztai illat egy pillanat alatt hazámat juttatta eszembe s lelkemben erős vágyat támasztott utána. Vágyam támadt, hogy orosz levegőt szívjak, hogy orosz földön járhassek. «Mit keresek én itt? miért bolyongok idegen határokon, idegen emberek között?» — kiáltám és a halálos nyomás, melyet szívemen éreztem, fájdalmas és égető lüktetéssé változott át. Egészen más hangulatban értem haza, mint máskor. Csaknem felindultnak éreztem magamat és sokáig nem tudtam megnyugodni. Magam előtt is érthetetlen boszúság gyötört. Végre leültem és csalfa özvegyemre gondolva (e köteles megemlékezéssel végződött minden napom), elővettem egy levelét. De már ki se nyitottam. Gondolataim azonnal más irányba csaptak és elkezdtem gondolkozni... Aszjára gondolni. Eszembe ötlött, hogy Gagin beszélgetésünk folyamán valami nehézségre célzott, a mely megakadályozza őt abban, hogy Oroszországba visszatérjen... «Ej, de hát nővére-e ő neki?» — kiáltám hangosan.

Levetkőztem, lefeküdtem s aludni akartam ; azonban egy órával később ismét ültem ágyamban, rákönyökölve a párnára és újból erre az «erőltetett nevetésű, szeszélyes leánykára» gondoltam... Épen olyan, mint a kis rafaeli Galatea a Farneseben» — suttogám — «Igen és ő — nem nővére neki...»

Az özvegy levele pedig nyugodtan feküdt a padlón, fehér fényben a ráeső holdsugaraktól.

V.

Másnap reggel ismét átmentem L.-be. Áltattam magamat, hogy Gaginnal szeretnék találkozni, de titokban az is vonzott, hogy megnézzem, mit csinál Aszja, fog-e úgy különczködni, mint utoljára. Mindkettejüket a vendégszobában találtam és — különös, — azért-e, mert az éjjel s reggel is sokat gondoltam Oroszországra, — Aszját most tökéletes orosz leánynak találtam, egyszerűnek, majdnem szobaleánynak. Egy régi ruhácskája volt rajta, haját hátrafésülte fülei mögé és ült, meg se mocszanva, az ablaknál s komolyan, csöndesen himzörámája fölé hajolva varrt, mintha most már semmi egyébbel nem törődnék. Alig-alig szólt valamit, nyugodtan nézte munkáját s arcvonásai olyan semmitmondó, mindennapi kifejezést öltöttek, hogy nekem önkéntelenül is a mi otthoni Katáink és Masáink jutottak eszembe s hogy a hasonlóság annál teljesebb legyen, félhangon elkezdte dudorászni a «Mamuskám, galambocskám» kezdetű dalt. Ránéztem bágyadt arcára, visszagondoltam a tegnapi ábrándozásra s valamiért úgy összeszorult a szívem. Az idő remek volt. Gagin kijelentette, hogy kimegy rajzolni, természet után — tanulmányokat; megkértem, hogy nem zavarnám-e, megengedi-e, hogy én is vele tartsak.

— Sőt — viszonzá ő — nagyon jó lesz; ön jó tanácsokkal szokott ellátni.

Kerek à la Van Dyck sapkát tett a fejére, blouse-t öltött, rajzpapírt vett hóna alá s megindult; nyomon követtem. Aszja otthon maradt. Gagin az útról visszakiáltotta, hogy vigyázzon a főzésre, hogy a leves ne legyen túlságosan híg: Aszja megígérte, hogy kinéz a konyhába. Gagin — elérve az általam már ismert völgybe, leült egy kőre s elkezdte rajzolni a vén, üres törzsű tölgyfát terebélyes galyaival; én meg a fűre hevedtem s könyvet kezdtem olvasni; de két oldalt sem olvastam el, ő meg csak a papirost mázolta be; inkább kritizáltunk s a mennyire meg tudom ítélni, eléggé okosan és finoman elnélkedtünk arról, hogyan is kell dolgozni, mit kell kerülni, mi mellett kitarítani s hogy a mi korunkban mi a művésznek a sajátlagos hivatása. Gagin végre megállapította, hogy ma «nincs elemében», lefeküdt mellém s most már oly szabadon folyt ifjúi

beszélgetésünk — olykor hevesen, olykor elmélkedően, majd elragadtatással, de csaknem folyvást homályos beszélgetések, a melyekbe oly szívesen merül el az orosz ember. Kibeszélgetvén magunkat kedvünkre s eltelvén az önelégültség érzetével, mintha csak valóban elvégeztünk volna valamit, elértünk volna valamit, haza tartottunk. Aszját ugyanott találtam, a hol reggel; bármennyire próbáltam is szemmel tartani, a kaczerkodásnak legkisebb árnyékát, valami magára erőltetett szerepnek legkisebb jelét sem sikerült észrevennem rajta, ezúttal igazán nem lehetett azt mondani rá, hogy nem természetes.

— Ahá! — szolt Gagin — bőjtöt s bűnbánatot rótt magára.

Este néhányszor jóízűen ásított s korán szobájába tért. Hamarosan elbúcsúztam Gagintól s haza térvén, már semmiről sem ábrándoztam: ez a nap józan érzések között telt el. De — emlékezem, — hogy a mikor lefeküdtem, mégis, önkéntelenül is fölkiáltottam:

— Micsoda chameleon ez a leány! — és egy pillanatig gondolkozva, kitört belőlem: — de csak azért se testvére Gaginnak.

VI.

Teljes két hét telt el. Mindennap meglátogattam Gaginékat. Aszja valósággal bújt előlem, de már nem engedett meg magának egyet sem azok közül a szeszélyek közül, melyek úgy ámulatba ejtettek ismeretségünk első két napján. Titkon epedőnek, vagy elfogultnak látszott; kevesebbet is nevetett. Kíváncsisággal figyeltem reá.

Elég jól beszélt francziául és németül; de minden mozdulatán észre lehetett venni, hogy kicsi korától kezdve nem volt asszonyi felügyelet alatt s hogy valami különös, szokatlan nevelésben részesült, a mely semmi közösséget nem mutatott a Gagin neveltetésével. Gaginról, leszámítva a la Van Dyck kalapját és munka-blouse-át, érzett a lágy, félig elkényeztetett, nagy-orosz nemes s Aszja nem hasonlított kisasszonyhoz; minden mozdulatában volt valami nyugtalanság: ez a vad fa még nem régen van beoltva, ez a bor még forr. Természeténél fogva szégyenlős és félénk, bosszankodott bolondsága miatt s boszúságában erővel fesztelen és vidám igyekezett lenni, a mi nem mindég sike-

rült neki. Nehányszor beszéltem vele oroszföldi életéről, multjáról; nem szívesen felelt kérdezősködéseimre; annyit mégis megtudtam róla, hogy mielőtt külföldre utazott volna, sokáig élt falun. Egyszer könyv mellett találtam őt, egyedül. Fejét két kezébe hajtva s ujjaival hajába mélyen belemarkolva, szemeivel valóssággal nyelte a sorokat.

— Bravo! — mondtam én, hozzá lépve — milyen szorgalmas ön!

Fölemelte fejét, komolyan és szigorúan nézett rám.

— Ön azt hiszi, hogy én csak kacagni tudok — viszonzás el akart távozni tőlem . . .

Megnéztem a könyv címét: valami francia regény volt.

— Választását azonban mégsem helyeselhetem, — volt az én észrevételem.

— De hát mit olvassak? — kiáltotta ő és az asztalra csapva a könyvet, hozzátette: — Így hát igazán jobb, ha kimegyek bolondoskodni — s kiszaladt a kertbe.

Aznap este Gaginnak *Hermann és Dorottya*ból olvastam föl. Aszja eleinte egyre csak ide-oda futkározott mellettünk, aztán egyszerre megállt, odahajolt fülével hozzánk, majd csöndesen hozzám ült s végighallgatta olvasásomat. A következő napismét nem lehetett ráismerni, míg ki nem találtam, hogy most egyszerre azt vette fejébe: házias és szerény lesz, mint Dorottya. Szóval Aszját félig talányszerű lénynek ismertem. Önző a legteljesebb mértékben, de vonzott engem, még a mikor bosszankodtam is reá. Egy dologról pedig egyre jobban és jobban meggyőződtem. Arról, hogy Gaginnak nem testvére. Nem úgy bánt vele, mintha bátyja lett volna; túlságosan becézte, nagyon engedékeny volt vele szemben, de egyúttal bizonyos fokig erőltetett is.

A különös véletlen — úgy tetszett — megerősítette gyanumat.

Egyszer estefelé, a szőlőhegyre menvén, a hol Gaginé laktak, zárva találtam a kaput. Néhány pillanatig gondolkozva eljutottam a kerítésnek ahhoz a részéhez, a hol a fal egy helyen le volt omolva — a melyet különben már korábban is észrevettem — s ott beugrottam a kertbe. Nem messze a helytől, az úttól kissé félre, volt egy kis akáczlugas; egyvonalba értem vel es már majdnem túl is mentem rajta . . . mikor hirtelen Aszja

hangja ütötte meg fülemet, hévvel s könnyek közt a következő szavakat kiáltva :

— Nem, én senkit sem akarok szeretni rajtad kívül, nem, nem, — én egyedül csak téged akarlak szeretni s örökre.

— Elég, Aszja, csillapodjál — szólt Gagin ; — tudod, hogy hiszek neked.

Hangjuk harsogott a lugasban. Én mindkettőjüket láttam az ágak ritkás fonatán keresztül. Ők nem vettek észre engem.

— Téged, egyedül téged, — ismételte Aszja és a nyakába vetette magát s göresös zokogással kezdte csókolgatni őt s oda-simult kebléhez.

— Jól van, jól — válaszolta Gagin, gyöngéden végigsimítva kezével Aszja haját.

Néhány pillanatig mozdulatlanul álltam . . . Hirtelen megfordultam. — Odamenjek hozzájuk? . . . A világ minden kincséért sem! — cikázott át agyamon. Gyors léptekkel visszatértem a kerítéshez, átugrottam rajta, ki az útra s csaknem futva mentem haza. Mosolyogtam, kezeimet dörzsöltem, csodálkoztam a véletlenül, a mely ily hirtelen megoldotta talányomat (egy pillanatig sem kételkedtem a megoldás helyességében) s szívemet e közben lassan nagy keserűség öntötte el. Mindazonáltal — gondoltam magamban — ezek aztán tudnak tettetni! De miért? Micsoda örömük telik benne, hogy engem félrevezetnek? Ezt nem vártam tőlük . . . S miért volt ez az érzékeny kimagyarázkodás?

VII.

Rosszúl aludtam s másnap reggel korán keltem, hátizsákomat vállamra akasztottam s házigazdámnak bejelentvén, hogy éjtszakára nem jövök haza, gyalog nekivágtam a hegyeknek a folyó mentében, a mely mellett Z. városka is fekszik, fölfelé. Ennek a Kutyagerincznek nevezett hegyhátnak ágai geológiai szempontból igen érdekesek ; különösen bazaltrétegeiknek szabályossága és tisztasága miatt nagyon figyelemreméltók ; de nekem nem nagyon volt kedvem geológiai megfigyelésekre. Nem tudtam számot adni magamnak róla, mi ment végbe bennem ; csak egyről voltam biztos : hogy semmiképen sem óhaj-

tottam a viszontlátást Gaginékkal. Meggyőztem magamat, hogy az én hirtelen jött, irántuk érzett ellenszenvemnek egyetlen oka az, hogy rájöttem csalafintaságukra. Ki kényszerítette őket arra, hogy rokonoknak adják ki magukat? Egyébként igyekeztem nem gondolni rájuk ; bolyongtam, egyáltalán nem sietve, hegyeken, völgyeken, — falusi kocsmákban pihentem meg, figyelmesen beszélgetve a gazdával s vendégekkel, vagy lefeküdve egy-egy lapos, átmelegedett kőre s bámultam, hogyan úsznak a fellegek. Az időjárás csodálatosképpen változatlanul remek volt. Ilyen módon eltöltöttem három napot s nem mondhatnám, hogy minden gyönyörűség nélkül, ámbár időnként bizony belemarkolt a szívembe valami. Lelkiállapotom kitünően illett e vidék nyugodt jellegéhez.

Teljesen átengedtem magam a véletlen csendes játékának és az új meg új benyomásoknak. Lassan egymásután folytak végig lelkemen s egyetlen általános érzést hagytak hátra maguk után, a melybe összefolyt minden, a mit ez alatt a három nap alatt láttam, éreztem és hallottam : az erdők finom gyantaillata, a harkályok rikácsolása és kopogtatása, a tiszta patakocska szüntelen csevegése, a patak fenekén a tarka, foltos pisztrángok, a hegyeknek nem túlságosan vad körvonalai, a szürke sziklák, a tisztos, öreg templomú és fás, csinos falvak, a gólyák a réten, a falusi emberek jóságos arcza, kék kabátja és szürke harisnyája, a csikorgó lassú teherkocsik, a melyekbe hatalmas lovak, olykor tehenek voltak befogva, az ifjú, hosszúhajú túristák a tiszta, alma- és körtefákkal szegélyezett országutakon . . .

Még ma is kellemes visszagondolni akkori búsongásaimra. Áldás reád, német földnek homályos zugolya, őszinte megelégedettséggeddel, szorgalmas kezeknek áldásthozó törekvéseivel, türelmes, ámbár nem szapora munkáiddal . . . Áldás reád és béke !

A harmadik nap elteltével hazamentem. Elfelejtettem megemlíteni, hogy Gaginékra bosszankodván, megpróbáltam föltámasztani lelkemben a rettenetes szívű özvegy képét ; de hiába erőltettem a dolgot. Emlékszem, hogy a mikor róla kezdtem ábrándozni, megpillantottam magam előtt egy öt éves kis parasztleányt, gömbölyű arczzal s ártatlanul kimeresztett szemekkel. Oly gyermeki jószívűséggel nézett reám . . . Elszégyeltem magam

tiszta tekintete előtt, nem akartam hazudni jelenlétében s azonnal véglegesen s örökre elbúcsúztam előbbi eszményemtől.

Otthon Gaginnak egy levele várt reám. Csodálkozott váratlan elhatározásomon, szemrehányásokkal illetett, a miért őt nem vittem magammal s megkért, menjek át hozzá, mihelyt visszatérek. Nem volt valami különös öröm végigolvasni ezt a levelet, de azért már másnap átmentem L.-be.

TURGENYEV után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

Hazafelé.

A vén robotos csak él valahogy,
De lankad a húrja, zengő dala fogy ;
A jármot, a terhet egész napon át
Fáradtan, unottan vonszolja tovább.

A munka magában nem volna tereh,
Ha remélhetné, hogy meglesz sikere ;
De fél, ha remél tán, reménye csaló,
Munkája is, ő is hiábavaló.

Nem kishitű kétség, más kell ma ide :
Bátor fiatal szív tettvágya, hite ;
Elme, a mely fényt szór, villámsugarat,
S törhetlen, aczélos, erős akarat.

Gyenge vagy és könnyű, állj félre, öreg,
Mint szélben, a szérún elszáll a törek.
Messze a szél nem hajt ; meghúzni magad
Egy enyhe zугоeska bizonynyal akad.

Jobb volna neked már csend és nyugalom,
Hallgatni tücsökszót tarlón, ugaron,
Mely halk zene félig, félig gyöngye nesz,
Fáradt öreg fülnek kész enyhület ez.

És ülni öreg ház árnyas telekén
Az őszi verőfény áldott melegén,
Nézni a színt-váltott lombot, levelet,
A mint az avarba sárgán leperreg.

Magad így naphosszant ott elmulatod,
 Kényére bocsátva jár gondolatod ;
 Bejárja a multat — tavasz az, nem ősz —
 S egy-egy virág mellett hosszan elidőz.

Könyveid is néha kezedbe veszed,
 Leveleit lassan forgatja kezed ;
 A költők világa mindig élvet ad,
 Valóbb neked az, mint a való világ.

S a könyv ha kifáraszt, öledbe teszed,
 Homlokodat végigsimítja kezed,
 S szemed a magas menny kékjébe merül...
 Beh jó az öregnek, gond s munka nekül.

De ha szűk az idő, ha kevés a kenyér,
 S morzsára se méltó az, a ki henyél,
 Van jobb menedék is. Megnyughatol ott.
 Hol már eleid pora várja porod.

1915.

Vörös hajnal.

Vörös hajnal gyúl az éjben,
 Rémes hadzaj zúg a szélben.
 Talpra népem, hősi népem!
 Székelyország nagy veszélyben.

Szükség van most a sasokra,
 Kár az éltet nézni sokra :
 Fel a béczre, havasokra,
 Fegyveröntő szorosokra!

Rád tör e két ősellenség,
 Földedet hogy vérrel fessék,
 Hajlékodat fölégessék,
 Árva Erdély rabul essék.

Oláh csorda, muszka horda
Ezt a földet már tiporta ;
De most árad tenger-módra,
Tízszer annyi tör honodra.

Talpra székely, rajta székely,
Csak a régi vitézséggel ;
Mert ha elvész ez a véghely,
Magyarország véle vész el...

Hogy mehetnél, drága vérem!
Északon fönn s messze délen,
Kősziklákon s vad fenyéren
Porladoz csontod fejéren.

1916 aug. 28.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Schmoller Gusztáv.

(1838—1917.)

«A katedra-socialisták kiváló szolgálatot tesznek ugyan az által, hogy a gyakorlati életben felmerülő kérdések egész sorozatát beható tárgyalás alá veszik, az elmélet terén azonban inkább visszaesést, mint haladást jeleznek.»

Láng L.: *A közgazdaság elmélete.*

Hetvenkilenc éves korában és mondhatni: 60 évi szakadatlan munka után halt meg Schmoller Gusztáv, a közgazdász és socialpolitikus, Németország legtiszteltebb férfainak egyike. Habár a világ mint közgazdászt ismerte, igazi jelentősége nem közgazdasági, hanem inkább socialpolitikai munkásságában, illetőleg e munkásságának a porosz közigazgatásra gyakorolt hatásában rejlik. A közgazdaságnak, habár a történeti módszerrel kiváló eredményeket ért el, inkább tanítója volt, mint kutatója, a socialpolitikának ellenben első rendű elméleti művelője, sőt, mi talán több is, a megállapított elméleti czélok megvalósítása érdekében fáradhatatlan lelkesedéssel és sikerrel működő politikusa.

Schmoller működése két **korszakra** osztható. Az első, a vidéki tanárkodás kora, mikor főleg gazdaságtörténeti munkákkal kelt figyelmet; a második korszak a berlini egyetemi tanszékre való meghívásával kezdődik és ezt a socialpolitikai irányzat **művelése** jellemzi. Tettekben és elismerésben gazdag pályafutását korán kezdette. 1838-ban Heilbronban születvén, 1864-ben már rendkívüli, 1865-ben pedig rendes tanára lett az államtudományoknak Hallében. Itt jelent meg a gazdaságtörténeti kutatások legkiválóbb eredményeit nyújtó munkája: *Zur Geschichte der deutschen Kleinindustrie im 19. Jahrhundert* (Halle, 1869). Ezen munkája megjelenése után a közfigyelem hamarosan ráterelődött, úgy, hogy már 1871-ben Strassburgba kap meghívást az ottani egyetem közgazdasági tanszékére. Itt írja második alapvető munkáját, az *Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft* címűt (Jena, 1875). Strassburgban ezenkívül még számos, a város gazdasági

életére vonatkozó történeti tanulmányt írt, melyek a feldolgozási módszer exactsága által széles körök figyelmét vonták magukra. Hírneve ekkor már európai és 1882-ben már nem is keltett meglepetést, mikor Wagner mellé meghívták Berlinbe. Igazi nivoltában itt nyilatkozott meg és annak ellenére, hogy itt írta oktató czélra szánt munkáját, a *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*-t, közgazdasági munkássága mindinkább háttérbe szorul, hogy helyet adjon a porosz közigazgatás reformálására kiható socialpolitikai munkásságának.

Schmollert a közgazdászt általában mint gazdaság-történetírót és mint kathedra-socialistát ismerik, volta képen azonban az ő kathedra-socialismusa az általa követett socialpolitikai irányzat körébe tartozik. Mit köszönhet mégis a közgazdaságtan Schmollernek? Mindenekelőtt azt, hogy a Roscher által megindított történeti kutatási módszert jelentősen előbbrevitte és evvel kapcsolatban még azt, hogy kitűnően vezetett strassburgi semináriumában Európa minden részéből köréje sereglő tanítványait hasonló munkálatokra buzdítva, a synthetikus elméknek következtetésre szolgáló olyan anyaghalmozat gyűjtött össze, a melyet egymaga sohasem lett volna képes feldolgozni a melynek hiányában számos vizsgálódás eredménytelenül végződött volna. Történeti vizsgálódásaival áll szoros kapcsolatban a manchesterismus ellen folytatott küzdelme és az a körülmény, hogy egyike lett a legnagyobb erővel fellépő kathedra-socialistáknak. Mi szülte Schmollerben a manchesterismus elleni fellépés gondolatát? A manchesterismus, a legteljesebb egyéni szabadságot hirdette. Az egyéni szabadságnak ezen korlátlan mértékben való érvényesülése teljesen megfelelt a mult század közepe felé erőteljesen fellépő capitalismus érdekeinek. Schmoller fellépése előtt, illetőleg még mielőtt a kathedra-socialisták¹ megkezdték tanaik hirdetését, a capitalismus Németországban is erős gyökeret kezdett verni, a minek eredményeképp a gazdag munkáltatók kis csoportjával szemben az elnyomott és nyomorult viszonyok között élő munkások nagy tömege keletkezett. A manchesterismust követő német közgazdászok szempontjából ez természetes alakulat volt, melylyel szemben a munkások érthetőleg ellenkező nézeteket képviseltek és ezt hathatósan kifejezésre juttatták a legélesebb osztályharcz alapján álló socialistikus szervezeteikben. Ekkor következik be Schmoller erélyes fellépése

¹ A kathedra-socialista elnevezést H. B. Oppenheim adta a *Nationalzeitung* 1871. XII/17-i számában azon német közgazdasági egyetemi tanároknak, kik ellentétben a manchesterismus elméleti tanaival, socialpolitikai tanokat hirdettek.

a manchesterismus ellen, holott érdekes tudni, hogy 24 éves korában írott *Der französische Handelsvertrag und seine Gegner* című munkájában még teljesen a szabad kereskedelmi tevékenység álláspontján állott. A döntő fordulatot 1869-ben kiadott, már említett munkája, *Zur geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jahrhundert* jelzi. E munka abban az időben, mondja egy socialista író, «rendkívüli cselekedet» volt.¹ A gazdasági feltételeknek azon korban meglepően ható, mély megismeréséhez jut ebben és kimutatja, hogy az ipar-szabadság nem minden jónak forrása és nem minden bajnak gyógyítója. E munkája megindítója volt azon mozgalomnak, mely az 1872-ben megalakult Verein für Socialpolitik által követett irányban jutott kifejezésre.² Ezen irányzatnak legerőteljesebb kifejezése Strassburgban írott s már ugyancsak említett munkája: *Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft*. Ebben már teljesen megnyilatkozik a kathedra-socialista és a manchesterismus ellenese. Erőteljesen fejté itt ki, hogy a capitalismussal járó pauperismus kiküszöbölésére és a munkások korlátlan kihasználásának meggátolására mily állami intézkedésekre volna szükség. Követeli a munkásság jogviszonyainak rendezését, a munkáltatási feltételek szabályozását, hirdeti a gyáraknak az egészségügyi követelmények alapján történendő berendezését, a lakáskérdés fontosságát, stb. Schmoller mint kathedra-socialista a socialismussal ellenséges viszonyban állott és bár egy tanítványa kimutatta, hogy a socialismus gazdasági tanításai hatottak rá, sőt ő volt az első, ki a régi korok gazdasági viszonyainak tanulmányozásánál alkalmazta a történeti materialismust, a Kapitált nem tartotta a tudomány szempontjából nyereséget jelentő munkának, sőt határozottan kicsinylőleg nyilatkozott róla. «*Es ist durchaus ein Versuch mit untauglichem und unwissenschaftlichem Mittel*».

Már a mondottakból is kitűnik, hogy Schmollernek legkorábbi munkáiba is belekapcsolódik a socialpolitika. Berlinbe téve át székhelyét, munkásságának súlypontja, az egyetemi előadások mellett, főképen ezen nyugszik. Nem változtat ezen az a körülmény sem, hogy rendszeresen és sokat dolgozik az általa 1881-ben kiadott *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* kö-

¹ Rudolf Braun: *Die Neue Zeit* 1917 VII/20.

² A Verein für Sozialpolitik Schmoller, Gneist, Nasse és Wagner kezdeményezésére alakult meg 1872-ben Eisenachban. Ez egyesület, melynek 1890-ben Schmoller lett az elnöke, kiadványai által a porosz közigazgatás szellemére döntő befolyást gyakorolt, a mennyiben teljesen átítatta socialpolitikai szellemmel.

teteibe, melyet rövid idő alatt a legelőkelőbb közgazdasági folyóiratok sorába emel. Berlini működése alatt Poroszország legnagyobb socialpolitikai tekintélyévé emelkedik. Nézetei, melyeket részben a *Schriften des Vereines für Socialpolitik*, részben egyéb organumok, de nem kis mértékben tanítványai útján hirdetett, erősen befolyásolták a közvéleményt és ezen keresztül a közigazgatási rendszabályokat. Németország politikai tekintélyei mindenkor a legnagyobb elismeréssel emlékeztek meg Schmoller socialpolitikai actióinak a közigazgatásra gyakorolt hatásáról és fenntartás nélkül hangoztatták, hogy a munkásság érdekében hozott socialpolitikai intézkedések, továbbá az a körülmény, hogy a porosz közigazgatási hivatalnoki kar vezet a többi államok közigazgatási hivatalnoki kara előtt a socialpolitikai érzést illetőleg, az kizárólag Schmoller érdeme.

A közgazdasági munkásságának értékéről alkotott vélemények csaknem megegyeznek abban, a mit Láng L. e sorok elején idézett kijelentésében a kathedra-socialistákról általában mond. Az egyes gazdasági korok és gazdasági formák történeti megvilágítása kétségen kívül nagy érdeme, valamint az is, hogy a köréje seregülő fiatalágnak lelkes vezére volt. Immár történeti tény, hogy Hegel és Stahl halála óta tanári székből ülő ember jobban nem hatott a porosz ifjúságra, mint Schmoller. Mindazonáltal, minden érdeme és kiválósága mellett meg kell állapítani, hogy érdemben újat a közgazdaság nem köszönhet neki. Közgazdasági téren befolyását utóbb már nem is tudta megőrizni és meg kellett érnie gazdasági tanításainak erős megtámadását. «In den Prinzipienfragen ist er nicht klar, in der Quellenbenützung willkürlich», — mondotta róla Georg v. Below, ki kissé gúnyosan azt is megjegyzi, hogy Schmoller hírnevét — többé-kevésbé gyakorlati politikai agitatója mellett — főleg azon körülménynek köszönheti, hogy a historikusok respectálták benne a nemzetgazdász, ez utóbbiak pedig a történetírót. *Volkswirtschaftslehre*-je valóban azt a benyomást kelti, hogy nem volt önálló elme. A legkülönbözőbb nézeteiket kitünően csoportosítja és világosan adja vissza, de az egyes kérdések tárgyalásánál saját felfogása sehol sem jut kifejezésre. Kétségtelen azonban, hogy most említett könyve alapján (pedig hányan vannak, kik csak ebből ismerik) nem ítélné meg teljesen közgazdasági munkálkodásának értéke, mert hiszen, mint már mondtuk, hallei és strassburgi tanárkodása alatt írott munkái új irányt szabtak egy bizonyos időn keresztül a közgazdasági tudománynak Németországban. Talán legnagyobb hibája, — s ez egyben tán oka is, hogy a közgazdaságtan terén nem alkotott nemzetközi értelemben újat és maradandót — hogy nem volt ér-

zéke az abstractio iránt. Evvel magyarázható elfogultsága Marxal szemben és az is, hogy úgyszólván halála napjáig küzdött az előretörő és a tudományban már is figyelemre méltó nyomokat hagyott bécsi iskola abstractiója ellen. Ez bizonyára meddő és a tudomány érdekét nem szolgáló küzdelem volt, mert hiszen abstractio nélkül, mi a közgazdaságtant illetőleg talán egyedüli lehetősége a dolgok lényegébe való elmerülésnek, a közgazdasági tudomány más eszközökkel alig mehet előre. Ezt különben Schmoller strassburgi egyetemi tanártársának, Knappnak tudományos működése is igazolja, kinek a bankjegy-ügy elméletét előre vivő munkája a legtisztább abstractio eredménye.

Összefoglalásul és befejezésül megállapíthatjuk Schmollerről, hogy habár a tudományt nem vitte is előre, kétségkívül nagy hasznára volt az emberiségnek. Tanításai százazrek sorsának megjavítását eredményezték és ez bizonyára ér annyit, mint egy tudományos rájövés, melynek az emberiség helyzetének javítása szempontjából nem lehet hasznát venni.

Fekete Miklós.

Zemplényi Tivadar.

(1864—1917.)

Életének derekán, művészi erejének csorbítatlan teljességében ragadta el a halál festőink köréből Zemplényit, az eperjesi fiút, a ki mintegy harminczöt évvel ezelőtt, hóna alatt egy csomó rajzzal, került föl Budapestre, lépett be a mintarajziskolába, a hol Lotz Károly és Székely Bertalan tanította. Szülőföldjén rokonai és ösmerősei körében ifjúkori rajzait még ma is szerető gonddal őrzik. Élénk megfigyelés, meglepő módon biztos jellemző erő, nagy forma-készség tárul elénk ezeken. S a csirájukban itt jelentkező vonások jellemzik Zemplényi művészetét, a melylyel az egymást követő modern művészeti irányok kavarodásában mindvégig sok tekintetben szinte társtalannul állt. Első mesterei, jóllehet sokat tanult tőlük, művészi fel fogását nem igen befolyásolták. Lelkének egyaránt idegen volt Lotz alakjainak megvesztegető bája s Székely monumentalis vonalvezetése; a bécsi akadémián akkoriban fölkapott édeskés decoratív irány pedig éppenséggel visszariasztotta. A mintarajziskolából Bécsbe akarták küldeni ösztöndíjjal; ő azonban lemondott az utóbbiról s Münchenbe ment, hol hallatlan nélkülözések közepett Hackl és Löfftz mesterek oldalán addig tanul, a míg elég erősnek nem érzi

magát ahhoz, hogy a nyilvánosság elé lépjen képeivel. A Képzőművészeti Társulat tárlatain a kilenczvenes évek elején tűnik föl. *Temp-lomban* című képe erőteljes realistikus felfogásával, festői beállítással, érdekes megvilágításával, de főleg alakjainak beszédes jellemzésével 1894-ben nagy sikert arat s a király őfelsége veszi meg. Varró öregasszonyt ábrázoló nem kevésbé jellegzetes festménye az állam tulajdonába kerül.

Zemplényi apja Eperjesen valamikor igen keresett templomi festő és aranyozómester volt s művésznünk alighanem az ő oldalán, falusi templomok félhomályában szerzett gyermekkori benyomásai hatása alatt tért minduntalan vissza templomozó alakjaihoz, a melyeket azonban mindig új és ugyancsak gondos tanulmányok alapján festett. A mikor első sikerei nyomában szülőföldjére visszatért, festőszerszámaival Szinyei-Merse Pált is fölkeresi jernyei magányában, a ki akkor már szinte végkép lemondott arról, hogy valamikor még festeni fog; fáradhatatlanul dolgozó fiatal társának munka kedvétől föl villanyozva, a nagy mester mégis előveszi ecsetjét s működésének második, az elsőnél eredményekben jóval gazdagabb korszaka ezzel kezdődik.

Szinyei hatása alatt fordul melegebb érdeklődéssel Zemplényi a tájkép felé, fog a jellegzetes sárosi tájak és alakok megörökítéséhez, mely munkái a legtöbb szeretettel megfestett s a legvonzóbb alkotásai. Sajnos, nemo propheta . . . s szülőföldje részéről Zemplényit is nagy mellőzés érte. Szülővárosa és vármegyéje az utóbbi évtizedekben többnyire idegen és másodrendű festőknél nem egy képet rendelt meg. Zemplényinek itt számottevő megbízás nem jutott s ő röstelkedésében hátat fordított szűkebb hazájának. Búcsúokat ábrázoló képeinek alakjait s 1900-ban nagy állami arany éremmel kitüntetett monumentalis compositiójának tárgyát Mária-Besnyőn leste el. Ez utóbbi címe: *Virrasszatok és imádkoztatok* s fejlődésének tetőpontján mutatja be mesterünket, a ki kevéssel azután a képzőművészeti főiskola tanára lett, de ezzel ki is merítette az elismerés összes jeleit, a melyekre hivatalos részről művész nálunk számot tarthat. A közönség ízlésének a művészeti divatokkal és a tucatzízléssel meg nem alkuvó s nem egyszer szinte a zordonságig komoly művész magános utakon járó erőteljes egyénisége nem igen felelt meg; művésztársai körében, bármily sokra becsülték, szintén nem volt népszerű. Jelentősebb sikerek, a melyek teremtő erejét és munkakedvét szakadatlanul ébren tartották s a lelke műhelyében izzó nagyszabású conceptiók megvalósítására serkentették volna, 1900-tól

kezdvé nem igen kísérték pályáján. Zemplényi mindazonáltal fáradhatatlanul dolgozott tovább, hűségesen vett részt a Képzőművészeti Társulatnak, a Nemzeti Szalonnak szinte minden kiállításán a természet érdekes és jellegzetes motivumainak, a kis emberek tőrülmetszett alakjainak ábrázolásával mindenkor komoly érdeklődést keltett a művészet igaz barátainak körében; különösen az utóbbi háborús években, a melyeknek izgalmi mintha ismét visszavezették volna a mélyrehatóbb lelkeséghez s a monumentálisabb conceptiókhoz, a mire példának *Könyörgés a békéért* című nemrégiben kiállított tartalmas compositióját említjük föl.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Gundolf Goethe-könyve.

Friedrich Gundolf: *Goethe*. Georg Bondi kiadása, Berlin, 1916. 793 oldal.

Ha valamely mű belső jelentőségénél s általános érvényénél és a felőlelt anyag nagyságánál fogva a megszokott szakszerű korlátokon túlnő, akkor megbíralása és értékelése korántsem merül ki az új eredmények, az eddigiektől eltérő tételek leltározásában.

Gundolf *Goethe*-könyvének zavarba ejtő, de fölösleges is volna a mű erényeit és hibáit, új eredményeit és szempontjainak egész tömegét felsorolni — ez évtizedeknek lesz majd lassú és észrevétlen, assimiláló munkája. A közel 800 oldalas könyv tele van találó és sokszor új igazságokkal, melyek Goethéről és műveiről vagy az egyes költői műfajokról szólnak, továbbá az életre, az emberi érzésekre, a nyelvre, az államra, jellemekre és műrekekre, igazságra és tévedésekre, szóval az élet számtalan jelenségére vonatkoznak. Mi is volna az, a mit egy érzésekben gazdag, az életet és a tudományt egyenlőképp mélyen kimerítő nagy elme ne tehetne szóvá, ha Goethével foglalkozik! Azonban ezt mellőzve, a germanistikában Gundolf neve már előbbi műve (*Shakespeare und der deutsche Geist*) óta szinte új módszert jelent s új stílust a költői elemnek tudományosan leíró meghatározásában. S ez annyiival fontosabb, mert a germanistika terminológiája meglehetősen szegény. A német irodalom stílustörténeti megírása a kezdet legelső fokán áll és csupán Eduard Sievers, Oskar Walzel, Rudolf Unger, Franz Saran munkáira s ezek iskolájára szorítkozik eddigelé. Gundolf *Goethe*-könyve e tekintetben elsőrendű. Azon elem, mely a megfigyelő gondolkodás számára a legnehezebben közelíthető meg: a szónak hangzásérzéklési és gondolattartalmi kölcsönös vonatkozása, mélyen és élesen van itt észlelve és megvilágítva. Például a *Wahlverwandschaften* szövevényes kifejezés-módját egyebek közt így jellemzi Gundolf: «E stílus nem választható el az összgondolattól és a mű egészének constructiójától, hanem a testet átható életerő és maga a test, miként azon érzéki medium, mely által itt gondolat és constructio számunkra tulajdon-

képpen együtt válnak érzékelhetőkké; ezáltal lesz csak világossá, hogy Goethe miképen szorított itt mindent az elkerülhetetlenül legszűkebb mértékre. A *Wahlverwandschaften* a legtisztább és legtökéletesebb szemléltető próza, melyet Goethe valaha írt. A *Wahlverwandschaften* stílusa egyenlőképp messze áll *Werther* túláradó és dagadó teliségétől, a *Lehrjahre* színesen festői és (Friedrich Schlegel kifejezésével élve) — a «mellékest kidomborító» egyszerre élénk és kényelmes szélességétől, meg a *Wanderjahre* didaktikusan ironikus, némileg már merev és szertartásos nagyszerűségétől. E nyelv erőteljes és tömör, a nélkül, hogy túltömött vagy feszült, buja vagy túlterhelt lenne; átlátszó és szemléltető, a nélkül, hogy festői vagy leíró volna; feszesség és lassúság nélkül szilárd és nyugodt, nem oly mindenáron érzéken felfakadó, mint az Goethének szemléletekkel és hasonlatokkal bizonyára Shakespeare-i befolyások folytán is túlterhelt fiatalkori képzeletének megfelelt, a mikor stílusa még több képet tartalmazott, mint a mennyit bármikor rendezni és magába fogadni tudott volna, de nem is olyan elvont és szinte madártávlatból rajzoló, mint az agg Goetheé, a ki az egyes szemléletek végtelen tömegét egyetlen egy, néha túlságos magasan átívelő gondolattal kapcsolta egybe. Sőt a *Wahlverwandschaften* stílusa csak annyiban alakít mindent, a mennyiben jelentősége és szerepe az összcelemekményen belül felismerhető, de semmit sem fest önmagáért, innen az ellipsisek (rövidítő, sűrítő kihagyások), a hirtelen időmérték-változások és minden másféle lyraiság teljes hiánya... Főmondatokat csupán a cselekmények, események vagy állapotok egymásutánjának megrögzítése végett használ, mellékmondatokat csupán azért, hogy világosság kedvéért a tények, történések és cselekvések mellékkörülményeit, indokolását vagy megszorítását is feltüntesse, nem pedig a mozgásnak vagy a színnek hatásosabbá tételéért, a képletségnek vagy a hangulatnak fokozása kedvéért. Époly kevésbé találhatók továbbá a mű keretéből való kifelé-utalások, melyek az olvasót a szóban forgó dolgokról elmélkedésekre ösztönözhetnék. Ottilia napló-elmélkedései sem kapcsolhatók ki a cselekményből, melynek nyugvó pontját, nem pedig Goethe bölceleti elmélkedéseinek elhelyezését jelzik, miként a *Wanderjahre* során. Goethe ifjúkori prózájának alakulását egészen az Urmeisterig¹ a költő érzékisége határozza meg és irányítja, érzékiségéből erednek ifjúkori prózájának sajátosságai és pedig eleinte az ösztönöktől lüktető vérek, később a képszerűleg alakító és rendező szemnek érzékiségéből, minnek

¹ *Wilhelm Meisters theatralische Sendung*, a *Meister* eredeti szövege.

nyelvi bizonyossága és nyilvánulása a melléknevek érezhető uralma a többi beszédrészek felett. A *Wahlverwandschaften* prózájában azonban minden, mi ez érzékiségben túlradó, játszi, burjánzó és szokellő volt, csöndes és önelégült létbe olvad fel. Oly cselekvésnek és történésnek, melyet át meg átszőnek a gondolat teljesmértvű kihatásai, csak ily lét nyújthatja a szükséges tért... A *Wahlverwandschaften* (egészében) és a *Dichtung und Wahrheit* első könyvei, e stílus classikus mintái, egyformán mentek minden lyrismustól és festői-ségtől s a reflexiót is csak annyiban érintik, a mennyiben a személyeknek beszélgetéseik által kell a mű eszméjét átlátszóvá tenniök. A *Dichtung und Wahrheit* természetesen már nem tisztán elbeszélő mű, ...történeti beszámolás az elmúltakról és azok magyarázata... A történeti próza nemcsak jelenítés, hanem egészen a tanulsáig menő értelmezés is. Goethe utolsó, öregkori műveiben a jelenítő erő csökkenésével az értelmezés és a tanulság kidomborításának szükséglete felülmúlja az alakítás gyönyörét, mert ennél az idők folyamán alighanem erősebb lett. Az elvontság hovatovább mind jobban áthatotta és fel is emésztette a jelenséget és az eseményt.

A *Wahlverwandschaften* prózája középen áll a pathetikusan fel és lezajló, mozgalmal tempóváltozásokban hullámzó fiatalkori próza érzéki túlradása és az aggkori próza között, melynek ismertető jele a gyakran rendszeresítő szellemiség, a dolgok mesterkélt distantiálása, távortartása és a szertartásos, fölényes kényelem. Nem a tárgyak és események legbensőbb lelkülete, nem az átélésük okozta megindultság, valamint nem az általános gondolati kategóriákhoz mért viszonyuk és jelentőségük az, a mi itt előtérbe helyezkedik; hanem a létet és a történést rögzíti meg lényegi sajátságai és működésük oly érzéken-szemlelő szemléletében, a mely a szemléltető (a költői) én pillanatnyi felindultságától ép oly távol áll, mint részvétlen abstractiojától sub specie æterni. E stílus a létnek és a történésnek a legtisztább tükre egy csöndesen mély lényben, a mely a pillanattól ugyan meg nem indítható, meg nem mozgatható, de mégis a pillanat minden mozgását felfogja és tükrözi, a nélkül azonban, hogy azzal sympathetikusan vele rezegne, mint ama lélek, a melyből *Werther* eredt s a nélkül, hogy a rezgést oly távol tartaná magától, mint a *Wanderjahre* szelleme.*

Ha e stíluskritikai részletet az e téren szokásos jelzőhalmozással összehasonlítjuk, szembetűnő Gundolf elemzésének kiválósága. Mindazonáltal kutatásának egészen más sajátságai adják meg érdemének lényegét, jogosultságát. E lényegi sajátságokat — nagyjában —

három tételre szoríthatni össze, figyelmen kívül hagyva számos értéket. E három pont a következő:

1. Gundolf kutatásának és előadásának módszere.

2. Kutatásának célja, mely valósággal költészettörténeti pragmatika.

3. Kutatásának meglepő és nagyszerű eredménye, hogy Goethe művei maguk szükségszerű egészként csoportosulnak, viszont önmagukban külön-külön részletté válnak azok, melyeket eddig egészeknek tekintettünk.

1. A német irodalomtörténet terén az utolsó évtizedben mozgalmas mérközések, az iskolák és felfogások éles összetűzései játszódtak le, melyek folyamán sok alapvető fogalom megváltozott. A «Literaturgeschichte»-vel szemben a Literaturwissenschaft szó fejezi ki legvilágosabban azt a törekvést, mely az eddigi philologiai és történeti célú csak eszközül tekinti a költészet tulajdonképeni irrationalis lényegének felkutatásához. Gundolfra nézve azt mondhatjuk, hogy a mit Friedrich Schlegel és Wilhelm von Humboldt Goethe egyes munkáira, a *Wilhelm Meisterre* és *Hermann und Dorothea* nézve alkottak, azt Gundolf megalkotta a mester egész munkássága tekintetében. Az azóta felhalmozott anyagot feldolgozta, de célja nem az anyag szaporítása, hanem annak rendszerbe foglalása; ezért áll közelebb Schlegelhez és Humboldthoz, mint a Scherer—Schmidt irányt követő Bielschowskyhoz vagy Meyerhez. Gundolf Goethére vonatkozó ismeretünk anyagát egészen átalakítja, mert mindent, a mi egymás mellett állott, a mit csak a költő személye, vagy az idő és térbeli egymásután kapcsolott egybe, kezei szerves egészszé változtatnak. Ez művének már felépítésében is nyilvánul. A hármas felosztás áttekinthető csoportosításában tárul elénk Goethe gazdag élete és működése: I. *Sein und Werden*; II. *Bildung*; III. *Entsagung und Vollendung*. Ez elrendezés a fiatal, a classikus és az öreg Goethe fogalmával egyezik; azonban e tagozódás nem egy könyv pusztá tartalomjegyzékét jelenti, hanem az anyag szervessé tételének alapját. Gundolf a költő szellemi és testi lényének csodálatos törvényszerűségét, növényyszerűségét veszi alapul, épen a legmagasabb fokú öntudatosságnak és a teljes öntudatlanságnak ama vegyületét, egyesülését, mely reánk a rendkívüliség és a magától értetődés egyesült varázsával hat. Goethe lénye és fejlődése a legszabadabb és egyúttal a legkötöttebb, csakis immanens törvényeinek kifejezése, akárcsak egy növényé. Ez az, a mi Gundolf művében hármas egységbe növeszti ez életnek és e munkásságnak részleteit. Gundolfnál nincsenek részletek, csak részek, nincs összeg, hanem egész. Gundolf

szerint három lényegi, a lét gyökeréig ható belső változásnak csak külső nyilvánulása az a hármás irányzat, melyet ifjúkori, classikus és öregkori goethei stílusnak szoktunk nevezni és a mely felosztás szerint szoktuk műveit is csoportosítani és értékelni. Goethe életének és lényének e három krisise teljesen törvényszerűen következik az egyénnek, környezetének és sorsának tényezőiből.

A fiatal Goethe a világegyetemet érzületének kosmikus hevvel éli át és megtölti énjének megindulásaival; ez a fiatalkori titán költészet. A jelenséget csak mint az élmény nyers anyagát használja. Az élmény és a mű közötti lényegi különbség a fejlődésnek e fokán szinte elenyészik és *Werther*, *Egmont* vagy az *ős-Faust* ezen túlmaradó érzésfolyamnak csak pusztá edényei. Goethe lényének és nyilvánulásainak folyamatos egységét, az élményeknek és műveknek megértését Gundolf vezeti le először a tudományosságnak teljes exactságával, habár az exact és tudományos képzelet segítségével. E levezetés nem szellemes tételként szerepel, hanem belegyökeredzik a művek részletkérdéseibe, le a nyelv alakítás, a mondatszerkezet, a költői képalakulás sajátágaiba és felnyúlik a tragikái megoldás törvényszerűségeibe, a kész mű egész rhythmikájának belső jelentőségébe.

A fiatalkori Goethének classikussá való átváltozásánál azon külső tények (Weimar, Olaszország), melyeket eddig indokoknak néztünk, Gundolfnál belső változások nyilvánulásaiává válnak. Nem azért menekül a költő Weimarból Olaszországba, mert megunta az otthoni életet s nem az olasz hatás alatt válik classikus irányú és stílű költővé, hanem megfordítva: mert lénye a legmagasabb fokban törvényszerű, azért kellett belső változások folytán egész világszemléletének s e szemlélet valamennyi kifejezésének, egész kosmosának megváltoznia. Mert a rococóból származó Goethéből belső folyamatok folytán classikus Goethe lett, azért vált számára Weimar és Lotte Stein tűrhetetlenné, azért váltak Olaszország, a római szerelmek és Christiane szükségességekké, azért változik a wertheri megnyilvánulás tassóiává. Goethe belső folyamat folytán vált classikussá és az eddig okként szereplő külső körülmények e változásnak csak nyilvánulásai. De mit jelent Goethe classikussá válása eddigi világszemléletével szemben? A fiatalkori érzelmi áradat beszáguldozván az érzelmi lehetőség határait, ismétlésekre lett volna kárhozthatva. Goethe életszomját azok nem olthatták; és mikor a maga egocentrikus világában új élményt nem találhatott, be kellett állnia a változásnak. Az érzelmi világfelfogás objectív, tárgyilagos világfelfogássá vált. Faust egykori vágya: von der Erde jede höchste

Lust» megszünik és a másik lép előtérbe : «vom Himmel fordert er die schönsten Sterne». Nem a saját gyönyöre foglalkoztatja, hanem tárgyi elsajátításra vágyik minden jelenséggel szemben. Életének e megváltozott alapja idézte elő a görög és a germán szellem ama vegyületét, melyet Goethe az emberiség számára jelent és melyet ő maga e mélységes mondásba rögzített :

Natur hat weder Kern noch Schale,
Alles ist sie mit einem male.

E változással az érzelmi felindulás helyét elfoglalja az alak; a forma lényegisége ; lényeg és forma mint elválaszthatatlan egység, az objectiv lét subjectiven érzékelhető alakja. Ezzel testesül meg Goethében a germán szellem a Kanttal ellentétes poluson. Goethe csudálatos érzékeinek most éli kifejlődését. «Bildung»-nak nevezi Gundolf a költő lényének ez alakulását, mert a világ szemmel felfogott képe lett a vérrel, szívvel felfogott érzés helyett Goethe classikai korának és műveinek czélja, tartalma.

«Lemondás és beteljesülés, bevégzettség» a Goethe öregkori fejlődését tárgyaló fejezet címe. A képszerűleg felfogott világ költői alakítása is eljut a maga természetes határaihoz. A II. Faust követelményét : «Er stehe fest und sehe hier sich um», vajjon ki teljesítette oly mértékben, mint ő?

Életének normális fejlődése ismét oly ponthoz juttatta, mely után már csak változatok következhetnének, vagy pedig új belső krízis folytán ismét új birodalmat kell fölfedeznie.

Zu neuen Ufern lockt ein neuer Tag. A jelenség tárgyilagos szemlélete után az ezek felett uralkodó törvényszerűség szemlélete, az általánosítás jelzi a második nagy krízist, a classikus Goethe át-változását.

Most már Faust-Goethe leszáll az anyákhoz, a normához, magához a jelenségekben nyilvánuló törvényhez és transzcendenssé válik világszemlélete, a melynek azonban az eszme nem kiindulópontja, mint Platonnál, hanem végczélja, míg gyökerei sohasem hagyják el az érzéki tapasztalás anyaföldjét.

Az öregkori költészet alapelvét Gundolf a *Marienbadi elegia* mélységes szenvedését ismerte fel, melyből az elvi «lemondás» soha még oly világosan és megrázóan nem szólott hozzánk, mint Gundolf értelmezésében. Mire vonatkozott e változásban a lemondás? Goethe fejlődésének utolsó fokán, utolsó krízisében tudatosan és a súlyos szenvedés kegyetlenségével feltétlenül és örökre lemond a szemlélés gyönyörűségéről, hú és törvényszerűeknek felismert érzékeinek

élvezéséről, látásának szakadatlan boldogságáról. E folyamatnak főszege symboluma II. Faust megvakulása. Az öreg Goethe is megvakul a szó pszichikai értelmében, a midőn szomjúhozó szemét, a mely formaszemléléssel egy életen át boldogította, elfordítja az érzékelhető jelenségek kimerített világától. Mintha a testetlen törvényszerűségek amaz új világához, a mely felé transcendens lelke immáron fordul, nem a szem, hanem a fül állana közelebb. A Marienbadi Elegiában, mely e krisisnek nyilvánulása, azért lép új erőként a látás mellé Goethénél eddig ismeretlen erőben a hallás: Dann tritt hervor Musik auf Engelschwingen! A formaszemlélésnek gyönyörűsége, classikus voltának tartalma az, a miről Goethe tudatosan és mély szenvedéssel lemond. Ez eszme a szép pillanat képében tömörül lelkében. Ezentúl számára már csak az örökkévalóság él; a szép pillanat, a melyet a szem magába fogad szent áhítattal, Ulrike személyével letűnt Goethe láthatáráról, nem physiologiai, hanem psychologiai okból.

Gundolf Goethe-rajzának ez alapvonalai egyszersmind a könyv tartalmát is körvonalazzák. Hogy egyes részletek itt-ott csak erősebb hajlítással illeszkednek bele a nagyszerű conceptio keretébe, ez annak tudományos értékéből keveset von le; a gondolat eredetiségén sem ejt csorbát Simmelnek és Diltheynek észrevehető bölcséleti hatása, a portraitszerűség Stefan George vonásainak átcsillanása.

2. Sokat vitatott követelménye az irodalom-tudománynak — talán így fordítható a Literaturwissenschaft, szemben az irodalom-történettel — a költészettörténeti pragmatika. Dilthey éleslátásának köszönjük ez élesen körülírt fogalmat, s Walzel nem egy monographiája, — újabban főleg Ricarda Huchról írt kis könyve — annak részleges megvalósítása. Dilthey eszméinek Schlegel és Humboldt nyomán történt teljes megvalósítója Gundolf, ezzel a Goethe-könyvvel.

Bármennyire el kell ismernünk a grammatika-philologiai és a biographikus történeti vizsgálat elengedhetlen szükségességét, mégis a műremek egésze és művészi becsének megismerése számára e két módszer, bár nélkülözhetetlen, csak adatokat, részleteket nyújthat. A művelődés-történeti háttér ismeretére, a grammatikai elemzés tüzetes keresztülvitelére természetesen szükség van — de mindez nem végeztél, hanem eszköz, hogy ezek segítségével és alapján a rationalis æsthetika és irrationalis psychologiai megérzés alapján a műremek lelkéig hatoljunk. Önmagában véve Lotte von Stein közömbös, ha az *Iphigeniához* akarok férközni, de eszközzé válhatik számomra a költő és műve között kölcsönható szükségesség fölismerésére, — ha addig a pontig hatolunk, hol az erők okozati kapcsolata

nyilvánul. Önmagában véve nem irodalmi problema a *Tassóban* vagy a *Wertherben* előforduló beszédrészeknek, mondatszerkezeteknek, igealakoknak számbeli és minőségbeli viszonya, de csak ezek alapos ismerete segíthet a két mű között öntudatlanul megérzett stíluskülönbségek tudatos megismerésére. E rég kipróbált módszerek így magas fokon egyesülnek, s magas eredményekre vezetnek. Ide irányult már Schlegel és Humboldt törekvése is. A mit ők Goethe egyes munkáira nézve hoztak létre, azt Gundolf Goethe egész munkásságára kiterjesztette. Ez érdeme.

3. Eddigi életrajzok és monographiák is bőven hangsúlyozták a Goethe egyes művei között felismerhető kapcsolatot. Gundolf Goethe összes műveinek szervi elválaszthatlanságáig, összetartozásuk bebizonyításáig halad, egyesítve személyében e téren is a tudományos forradalmárnak és a hagyományhú örökösnek egymással ellentétes előnyeit. Nem új magyarázattal, hanem az eddigiekből önként folyó következtetéssel jelenik meg *Tasso* mint *Iphigeniének* ellenjátéka, mint egy azt megelőző felvonás, előjáték és így tovább. Új kapcsolatok tárulnak elénk, régen ismeretesek új perspectivát nyernek, s a művek észrevétlen átmenettel hatalmas egészszé olvadnak egybe. Ezzel Gundolf az egész Goethének új elolvasására kényszerít bennünket, hogy e megnagyobbított látkörben új, magasabb rendű egészlet élvezzünk munkásságában. Mythikus nagyságú egész emelkedik szemünk előtt fel, a csillagokig. Egyenként véve mindez nem új, de Gundolfnál szerencsésen olvad össze, egymást emelve és sokoldalú hősről oly egységes, oly szerves képet nyújtva, minőt csak igen kevés íróról festettek. A szerves kapcsolatok megfigyelésében utalhatunk pl. *Werther* és *Tasso* egymás mellé állítására (323. old.). Mindehhez a részletek gondolatgazdagsága, világos, élvezetes előadás csatlakozik, hogy a könyvet becsessé tegyék.

Meszlény Rikárd.

Villányi Andor könyvei.

Attak. Tíz jelenet. Budapest, Athenæum kiadása, 1917. 8° 125 l. Ára 3 K.

Legenda. Modern Könyvtár, 512—514. sz. Hely és év nélkül. (Budapest, 1917.)

Athenæum kiadása. 8°. 93 l. Ára 1 K.

A jérj és egyéb elbeszélések. Magyar Könyvtár 850. sz. Budapest, Lampel R.

kiadása, év n. 1917. K. 8°. 51 l. Ára 36 fill.

Villányi Andor nem új, de azért fiatal név irodalmunkban. Alig egy éve tűnt föl egy gondosan szerkesztett napilapunkban s csakhamar elérte a népszerűség országútjának azt az állomását, a

mely felé majd minden szépírónk tör: drámáját előadásra méltatta egy fővárosi színházunk. Most jóformán egyszerre három mű czímlapján olvashatjuk nevét — igaz, hogy a három együttvéve sem tesz ki egy régimódi testes novella-kötetet. De fiatal íróink nagyon megszívelik azt az életbölcseletet, melyet Nagy Lajos fejtegetett Toldinak halálos ágyán: «hajt az idő, nem vár», és sietnek belekapni a gyorsan gördülő szekér küllőibe. Az a nagy mohóság azonban, a melylyel szétszórta megjelent dolgozataikat kötetekbe vagy füzetekbe foglalják, nem mindig válik hasznára az irodalomnak — sőt talán még az íróknak sem. Áll ez a tétel Villányira is.

A három füzet rövid, sőt részben apró dolgozatokat foglal magában, füzetenként más-más fajú és tárgyú műveket. Az *Attak* miniatüre egy fölvonásosakat ad vagy, a szerzőnek kevésbbé követelő meghatározását használva: jeleneteket; *A férj* című füzet elbeszéléseket, számszerint ötöt, míg a harmadik füzet önmagában is igen tarka: van megtartva, benne az író műfaji elnevezéseit, három legenda, ugyanannyi apróság, kétszerannyi apró mese, több naplójegyzet, sőt még két vers is. Ennyi különféle természetű költői mű között **bajos már megtalálni az őket összetartó kapcsot, azt az egyéni vonást, a mely ezekre a változatos alkotásokra, a pródrámákra, elbeszélésekre, följegyzésekre, versekre ráüti a szerző sajátos bélyegét.** Alig lehet ez más, mint a stíl. Ezzel megjelöltük azt a pontot, melyben Villányi érdeme első sorban határozódik. Villányi gondcs stilista. Kerek, szabatos, formás, tetszetős mondatai a műgord nyilvánvaló jelei, látszik, hogy nem azon nyersen, a gondolatok természetes pongyolaságában kerültek papírra, hanem előbb megegyengette őket művészi kéz. Ezt a régebbi íróinknál általános vonást ma már külön ki kell emelnünk, hiszen ismeretes, hogy fiatalabb íróink egyes csoportjai részben tehetetlenségük miatt, részben a közvetlenség, természetesség örve alatt a széppróza, sőt a költészet stíljét lesüllyesztették a hétköznapi discusások vagy éppen utcai fecsegések színvonalára s ezek pongyola, befejezetlen, dadogó előadásának utánzásában keresik a stíl művészi elemét. Villányi stílművészete azonban nem merül ki a gondolatoknak kerekre csiszolásában. Vannak mélyebből feltörő, lelki adományaiban gyökerező értékes elemei. Van kifejező és szemléltető ereje. A mit elképzél vagy a mit maga előtt lát, azt rövid, jellemző szavakkal, találó vonásokkal elevenné tudja tenni, szorosan egymáshoz simuló, tömör, de mégis könnyedén perdülő mondatai nem rejtik, hanem föltárják a beléjük tett értelmet. Minden írása könnyű, folyamatos, kellemes olvasmány.

Ez azonban csak föltétele, de nem biztosítéka is a sikernek. Az

előadás művészete csak emeli az értéket, önmagában nem elég. Nem kell messze mennünk bizonyságért, Villányi egyik kötete, a *Legenda*, szomorúan igazolja tételünket. Szépen kifaragott, értelmes, kifejező mondatok rendeződnek benne rövid egy-két lapos mesékké — ide tartoznak a legendáknak nevezett czikkek is — vagy följegyzésekké — ide sorozhatók a versek, sőt többé-kevésbé az apróságok is — de más, mint formai értékük nincs. A mesék hol Turgenyev prózában írt költeményeinek, hol Wilde meséinek modorára — de csak modorára — emlékeztetnek, az egyik meg az aëzopusi tókeről hajtott. Nem többek egy-egy szerény ötletnél, melyek jobbára újak ugyan, de mesterkéltén kiszeltek vagy jelentéktelenek, sem az emberi lélek mélyébe nem világítanak, sem érdekes cselekvényt nem adnak. Vértelen, figyelmünket még csak föl sem keltő apróságok. Igazolásul álljon itt a legkerekebbnek, a *Két lélek legendájának* ismertetése; de választhatnám bármelyiket, egyik ép oly keveset mondó, mint a másik, értékbeli eltérések nincsenek köztük. Elég, ha a legenda bevezető és befejező mozzanatát közlöm, s a köztük lévő két lapnyi ürt pár szóval áthidalom. «Két lélek volt a lelkek rengetegében, a ki vágyakozott egymásra. Az egyik egy férfi testében lakott, a másik egy nő porhüvelyében élt. A két lélek közt pedig az anyag végtelenje terült el: gránithegyek láncza, termőföld birodalma, tenger megmérhetetlenje». Sok sóhajtozás után a férfi teste legyőzte a közéjük tornyosuló akadályokat s mikor megpillantotta a nő porhüvelyét, így szólt a maga lelkéhez: «Mit tettél velem, hiszen a nő, a kire vágytál, púpös és csunya! . . . S a két test a két lélek panaszos jajszavától kísérvé, elfordult egymástól és két ellentétes irányban megindult hazafelé és soha többé nem látta egymást». A kiindulópont erőszakolt, a megoldás banális, az egész rövidsége ellenére is hosszadalmas. A följegyzések üresek. Elhínelkedések olyanféle kérdésekről, milyen a lélek színe, futó érzéshangulatok, mint az író lelkében az akácvirág után hirtelen támadó vágy leírása, minden jellemző erő és mélység nélkül, fölületes gondolatok, könnyű, múltó benyomások, s annyira színtelenek, annyira nem emelkednek a hétköznapi prózája fölé, hogy valósággal unalmasak.

A *Legenda* a maga egészében kiadatlan, sőt megíratlan maradhatott volna. A subiectiv elemekkel átítatott mese s az erősen lyrai jellemű naplójegyzetek nem az a tér, a melyre Villányit egyénisége hívja. Ereje egyfelől ötletek kitalálásában, másfelől a személyek beállításában, a jelenetezésben áll, ezért becsesebb a másik két füzete, melyek a tárgyias költészet körébe tartozó darabokat foglalnak magukban. Minden elbeszélése és minden úgy nevezett jelenete

alapjában ötlet, mely nem adomává kerekedik, mint Mikszáth elbeszélései, hanem meglepő helyzetben csúcsosodik ki, s a főtörekvése az, hogy az érdeklődés fölfüggesztésével minél váratlanabban hasson a csattanó. A szegény emberek mindennapi élete a maga közönséges fordulataival, kigondolt viszonyok közé illeszkedő elképzelt alakok, phantastikus történetek mind csak arra szolgálnak nála, hogy a megoldás váratlanságával elkápráztassanak. Erre kétségkívül igen alkalmas forma a rövid, két-három szereplő között lejátszódó, párbeszédbe foglalt jelenet. Nem Villányi találmánya ugyan, s már irodalmunkban is hosszú multra tekinthet vissza — durvább alakban, satirikus vagy humoros színnel, kedvelt műfaja volt a negyvenes évek szépirodalmi lapjainak — de újabban Villányi írja a legnagyobb kitartással s nem minden siker nélkül. Értéke meglehetősen problematikus, mélyebb, maradandóbb hatásra alig számíthat, a mint a legművészebb miniature hatása sem mérkőzhetik egy hatalmas frescóéval. De ha az ötlet szellemes és valószínű, a kivitel meg művészi, akkor gyönyörködteti a szemet, mint a csillogó, sok színt játszó, de hamar szétpattanó szappanbuborék. A három föltétel együtt nem igen jelen meg Villányi jeleneteiben, s a mint a legtöbb ilyen fajta dolgozatnál történni szokott, az ötlet hihetősége körül van hiba — igaz, hogy aránylag legszívesebben ezt bocsátja meg az olvasó, s ezt is a legkönnyebb ügyes előadással észrevétlenné tenni. Ilyen p. o. a *Kaland* című, a füzetnek egyébként egy-íves jobb, bár nem legrokonszenvesebb darabja. A világhírű énekesnő egy ügyes fogással visszaszerzi az őt megtámadó nemzetközi zsebtolvajtól az elrablott 4000 koronáját az által, hogy kihasználja annak művészet iránti rajongását. Az ötlet szellemtelenségén azonban semmiféle technikai mesterkedéssel nem lehet segíteni, hiszen mindegyik darab olyan csekély, jelentéktelen apróság, hogy legalább az ötletben kell valami értéknek lenni, a melynek kedvéért íródott. Az ügyes beállítás sem menti meg p. o. *Az önkéntes* címűt. Egy úri leány, beszédmódjából kitetszik, hogy lipótvárosi, megcsókol egy dunaparti étteremben egy fáradt, szomorú katonát, mert mérhetetlen szomorúság látszik a szeméből, a mint vágyó pillantást vet egy szőke nő felé. A helyzet legalább is szokatlan, a csattanó sem banalis, hanem a mi rosszabb : szellemtelen és hazug. A fáradt, törődött katona **ugyanis** nem azért volt szomorú, mert szerencsétlenül szerette azt a kövér szőke nőt, hanem «mert civíliben női szabó és eszébe jutott, hogy a kövér a háború előtt három ruhát csináltatott nála és még mindig tartozik vele a nyomorult». Az olvasó úgy érzi, mintha leforrázták volna, mikor ezzel a magyarázattal fizetik ki. Ha mint élczet rövid pár szóval

elmondják, talán nevetünk rajta, de ha előzőleg, hogy megértsük a kis merénylő tettét, végig kell hallgatnunk egy lipótvárosi leány sekélyes felfogását a lövészárkokban fekvő katonák lelki életéről, akkor bosszankodunk a lapos megoldáson. A leggyöngébb mind között a *Május*, egy falusi tanító monologja, a melyben csodatételre kéri a jó Istent: tegye őt bátorrá, hogy ha megpillantja a gróf-kisasszonyt, nézzen a szemébe s vallja meg szerelmét. Persze, s itt aztán a megoldás bántóan banális, azt a pár pillanatot, a míg együtt vannak, nem meri kihasználni s erre a jelenet minden ötlet nélkül véget ér, ha csak azt a confidens «Szervusz»-t nem vesszük annak, melylyel a fölsült hősszerelmes az Istentől elköszön. Nem kell az embernek vakbuzgó hívőnek lenni, hogy ezen a cynismuson megbotránkozzék: még Voltaire is rossz néven vette volna, mert a léhaságot ő is csak akkor bocsátotta meg, ha szellemes volt.

Általán némi, már a léhaság határát érintő könnyedség jellemzi Villányi sikerültebb jeleneteit is. Azt értem ezen, hogy themáit könnyebb felükről fogja meg, a honnan legbiztosabban integet a hatás s a valósággal nem sokat gondol. Így legtöbb jelenete a könnyű szeretkezés körül forog, annak változatos jeleneteit festi, ügyes tollal, fordulatosan. Jobb darabjaiban érdekes játékokat nyújt, de a belső igazság híján csak múló, könnyed szórakozást szerez velük, az elhithető erőt nem tudja nekik megadni. Ilyen a füzetnek is címet szolgáltató *Attak*, mely színre került a Modern Színházban: egy harcztérre készülő, szinte még gyermek önkéntes szerelmet vall egy szép, de már nem fiatal úriasszonynak. A helyzet furcsa, de egyáltalán nem képtelen: a valóságban sem ismeretlen, a művészetekben, még a festészetben is, meg épen elkoptatott. Villányi érdekessé, újszerűvé akarta tenni s ezt el is éri a beállítással, a két szereplő párbeszédének vezetésével, a fiút túlságosan gyermekesnek, az asszonyt túlságosan okosnak rajzolván — ez által azonban az egész história hitelét veszti, életkép helyett színpadi könnyű tréfa lesz belőle. A legügyesebb, de nem a legkevésbé léha tréfát a *Gyorsvonal* cím alatt nyújtja: egy fiatal leány merész furfangjával lefőz egy hiú színészt s megmenti nénjét az elbukástól. Közelebb kerülnek az életképhez a közkatonák életéből vett jelenetei, *A hal és a halál* a maga egyszerűségével és természetességével s a hőseit a *Fehér felhő* katonáinak szellemében beszélgető *Levél*.

Ötletesség és frissesség jellemzi Villányi elbeszéléseit is, bár ezek, műfajuk természete szerint nem perdünek olyan gyorsan, mint jelenetei. Viszont komolyabbak és mélyebben szántanak. Elképzelt

esetek rövid történetekké gömbölyítve s tárgyuk egészében vagy fordulataiban új. Ez manapság ép úgy érdem, mint a stílusnak főntebb kiemelt élénksége, természetessége. Íróink nagy része, nem bízván phantasiájában, pusztán megfigyelésekkel vagy más íók utánzásával próbál boldogulni, Villányi a maga képzeletéből merít, sőt időnként elkalandozik a phantastikumok világába is. Történeteit a mellett szívesen teszi valamilyen komolyabb gondolat hordozójává. *Az ujságíró* az érthetlenség satirája s nem minden túlzás nélkül beszéli el az ujságíró sorsát életében és halála után; az *Ijesztő történet* a véletlen szerepét mutatja ki az ember életében, szintén erős túlzással. A füzet legterjedelmesebb és legnagyobb követeléssel föllépő darabja, *A férj*, tárgyában kevésbé új s több mozzanata révén érintkezik Herczeg *Kék róka*-jával, ez azonban pusztá véletlen, mert a két mű körülbelül egy időben készült. Akár ezt is föl lehetett volna dolgozni jelenet alakjában; hősei a férj és a becsületes udvarló, a kinek az keserű szemrehányásokat tesz, sőt megkorbácsolással fenyegeti, mert nem tudta jámbor házörző eb módjára elmarni az asszony mellől az igazi udvarlót, a ki nem pusztán jó szóért szolgált. A társaság nem valami rokonszenves, az ötlet sem, de az eseményekből élesen kiemelkedik a férjnek jól rajzolt alakja. Persze az utolsó pillanatban, mikor egészen belelátunk lelkébe, észreveszszük, hogy nem élő alak, hanem elképzelt s így az egész folyamat, mely szemünk előtt lepergett, nem pszichológiai valóság volt, hanem szellemes játék:

Az ember testi szervezete az orvostudomány megállapítása szerint egyes táplálkozásra van berendezve, a nehezebb ételeken kívül megkíván könnyebbeket is. Ha ez áll a lélekre is, akkor Villányi szellemének ezek a könnyű termékei sem czéljuk-tévesztettek. A menyire a magyar olvasóközönség lelki szükségleteit ismerem, nem aggódom értük. Mi a kellenél is jobban szeretjük azokat az olvasmányokat, melyek nem terhelik meg a lelket.

r. r.

Két aphorisma-gyűjtemény.

Gunyor Pál: *Tövlsek és rózsák*. Aforizmak, epigrammak és szatirák könyve. Budapest, 1916. 221 l. Eggenberger-kiadás. Ára 2 K.

Kner Izidor aforizmaí. Vadász Miklós rajzaival. Gyoma, 1917. 167 l. A szerző kiadása. Ára 3 K.

Faludi Ferencz óta — a ki a spanyol Gracian Boldizsár életbölcseségi tételeit fordította le magyarra *Bölcs ember* című munkájában, — nem ritkák nálunk az e fajta gondolattöredékeket önálló

kötetbe foglaló művek. Pascal és La Rochefoucauld hasonló tárgyú, magyarul is megjelent gyűjteményeiről nem szólva, a mi íróink közül Fáy András a maga aphorismáit már egyenesen e czímen adja ki *Eredeti meséi...* (1820) és *Ujabb eredeti meséi...* (1824.) mellett. De ugyanilyen töredékes ötleteket, élettanácsokat és gondolatokat közül *Eszmeburkok és szikrák* című kötetében, valamint a *Tétényi éjszaka* című elbeszélése után is. Greguss Ágost füzete (*Mondások az élet könyvéből*) szintén rokon tartalmú, a mint erre különben már Voinovich Géza rámutatott báró Eötvös Józsefnek ugyancsak idetartozó *Gondolatok* című kötetéhez írt jegyzeteiben (Bp. 1903. 331. l.). Deák Ferencz és Széchenyi István művei alapján szintén készültek hasonló egybeállítások.

A későbbi irodalomból megemlíthetők Milák Izidor könyve: *Egy kritikus albumából* (Bp. 1886. 160 l.), meg Salamon Ödön: *Gondolatok és ötletek* (Bp. 1898. 145 l.), melyek már bizonyos rendben, vezérszók köre csoportosítva közlik a röviden, elméskedő stílusban kifejezett eszméket. Legújabb íróink közül Ignotus és Gárdonyi Géza kedvelik ezt a formát. Amannak *Olvasás közben és Feljegyzések* című kötetei egy része csupa ily elmevillanást foglal magában, Gárdonyi pedig mint *Ceruzajegyzeteket* az *Új Idők*-ben tette közzé töredékes gondolatait.

A czímben írt kötetek szerzői főkép komolyság és mélység tekintetében különböznek az eddig említettektől. Súlyos kifogás, mert hisz az aphorisma, bár egyéni élmények alapján kristályosodik ki, általános érvényűnek látszó élettapasztalat igényeivel lép fel, az ötletesség, a kiélezettség itt csupán a hangsúly szolgálatában áll. Gunyor Pál könyve az elmeél és formai csín szempontjából egyaránt messze áll a művészi alakban jelentkező szellemességnek attól a minimumától, mely az efféle gyűjteménytől elvárható. Az epigrammaszerű versek — fölényes életszemlélet híján — inkább egy elbúsult misanthrop zsörtölődésire emlékeztetnek, s általában feltűnően gyarló alakban nyújtják azt, a mit a mottó így ígér: «E kis mondásokban nincsen ellenmondás, E sorokban van az élet és semmi más».

A néhol igen nyers megjegyzések és köznapi észrevételek, mint a könyv borítéka is jelzi, sokszor némi satirikus éllel nyernek kifejezést; de, sajnos, oly fogyatékos művészi érzékkel, mely minden æsthetikai hatásnak elejét veszi. Vagy mit szóljunk az efféle bölcseséghez (*Tapasztalat*): «Te könyvmoly, te különb akarsz lenni másnál? Másképen beszélnél, ha egész nap ásnál». — (*Az Élet*): «Az élet egy rossz, izetlen tréfa, Földudas benne az örök Éva» — (*Életöröm*):

«Ne kutasd a létproblémát, Lényét úgy sem ítéled. Élvezd a lét hangulatát, Aztán ezeki féreg!» stb. A huszonhat fejezetre oszló munkának egyik része (*A lírikusok*) élő költőinket veszi tollhegyre. Egyiket-másikat (Ábrányi, Bárd, Endrődi, Szabolcska stb.) meg is nevezi, de többnyire inkább köiülírással sejteti, hogy kire czéloz.. A könyv nyilván e fejezet révén juttatja eszünkbe Kazinczy Ferencz *Tövisék és virágok*-ját, a czímbeii rokonságon kívül azonban egyéb kapcsolat aligha állapítható meg.

Kner Izidorban több az ötletesség, csiszoltság s a tárgyhoz illő stilerzék, bár az ő szellemessége is alantjáró s nem egyszer jut közel az olcsóbb élczlapok humoros bölcsekedéséhez. Figyelő szeme sok fonákságot vesz észre, ezeknek kifejezésére azonban nem mindig talál újszerű formát. Jellemző rá, hogy különösen szereti a közmondások és szállóigék variálását. Úgy látszik, ezek átalakításában valami elmésséget lát. Így keletkezettek ezek a mondásai: «Ki asszonyban bizik, ritkán csalatkozik. — Az a miénk, a mit meg nem eszünk. — Nyelvében él a nemzet! Mégis a legtöbb férj azt szeretné, hogy holt nyelv legyen a feleségéé!» Máskor, divatos szindarabjaink visszhangjaként, szójátékc s kifejezésmódot alkalmaz. Az idetartozó példák egyben az erotikus czéiázások kedvelésének is bizonyosságai. «Nőt a rutin raffinálja, a férfit ruinálja. Mennél dekoltáltabb a feleség, annál dekoráltabb a férj. Nincsen az a magas kerítés, melyen át ne hatolna a kerítés. A mely nő sokat tapasztal, nem győzi magát tapasztszal» stb.) Hogy a szellemeskedésnek ez a fajtája mily hamar erőltetetté válik, mutatja ez az «aphorisma»: «Botond bárdjának könnyebb volt bezúzni Bizánc kapuját, mint európaivá bárdolni sok maradi utódát» Egyébként Kner ügyel arra, hogy ne legyen nehézkes; a rövidséget is fontosnak tartja, mert mint ő mondja: Ha axiómádat egy rövid mondatba nem foglalhatod, legjobb, ha elhallgatod.

Tárgyköre elég változatos volna: élet, halál, tudomány, irodalom, hit, boldogság, szerelem, házasság, socialis kérdések s a társadalom különböző alakjai, csoportosítás nélkül ugyan, de mind szóba kerülnek. Többször ihythnikus formába önlő gondolatai azonban csak gyéren hatolnak mélyebbre s inkább szellemeskedő hajlamra, mint az élet nagy kérdésein együttérzéssel elméi kedő lélekre vallanak. Talán maga sem veszi észre, hogy skepticismusa mily ismert vizeken evez, mikor azt hirdeti, hogy: A halál megváltás az igaznak. De nem ugyanaz-e a gonosznak? Ugyanilyen kopott húrokat penget, mikor az orvosokat a halál assistenseinek nevezi, vagy a papokat a menny-

ország vigéceinek mondja. (Ez a szó tetszik neki; egyebütt a halál-félelemtől írja, hogy az orvosok vigéce. Másik kedvelt szava a «badar»: 57, 66, 144, 166 l.) A hang emelkedettsége nem tartozik erényei közé, de nagyobb baj ennél az, hogy «aphorismái» olykor fzetlenek, sőt néha izlésünkbe ütköznek. Vagy kinek tetszenék az ilyen beszéd: «Többször csorog az ember nyála az utolsó, mint az első csók után». «A ki mindig csak lefelé köphet, az senkit le nem köphet». «Az agglegény marha, a férj szarvasmarha». Bár ezeknél czifrábbak is akadnak a kötetben. Általában nem tud különbséget tenni a könnyed közvetlenség és a köznapi hang között; különben nem írna ilyeneket: Ki a gyémánt, ki a subiczk után kapkod és egyik sem tudja, mikor kapja be a keféét. E miatt aztán néha cynismusba téved. («Tiszteld apádat és anyádat, hogy a másvilágra aszottan juthass»). Okoskodása itt-ott üzleti szellemet árul el; így mikor azt állítja, hogy: A kelendő eszme a legjobb eszme. A paradoxontól sem retten vissza (Általános igazságnak nevezik, — írja — a miben valami nyilvánvaló hamisság rejtőzik.), de ebben sincs sok köszönet.

A nők, orvosok és papok gyengéit hol szelidebb, hol vaskosabb gúnnyal illető s lexicális ismereteit egyáltalában nem titkoló szerző ötleteiben az írókat sem kiméli. Panaszkodik, hogy: sűrűbben szaprodnak az írók, mint az olvasók. (Ez nyilván kiadói tapasztalat.) Ott is fejen találja a szöveget, mikor észreveszi, hogy: Az emberek szívesebben írnak, mint olvasnak. Pedig — úgymond — mennyivel okosabbat olvashatnának, mint írnak. De ne legyünk igazságtalanok, akadnak a könyvben jobbak is, csak az a kár, hogy vagy nagyon felszínes életbölcsestet sűrít beléjük, vagy az ujság ingerét nem tudja éreztetni. Néha úgy vagyunk velük, mint az újabb operettedallamokkal: az az érzésünk, mintha egyik-másik részletüket már hallottuk volna valahol. A sikerültebbek közül valók ezek: «Száz erény ékesíthet, ha egy hibába estél: erről koldulsz». — «Az eszmék olyanok, mint az emberek, legtöbbször a ruha kelleti őket». — «Többen iparkodnak különbnek látszani, mint lenni». Hogy a szerzőnek az actualitás iránt is van érzéke, mutatja ez a példa: «Az élelmi-szerek furcsa sajátsága, hogy az hízik tőlük, a ki szállítja».

Mint a nem túlságosan mélyenszántó könyv anyagának rövid áttekintéséből látni, a szerző kissé kitér az ugyan az aphorisma határait, humoros hajlamánál fogva azonban főképp az élczes megjegyzések területén mozog. Mintha komolyan vette volna azt, a mit így fogalmazott: «Egy öt felvonásos vígjáték, avagy dráma tíz szóban elmondva: aphorisma». Talán az ilyen sarkigazságokra gondol,

mikor azt hiszi, hogy: «Az axiómák arra jók, hogy prédikálgassák és nem hogy betartsák». A mi egyébként — így mondva — nyelv-érzékének sem válik dicséretére.

Baros Gyula.

Könyv az olajfestésről.

Az olajfestés mesterseége. Irta: Balló Ede, festő, az Orsz. Magyar Képzőművészeti Főiskola tanára. A szerző kiadása. Budapest, 1917. 8°. 116 l.

Korunk képírásának irányai a festés technikáját sok tekintetben megrontották. A gyárakból készen kikerülő olajfestékek s az impressionizmussal kapcsolatos gyors munka, a mely a fény és árnyék visszatükröztetésére gyakran használja föl a kép fedetlenül maradt alapját s a kevésbbé gondosan megválogatott festékek sorában a bomlasztó hatású asphaltot, a régi mesterek szinte örök életű alkotásaival szemben a modern festmények maradandó voltát ugyancsak kockázatossá teszik. Még csak nemrégiben ünnévelt nagyhírű művészek, pl. Mackart festményei már ma is nem egyszer össze-vissza repedeztek, feketévé barnult roncok, a melyek előtt a műbarátok ugyancsak csóválják a fejüket, miközben a maguk modern képeinek a sorsára gondolnak.

Magyar nyelven eddigelé nem jelent meg könyv, a mely a festés mesterseégének modern problemáival foglalkozott volna. S Balló Ede, a kiváló arcképfestő, Képzőművészeti Főiskolánk kitűnő tanára nagy hálaára kötelezte le festőinket és műbarátainkat vállalkozásával, a melylyel egyben elsőrangú művészeti írónak is mutatkozik. Könyve gondos tanulmányokon és évtizedes tapasztalatokon leszárt tanulságaiival az olajfestés technikai fogásainak labirintusán az ezekkel a legapróbb részletekig tisztában levő szakember biztonságával vezet végig s miközben festőinket a régi mesterek kipróbált technikájának igyekszik meghódítani, a műbarátokat is megnyugtatta afelől, hogy képeik tartóssága miatt nincsen okuk kétségbeesni pusztán azért, mert nem a műhelyben törött festékekkel készültek. A legtöbb gyári festék gondosan megválogatott anyagból és lelkiismeretes eljárások útján készül s ha a festő nem kezeli aquarellképek módjára olajfestményeit s hatáshajhászás kedvéért nem kapkod ki nem próbált surrogatumok után, munkáinak maradandóságában sincsen okunk kételkedni. Balló könyve szerény terjedelme ellenére óriási anyagot ölel föl s ugyancsak elismerésreméltó ökonomiával. Ennek köszönhetjük, hogy könyve alaposság tekintetében nem egy hasonló

tárgyú, vaskos külföldi munkával versenyezhet. Művészettörténelmi szempontból is igen fontosak Balló megállapításai a régi mesterek: Tizian, Velasquez, Rubens és Rembrandt technikájáról. Ezek festőmodorának velejébe alig hatolt eddig mélyebben kutató, mint mesterünk, a ki, mint tudjuk, művészi másolataival is nagy hírre tett szert s könyvében a régi mesterek munkáinak másolásáról hivatalos köreink számára is megszívlelésre méltó, érdekes dolgokat mond el. Balló Edének mint írónak előadásmódja is igen vonzó és kellemes. Vannak mondatai, a melyeket nem egy festőnk írhatna föl műterme falára emlékeztetőnek. Például: «A legnagyobb palettákat nem a legnagyobb művészek szokták használni», vagy hogy «nem az igen gazdag palettát használó festők közül kerülnek ki a coloristák.»

C—.

TOMPA MIHÁLY EMLÉKEZETE.

(Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaság 1917 október 28-iki Tompa-ünnepélyén.)

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

Az egymást érő Tompa-ünnepélyek, melyek a háború nem szűnő zaja és izgalmi közepett a természetszeretet, a méla honfiúi bánat és ébredő honfi-remények, a falusi és családi élet örömei és keservei költőjének szelid emlékét igyekeznek fölújítani, nemcsak a most száz éve született lantos élete művének nem szűnő hatásáról tanuskodnak, hanem mintha annak a homályos érzésnek a kifejezői is volnának, hogy Tompának életében adósa maradt nemzete s hogy ezért a kegyeletes megemlékezés most nemcsak költői érdemek elismerésének szól, hanem bizonyos igazságtalanságot akar jóvátenni.

És ha azt tekintjük, hogy miképen jutalmazta a Tompa költői jelentőségét kora és mily elismerés, erkölcsi és anyagi jutalom éri napjainkban gyakran a maradandó hatásra talán kevésbé hivatott költői tehetségeket is, lehetetlen elzárkóznunk a szembeszökő, fájó ellentét elől.

Igaz, hogy ez az ellentét nem annyira a félszázad előtti nemzedék hibája, mint inkább természetes következménye a kor teljes megváltozásának és a viszonyok óriási fejlődésének. Hiszen ez a különbség nálunk nem sokkal nagyobb, mint más nemzeteknél és a mennyiben nagyobb, akkori politikai elnyomtatásunk, nemzeti széttagoltságunk állapotában is leli magyarázatát. Másrészt nálunk ma is a legjobb költői sors messze mögötte marad annak, a melyet a nyelvöket az egész világra szétterjesztő nagy nemzetek nyujthatnak legjelesebb íróiknak. És végül azt tapasztaljuk, hogy soha a költői tehetséget és annak alkotásait egészen egyenes arányba hozni jutalmukkal nem lehet; a méltánylás — úgy az erkölcsi, mint az anyagi — rendszeren vagy alatta marad az érdemnek, vagy messze túlhaladja azt.

Jókai egy kedves öregkori elmélkedésében elmondja, hogy svábhegyi kertje bokrai között fülemülék szoktak fészket rakni. «Ott énekel — úgymond — a hím éjjel-nappal nagy gyönyörűségünkre. Leányom — így folytatja — meg akarta hálálni a tollas művésznek ezt a remek dalát s tele hintette a bokor alját hangyatojással. Hát aztán az lett belőle, hogy rögtön ott termettek a verebek, mind fölszedték az elhintett hangyatojást, nem kapott abból a szegény fülemüle egy szemet sem. Hanem azért csak énekelt tovább, mint az előtt . . . A csalogányt, meg a költőt Isten küldi, nem lehet azt tenyészteni.»

A Tompa sorsában nyilvánuló igazságtalanság azonban annál fájóbb, mert az ő élete közönséges emberi mértékkel mérve is egyetlen láncolata a sanyarúságoknak, melyek e mellett magukon viselik azt a tragikus vonást, hogy okozójuk bizonyos részben a költő maga is volt.

Ha nézzük külső élete folyását, látjuk, hogy nála a létért való küzdelem úgyszólván a gyermekszoba küszöbénél kezdődött: elhagyatott árvaság, folytonos nélkülözések, olykor szolgálai munka, a jövő teljes bizonytalansága fölötti aggodalmak s gyakori betegeskedés közt küzdte föl magát odáig, hogy — mikor már országszerte ismert költő volt — mint szerény falusi pap, eleinte egy nyomorult viskóban, melyet demokritosi humorral énekelt meg, legalább megélhetését biztosítva lássa s teljeshessék lelke legforróbb vágya, az, hogy családot alapíthasson. Bár háztartásában és hivatalában egyaránt tevékeny, munkás és rendszerető volt, élete végéig nem menekült soha egészen az anyagi gondoktól; és mikor fővágyát, a családalapítást elérhette, gyermekeit zsenge korukban egymás után sírba dőlni látta. Az e miatti gyógyíthatatlan sebbel szívében tovább haladva élete útján, az delelőpontjáról hirtelen alkonynak fordul: a java korában levő férfit kínos kórság lepi meg, mely éveken át tartott szenvedés mártiriumán keresztül viszi őt már ötvenegy éves korában a megváltó halál karjaiba.

Ily életfolyás valóban rokonszenvünket és érdeklődésünket kevésbé érdemlő embernél is sajnálatra indítana. Lelki életének vizsgálata azután ezt a képet — mint mondtam — még egy vonással egészíti ki, mely ugyanakkor, a mikor a fölületes szem-

lélőt fölmenteni látszik a sajnálkozástól, a mélyebben érzőt csak még nagyobb részvétre fakasztja.

E vonás az, hogy Tompának valóban nem volt hajlama, mondhatnám, nem volt talentuma a boldogságra. Lelkében fiatalkori szenvedései nyomokat hagytak hátra, melyeket semmi későbbi megelégedés nem volt többé képes eltörölni. Anyagi sorsának kínálkozó javulása, állása díszének kínálkozó emelkedése elől önkényt kitér szerénységből, tiszteletréméltó családi tekintetekből, ragaszkodásból a helyhez, melyet megszeretett és azért, mert a költőin kívül igazán semmi más becsvágyat nem ismer ; de ez az önelégültsége nem megy odáig, hogy azért, a mit jobbal fölcserélni nem akart, meg ne vádolja a sorsot és az embereket. Legjobb barátaival igaz ok nélkül meghasonlik, igazságtalan olykor — saját beismerése szerint — olyanok iránt, a kiknek hűségéről és szeretetéről meg lehetett győződve. Bár az élet irodalmunk legnagyobbjai sorából megértő és ragaszkodó barátokat adott neki, még végnapjaiban is panaszkodik, hogy senki sem fogta föl, senki sem értette meg igazán. Kétségtelen, hogy érzékeny és heves véralkata, mely

A bánatban örömet kér,
Az örömben bánatot . . .

s melyet az elharapódzó kór mind nehezebben kormányozhatóvá tett, volt főoka lelki élete viharainak s tette a rá mért sorsot rá nézve oly elviselhetetlenné.

A Tompa Mihály lelki életének problémája már magában így fölállítva, kizárni látszik azt, hogy életviszonyainak másként alakulása nála a látottól lényegesen eltérő lelki képet idézett volna elő ; valamint viszont költői egyénisége is oly szorosan függ össze azzal a lelki megalkotással, mely életében nyilvánul, hogy a kettőt egymás nélkül elképzelni alig tudjuk. Mindenekfölött pedig kizártnak látszik az, hogy Tompa a maga igazi és legfőbb költői hivatását betölthette volna, ha őt sorsa élet-körülményeire nézve talán kedvezőbb, például a mienkhez hasonló kor viszonyai közé helyezte volna.

Nála is, mint sok, nehéz megpróbáltatásokat kiállott költő-nél, életének tragikumuma egyúttal költői jelentőségének kulcsa ;

a mi szenvedéseit okozta, abból kellett mérítenie ihletét, és élete mártíriuma termette neki költői dicsőségét.

Ez tisztán áll előttünk, mihelyt költői jelentőségét elemezzük. Élete hátrahagyott művében mindenestre tiszteletreméltó helyet foglalnak el egyházi szónoklatai, gyászbeszédei, imái; de ezekben is a költő az, a kinek hatása legerősebb lelkünkre s a kinek igazi megnyilatkozásait mégis csak azokban az alkotásaiban láthatjuk, melyekben a conventióhoz és hivatali kötelességekhez nem kötött művészi szabadság szólal meg. Tisztán költői műveire nézve, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk abban, hogy a lyrikus Tompát fölébe helyezzük az epikus Tompának s hogy lyrája az ihlet legmagasabb tetőire ott hág s nemzeti költészetünk remekei közé ott emelkedik, a hol az alaphangul szolgáló mélabú és emberi vagy honfíui fájdalom mélyeibe a hit vagy a remény sugara vagy a természettel való közösség átérzésének derűje vet világot.

Így azokban az elegiaszerű lyrai ömlengéseiben, melyekben lelke a kétségbeesés poklain keresztül átküzdi magát a hithez, vagy melyekben az elszenvedett fájdalomtól fáradtan megnyugvást talál a szeretet megmaradt kincsében és a sírontúli viszontlátás reményében. A mikor a nyomasztó nagy éjben :

A levert lélek egy sötét vágyat érez :
Nem élni! nem élni!
De egy-egy csillag gyúl a felhőkben távol,
Remélni! remélni!

És utolsó verseinek nevéhez intézett ajánlásában, melyben azokra az időkre emlékezteti, a mikor együtt nézték a csillagfödött eget a bölcsőnél vagy — a sírnál . . .

Örökségül mit hagyjak én reád?!
A szent becsület minden vagyónunk ;
A drága kincs orcánk derűje volt,
De ah, immár ebben is megfogyunk!
Mégis, — panaszra nyílván ajkaink —
Ne légyünk, oh hívem! hálátlanok :
Az Istentől sok jót, áldást nyerünk,
S valánk hosszú időn át boldogok.

— — — — —

Szép emlékekkel még nem szegény a szív,
 Bár a jelen keservet nyújt talán ;
 A gyémánt a nappal magába szítt
 Fénytől világol a vak éjszakán . . .

Rajongó természetszeretete, melynek a *Virágregék* Előhangjában szinte dithyrambosi szavakat ad, különösen összeforrasztja lelkét az őszszel, melynek édesen szelid mélabúja az ő költészete alaphangjával legjobban egyezik. Az ősz szülte őt, az őszhöz vonzódik legjobban, kifogyhatatlan hangulatai festésében, még utolsó verseiben is az ősz «hű lovagjának, dalnokának» vallja magát.

De a természet életének minden jelensége költői rokonérzést ébreszt benne s szárnyakat ad képzeletének, hogy azt képpé elevenítve emberi vagy hazafiúi érzelmeinek kifejezőjévé tegye. Itt nyilvánul költői tehetségének életosztó ereje, melylyel megeleveníteni, megérteni, megszólaltatni tudja a patakot, a virágot, a fát, hegyet és mezőt, a melylyel ő személyes, mondhatni emberi érzelmeket és gondolatokat, örömeket és szenvedéseket tud kelteni a szerves és szervetlen természet jelenségeiben. Vajjon ki tudná Tompát, költői lelkének ezzel a megalkotásával egy nagyvárosi milieube beléhelyezni? És nem kell-e érthetőnek találnunk, hogy ő mindig irtózott a gondolattól: falusi otthonát elhagyni s valahányszor a fővárosban kellett időznie, menekülni vágyott onnan?

Mondtam, hogy Tompa a természeti képekben honfiúi érzelmeit is allegorizálta. Ezzel rátértem költői hatásának legdúsabb forrására: szerepére a hazafias lyra terén. Nem tudjuk, az érzelm mélységét, vagy a kifejezés erejét csodáljuk-e inkább e költeményeiben? A mint végigkíséri a nemzet nagy válságának egész folyamát: a tetszhalotti, fásult dermedést s a lassan ébredező reményt és életerőt; a mint megkönnyebbülést szerez fölajdulásával a fájdalomnak, majd bátorítja a reménykedőt, inti, dorgálja a türelmetlent vagy csüggedőt, visszahívja az elszakadni akarót: ezek a hangjai lantjának a legelső helyek egyikét biztosítják neki hazafias költészetünk nagyjai között s őt a nemzet egy nehéz, sötét korszakának hivatott dalnoka, vigasztalója, jósaként tüntetik föl.

Mikor a fölött kesereg, hogy :

... pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk! ...
— — — — —
A vén lelke örömmel eltelik,
Hogy nem kell élni már sok ideig.

Abban az időben, a mikor :

Míg elnémult ajkunkon a szó :
Fenn volt, mint a beteg-virasztó,
A vérző, mély honszerelem.

Akkor is arra inti az anyamadár képében költő-fiait :

Legyen a dal fájdalmas, merengő,
Fiaim, csak énekeljete!

És tovább :

Zengjétek meg a jövőt, ha majdan
E kopár föld újra felvirul ...
— — — — —
Mikor majd eljön az idő!

Mert, bár néha úgy érzi, hogy :

... csapodár leány a remény ;

Azért mégis bízik benne, hogy :

Ha éj van is, egyszer csak megvirad.

Majd köszönti is «a kétes homályban már feltetszett szürkületet», és ez a «közelség, ez a lehellet»:

... már mégis enged
Munkálnunk és reménylenünk.

Gyönyörködve nézi, hogy :

E lenni vágyó s veszni kész nép
Oly szép, nagy és rettenetes !

És ha úgy kellene lenni, hogy «tán mégis hiába léssen»,
akkor is : «történetünk megrendítő lesz . . . »

De győz a remény s ő «Új Simeon»-ként köszönti jöttét
annak a napnak:

Melynek fényes, csábos reménye
A rég megúnt földön maraszt,
S gátolja e sárház ledőlését . . .
Azt a napot várom, csak azt!

— — — — —
S ha feltárúl az áldozóknak
Ama szent csarnok kapuja
S megzendül a győzelmi ének:
Hallélujah! Hallélujah!
Ha tömjénem javát az oltár
Izzó tűzére hinthetem:
Elég, elég lesz! . . . vén szolgádat
Bocsásd el akkor, Istenem!

Valóban az a kor kellett Tompának, mint a hogy annak a kor-
nak kellett Tompa. Mi, a kiknek gyermek- és serdülő-korunk az
ötvenes-hatvanas évekbe esett, tudjuk csak igazán, mik voltak
nekünk az ő versei, melyek első gyermekábrándjainkat emelték
szárnyra és első, majdnem öntudatlan hazafiúi érzésünknek
adtak szavakat. Mert az a kor nemcsak a nemzeti szenvedések
és remények révén volt rokon a Tompa lelkével: a magán- és
társadalmi élet egész alakulása fogékonytette azt az időt
az olyan költészet iránt, a minő a Tompáé.

Az a hármass forrás, a melyből az ő költői érzeleinvilága
fakad: a családi és hazafiúi érzés és a természetszeretet forrása
akkor az egész magyarság lelki világának éltetője volt. El lévén
nyomva az irodalom és a sajtó, a honfiúi gondok és remények
a költői képbeszéd sejtelmes homályába menekültek; békókba
lévén verve még a társadalmi élet is, a magánélet bensőbbé és
gazdagabbá vált, annak örömei és fájdalmai a léleknek nagyobb
részét töltötték be. És a közélet hiánya okozta azt is, hogy a
falu nem nyaralóhely volt csupán, hanem állandó otthon a
magyar családoknak sokkal nagyobb részére nézve, mint most
s így a természettel sokkal bensőbb, állandóbb közösségben
éltünk, mint most.

Bármily szerencsétlen volt tehát egyébként élete folyásában
Tompai, szerencsésnek kell őt mondanunk, hogy abba a korba
született belé és annak viszonyai környezték életét. A mai

korszak talán jobban tudná jutalmazni, de nem tudná jobban megérteni.

Bár így Tompa kora és költészete egymást föltételezni látszanak, már az azóta eltelt félszázad is mutatja, hogy költőnk hatása nem múló divatnak felelt meg, hanem a magyar lélek mélyeiben gyökerezett; és bár kétségkívül vannak nagyobb és egyetemesebb hatású költőink, elmondhatjuk, hogy a míg a magyar magyarul fog érezni, meg fogja érteni és meg fogja becsülni a Tompa költészetét.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ UDVARTARTÁS JOGI TERMÉSZETE.

A címbe foglalt kérdés fejtegetését alkalmoszerűvé teszi a *Der Hofstaat des Hauses Österreich* című könyv, mely nemrég jelent meg Bernatzik és Philipovich kiadásában, a *Wiener Staatswissenschaftliche Studien* tizennegyedik kötetében.

A mű szerzője Žolger Iván, az ausztriai miniszterelnökség volt osztályfőnöke, egyetemi magántanár és jelenleg tárcza nélküli miniszter, a ki az 1867: XII. t.-cz.-ről is írt egy nagy munkát, mely alkalmat adott nekem annak idejében az 1867. évi XII. t.-cz. jogi természetéről írt és először a *Budapesti Szemlében* közzétett tanulmányom megírására. A most megjelent nagyterjedelmű könyvnek (422 lap) kézírata már a háború előtt elkészült. A béke idejében kívánta csak kiadni, de barátai tanácsára nem várt a háború végére és közzétette munkáját. Beismeri szerző, hogy az egész munkát csak azért írta, hogy megvilágítsa az Ausztria és Magyarország között létrejött 1867-iki kiegyezésnek az udvartartásra vonatkozó hatásait. Közvetlen célja tehát az, hogy feleljen arra a kérdésre, hogy az udvartartásnak minő a jogállása a dualistikus monarchiában? Van-e joga Ausztriának és Magyarországnak külön udvartartásra? Vagy jogi szempontból is az udvartartás csak egységes, illetve közös lehet?

Ezzel tehát az olvasó tisztában van a munka céljával. Azonban megjegyzem, hogy épen nincs okunk czélatossággal vádolni a szerzőt. Ő tárgyilagos érvekkel, tudományos módszerrel és teljes jogászai meggyőződéssel dolgozik. A munka megírására ösztönző kérdéssel szorosan csak munkájának tizedik fejezetében foglalkozik. A miért tehát a szerző e munkát írta, az a munkának egy hatodát teszi. Ezt nem kifogásolom, sőt ha már oly éleseszű és alaposan dolgozó jogász, mint Žolger,

meg kívánt birkózni a dualistikus udvartartás jogi természetével: akkor csak helyeslem, ha egyuttal széles jogtörténelmi alapokon építette fel munkáját. Visszaszáll az «udvartartás» frank és német alapjaihoz. A frank és német királyok udvari hivatalait ép oly kimerítően tárgyalja, mint a Habsburgok középkori udvartartását, I. Miksa császár 1496-iki és I. Ferdinánd udvari rendeleteit (1527, 1537).

Felhasznált minden még nagyon nehezen hozzáférhető régi forrást és az újabb szakirodalom termékeit is. Ez utóbbiak közül csak a következőket említem meg, melyekből több adatot merít: *Das österreichische Marschallamt im Mittelalter* (Wretsko), *Das Obersthofmarschallamt* (Strobl), *Der k. u. k. Hofdienst* (Strobl), *Beiträge zur Geschichte der kaiserlicher Hofämter* (Mencik), *Jagd und Schützen am Hof Karls VI.* (v. Mitis), *Zur Geschichte der früheren Leibgarden* (Reynert) stb.

Megérdemli nemcsak a munka, hanem az egész kérdés, hogy azzal bővebben foglalkozzunk. Megérdemli annál is inkább, mert a szakirodalom eddig behatóbban, különösen az udvartartás jogi természetének kérdését nem dolgozta fel. E munka alighanem ösztönzésre szolgál másoknak is, hogy a kérdés a legalaposabban átdolgoztassék. Csak igen rövid történeti beállítással kezdem.

A történeti fejlődés során lépten-nyomon láthatjuk, hogy az udvari szolgálati viszonyok kialakulása szoros kapcsolatban van az állam jellegének fejlődésével. Kezdetben az udvari szolgálat túlnyomóan az állami közigazgatás központja volt. Ellenben a modern állami fejlődéssel az állami igazgatási funkciók lépésről-lépésre önállóságra jutva, kiválnak az udvari szolgálat köréből. Az udvartartás jogi természetét kétségen kívül csak jogtörténeti alapon lehet fölismerni. Ezt a tételt többször ismétli szerző. Leszegezem ezt azért is, mert erre saját álláspontom megvilágításánál még vissza kell térni. Futó pillantást kell vetnünk mind I. Miksa császár, mind I. Ferdinánd udvartartási rendezésére. Miksa császár rendelete, mint ismeretes, egyik alapvető rendezés. Az udvarmester (Hofmeister) és az udvarnagy (Hofmarschall) abban az időben kormányzati ügyekkel behatóan foglalkoznak. A császár a rendeknél is bizonyos rendszert akar teremteni az udvartartás költségeinek fedezésében. Itt van a civillistának

első csirája. Az udvari állások betöltésénél a császár nincs az ország területi szempontjai által korlátozva. De a közig. hatóságot gyakorló udvari tanács tagjainak összeállításánál már ily tekintetek irányadók. Ez már kezdete az udvari és állami szolgálat mindinkább nagyobb jelentőségűvé váló szétválasztásának. De a saját titkos nagy dolgaiban (eigenen, geheimen grossen Sachen) fenntartotta magának a császár az udvari tanácsosokból összeállított titkos tanácsot. Ez a kiinduló pontja a titkos tanácsosok intézményének.

Az udvartartásnak a Miksáénál jelentőségteljesebb, sőt bizonyos tekintetben még ma is érvényes szabályait tartalmazák az I. Ferdinánd-féle rendeletek. Ferdinánd Spanyolországban nevelkedvén, a spanyol-burgundi udvartartás szabályait magával hozta. Az udvartartás négy törzsét, főkamrás, főpohárnok és főlovászmester, létesítette, melynek élén volt a főudvarmester (Grosshofmeister) és helyettese, az első udvarmester. Ide tartozott a testőrség, az udvari zenekar. Ezzel az udvarral, melynek minden tagja spanyol volt, jött 1521-ben Ferdinánd Ausztriába. Az augsburgi rendi gyűlés követelte ennek az udvari szervezetnek a megváltoztatását és a Miksa-féle rendtartáshoz való símulás hangsúlyozásával az udvari hivataloknak belföldiekkel való betöltését sürgette. Az udvartartást egyenesen német fejedelmi mintára kívánták átalakíttatni és az udvari tanács megalakítását követelték. Ez mutatja, hogy a német rendek nem voltak közömbösek az udvartartás belső berendezése iránt, sőt annak nationalisálásától sem tartózkodtak. Ennek a kívánságnak felelt meg Ferdinánd 1527-iki udvari rendelete és a tíz évvel később ehhez kiadott utasítás. A Ferdinánd-féle udvari rendtartás valóságos szolgálati pragmatika, fizetési és rangosztályok, rangsorok megállapítása. A kormányzati functiókat gyakorló udvari tanács területi szempontok figyelembevételével szerveztetett. Az udvari tanácsba cseheket, morvákat, sziléziaiakat és magyarokat is kellett kinevezni, de a kinevezés joga teljesen a császárt illette. A cancellaria is cseh és magyar titkárságokkal egészítettetett ki.

Ebben a rendtartásban meg van jelölve az udvari szolgálat szervezetének hármas célja. Egyik a fejedelmi háztartás gondozása, másik megóvása az uralkodóház tekintélyének és méltó-

ságának, a harmadik segédkezés az uralkodó kormányzati ügyeiben. Ez a segédkezés azonban már az udvari tanács collegiumaihoz tartozott és a cabinetirodához. A háztartási és udvari igazgatás, továbbá a tiszteleti szolgálat is az ismert négy udvari törzsbe van foglalva. Ezeknek élén egy fő udvari méltóság áll. Ezek közvetlenül a fejedelem alá vannak rendelve és egyenrangúak, de a főudvarmester az ellenőrzést és a főfelügyeletet gyakorolja, úgy hogy mint «primus inter pares» jelentkezik. Mindegyik udvari törzs (Stab) főnöke a törzshöz tartozók fölött a fegyelmi hatalmat gyakorolja. Ma már — mint tudjuk — egységesítve van a fegyelmi eljárás két fórummal, de mégis a fegyelmi ítélet helybenhagyása a törzs fejét illeti. A legfőbb udvari törzsek főnökei nemcsak a legmagasabb udvari hivatalnokok és legfőbb méltóságok, hanem egyúttal tanácsosai is a fejedelemnek. Ezért ebbeli minőségükben be vannak osztva az udvarnál levő kormánytanácsokba (Regierungscollegien). A legfőbb udvari méltóságokhoz vannak még különböző udvari tisztségek sorozva. Így pl. a főudvarmesterhez sorakoznak a pálczásmester (Stabelmeister), a pohárnokok, asztalnokok, konyhamester, a testőrkapitány stb., a főkamaráshoz sorakoznak a kamarások, a főlovászmesterhez a nemes ifjak (Edelknaben). Felettük a bírászkodást és rendőri hatóságot a főudvarnagy (Obersthofmarschall) gyakorolja.

A szolgálati viszony tekintetében a szorosan vett kormányhatóságok fejei, minő az udvari cancellár, az udvari tanács elnöke stb. közvetlenül a fejedelemnek vannak alárendelve. Ezek függetlenek az említett udvari méltóságoktól.

Az udvartartás személyzete I. Ferdinánd alatt aránylag szűkkörű volt. Utódjai alatt bővült, különösen I. Lipót és VI. Károly idejében. II. József szigorú fölülvizsgálat alá vette az udvartartást és szűkebbre szabta a személyzet számát. Az udvari személyzet szolgálati viszonya egészen patrimonialis jellegű volt. De azért már I. Ferdinánd alatt a házi szolgálat és a kormányzati szolgálat az udvari szolgálat két elkülönített ágaként jelentkezik. Később, de különösen a XVII. században, mindinkább szétválik és különösen a 'kormányzati' czélok oly egyéneket követeltek, kik a különféle országok jogviszonyait alaposan ismerik. Az udvari szolgálat előfeltétele volt a katolikus

vallás és a nemesség, de a kormányzati ág nál a szaktudás követelménye lépett előtérbe.

A könyv képet nyújt arról a korról, midőn a patrimonialis absolut uralom idején az országok az uralkodóház tagjai között fel voltak osztva. Ebben az időben minden uralkodó hercegnek és ágnak megvolt a maga külön udvartartása. Az uralkodók házi szabályai voltak irányadók. Az elsőszülöttségi alkotmány az uralkodóház egységét érvényesítette és miként egy az uralkodó, egy az uralkodóház, épen úgy — mondja Žolger — csak egy lehet az udvartartás is. Az uralkodóház egységét biztosította az összes országok feloszthatlan és szétválaszthatlan birtoklása. Ezen az intézményen alapszik szerző nézete szerint az ausztriai ház egységes udvartartása is. Beható fejtegetésben részesül az állam személyiségének történeti kialakulása. Ez fontos is, mert ez az igazi alapja az udvari és állami szolgálat különalakulásának.

A négy legfőbb udvari hivatal (Főudvarmesteri hivatal, Főudvarnagyi hivatal, Főkamarási hivatal, Főlovászmesteri hivatal) egész történeti fejlődése előttünk áll Žolger könyvében, és tisztán láthatjuk, miként alakult az I. Ferdinánd óta a mai napig. Az udvartartás fogalmi vizsgálásánál természetesen megkülönbözteti a belső és külső udvart, továbbá figyelmeztet arra, hogy az udvart tágabb értelemben nemcsak az udvari igazgatás és szertartásos tiszteleti szolgálat hivatalaira szokták szorítani, hanem a fejedelem kormányzati funkciójával kapcsolatban levő irodákra (cabinetiroda, katonai iroda, rendiroda), had- és szárnysegédekre, az uralkodó családi tulajdon hivatalnokaira is ki szokták terjeszteni. Ily tág értelemben az udvartartás (Hofstaat) azonban nem szerves egység és nem jogi fogalom. Mint szerves egység csakis azon hivatalok és szolgálatok összessége, melyek szervezetenként a négy legfőbb udvari hivatalban és törzsben vannak összefoglalva. A patrimonialis államban az udvartartásnak csak egy fogalma volt. Ennek jogi köre kiterjedt mindazokra, a kik a fejedelem közvetlen szolgálatában voltak. Az közömbös volt, hogy ez a szolgálat pusztán a fejedelmi háztartási szolgálat, vagy tiszteleti, vagy kormányzati ügyekkel foglalkozó állás volt-e. Ez az eredeti udvartartási fogalom módosul azonban, mint már említettem, az állam személyiségének kifejlődésével. Midőn az állam

mint személyiség kibontakozik, a fejedelem személyiségébe is Žolger felfogása szerint két elem áll elő, a magánjogi patrimonialis jogalany és a fejedelem, mint állami szerv. Ekkor már az udvari szolgálat és az állami kormányzolgálat többé nem egy és ugyanazon szolgálat. Jogilag a személylyé kialakult abszolút állam közegei és állásai (Mittel und Stellen am Hof) már nem szolgálják a fejedelmet úgy, mint patrimonialis urat, hanem úgy, mint az állam szervét és képviselőjét. Így esnek ki a patrimonialis udvartartás fogalmi köréből a kormányzati ügyeket ellátó hivatalok és szolgálatok. Ezen idő óta már csak azok a hivatalok és szolgálatok tartoznak az udvartartás körébe, a melyek a fejedelmi háztartást, a szertartásos tiszteleti szolgálatokat és az udvari ügyek közigazgatási teendőit végzik. Az úgynevezett udvari dikasteriumok csak tágabb értelemben voltak az udvartartás alkotó részeinek tekinthetők.

I.

Mindezeket ki kellett emelnem, hogy a könyv minket leginkább érdeklő részét ne csak kiszakítva tárgyaljam. Be akartam állítani a kérdést a szerző szerint megállapított történeti milieu-be, a melynek a kérdés jogi természetének elbírálásánál nem kevesebb súlyt tulajdonítok én sem, mint Žolger. Csakhogy kettőnk között az a nagy különbség, hogy ő a patrimonialis és az abszolút, illetve a német és osztrák alkotmányos monarchikus elven épült állami tanon, én pedig a szent korona tana körül kifejeződött magyar történeti alkotmány fejlődésén át nézem a kérdés lényegét.

Az udvartartás jogi természetének megvizsgálásáról szól a könyv kilencedik fejezete. Ez mintegy bevezetése a könyv céljául megjelölt azon kérdésnek, hogy a dualismusként minő hatása van az udvartartás jogi természetére. Mindenesetre valamely fogalom kellékeinek vizsgálatánál elsőrendű a célmegjelölés. Ezért megállapítja a szerző, hogy az udvartartás az uralkodóház tagjainak testi és szellemi jólétét, az uralkodócsalád fönntartását szolgálja. Ez tulajdonképpen nem egyéb, mint a fejedelem és uralkodóház háztartása. De egyúttal a másik cél az, hogy az uralkodóház tekintélyét és méltóságát emelje. Az udvartartás élete élő tanubizonysága legyen a fejedelmi és

uralkodói család kiváló helyzetének, tényezője az udvari szertartásoknak és tiszteleti szolgálatoknak, annak a fénynek, gazdagságnak és pompának, melyet az udvarnak ki kell fejteni.

Ez a két cél az udvari háztartásban elválaszthatatlan egészszé olvad. Az udvartartás az uralkodói állás ismérve (ein Kennzeichen des Herrscherstandes), tehát előjoga oly egyénnek, a ki uralkodó. De az udvartartás — mondja Žolger — teljesen független az uralkodói jogok tartalmától és terjedelmétől. Žolger, mint látjuk, teljesen elszakítja az uralkodót az államtól. A lényeg az, hogy uralkodó legyen; milyen uralkodó: alkotmányos vagy nem, mindezt Žolger közömbösnek tekinti. Kiemelem ezt azért, mert elméletének ez a tengelye. Az udvartartás oly intézmény, mely minden részében azt a célt szolgálja, hogy az uralkodóházat és annak elsőszülöttségi intézményét az uralkodói képességben fenntartsa és ennek jogát az uralkodásra tanusítsa.¹

II.

Ennek előrebocsátása után vizsgálja a szerző azt a sokat vitatott kérdést, minő jellegű az udvari szolgálat. Erre válasza az, hogy az udvari szolgálat sem magán-, sem állami szolgálat, hanem «sui generis» közszolgálat.

Az udvari szolgálat jogi természete nézete szerint világot derít és megítélési alapot nyújt az udvartartás jogi természetének megállapítására is. Az udvarnak és az alkotmányos törvényhozásoknak felfogása és gyakorlata szerint az udvari szolgálat közszolgálat. Oly közszolgálat, mely a legmagasabb magán-

¹ . . . der Hofstaat ist eine Personen, Sachen und Dienste umfassende Anstalt, welche den Zweck hat, die Erhaltung und standesgemässe Lebensführung der Mitglieder des Herrscherhauses zu sichern, die Herrscherstellung desselben zu bekunden, und dem Fürsten ein Apparat und eine Ausstattung zu sein, deren er zur Wahrung und Geltendmachung seiner und seines Hauses fürstlichen Stellung bedarf. In letzter Linie verfolgen alle Teile des Hofstaates den Zweck, das fürstliche Haus und dessen Primogenitus herrscherfähig zu erhalten und deren Recht an der Herrschaft zu dokumentieren. Hingegen fallen Interessen des Herrscherhauses und Primogenitus, die mit der Herrscherstellung in keiner Beziehung sind, ausserhalb des Hofwesens. (276., 277. lap.)

szolgáltatól is különbözik. Ezzel kapcsolatban kiterjeszkedik a szerző annak a kérdésnek a taglalására is, hogy az uralkodó, az uralkodó család és családi alapok magánhivatalnokai udvari szolgálatot teljesítenek-e vagy csak legmagasabb magánszolgálatot. Fölsorolja a közigazgatási hatóságok, az osztrák «Reichsgericht» és közigazgatási bíróság ingadozó iudicaturáját, melyek a családi alapok hivatalnokait hol magán-, hol udvari szolgálatban állóknak minősítették. Ezzel az ingadozással szemben a szerző azt állítja, hogy az udvari felfogás kivétel nélkül arra az álláspontra helyezkedik, hogy az említett alap szolgálata nem udvari szolgálat, hanem csak legmagasabb magánszolgálat és ez az alkotmányos gyakorlati felfogás is. Maga az udvari szolgálat a szerző szerint sem nem magánszolgálat, sem nem állami szolgálat, hanem patrimonialis és mint ilyen «sui generis közszolgálat». Nem lehet magánszolgálat, mert az udvari szolgálat oly intézmény, mely az uralkodói állásért van szervezve, ettől elválaszthatatlan és közpénzből tartatik fenn.¹

Nem szabad tehát azt állítani, hogy minden szolgálat, mely az uralkodó családnak van szentelve, udvari szolgálat. Udvari szolgálat csak az, melyet az udvartartás (Hofstaat) keretében, abban az intézményben látnak el, mely jogalapját az uralkodói állásban, ennek az állásnak sajátos ismervében találja és annak a célnak a szolgálatában áll, hogy megóvja a fejedelmi állást és biztosítsa azt az uralkodói képességet, a melynek fenntartása az államnak is határozott érdeke. Csak a «Dienst des Hofes» a közszolgálat, míg az uralkodó családnak tett más természetű szolgálat csak magánszolgálat.²

¹ Der Unterschied zwischen Hofdienst und Allerhöchstem Privatdienst folgt aber auch aus dem Wesen der Sache. Denn es ist klar, dass einer Institution, die wegen der Herrscherstellung besteht, mit dieser untrennbar verbunden ist und durch Beiträge aus öffentlichen Mitteln erhalten wird, eine andere Rechtsnatur zukommen muss, als Einrichtungen, die wie die Verwaltung des Privatvermögens ohne Rücksicht auf die Herrscherstellung bestehen und die das Herrscherhaus aus seinem Privatgut unterhält. Denn jene Institution dient Interessen, die zwar zunächst und unmittelbar Interessen des Herrscherhauses, zugleich aber Interessen der Gesamtheit sind. (287. lap.)

² Es ist daher nicht zutreffend zu sagen, dass jeder Dienst, der «dem Allerhöchsten Kaiserhause gewidmet ist». Ein solcher ist vielmehr nur der

Hogy az udvari szolgálat nem állami szolgálat, ebben a kérdésben — mondja szerző — sem az elméletben, sem a gyakorlatban nincs véleménykülönbség. Az udvari szolgálatban a patrimonialis rendszernek egy darabja él, mely a magán- és közjogot egyesíteni tudta. Ezért az udvari szolgálat nem állami és nem magánszolgálat. Az udvari szolgálat az uralkodóház, a «Primogenitus» és az állam között létező érdekközösségnek van szentelve. Ez a szolgálat a fejedelem patrimonialis hatalmán nyugszik és mint ilyen «sui generis közszolgálat».

Az udvari szolgálatnak ez a közszolgálati, ez a jogi természetete magyarázza meg, hogy az állami törvényhozás az udvari szolgálatban levőket az állami hivatalnokok előjogaiban és szabadságaiban (politikai választójog, adómentesség, honosság stb.) részesíti. Figyelemreméltó az is, hogy ezen törvényes rendelkezésekben az udvari szolgálat mindig mint külön szolgálati kategória van az állami, községi és országos szolgálat mellett felsorolva.

Ezen előzmények után az udvari szolgálat minősítésén át felállítja az udvartartás jellemzésére a következő tételt. Az udvartartás nem az állam, hanem az uralkodóház és Primogenitusnak a patrimonialis jogot uraló intézménye, mely közpénzből tartatik fenn. Ennek a tételnek a bizonyítására több tényt szegez le. Mindenekelőtt fölemlíti azt a tényt, hogy az udvartartás már az államnak mint személyiségnek elismerése előtt a család házi jogának és patrimoniumának intézménye volt. Az állami személyiség eszméjének kifejlődése után az addig egységes udvartartási szervezetben, mely kormányügyekkel is foglalkozott, az a változás állott be, hogy az államügyek az udvari ügyektől különváltak és ez a szétválasztási folyamat a hatásköröket biztosító módon az alkotmányos államban nyert befejezést.

[A másik tény, melyet megjelöl, az udvartartás különös

dem Kaiserhausen in dem Hofstaate, in der Hoforganisation, d. i. in jener Institution geleistete Dienst, die ihren Rechtsgrund in der Herrscherstellung hat, ein spezifisches Kennzeichen des «Herrscherstandes» ist, deren Zweck in der Wahrung der fürstlichen Stellung und der Sicherung der Herrscherfähigkeit liegt, und an deren Erhaltung auch der Staat ein rechtlich formuliertes Interesse hat. Nur der «Dienst des Hofes» ist öffentlicher Dienst, während der dem Kaiserhause schlechthin geleistete Dienst auch Privatdienst sein kann. (287., 288. lap.)

cél-meghatározása. Ezek a célok nem az állami szervezet köz-
 igazgatási céljai. Ezek inkább az uralkodóház és az elsőszülött-
 ségi intézmény közvetlen céljai. Ilyenek is csak annyiban,
 a mennyiben azok az uralkodói állásból folynak. Megállapítja
 azt a tényt is, hogy mind az állami törvényhozás, mind az udvari
 gyakorlat az udvari szolgálatot az államszolgálattól megkülön-
 böztették. Szerző kiemeli, hogy az államnak van minden
 esetre érdeke az udvartartás kitűzött céljainak érvényesülésé-
 ben. Ez az állami édekgondozás meg is nyilvánul az állam
 számos cselekvésében. (A királyi családnak különösen büntetőjogi
 védelme, anyagi hozzájárulás az udvartartáshoz, még bizonyos
 vonatkozásban a legmagasabb magánszolgálatot is az állami
 szolgálattal egyenlő elbánásban részesíti.) Az államnak ezek a
 cselekvényei természetesen állami ügyek, de az udvartartás gon-
 dozó feladatai nem azok. Ezeknek a gondozó udvari hivatalok-
 nak sikere iránt kétségtelenül az államnak erős érdeke van,
 mert az uralkodó és uralkodóház testi, lelki jólléte állami érdek
 is. Erre a megkülönböztetett két érdekre építi a két jog-
 alany elméletét, azaz: a két jogalany osztott jogának
 megfelelő érdeksolidaritást állapít meg. Ebben a jog- és
 érdekközösségben az állam és az uralkodóház úgy jelent-
 kezik, mint két szétválasztott érdekkapcsolat saját joggal,
 saját hatalommal és saját szervezeti renddel. Az a jog és hatalom,
 a mely az udvari szervezetben működik, nem az államtól kölcsön-
 zött, hanem eredeti originár hatalom. Ez oly jog és hatalom, mely
 a patrimonialis államban a fejedelem kizárólagos joga volt. Ebbe
 a jogkörbe azonban az államszemélyiség keletkezésével az osztott
 jog szabályai szerint az állam mint részes belépett. Ezért hely-
 teleníti azt a tant, mely az állam és az uralkodóház, az
 udvar és az államigazgatás, a házi hatalom és az államhatalom
 közötti viszonyt azon alapelvek szerint itéli meg, melyek azokra
 a viszonyokra vonatkoznak, melyekben az autonom önkormány-
 zati testületek az állammal szemben állanak. Helytelen pedig
 azért, mert az önkormányzati testületek önkormányzati jogaikat
 az állami hatalomra vezetik vissza, ellenben az uralkodóház
 autonómiaja saját és nem az államtól kölcsönzött jog. Itt jogok
 megosztásáról van szó és épen ezért nem lehet alárendeltségről,
 csak mellérendeltségről (*coordinatio*) beszélni. Abból a körül-

ményből, hogy a házi törvényhozás csak a házi jog ügyeire terjed és az állami törvényhozás területére nem csaphat át, nem lehet az alárendeltség viszonyát megállapítani. Nem lehet azért, mert az állami törvényhozás szintén a maga hatáskörére van utalva és nincs joga a házi törvényhozás egész területére kiterjeszkedni, a házi törvényhozást megváltoztatni vagy teljesen eltörölni. A monarcha jogállása megköveteli, hogy a mi az ő uralkodói állását, subjectiv monarchai jogait, a család becsületét, rendjét és jóllétét, tekintélyét, fegyelmét és jó hírnevét illeti, ezen a területen mint saját jogainak alanya lehessen. Az udvari igazgatás valóban a fejedelem «reservat joga», azaz olyan jog, a mely a monarcha nem mint állami szerv részére van fenntartva, hanem azt mint magánjogi jogalany gyakorolja. Az természetesen előfordulhat és elő is fordult, hogy az udvari igazgatás körébe tartozó ügyek is, az uralkodóház beleegyezésével, államosítottak. De az udvartartás autonómiájának teljes megszüntetése csak az eredeti történeti individualis jognak megsemmisítésével történhetnék. Ennél fogva, ha az állami törvényhozás az uralkodó család házi jogának területére csap át, akkor ez már egy subjectiv jognak megcsonkítása. Ehhez pedig szükséges a monarchának, mint a házi hatalom jogalanyának és képviselőjének, beleegyezése. Oly állami törvény szentesítésénél, mely az úgynevezett házi törvény anyagát öleli fel, a monarcha egyfelől mint az állam szerve, másfelől mint jogalany és az uralkodóház feje cselekszik és mint ilyen egyezik bele a jog-megszorításba. Ez tehát más természetű, mint mikor az uralkodó, csakis mint az állam szerve, az alkotmány szerint megjelölt állami érdekekről szóló törvényt szentesít. Ebből a coordinationalis elméletből önként következőnek állítja szerzőnk, hogy az állami közigazgatás felügyeleti és ellenőrzési jogot nem gyakorolhat az udvartartással szemben. Az udvari igazgatás a monarcha közvetlen és személyes vezetésével történik, és ezt az igazgatást nem fűdi a ministeri felelősség. Következéleg lehetetlen a monarchát ellenőrizni és felelősségre vonni oly intézkedésekért, melyeket az ő saját közvetlen érdekében mint háziúr tett, különösen midőn felelőtlen azért is, a mit mint állami szerv cselekszik. Itt közvetlenül mutatok rá, hogy a ministeri felelősségre

nézve a magyar országgyűlésen annak idejében Wekerle Sándor ezzel a felfogással részben ellenkező határozott nyilatkozatot tett. Természetesen a fejedelem felelőtlenségét Wekerle Sándor sém vonta kétségbe, de senki se vonhatja kétségbe. Más kérdés azonban, hogy mit kell földni a ministeri felelősségnek még az udvartartásban is. «Mi az udvartartás belső berendezéséért is — mondja Wekerle — felelősséget vállalunk, el kell vállalnunk jelesen azt a felelősséget, hogy az udvartartás belső berendezésében ne fejlődhessék ki oly szellem, mely akár alkotmányunkkal, akár nemzeti érzületünkkel megegyeztethető nem lenne.» Erre a kérdésre még visszatérek, saját álláspontom kifejtésénél. Žolger, folytatva okoskodását, kiemeli, hogy a házi hatalom azon érdekek megvalósítására szolgál, a melyek az uralkodóház, az elsőszülöttségi intézmény és az állam között létező czeleközösségben az uralkodóház és Primogenitus közvetlen érdekei, az állami hatalom ellenben azon érdekek megvalósítására szolgál, melyek az állam közvetlen érdekei. A házi hatalom tehát az uralkodóház hatalma, az állami hatalom pedig az államé. Mint két szétválasztott érdekközpont és szétválasztott rendelkező hatalom, az uralkodóház és állam két jogalanyul jelentkezik. Az állami jogrend szabja meg az állam működését. A patrimonialis házi és udvari rendtartás szabja meg, miként gyakorlandó a házi hatalom. Ezen elkülönítés ellenére az uralkodóház és állam között létező jog és czelegységi elemek mindkét hatalmat szétválaszthatatlanul összekapcsolják, miért is valamely dynastiá:ak csak addig van házjoga, míg a dynastia az állami hatalom gyakorlására hivatott, a míg a dynastiát az uralkodói állás megilleti.

Az örökletes monarchiának ezek a lényeges alaptényei döntik el az udvari igazgatás és udvartartás jogi állását. Az udvari igazgatásban az uralkodói állásban rejlő dynastikus érdekek egy része valósul meg. Ezek az érdekek nem magánérdekek, mert az uralkodói állásban gyökereznek. Oly érdekek, a melyekben a fennálló érdekközösség erejénél fogva az állam is részes és ezért ezek közérdekek. Csupán ezen érdekek igazgatása van az uralkodóháznak fenntartva. Az államnak annál kevésbbé kell ezeknek az érdekeknek igazgatását saját hatáskörébe vonni, mert normálisan az uralkodóház és az állam érdekei párhuz-

mosan futnak. Ezért mondja szerző, hogy a patrimonialis udvari rendtartás minden állami reformot túlélte. «Nicht als staatliches Organ, sondern als Rechtssubjekt, als Hausherr und pater-familias, verfügt der Fürst über seinen Hofhalt. Die Hofverwaltung ist Verwaltung kraft eigener und nicht vom Staate abgeleiteter Gewalt. Die Hofverwaltung ist nicht ein Stück der Staatsverwaltung, ist dieser nicht untergeordnet, sondern koordiniert und unterliegt keinem staatlichen Aufsichts und Kontrollrechte». (299. lap.)

III.

Arra a kérdésre nézve, hogy a dualismusként milyen hatása van az udvartartásra, természetesen azt kell mindenekelőtt elméletileg eldönteni, hogy ha egy fejedelem két vagy több állam uralkodója, az udvartartás lehet-e egységes?

Már tudjuk, hogy szerző abból az elvből indult ki, hogy az uralkodói jogok terjedelmétől és módjától egészen független az udvartartás kérdése, tehát nem lep meg a válasz sem, hogy az udvartartás csak egységes lehet. Akár szaporodnak az uralkodó országai, akár kevesbednek, ez jogilag az udvartartás szempontjából közömbös. Az udvartartás lényege hozza ezt magával, mert az udvartartás az uralkodóház és Primogenitus intézménye. A jogalanyiség pedig teljesen független a subjectiv jogok nagyobb vagy kevesebb számától vagy attól, hogy ezeknek a jogoknak egybekapcsolása tartós és jogilag szükséges vagy átmeneti, vagy esetleges.¹

Ezért az udvartartásnak országok vagy közjogi hatáskörök szerint való szétválasztása — mondja Žolger — lehetetlen. A Habsburgoknak mint az osztrák tartományok urainak, mint német császárnak és mint Csehország és Magyarország királyainak ugyanazon udvartartásuk volt. I. Ferdinánd rendtartása nem mondta, hogy az ő udvari rendtartása osztrák, cseh vagy magyar országok, hanem «der königlichen Majestät»

¹ «Der Hofstaat hat in der Herrscherstellung, in dem «Herrscherstand», d. h. darin seinen Grund, dass jemand Herrscher, Subjekt von Herrscherrechten überhaupt ist.» (301. lap.)

rendtartása. Igaz, hogy I. Ferdinánd német rendtartásnak nevezte az ő udvari rendtartását, de ennek nincs területi jelentősége. Ezzel I. Ferdinánd csak azt akarta jelezni, hogy az ő udvartartási rendje a német fejedelmi szokásokon épült fel. Az udvartartásnak a területtől és az uralkodói jogok számától való függetlensége az ok, a miért I. Ferdinánd rendtartása, a mennyiben az a szűkebb értelemben vett udvari hivatalokra vonatkozik, az ujonnan szerzett Cseh- és Magyarországra nem volt tekintettel. Az udvartartás — mondja szerző — csak egy jogi és egy gazdasági egység, akárhány állam uralkodója legyen is a monarcha.

Hogy az udvartartás nem országos intézmény, hanem az uralkodóház testületének, illetve e testület fejének intézménye, ennek bizonyítására hivatkozik Žolger az udvartartás hivatalos elnevezéseire, hol az udvari hivatalok mindig a fejedelem személyéhez kapcsolva jelöltetnek.¹

Mária Theresia férjének német császári megkoronázásáig a «Königin von Ungarn und Böhmen» címet használta, de a császári koronázás után az udvartartás, mely a császáré és a császár-királynéé is volt, a «császári, királyi» címet viselte és 1758-ban «der Kaiserlich Königlichen Apostolischen Majestät». 1885-ben április 15-én és 1889. évi október hó 17-ikén, midőn a «császári és királyi» megjelölés rendeltetett el, szintén a Felség személyével kapcsolatba hozattak az udvari méltóságok és tisztségek. Felhozza még az 1889. évi november hó 23-iki osztrák igazságügyministeri rendeletet is, melyben az igazságügyi hatóságok figyelmeztetnek, hogy az udvari méltóságokat miként címezzék.²

¹ Seit 1625 wurde der Hofstaat vor der Wahl zum römischen Könige als der «Königlichen Majestät (zu Hungern und Behaim) etc.», nach der Wahl als der «Römisch (zu Ungarn und Böhmen) königlichen Majestät etc. und nach Erlangung der Kaiserwürde als der «Kaiserlichen» oder der «Römisch kaiserlichen Majestät Hofstaat (Obersthofmeister, Obersthofmeisteramt usw.), bezeichnet. (302. lap.)

² Anstatt der Bezeichnung «k. k.» die Bezeichnung: «Seiner k. u. k. Apostolischen Majestät» führen und sich somit z. B.: «Seiner k. u. k. Apostolischen Majestät Erster Obersthofmeister, Oberstkämmerer» usw. nennen. (304. lap.)

IV.

Ezen előzmények után teszi szerzőnk beható vizsgálódás tárgyává a dualismus hatását az udvartartás szempontjából. Szerző ismeri az összes magyar közjogászok és jogtörténészek műveit. A magyar nyelvet bírva, közvetlen forrásokból merít. Mielőtt jogászai fejtegetésének vizsgálatába bocsátkoznám, megismertetem az olvasóval a hazai közjogászok, különösen a tankönyvek többségében az udvartartásról kifejtett felfogást. Általános a felfogás, hogy a királyi hatalomnak és Magyarország nemzetközi állásának kifejezése a fényes udvartartás. A magyar királyi méltóság fényének érdekében az udvartartás költségeinek biztos alapot azzal akartak teremteni, hogy a koronajavakat törvényben elidegeníthetetleneknek jelentették ki. Ebből is az következik, hogy az udvartartás kérdése nem volt soha a király magánügye, hanem a törvényhozás tárgya.

Azt a tényt minden magyar közjogi író elismeri, hogy a mohácsi vész után elkülönített magyar királyi udvartartás nem volt. Némelyik a magyar udvartartásnak a német császári udvarba való beolvadásáról szól, mások úgy állítják be a kérdést, hogy a magyar udvartartás megszűnt. Királyaink Bécsben és Prágában tartották székhelyeiket. Az ország számos törvényben: 1536: LVII., 1546: XVIII., 1548: XXII., 1550: IV., 1608: XVIII., 1681: I., 1723: VIII., 1741: VII., 1751: IX., 1792: V. fejezte ki óhaját, hogy a király az országban lakjék. A német császári és osztrák fejedelmi egységes udvartartásban a folyton betöltött, de pusztán címzetes magyar udvari méltóságok semmi udvari szolgálatot nem végeztek.

Egyedül a Mária Theresia által alapított magyar nemesi testőrség teljesített tényleges udvari szolgálatot. De ez is csak az egységes udvartartásban. Ez mégis kifejezésre juttatta a királynak magyar királyi minőségét és ennek a testőrségnek kapitánya az 1764/65. évi VI. t.-cz. szerint az ország kis zászlósa közé számíttatott. A fejedelem valóságos udvara azonban egységes intézményül maradt meg és elkülönített magyar udvartartás a mohácsi vész óta máig sincs. Az 1867: XII. t.-cz. kifejezetten nem rendelte el a magyar királyi udvarnak elvá-

lasztását a császáretől, de kimondta, hogy «közös ügynek» nem tekinti. Az 1867: XII. t.-cz. szerint a magyar országgyűlés szavazza meg a király udvartartásának költségeit és a megszavazási s kiszolgáltatási mód nem a közös költségek delegationalis stb. eljárása szerint történik. Több közjogász a megszavazási módból is azt következteti, hogy az 1867: XII. t.-cz. csak az elkülönített udvartartásra gondolt. A közjogi írók és a politikusok egy része az 1867: XII. t.-cz.-ben kifejezve látja azt, hogy a magyar királyt külön udvartartás illeti meg. A kiegyezés után a császári udvar «császári és királyi czímet» kapott. Minthogy a fejedelem egységes physikai személyében két közjogi személy, a császár és király, találkozik össze, az 1893-iki rendelet öt pontban részletezi az eseteket, a melyekben kizárólag a magyar zászlós urak teljesítik az udvari szolgálatot: 1. a koronázásnál, 2. az országgyűlés megnyitásánál és berekesztésénél, 3. a delegatiók fogadásánál, 4. a nemzeti ünnepélyeknél, 5. a magyar korona országaihoz tartozó oly egyházi és világi méltóságoknak vagy államtisztviselőknak eskü-, vagy fogadalom-tételénél, kik az esküt vagy fogadalmat a király előtt teszik le. Legújában az udvar állandó képviselőtére «Udvarnagy Magyarországon» elnevezéssel külön udvari méltóság szervezetet. Némelyek szerint ezek functiói szorosan az udvartartáshoz nem tartoznak és ezért ezt elkülönített magyar udvartartásnak tekinteni nem lehet. Mások ebben ha nem is elkülönített udvartartást látnak, hanem az egy udvartartás keretében a magyar királyság kifejezését ismerik fel. Hasonlóan magyarázzák többen az «Udvarnagy Magyarországon» czímet viselő hivatal szervezését és betöltését Magyarország részére. Mások kiemelik, hogy nem udvarnagyi, hanem inkább udvarmesteri teendőket végez és czíme sem azt fejezi ki, hogy ő a magyar király udvarnagya. Abban csaknem «communis opinio» uralkodik, hogy Magyarország a magyar udvartartásról soha nem mondott le, mert ezt a magyar souverain államélet, a magyar királyság teljessége követeli. Magyarországnak, a meddig önálló nagyhatalom volt, fényes udvartartása volt. A mohácsi vész után az elkülönített magyar udvartartás megszűnt ugyan, de ez csak tényleges és nem jogi állapot. A magyar udvartartáshoz való jog elévülhetlenül fennáll és

az 1867: XII. t.-cz. is kijelenti, hogy ez nem közös ügy. Az uralkodó személyének azonossága, a magyar közjogi írók nagy többségének tanítása szerint, nem kívánja az udvartartásnak sem egységét, sem közösségét, az udvartartás tisztán ausztriai és tisztán magyar és semmiesetre sem közös ügy. Néhányan az udvartartás egységét a király és császár egy physikai személyiségének logikai következményeül vezetik le. Az «különített udvartartás» jogszerű fennállását tanító közjogászaiknak részletes érveléseiben vannak ugyan árnyalati különbségek, de főleg a költségek külön megszavazási módját, az 1867: XII. t.-cz. indokolását, az 1904: XXXIII. t.-czikket veszik alapul. A kir. udvar szervezetével is foglalkoznak és hivatkoznak arra a számos törvényre, melyek a királynak Magyarországon való tartózkodását és e tartózkodással járó magyar udvartartást emelik ki. Megkülönböztetik a belső és külső udvart. A belső udvarhoz a királyi család tagjai és a királyi család tagjainak állandó környezete, valamint az udvari teendők végzésére szolgáló udvari hivatalok és őrségek tartoznak. A külső udvarhoz tartoznak, kik czímeik és méltóságuk alapján, mint előkelőségek, az udvarhoz számíttatnak, mint a valóságos belső titkos tanácsosok, a kamarások, asztalnokok, pálczás urak, apródok s a meghatározott lovagrendek tisztviselői, bizonyos rendjelek tulajdonosai, a csillagkeresztes hölgyek, palotahölgyek, udvarhölgyek stb.

Csaknem minden közjogi írónk kiemeli, hogy a belső udvar körén belül szervezett udvari hivatalok nem csupán a király és a királyi család magánügyeit intézik s az udvari szertartásokat vezetik, hanem a belső udvarhoz tartozók felett közhatalósági functiókat is végeznek. A belső udvar szokásjogi alapon a köztörvények alól kivett különös intézménynyé fejlődött s ezt a kivételes állását egyes törvényeink is elismerik.

A királyi család tagjai bírászkodás szempontjából is kiváltságos helyzetben vannak, de mivel az 1909. évi XVI. t.-cz. a magyar királyi főudvarnagyi bíróságot szervezte és a magyar bírói szervezetbe beillesztette, többen figyelmeztetnek arra, hogy ezt a kiváltságot az exterritorialitás jogához hasonló exemptioniával összetéveszteni nem lehet.

A főudvarnagyi bíróság hatósága kiterjed: a királyi ház

tagjaira, azokra a személyekre, a kikre eddig külön legfelsőbb intézkedések a főudvarnagyi hivatal hatóságát kiterjesztették, végre, a kik a nemzetközi jog értelmében területen-kivülséget élveznek, ha magukat a főudvarnagyi bírászkodásnak alávetik.

Már most az olvasó, ismerve főbb vonásokban a magyar közjogi írók többségének tanát, nagyobb érdekléssel kíséri figyelemmel, miként teszi Žolger beható jogász elemzés tárgyává a magyar közjogi írók és tankönyveik minden egyes indokát és miként akarja bebizonyítani, hogy elkülönített udvartartáshoz sem Ausztriának, sem Magyarországnak nincs joga, és az udvartartás jogilag is csak egységes, illetve közös érdekű lehet.

V.

Žolger elméleti álláspontját már ismerjük. Ő az udvartartást az állami szervezés keretén kívül fekvő intézménynek tekinti és ez a főtétel nézete szerint akkor is áll, ha a monarchia több állam fejedelme. Ha az örökletes monarchiában az udvartartás az állami szervezéstől és hatalomtól független, akkor, ha a fejedelem több örökletes monarchia fejedelme, udvartartására is áll az a tétel, hogy az udvartartás az állami szervezés keretén kívül áll, mert a közös fejedelemnek az udvartartáshoz való viszonya minden államban csak ugyanazon tartalommal bír.

Ezt az alapvető viszonyt, mint már fentebb láttuk, Žolger úgy állapítja meg, hogy e viszornak lényege egyfelől az uralkodóház és elsőszülöttségi intézmény, másfelől az állam között fennálló érdekközösség. Oly érdekközösség, melyet a fejedelem és a Primogenitus kizárólagos rendelkezési joga jár át, de az állam az uralkodói képesség fenntartása iránt táplált érdekeinek ad kifejezést, midőn az udvari intézményeket védelmezi és fönntartásukhoz anyagilag hozzájárul. Ez érdek az uralkodó alatt álló államok mindegyikének azonos érdeke, ennél fogva az udvartartás az államok közös érdekű viszonya (Verhältnis von gemeinsamem Interesse), a nélkül azonban, hogy közös ügy («eine gemeinsame Angelegenheit») volna. Az udvartartás berendezése és igazgatása azonban nem az állami hatalmi körhöz tartozó ügy, ennél fogva a dualistikus monarchiában sem az egyik, sem a másik, sem a kettő együtt

nem vehet igénybe rendelkező hatalmat. Žolger úgy okoskodik, hogy éppen ennek a jogelvnek a következménye az, hogy az udvartartást a kiegyezés nem nyilvánította «közös ügynek». Ha azonban az államoknak ilyen hatalmi igénye az udvartartásra nincs, akkor arra az esetre, ha a monarcha udvartartásának viszonyát az államhoz megváltoztatni kívánja, akkor kötelessége ilyen intézkedést mindkét állam alkotmányos tényezőinek egyetértésével teljesíteni, mert az udvartartás, ha nem is «közös ügy», de «közös érdekű» viszony és ezért minden intézkedés mindkét állam érdekkörébe vág. Minden egyoldalú intézkedés jog és érdeksérelem volna a másik állammal szemben, mert az intézkedés a másik állam egyoldalú mellőzését jelentené.

A mi pedig az udvartartásra vonatkozó azon gondozó tevékenységet illeti, a mely az állami igazgatás köréhez tartozik és így állami teendő : a «fennforgó közös érdekek» miatt az már Žolger szerint közös ügy. Különösen áll ez az udvartartási költségekre, mert ezek nagyságára és hozzájárulási viszonyára nézve a két államnak meg kell egyeznie. A civilista megtagadása egyenlő volna a *pragmatica sancti*óból folyó közös kötelezettségnek (1867 : XII. t.-cz. 2. és 4. §) megsértésével, mert az a másik államot is érinti. Az udvartartási költségek tehát Žolger szerint anyagi értelemben (im materiellen Sinne) közös költségek és csakis ezeknek a költségeknek alaki kezelése, megszavazása és kiszolgáltatása, nem történik a közös ügyekre nézve megállapított módon, hanem meghagyatott az a mód, mely régebben, a kiegyezés előtt is, gyakorlatban volt.

Íme itt vannak a tételek, a melyek a szerzőt, saját vallomása szerint is, a munka megírására ösztönözték. Nem lesz érdektelen rámutatni más osztrák közjogászok felfogására. Vele teljesen ellenkező álláspontot foglal el Tezner, ki a *Der Kaiser* című művében kifejti, hogy az 1867 : XII. t.-cz. 7. §-a szerint az udvartartási költségek megszavazása és kiszolgáltatása nem közös ügy, az osztrák törvényhozás minden tiltakozás nélkül, hallgatag ehhez a felfogáshoz hozzájárult és ezzel elfogadta azt is, hogy az udvartartás sem közös és az osztrák törvény sem sorolja fel azt a közös ügyek között. Tezner azt állítja, hogy az 1893-iki november 20-iki rendelet, mely szerint közjogi cselekményeknél

magyar zászlósok működnek közre, továbbá a «Hofmarschall in Ungarn» intézménye, a magyar udvarnagyi bíróság felállítása csak átmenetül szolgálnak a két kiegyezési törvénynek megfelelő állapotra. Prazak egy cseh nyelven írt munkájában (*Rakonské prciso usterni*. 1903, második kiadás. 62., 72. lap) logikailag lehetetlennek tartja, hogy különböző személyek szolgálják ki a fejedelmet «a monarchia egyik vagy másik részében». Az, hogy az udvartartási ügyek nincsenek a közös ügyek közé sorolva, az nem zárja ki, hogy lényegökben közöseknek ne tekintessenek, a mi különben a címéből is kitünik, mert hisz császári és királynak neveztetik. Ulbrich (*Öster. Staatsrecht*. 1892: XXII.) a dolog természetében rejtlőnek tartja, hogy a hol nem a két uralkodói személyiség kormányzati jogainak gyakorlásáról van szó, az uralkodó személyét körülvevő tiszteleti jogokról, tehát az udvartartásról, ez csak egy és nem többféle lehet.

El kell ismernem, hogy Žolger egyetlen tételt föl nem állít, melyet álláspontja alapján a legnagyobb gondossággal, jogászi bonczoló tehetséggel meg ne indokolna. Ő nem esik abba a hibába, melytől a mi legjelesebb közjogi íróink sem teljesen mentesek, hogy bizonyos tételeket tankönyveikben is csak állítanak, de a jogalapról vagy forrásáról hallgatnak. Szerző, mint említettem, jól ismeri a magyar közjogi írók álláspontját is. Sorban taglalja és bírálja Nagy Ernőnek, Kmetynek, Beksicsnek, Ferdinandy-nak, Timonnak, Marczalinak, gróf Apponyi Albertnek a külön magyar udvartartás jogi álláspontja mellett felsorolt érveit.

Először is megállapítja, hogy a magyar közjogi irodalomban általánosan elismerik, hogy az önálló magyar dynastia megszűnése után vége volt a magyar udvartartásnak is. De mivel a közjogi írók nagy része azt állítja, hogy a magyar udvartartás a Habsburgok udvartartásával «egyesült, együvé olvadt, összeolvadt, össze van olvasztva, egybeolvadt», annak a tételnek bizonyításával foglalkozik, hogy I. Ferdinánd és II. Lajos udvartartásának egybeolvasztása oly állítás, mely a tényekkel ellenkezik. Sem Csehország, sem Magyarország számára saját udvartartás nem tartatott. Egyáltalában az udvartartás nationalisálása semmiféleképen sem történt meg. Közbevetőleg megjegyzem, hogy némi «nationalisálás» mégis történt.

Maga a szerző említi, hogy a német rendek mennyire nehezteltek az udvartartás spanyol jellegéért és követelték a német fejedelmi udvartartást és ezzel együtt bizonyos belföldiek alkalmazását is. Kérdi közjogi íróinktól, hogy az egybeolvadás miként történt meg, vagy miben állott az összeolvadás. A nádor, a «*Judex Curie*» a tárnokmester már a XVI. század előtt régen a legfőbb magyar országos tisztviselők voltak, tehát az udvartartáshoz nem számíthatók. De a többi udvari hivatalnokok is ezen az átalakuláson már a Habsburgok előtt mentek át, sőt lényegében ez már az Anjouk korában megtörtént.

Az eredetileg udvari tisztviselőknek országos tisztviselőkké való átalakulása után az udvari szolgálat más királyi alkalmazottakra ment át. Az Anjouk alatt francia mintára szervezték az udvartartást. Róbert Károly óta (1308—1342) az udvarmester (*curie regie magister*) vagy «*Seneschallus curie*» volt az udvartartás valóságos feje. Ez alá voltak rendelve azok, kik udvari szolgálatot teljesítettek (*cubicularii* vel *camerarii regii*), a királyi gazda (*aulæ regie milites*) és az aulici regii, a kik *domestici*, *commensales*, vagy *aulæ regie familiares* név alatt szerepelnek és a nemes ifjak (*iuvenes* vel *parvali aulæ regie*). Nem volt I. Ferdinánd alatt, mondja a szerző, az udvartartásban egybeolvadás. Az udvari tanács, a *cancellaria* állásainak betöltésénél Csehországra, Magyarországra tekintettel kellett lenni és voltak is; de ezek nem voltak udvartartási szolgálatok.

Az udvari szolgálatnál, mely egyenesen «*deutscher Hofstaat*»-nak neveztetik, «az ujonnan megszerzett országokra» tekintettel nem voltak. Nem vettek át, úgy mondja szerző, a Jagellók udvarából semmi udvari hivatalt vagy intézményt, hisz ezek a királyi ház kihalása után megszűntek. Ferdinánd maga kijelenti, hogy udvartartását német fejedelmi mintára szervezte. Nem vett át II. Lajos udvarából sem semmiféle intézményt és ha udvari hivatalnokaiból átvett is valakit, ez egy új szolgálatba való felvétel volt. Ezen és még több adat alapján bizonyítani igyekszik, hogy a teljesen egységes udvartartásban semminemű összeolvadás nem történt.

Tudomásom szerint azok a magyar közjogi írók, a kik ellen szerző érvel, épen nem állítják azt, hogy magyar udvar-

tartás Ferdinánd után volt vagy hogy abban Ferdinánd a magyar jelleget intézményszerűleg akarta kidomborítani. Elismerik, hogy magyar udvartartás nem volt. Így pl. Ferdinánd azt írja: «A mohácsi vész után következő időkben, különösen I. Ferdinánd halála után, Magyarország nagyhatalmi állásának lehanyaglásával a külön magyar udvartartás is megszűnt és királyaink azóta csak mint római császárok tartottak fényes udvart. A magyar királyi udvari főtisztviselők ugyan ez után is kinevezettek, úgyszintén egyes udvari címek is adományoztattak, mint a királyi asztalnoki cím, továbbá az aransarkantyús vitézek, a magyar kamarások és a Mária Terézia által alapított Szent István-rend tagjai a magyar királyi udvarhoz tartozóknak tekintettek, de mindezek egészen a legújabb időkig a királyi udvarban semmi funkciót sem végeztek.

Kmety pedig ezt mondja: «Tudvalevőleg a magyar királyi udvar, a magyar királyi méltóságnak nevezetes, részben törvényekkel is meghatározott fényes környezete, a Habsburgok állandó trónrajutásával — I. Ferdinánd óta — tényleg nem működik, névleg is csak a folyton betöltött (de valósággal pusztán címzetes) magyar udvari méltóságok által létezett.» Ha Nagy Ernő, Kiss stb. az «összeolvadás» kifejezést használják, ezzel, gondolom, nem szervezeti összeolvasztást akartak mondani, csak jelezték, hogy a magyar udvartartás feloszlott és így a bécsi vagy prágai udvar szolgálta tényleg a magyar királyt. Egyik szerző sem állítja, hogy I. Ferdinánd magyar udvartartást szervezett. Marczalit azonban felszólítja, hogy ismertesse azokat a forrásokat és tényeket, melyekre azt a tételét alapítja, hogy a magyar udvartartás a Habsburgok trónrajutásakor nem szűnt meg, mert I. Ferdinánd neje, Anna, a magyar udvartartást a megszokott hagyományok szerint Bécsben és Prágában fenntartotta és csak halála után történt az egyesítés. Erre bizonyára meg fog felelni Marczali, azonban meg kell jegyezni, hogy ez történetileg érdekes lehet, de jogilag közömbös, mert a magyar alkotmányjog szempontjából a szent korona kiegészítő része a magyar királyi udvartartás és ezt a jogállapotot a tényleges állapot nem semmisítette meg.

A magyar közjogi írók az 1867: XII. t.-cz. 7. §-ra sűrűn hivatkoznak, olyképen, mi nyilvánvalóvá teszi a magyar

udvartartásra való jogot. Nagy Ernő azonban — mondja szerző — észrevette a tételes jogra, az 1867: XII. t.-cz. tartalmára való érvelés gyengéjét és azért általános természetű okok alapján iparkodik kifejteni, hogy az udvartartás miért nem lehet egységes intézmény és utal arra, hogy az udvartartás az uralkodó államjogi személyiségéhez is vonatkozásban áll. Egy physikai személyben két államjogi személy van. Žolger már ismertetett elmélete alapján állítja, hogy az udvartartás egysége Ő Felsége személye egységének szükségszerű következménye. Az udvartartás szolgálati szervezet, mely az uralkodói jogokkal bíró egyéniségnek mint ilyennek áll szolgálatában és csakis az uralkodói állás tényéhez van kapcsolva.

Az udvartartás sem nem kifejezése, sem nem következménye valamely meghatározott uralkodói jognak, sem nem szervezeti állami funkcióknak, hanem csak eszköze az uralkodói képesség (Herrscherfähigkeit) biztosításának, tehát a személyhez tapadó, a személytől elválaszthatlan minőségű. Az udvartartás a monarchiáé, az uralkodó jogokkal felruházott egyéné és ezért osztja annak az alanynak, is jogi természetét, a kié. Mivel pedig ez az alany «egy egység»: az udvartartásnak sem lehet más jogi természete, mint egységes. Tehát nemcsak tényleg, hanem jogilag is az udvartartás «egy egység», mert egy egyén céljait szolgálja, egy ura van, egy jogalanyt ural. És a mennyiben ez az individuuum mindkét állam részére «közös», annyiban ezen individuumnak udvartartása is közös.

Nagy Ernőnek szemére veti, hogy az udvartartás lényegét és cél-meghatározását félreismeri és tudományos következtetésekre alkalmatlannak találja azt a kiinduló pontot, hogy az embert megillető alanyi jogokat és az államszervi functiókat személyesíti. Pedig — úgy mond — világos, hogy a ki több subjectív jog birtokosa, az nem egyuttal több személy. Ha én, úgy mond, alanya vagyok több magánjognak, családi vagy közjognak, akkor csak többféle jogról, de nem több személyről lehet beszélni, mert csak egy oszthatatlan egyén gyakorolja ezeket a jogokat. A monarcha, a ki Ausztriát és Magyarországot szétválaszthatlanul és feloszthatlanul bírja, mind jogilag, mind physikailag egy személy, mert a személyiség, vagyis az egy individuumhoz tapadó jogképesség teljesen független az egyes

jogok terjedelmétől és fajától. Továbbá azzal, hogy a monarcha akarátát és cselekményét mindkét állam szervéül (Organ) rendelkezésre bocsátja, személyisége ezért nem bomlik két államjogi személylyé, mert organikus functiói akármelyik államnak állanak is szolgálatában, ezek csak egy physikai személy életnyilvánulásai. A monarcha ugyan két személy helyett cselekszik, két személyt képvisel, de ő maga nemcsak physikailag, hanem jogilag is csak egy személy marad. Fictióval dolgozik Nagy Ernő, — úgymond — mert a monarchának jogi és szervi viszonyát az államhoz elnevezi államjogi személyiségnek és ezt az államjogi személyiséget, mely a külvilághoz nem tartozó testetlen valami, miután ez csak egy viszony, egy képzet, a physikai személylyel egyenlővé teszi. Nagy Ernő nem elégszik meg azzal, hogy azt mondaná: a monarcha, mint individuum, állami functiókat és jogokat gyakorol Ausztriában és Magyarországon, hanem ehhez oly következtetéseket fűz, melyek csak akkor volnának elfogadhatók, ha a közjogi személy valóban élő, cselekvő, akaró, élvezni tudó, a physikai személytől különböző biológiai lény volna, mert csak ily föltétel mellett volna lehetséges a két államjogi személyiségnek külön-külön udvartartást követelni, a mely nem a physikai személy udvartartása volna. Az osztrák császár és a magyar király csak egy ember és az ő akarata, tette is csak egy emberé. Az államnak csak a monarcha physikai személye tehet szolgálatot, ez tud törvényt szentesíteni, ministert kinevezni, határozatokat hozni, külügyi politikát vezetni, szóval csak a physikai személy tud uralkodni. A törvények is mind a monarcha életét, testi épségét stb. védik. Emberek tehát a magyar királyok, kiknek testük van, egészségük van, születnek és meghalnak, családjuk van, férfiak vagy nők, szóval physikai személyek, szükségük van lakásra, ételre, itatra, testi épségük védelmére, jogállásuk, méltóságuk, az irántuk köteles tisztelet megóvására, és így mindazon szükségletek kielégítésének biztosítására az udvartartás szolgál. Nagy Ernő az udvartartás jogi természetét az udvartartásnak az államjogi személyiséghez való vonatkozására alapítja. Ámde az udvartartás a fejedelem életének, physikai személyének igényeit és céljait szolgáló intézmény. A mit Nagy államjogi személyiségnek mond, az tulajdonképen a ter-

mészetes személynek csak tulajdonsága. Ezek a tulajdonságok czímül szolgálnak arra, hogy annak birtokosát udvartartás vegye körül, de ezek a tulajdonságok maguk sem lehetnek az udvartartás alanyai, sem nem képesek oly szervezetet (organisatiót) jogilag szétválasztani, a mely a személynek mint individualis egységnek szolgál. Az udvartartás alanya azért nem lehet, úgymond, a királyság vagy a királyi méltóság, hanem a monarcha, a kit a királyság és méltóság megillet.

Ezen okoskodáson, melynek egyes részeinél Laband, Jellinek, Kelsen, O. Mayer irataira hivatkozik, építi fel azt a tant, hogy az udvartartás egysége a királyi Felső egységes személyének szükségszerű következménye. Az udvartartás oly szolgálati szervezet, mely az uralkodói jogokkal felruházott egyéné, mint ilyené és kizárólag az uralkodói állás tényéhez van kötve. Az udvartartás nem egy meghatározott uralkodói jognak kifejezése és következménye, sem nem állami functiók szerve, hanem kizárólag eszköze az uralkodói képességnek (Herrscherfähigkeit), tehát egy személyhez tapadó, ettől el nem választható minőségnek, a melynek minden uralkodói jogra, minden országra és minden államra ugyanazon egyenlő jelentősége van. Az udvartartás a monarcháé, mint az uralkodó jogokkal felruházott egyéné és ennél fogva osztja annak az alynak jogi természetét, a kihez tartozik és mivel ez az alany egy egység, így az udvartartásnak sem lehet jogi természete más, mint egység.

VI.

Behatóan tárgyalja az 1867: XII. t.-cz. 7. §-ának keletkezési történetét. Ismerteti az 1848-iki pozsonyi országgyűlés tárgyalásait és azt állapítja meg, hogy a pozsonyi országgyűlésen a civil-listát az «egész birodalmat» érdeklő közös költségnek és így közös természetű ügynek tekintették. Az, hogy a civil-listát minden ország a maga alkotmányos szervei útján szavazza meg, az ügyet nem fosztja meg közös természetétől. Kimutatni igyekszik, hogy Kossuth is, Deák is és az 1867-iki törvényalkotás az udvartartás közösségét elismerték.

Az 1848-iki országgyűlésen a márczius 31-iki királyi leirat

alkalmából megindult vitában Deák és Kossuth behatóan nyilatkoztak az udvartartás költségeiről és szerző ezeket a nyilatkozatokat s általában az országgyűlés felfogását úgy jellemzi, hogy Ő Felsége minden országát érdeklő közös költségek egy részének tekintették a magyar országgyűlésen felajánlott udvartartási költséget. Az 1867: XII. t.-cz. 7. §-ának szövegezésében — mondja Žolger — a pozsonyi országgyűlésnek, de különösen a Kossuth és Deák nyilatkozatainak gondolatmenete érvényesült. Deák a husvétii cikk megírása után az úgynevezett májusi programmban a második kérdésre, hogy melyek a közös ügyek, azt válaszolja, hogy a *pragmatica sanctio* erejénél fogva a monarchia minden országa egy és ugyanazon monarchának engedelmeskedik. Az első közös ügy ennél fogva a közös uralkodó udvartartása. Erre még alább visszatérek. A 15-ös bizottság tanácskozásait is ismerteti a szerző Gorove és Lónyay naplói alapján. Szerző arra a következtetésre jut, hogy az 1848-iki és az 1867-iki országgyűlés is abból indult ki, hogy közös érdekű intézmény az udvartartás. Arra a kérdésre pedig, hogy miért nem sorozta akkor az 1867: XII. t.-cz. a közös ügyek közé, azt válaszolja, hogy a «két állam közös ügye» csak állami igazgatási ügy vagy teendő lehet. Oly feltétel ez, mely az udvartartásnál hiányzik. Az udvartartás nem állami intézmény. Az 1867: XII. t.-cz. megkülönbözteti a «közös ügyet» és a közös érdekű viszonyokat. Az előbbieket oly ügyek és «agendák», melyek közös érdekből származnak és közös gondozás, közös igazgatás tárgyai. Abból a helyzetből, hogy Ausztriának és Magyarországnak egy és ugyanazon uralkodója van, közös érdekű viszony keletkezik. Ennek a közös érdekű viszonynak tartalma az, hogy a fejedelem uralkodó képessége fönntartassék. Az udvartartás költségeinek szolgáltatása (Civillista) ilyen állami természetű. Ez az állami cselekmény a közös érdek következménye, de nem maga az udvartartás, mert ez nem állami intézmény és igazgatása nem az államkormány ügye. Ezért nem lehet az udvartartás azon technikai értelemben vett közös ügy, miként azt az 1867: XII. t.-cz. használja és ezért a törvényben nem lehetett az udvartartást közös ügynek nevezni.

Az udvartartás azonban közös érdekű szervezet, de nem a két állam «közös ügye.» Az udvartartás csak abban az értelem-

ben és oly módon közös érdekű, miként közös érdekű a fejedelem személye. Miként az uralkodó a törvény szerint közös, a nélkül, hogy «közös ügy» volna, ép ily értelemben és módon közös az udvartartás a nélkül, hogy «közös ügy» volna. Ellenben minthogy az udvartartási költség (Civillista) szolgáltatása közös érdeknek állami cselekvénnyel való megvalósítása, ennél fogva ez lehet két állam közös ügye is. Dicséri szerző Deákot, hogy ő tisztán látta azt a különbséget, hogy az udvartartás udvari ügy, a költségek megszavazása és kiszolgáltatása pedig állami ügy és ezért az udvartartásról hallgat és nem sorozza a közös ügyek közé, hanem csak a költségek megszavazásáról és kiszolgáltatásáról intézkedik. Ezekből az okfejtésekből szerző annak az érvelésnek, a mely a két állam elkülönített megszavazási módjával akarta az udvartartás elkülönítési kötelezettségét megalapozni, semmi súlyt sem tulajdonít. Szerinte az udvartartási költség annyiban közös, a mennyiben a kiszolgáltatási kötelezettség közös; a kiszolgáltatás módja, annak miként kezelése azonban nem közös. Más szóval a kezelésre nézve fenntartott az a jogállapot, mely 1867-ben az ország- és tartományi gyűléseken követett gyakorlatnak megfelel. A kezelési kérdés általában nem jogi, csak czélszerűségi alapon nyugszik és a szétválasztott kezelési módból nem lehet az udvartartás kötelező szétválasztására következtetni. Az udvartartási költségeknek elkülönített megszavazása ép úgy nem zárja ki az udvartartás egységét és közösségét, mint a két állam ujoncz-jutalék megszavazása nem zárja ki a hadsereg egységét és közösségét.

Az udvartartás tehát nem közös ügy az 1867: XII. t.-cz. terminológiája szerint, de ép oly kevésse elkülönített osztrák és elkülönített magyar ügy.

Kevés súlyt akar tulajdonítani szerző Tezner, Kmety azon érvelésének, mely arra alapítja az elkülönített udvartartás jogosultságát, hogy a törvény «a magyar király udvartartásáról» beszél. Ezekkel szemben dicséri Jászit, a ki azt hozta fel, hogy ha a XII. t.-cz. az udvartartás egységét ki akarta volna zárni, akkor az udvartartással foglalkozott volna és nem a költségekkel s kizárta volna az udvartartás egységét. Az, hogy a magyar király udvartartásáról beszél a törvény: csak azt jelenti, hogy a magyar királynak van udvartartása és ennek költségeit

szavazza meg a magyar állam. De nem mondja azt a törvény, hogy ez az udvartartás nem egyúttal az ausztriai uralkodó udvartartása. Minthogy most egységes az udvartartás, tehát épen abból, hogy csak a költségekről intézkedik a törvény, azt lehet inkább következtetni, hogy az udvartartás egységén nem kívánt változtatni: megjegyzi még Jászi, ha más indokolás nincs, úgy az 1867: XII. t.-cz.-ben az elkülönített udvartartás jogára kellő alapot nem lehet találni. Polner Ödön is annak idején Marczali könyvének bírálatában megjegyezte, hogy a külön udvartartás lehet kívánság, de hogy az 1867: XII. t.-cz. parancsolná azt, hogy Budapesten önálló udvar legyen, bizonyítani nem lehet.

Beható vitát folytat Žolger Beksicscsel, ki épen az 1867: XII. t.-cz. keletkezési történetéből és szelleméből bizonyítja, hogy az udvartartás nem lehet közös. Beksics elismeri, hogy Deák azt a májusi programmban közös ügynek tekintette. Beksics szerint ez az egyetlen közjogi tévedése Deáknak, mely első conceptiójában volt, de épen azért, mert már a 15-ös bizottság sem mondta ki közös ügynek és mert elfogadta a külön megszavazási módot, nem szabad arra következtetni, hogy közös ügynek tartotta volna az 1867-iki törvényhozás az udvartartást. Žolger ellenben magasztalja Deák szövegezését, mert ebből nyilvánvaló, hogy ő az udvartartás költségeinek megszavazási módját, melyet minden állam külön teljesít, a közös érdekű udvartartástól megkülönböztette. Apponyi Albert gróf szintén az 1867: XII. t.-cz. constructiójából következteti, hogy ez csak elkülönített magyar udvartartást érthetett. Apponyi Albert gróf az 1904: XXXIII. t.-cz. tárgyalásánál így szólt: «Ez a törvényszakasz, igaz, csak az udvartartás költségeinek megállapításáról szól, de kiemeli annak indokául, hogy az udvartartás költségei közösen meg nem állapíthatók, ha a magyar királyi méltóságnak magasságát és fényét meg akarjuk óvni. Már most kérdem, hogy a magyar királynak, mint önálló közjogi souverain egyéniségnek méltóságát és fényét azzal óvjuk-e meg, ha annak költségeit külön állapítjuk meg, de a költségekből eredő udvartartás mégis közös és egészen más fejedelmi individualitást juttat kifejezésre? Azt hiszem, ebből világos, hogy midőn az 1867. évi XII. t.-cz. csak a költségeknek nem közös úton való megállá-

pításáról szól, mivel a magyar királyi méltóságnak magas fényével hozta összeköttetésbe ezt a törvényhozási intézkedést, a mely királyi méltóságnak fényét pedig nem a költségeknek miként való megszavazása érinti, hanem magának az udvartartásnak megfelelő módon való megjelenése, akkor a ratio legis folytán az 1867: XII. t.-cz.-nek 7. §-a nem célozhatott másra, nem lebeghetett más cél ez intézkedés előtt, mint az önálló magyar királyi udvartartásnak létesítése».

VII.

Semmi kétség, hogy *expressis verbis* az 1867: XII. t.-cz. nem beszél elkülönített magyar udvartartásról. De ez nem azt jelenti, mintha az elkülönített magyar udvartartásról a törvényhozás lemondott volna. Ellenkezőleg, fölöslegesnek tartotta a souverain magyar királyságtól elválaszthatatlan királyi udvartartáshoz való jogot kiemelni. Azt senki sem tagadja, nem is tagadhatja, hogy az 1867: XII. t.-cz. 7. §-ában *expressis verbis* az «elkülönített magyar udvartartás» nem fordul elő. Még azt is állítom, hogy az 1867-iki törvényhozás el is akarta kerülni, hogy az elkülönített magyar udvartartás felállíttassék. Deák, Andrassy és az akkori többség nem kívánta a kiegyezés nehézségeit még tetézni. De a 7. §-nak az a mesteri szövege, melyért Deákot Žolger is megdicséri, nem mondja sehol azt, a mit Žolger tanít, hogy jogilag lehetetlen, hogy fogalmilag van kizárva a magyar szent korona souverainitásának attribútuma, az önálló magyar udvartartás, csak azért, mert egy *physikai* személyben két uralkodó találkozik. Ellenkezőleg, iparkodik mindent fölvenni a szerkezetbe, mivel a magyar királyság souverainitási elve kidomborodjék.

Azt én is elismerem, hogy az udvartartási költségek megszavazásának módja egymagában tudományosan nem dönti el az elkülönített udvartartás jogosultságát. De azért ezt az érvet teljesen értéktelennek állítani nem lehet, mert hisz a «közös» ügyekről és a «közös érdekű» ügyekről az 1867: XII. t.-cz. intézkedett és ha itt az udvartartást «*expressis verbis*» kizárja a «közös ügyek» közül, sőt a «közös érdekű» ügyek között sem említi, akkor jelezni kívánta azt az alapelvet, hogy arról nem

akart a törvényhozás lemondani, hogy a magyar király udvartartása «in thesi» önálló magyar ügy. De hangsúlyozom, hogy ha tudományosan más érvünk nem volna az önálló magyar királyi udvartartás joga mellett, mint a megszavazási módnak a pragmatikus közös ügyek megszavazási módjától eltérő rendezés; ha más érvünk nem volna, mint az 1904: XXXIII. t.-cz. czíme; ha más érvünk nem volna, mint az udvar Magyarországon tartózkodására vonatkozó törvényhelyekből bizonyítékul érvényesített azon következtetés, hogy a magyarországi tartózkodás egyúttal az elkülönített magyar udvartartást is jelenti: ezeket elegendőknek tudományosan nem tartanám arra, hogy megalapozza az önálló magyar udvartartás jogi felépítését. Sőt el kell ismernem, hogy azokat a közjogi írókat, kik ezekre az érvekre egyoldalúlag túlságos súlyt vetve hirdették az elkülönített magyar udvartartás jogosultságát, Žolger is a jogtechnikai módszer fegyvereivel többször sikeresen bírálja. A főérv azonban a mi történelmi alkotmányunkban gyökerezik, abban, hogy a magyar szent korona souverainitásától a magyar királyi udvartartás joga elválaszthatatlan közjogi fogalom. Az már azután nem tudományos kérdés, hanem az opportunismus kérdése, hogy mikor vagy mily keretben érvényesüljön ez az elévülhetlen jog. Nem kell mindig a jog teljes tartalmát kimeríteni. Ha valaki a tulajdonjog tartalmát czélszerűtlenül gyakorolja, pl. azzal a joggal úgy él, hogy mint tulajdonos megsemmisíti a tárgyat, mely tulajdona, önmagának okoz kárt. A királynak és császárnak egy physikai személye miatt a végsőig vitt elkülönített udvartartás nem is volna czélszerű. Nem volna czélszerű, hogy a belső háztartási személyzet is az utolsó szolgálóig külön-külön személyekből álljon. A gyakorlati czélszerűség követelményeivel számoltak a kiegyezés megalkotói, számoltak az 1867-es alapon álló pártok és nem zárkóztak el azon tekintetek elől, melyeket az egy physikai személyben találkozó osztrák császár és magyar király udvartartásának czélszerűségi és gazdasági követelményei parancsoltak. De ebből nem az következik, a mit Žolger állít, hogy az önálló magyar udvartartás jogilag kizárt fogalom. Ehhez az udvartartáshoz a szent korona souverainitásának joga van, a királyi méltóságot mint a souverainitás külső személye-

sítőjét, a szent korona legfőbb szervét, ez a jog személyes tulajdonság gyanánt illeti meg.

Nézetem szerint jogilag igen érdekes és jogtechnikailag becses munkát is végzett a szerző, midőn az 1867: XII. t.-cz. 7. §-ának keletkezési és szerkesztési történetéből és az 1867. évi XII. t.-cz. szelleméből érvel azon álláspontja mellett, hogy ott az elkülönített magyar udvartartás nem követeltetett. Ezzel szemben azt kell megjegyezni, hogy ezekkel az érvekkel nem lehet kimutatni, hogy az 1867-iki törvényhozás egyuttal megakarta volna szüntetni a magyar királynak a magyar udvartartáshoz való jogát is. Nem lehet azt állítani, hogy a magyar országgyűlés is tisztán az «uralkodói állással» és nem a «magyar királylyal» akarná összekapcsolni az udvartartást. Ez az a «Herrschertheorie», mely homlokegyenest ellentétben áll a magyar államtannal. Az 1867-ik törvényhozás alkotói nem kívánták az elkülönített magyar udvartartást. De azt, hogy a magyar szent korona souverainitásának e természetes attributumát a magyar törvényhozás bármikor elejtette volna, senki bebizonyítani nem képes. Csak azért, mert az újabb törvények «*expressis verbis*» nem rendelkeznek az elkülönített magyar udvartartásról, az elkülönített magyar udvartartást jogilag is elenyészettnek tekinteni nem lehet.

Žolgernek sok irányban becses fejtegetései engem arról győztek meg, hogy a magyar állam jogtörténeti fejlődésére, a magyar szent korona közjogi tartalmára, a magyar államnak a modern államokat időben jóval megelőző közjogi kialakulására nem vetett figyelmet, midőn a tisztán patrimonialis magánjogi alapon konstruált fejedelmi hatalmi körön a német és osztrák értelmű «monarchikus elven» felépült alkotmány alapján építi fel az udvartartás jogi természetét. Ezért tagadja is, hogy az államnak joga lenne az udvartartáshoz. Egy jogi személynek, úgymond, nem lehet udvartartása és így nem lehet az államnak sem udvartartása. Legfőlebb arról lehetne beszélni, hogy az államnak joga van a fejedelme udvartartásához. Ámde, úgymond, ennek ismét az volna a feltétele, hogy a fejedelem udvartartása állami intézmény legyen. Megismétli azonban szerző mindazt, a mit már elméletében kifejtett, hogy az államot érdek köti ugyan az udvartartáshoz, de egy érdek léte még

nem elég arra, hogy subjectiv jogot is állapítson meg az állam részére.

A királyi méltóság tisztesség-joga, magyar felfogás szerint, a közjog területe. Az udvartartás tisztesség-jog, ezért az udvari szolgálat közszolgálat. Magát az udvartartási szolgálatot Žolger is közszolgálatnak nevezi. Sui generis közszolgálatnak. A magyar alkotmány történeti fejlődése azonban szintén «sui generis» fejlődés. A magyar jogfejlődés már a XIV. században az állam souverainitásának, jogi személyiségének gondolatához ért. Žolger sok érveléssel bizonyítja, hogy az udvartartás miért nem állami szolgálat, sőt azt mondja, hogy az uralkodó kizárólagos akarat-elhatározása alá tartozik az udvartartás berendezése és mégis azt állítja, mint láttuk, hogy ha az uralkodó változtatni akar a mai egységes udvartartáson, ezt csak a két állam beleegyezésével teheti. Egész theoriája szerint az államnak csak az az érdeke van az udvartartáshoz, hogy ez az uralkodói képességet fönntartsa és ez az érdek nem teszi jogalannyá. És most egyszerre jogalanyok lesznek az államok? Minden okoskodásából látszik, hogy nem vette figyelembe a magyar alkotmánytörténetet. A császár patrimonialis uralkodóból vált alkotmányos császárrá, a magyar király nem saját jogán, hanem mint a szent korona viselője részes a korona teljes hatalmában. Egy perczig se szabad azt hinni, hogy a szent korona magyar közjogi fogalma valami tudós fejéből pattant ki vagy teljesen Werbőczitől származik. Werbőczi formulázása valóban classikus, de midőn Werbőczi a Hármaskönyvben a szent koronáról beszél (1. r. 3., 4., 9., 10. cz. és II. r. 3. cz.), akkor már jórészen azt írja le, a mit a történeti alkotmány igen logikus fejlődésben létrehozott. Ez nem elmélet, ez nem «abstractio», ez a történelmi fejlődés egyik legkiválóbb gyakorlati terméke és a magyar alkotmánynak elévülhetlen büszkesége. A XIII. század óta a gyengébb királyok alatt a királyi hatalom hanyatlóban volt. A kisebb birtokú nemesség új tekintélyt keresett, mely megvédje jogait és szabadságát. Rátekintettek a szent koronára, mely Szt. István, Szt. László fejeit ékesítette. «A király személyéből a királyság erejét a koronába helyezték.»

A köztudatban mindinkább tért foglalt az a gondolat, hogy tulajdonképen a királylyá avató erő is a szent koronában

van. Ennek a felavató erőnek a forrása pedig maga a nemzet, mert a koronázás mint közjogi cselekmény csak az országgyűlésen történhetik. Kialakult az a köztudat, hogy maga a király is csak a szent korona útján jut a teljes királyi hatalomhoz és ahhoz a tekintélyhez, mely az ő személyét szentté és sérthetetlenné teszi.

Ily gondolatkörből emelkedik ki az a közfelfogás, hogy a szent korona, melyben a nemzeti és királyi hatalom nagy politikai és jogi egységbe olvad, tulajdonképen az ország területének főtulajdonosa. Így válik a szent korona a birtokjognak forrásává (*radix omnium possessionum*). A királynak csak azért van birtokadományozási joga, mert a szent koronában rejlő birtokadományozásnak és így a nemesítésnek hatalma a koronázás folytán reászállt. Ha pedig a szent koronáé az ország területének fő tulajdonjoga, akkor tulajdonképen az egész államhatalom, a törvényhozói, a kormányzati és igazgatási, a bírói hatalom a szent koronában bírja gyökerét. De mivel az ország területének egyes része a korona adománya folytán a nemesek, tehát a nemzet birtokában volt, ebből logikailag következett a gondolat, hogy akkor tulajdonképen ők is részesei a szent korona területének. Ha részesei, akkor részesei annak a hatalomnak is, mely a szent koronát az ország területének egészére megillette. Ez a felfogás mindinkább sűrűsödött és a maga teljességében a vegyesházból származott királyok korában jutott kifejlődésre. Nyugat felől a történelmi fejlődés során érezhetővé kezdett válni a hűbéri rendszer behatása Magyarországra. Már félni lehetett, hogy a magyar nemzetnél is magánjogi alapokon a patrimonialis jellegű monarchia fog kifejlődni. A patrimonialis uralkodási elvet sohasem fogadta el a magyar közszellem. Erőteljes közjogi felfogás jellemzi a magyar néplelket, mely egyenes ellentétben állott a magánjogi alapon felépített nyugati hűbéri rendszerrel. Azt nem szabad tagadnunk, hogy a hűbéri államszervezet alapelveit és intézményeit megtaláljuk ugyan nálunk is, de csak közjogi alakban. Minél inkább kerülgette a külföldről beözönlő hűbéri szerkezetű magánjogi felfogás veszélye az országot, annál nagyobb erővel bontakozik ki az a közjogi, állameszmei irányú felfogás, mely a közhatalmat a király és nemzet összefoglalásában keresi.

A vegyes házakból származott királyi családok gyakori kihalása következtében élénken érzi a nemzet ősi választói jogának fészélytelen gyakorlását. Teljes tudatára jut annak, hogy a királyi hatalom átruházás útján a nemzettől származik és így jut teljes kifejlődésre a nemzeti és királyi hatalom egybeolvadása a szent korona közjogi fogalmában. Ezért állítja Timon Ákos igen becses könyvében, hogy «az állam tulajdonképeni fogalmához és ehhez képest a valódi, az átruházott közhatalom eszméjéhez a középkori népek később is csak a római államjogi elvek behatása alapján jutottak el, holott ehhez a magyar nemzet a szent korona közjogi fogalmának kifejlődése, a szent korona személyesítése által valamennyi nyugati népnél korábban eljutott». A királynak a nemzettel való ezen összeolvadása más jelentőségű, mint a patrimonialis magánjogi, földesurias uralkodás. A magyar alkotmánytörténet is egészen más utakat tett meg, mint az ausztriai. Szerző többször hangsúlyozza, hogy az udvartartás jogállását csak a történelmi fejlődés alapján lehet megérteni. Teljesen igaz, csakhogy akkor a magyar történeti fejlődés az irányadó a magyar udvartartás jogállására nézve és nem a patrimonialis jog tehető annak központjába. Ha pedig a magyar alkotmánytörténeti fejlődést vesszük alapul, akkor a patrimonialis jog alapján felépített udvartartási elmélet lehetetlen és Magyarországra nézve a patrimonialis jogot uraló elmélettel nem lehet azt bizonyítani, hogy a külön magyar udvartartás csak azért, mert egy physikai személyben két uralkodó találkozik, jogi lehetetlenség. Ezért, ha szerzőnk álláspontja bizonyítékai közé sorozza a következő tételeket, hogy «az udvartartásban a patrimonialis rendszernek egy darabja él», az udvari szolgálat a «fejedelmi patrimonialis hatalmon nyugszik», az udvartartás a «patrimonialis jogot uraló intézmény», továbbá, hogy «az a jog és hatalom, a mi az udvari szervezetben működik, nem az államtól kölcsönzött, de eredeti originár hatalom, oly jog és hatalom, mely a patrimonialis államban a fejedelem kizárólagos joga volt», hogy a «patrimonialis udvari rendtartás minden állami reformot túlélte», továbbá az oly okoskodás, hogy az «udvartartás sem nem kifejezője, sem nem következménye valamely meghatározott uralkodó jognak»: úgy ezek a magyar földön, a magyar levegőben szét pattanó bu borékok.

A patrimonialis uralkodói hatalmi kör nem magyar közjog. A magyar közjog tengelye a szent korona. Mi nem tudjuk kikapcsolni a nemzetet, az állam köréből királyunkat.

Mi a szent koronát megszemélyesítjük és azért a korona viselőjének, mint a szent korona legfőbb szervének, eminens jogát a magyar királyi udvartartásra sérthetetlenül fenntartjuk. Ez a magyar szent korona joga. A jog gyakorlásában elismerjük a korona viselőjének eminens jogát. De ennek a jognak a gyakorlásában és bizonyos vonatkozásban, mint Wekerle hivatkozott nyilatkozata megállapítja, a korona viselőjét a ministeri felelősség teljesen fűdi.

Nálunk a király a nemzettel együtt a legfőbb állami hatalom. Az ausztriai ház trónrajutása nem tette Magyarországot ausztriai tartománynyá és nem enyészttette el a magyar király egyetlen jogát sem. Az elkülönített magyar udvartartáshoz való jogát sem. Ennek a jognak a szent koronában van gyökere. A magyar királyság és vele járó királyi méltóság, a közjogi «status quo ante» közjogi tartalmának fenntartása volt mindig a magyar közjog alapelve az ausztriai ház uralkodása alatt is. Magyarországot sohasem lehetett a magyar közjog szerint a patrimonialis országok közé sorozni és épen azért elhibázott történeti és jogi okoskodás, mely patrimonialis fejedelmek magánjogias tartományuraságán át vizsgálja a szent koronában összeforrt nemzeti és királyi hatalom egységét. A magyar szent korona fogalma zárja ki azt az okoskodást, hogy jogilag lehetetlen az önálló magyar udvartartás, csak azért, mert az uralkodó két állam uralkodója. Századokig mutattunk a patrimonialis uralommal szemben a mi igazi jogállásunkra. A fejedelmi hatalom magánjogi felfogása nem magyar közjog. Ezért az az elmélet, melyet a patrimonialis jogra támasztva állítanak fel az elkülönített magyar udvartartás ellen nálunk, tudományosan megállható bizonyítékot és meggyőző erőt sohasem fog jelenteni. Sem az 1687-iki fiági örökösödési törvény, sem a pragmatica sanctiónak nevezett 1723-iki törvény nem sorolják Magyarországot és részeit az ausztriai tartományok közé és sohasem tették az ausztriai ház patrimoniumává. A tényleges állapot, ha e jogállappal ellenkezik, nem lehet jogforrás. Nálunk jogilag a király és nemzet

között olyan szerves egység volt, melyből az állami egység korán kialakult. Külön fejedelmi hatalmi sphaera és külön rendi hatalmi sphaera, úgy hogy egyik a másik jogkörébe nem engedett beleszólást, nem a magyar rendi világ gyakorlatköre. Csak legújabbán mutatott rá Fraknoi Vilmos *A magyar országgyűlések külpolitikája* című nagybecsű értekezésében (*B. Sz.* októberi számában), hogy a külpolitikában, a békekötésben — tehát az eminens fejedelmi jogokban — a rendek a szent koronában bírt jogaikat a történelem folyamán gyakorlatilag is érvényesítették.

Ott van egy újkori példa is. Az 1867-diki törvényhozás a hadsereg vezérletének, vezényletének és belszervezetének kérdésében a királyra ruházta a döntést. Eminens felségjoggá tette. Mégis ezt a jogot is Ő Felsége csak oly módon gyakorolhatja, mint minden más felségjogot. Ezt is a ministeri felelősség fűdi. Nálunk az alkotmányon kívül álló «reservált jogokat», melyekkel szintén saját álláspontja mellett bizonyítani akar Žolger, a magyar közjog nem ismeri. Žolger, úgy látszik, nemesak a történeti fejlődésre, hanem arra sem vetett súlyt, hogy a magyar alkotmányos királyság más jellegű, mint azon alkotmányos monarchia, melyet az államtani írók német és osztrák válfajnak ismernek. A német-osztrák alkotmányok ugyanis azon gondolat körül jegezesednek, hogy az állami hatalom egyedüli birtokosa, viselője a fejedelem és az alkotmány jogilag csak az uralkodó teljhatalmának önkorlátozása. A monarcha enged át bizonyos hatásköröket és ezért kétely esetén a «præsumptio juris» mindig a monarcha hatásköre és korlátlansága mellett szól, vagyis az állam szerveinek hatásköre csak az, a mit a törvény kifejezetten rájuk ruház. Helyesen mondja Kun József egyetemi tanár (*Széljegyzetek a szent korona tanárhoz. Budapesti Szemle, 1917 okt. 7.*), hogy ez az a jogi állapot, melyet a német és osztrák irodalomban «Träger der Staatsgewalt» névvel és fogalmával jelölnek meg. A német-osztrák írók, «ha nem légüres állami metaphysikát, hanem positiv alkotmányjogot akarnak űzni, szükségképen minduntalan visszaesnek az államot a saját eredeti jogú fejedelmi uralom, illetve magántulajdon tárgyának tekintő, avagy az uralkodóval azonosító többé-kevésbé patrimonialis színezetű uralmi theoriába. Az állam jogalanyiségának, az állami souve-

rainitásnak még oly erélyes hirdetése mögött is ott lappang a földesúri, patrimonialis izű fejedelmi souverainitásnak látszólag elavult gondolata.»

A német közjogászoknak a monarchikus elvvel folytatott sisyphusi küzdelmét szemlélve, nagyon igazat kell adnunk a jeles O. Mayer amaz irónikus mondásának, hogy «die deutschen Professoren haben ohne alle Beihilfe den Staat zur juristischen Person ernannt». (*Die juristische Person und ihre Verwertbarkeit im öffentlichen Recht*, 1908. 59. l.).

A magyar rendiség szoros elkülönítése a szent korona mysteriumán, a szent korona személyesítésén megtörött. Mi azt tartjuk, hogy az udvartartás jogi természetét csak magyar alkotmányjogi történeti fejlődés és a szent korona közjogi állása alapján lehet megállapítani. Ha I. Ferdinánd óta az elkülönített magyar udvartartás nem létezik, ebből a tényből nem az következik, hogy a magyar szent korona azzal, hogy annak viselője egyúttal más állam fejedelme, el is vesztette külön magyar udvartartási jogát. A magyar szent korona souverainitása áll ellent olyan magyarázatnak, hogy ennek a souverainitásnak egyik attribútuma, a magyar udvartartás, jogilag elenyészett volna. Žolger okfejtése szerint ez a jog lehetetlen akkor, ha a király egyúttal más állam fejedelme is.

Hogy miként és mily terjedelemben gyakorolja a szent korona és ennek legfőbb szerve, a király, ezt a jogát, épen arra való tekintettel, hogy a király Ausztria császára is, az már nem tudományos közjogi, hanem politikai és czélszerűségi kérdés.

Tudományos alapon csak azt állapíthatjuk, meg, hogy a magyar alkotmányos királyság központja a szent korona, melynek jellemvonása az, hogy az állami főhatalomban király és nemzet «valóságos közösségi birtokostársi jogviszonyban, együttes jogi közösségben» olvad össze. A souverainitás alanya maga a szent korona. A magyar alkotmányos királyság, helyesen mondja már hivatkozott írónk, «nem a Montesquieu-féle «le pouvoir arrête le pouvoir» negativ gondolatában rejlő kölcsönös akadályozásra, nem is a népsouverainitás eszméjére, ép oly kevésbé az állami hatalom összességét osztatlanul a fejedelm személyébe helyező német-osztrák monarchikus elvre van

felépítve, hanem királynak és országgyűlésnek az állami főhatalomra vonatkozó együttes jogi közösségére, a két alkotmányjogi főszerz folytonos, szükségszerű, egymást kiegészítő pozitív összeműködésére».

Nem veszi-e észre Žolger, hogy mikor ő a monarchikus elvvel ellentétben levőnek állítja, hogy az udvartartásra, bármely irányban is, a ministeri felelősség kiterjeszhető legyen, ő csak a német-osztrák alkotmány-elméletet látja? Mikor pedig Wekerle ünnepélyesen kijelenti, hogy a ministeri felelősség fedi az udvartartás belső berendezését is; fedi pedig azért, hogy ott ki ne fejlődhessek oly szellem, mely akár alkotmányunkkal, akár nemzeti érzületünkkel megegyeztethető nem lenne — a magyar szent korona közjogán fölépült alkotmányunk alapján áll.

Tudományosan azonban és magyar jogtörténeti alapon a szent korona tanából kiindulva nem tekinthető a magyar királyság elvesztett jogának az önálló magyar udvartartás csak azért, mert királyunk Ausztria császára is. Az bizonyos, hogy az önálló magyar udvartartás I. Ferdinánd óta megszűnt. Nem vonom kétségbe, hogy az újabb törvények — 1867: XII., 1904: XXXIII. t.-cz. — nem követelik «expressis verbis» az elkülönített magyar udvartartást, de hogy a szent korona legfőbb szerve, a magyar király, felállíthatja az önálló magyar udvartartást, a mikor akarja és ez a jog nem merült el azért, mert a magyar király egyúttal ausztriai császár, az egyenes következménye annak, hogy a magyar szent korona souverainitása teljes épségében fennáll és jogilag fennállott a Habsburgok trónrajutásától a mai napig.

Meg kell állapítanunk azt is, hogy 1867-ben a nemzet királyával egyetértésben cselekedett, midőn az elkülönített magyar udvartartást fel nem állította, és nem tekinthető törvénysértésnek, hogy elkülönített udvartartás nincs. Az 1867-diki kiegyezés alapján álló vezető államférfaink az 1867-iki törvényt és az 1904: XXXIII. törvényt nem úgy magyarázták, mintha azok elrendelnék az elkülönített magyar udvartartást. Wekerle Sándor 1892 április 2-án a kormány nevében a következő kijelentést tette: «Constatálni kívánom, hogy sem a kormány, sem ezen oldal részéről soha senki kétségbe

nem vonta azt, hogy az udvartartás nem közös ügy, a mint, azt hiszem, az 1867: XII. t.-cz. rendelkezései értelmében — melyek ugyan nem arról szólnak, hogy az udvartartás külön legyen, hanem csak az udvartartás költségeinek külön megállapítási módozatait határozzák meg — nem is volna lehetséges azt vitatni, hogy az udvartartás közös ügy. Tehát constatálom, hogy soha senki nem is állította azt, hogy az udvartartás közös ügy. Ebből azonban még nem következik az, hogy ennek az udvartartásnak okvetlenül elkülönítettnek kell lennie. A megelőző években már többször, úgy a mult esztendőben, mint ezelőtt két esztendővel is, jeleztem a kormánynak abbeli álláspontját, hogy mi egy belső berendezésében is elkülönített udvartartást **„czélszerűnek nem tartunk.»** Ennek a nyilatkozatának folytatása az, a mit már föntebb idéztem: **«Az udvartartás belső berendezéseért is felelősséget vállalunk, el kell vállalnunk jelesen azt a felelősséget, hogy az udvartartás belső berendezésében ne fejlődhessék ki oly szellem, mely akár alkotmányunkkal, akár nemzeti érzületünkkel megegyeztethető nem lenne.»** (1892—1897. évi Országgyűlési Képviselőházi Napló 71. 72. oldal.) Tisza István pedig 1904 július hó 9-én így szól: **«Az bizonyos, hogy a jelenlegi viszonyok között úgy közgazdasági, mint politikai és pedig magyar nemzeti, és hozzáteszem, magyar nemzeti dynastikus szempontokból is, nagyon erős és nagyon hatalmas érveket lehet felhozni a külön magyar udvartartás mellett. Elismerem, hogy igen nagy hátrányokkal van egybekötve közgazdaságilag, hogy ezen jelentékeny összegnek is túlnyomóan nagyobb része nem Magyarország területén költetik el. Elismerem azt is, hogy jól esnék minden magyar embernek, ha Ő Felségét magyar udvartól környezve ünnepelhetnők az egész éven keresztül Budapesten. De a kérdés először is az, hogy fel lehet-e ezt állítani mint olyan közjogi követelményt, a melynek nem teljesítése, a melynek megtagadása sérelmet jelent? Erre nézve egyszerűen hivatkozhatom ismét arra, hogy mindazok, a kik a 67-es alapon állottak és állanak, elejétől fogva mindig úgy állították oda ezt a kérdést, hogy Ő Felsége saját udvartartását legjobb belátása szerint rendezi be és ebben a tekintetben a magyar közjog szempontjából azt a követelményt felállítani és annak megtagadását jogsérelemként állítani oda, hogy két**

egész külön udvartartás szerveztessék, egy magyar és egy osztrák, nem lehet. Közjogi szempontból igenis lehet követelni valamit, a mi meg is van, tudniillik azt, hogy valahányszor valamely közjogi actusnál a magyar király jelenik meg, ott a magyar királyt magyar udvari méltóságok és magyar közjogi méltóságok környezzék. Ez meg is követeltetik, ez meg is van. Én nem abban látom a dolgok lényegét, hogy két szolgaszemélyzet, vagy akár csak az udvari méltóságoknak is két személyzete áll-e előttünk és hogy olyankor, a mikor Ő Felsége Bécsben tartózkodik, itt Ő Felsége nélkül magára hagyatva egy egész sereg méltóság, tisztviselő és szolga járjon magyar uniformisokban, hanem a dolog lényege, szerintem, abban fekszik, hogy Budapest Ő Felségének székvárosa, ott-hona legyen, hogy ne mint vendég jelenjék meg körülünkben, de hazajőjön mihozzánk és hogy mentül többet legyen úgy Ő Felsége, mint az uralkodóház többi tagjai Magyarország fővárosában.» (1901—1906. Képviselőházi Napló 335. lap.)

Egy más helyen ismét így nyilatkozik: «Hivatkoztam Deákra és Andrássyra abból a szempontból, hogy az 1867. évi XII. t.-cz. nem rendeli el a különálló magyar udvartartás felállítását és hogy a mai állapot nem jogsérelem az 1867 : XII. t.-cz. alapján. És azt hiszem, ebben a keretben és ebben az értelemben teljes joggal hivatkozhattam, mint classikus tanukra, azon nagy államférfiakra, a kik ezt így vitték bele az életbe.» (1901—1906. Képviselőházi Napló 352. lap.)

Ezekben a nyilatkozatokban szó sincs joglemondásról, hanem igenis a czélszerűség szempontjait figyelembevevő álláspont ez, mely a két állam uralkodójának physikai személyazonosságából levonja a belső udvartartás czélszerű berendezésének követelményeit. Meg kell jegyezni minden félreértés elkerülése végett, hogy azok az intézkedések, melyek elrendelték, hogy magyar közjogi cselekvényeknél magyar udvari méltóságok környezzék a királyt, nem a belső udvartartás köréhez tartoznak. Az udvartartás mint szerves egység csak azon hivatalok és szolgálatok összessége, melyek szervezetileg az ismert négy legfőbb udvari hivatalban és törzsben vannak összefoglalva.

IV. Károly király koronázása alkalmával sem kérte a nemzet az elkülönített magyar udvartartást. Ez azonban nem joglemondást jelent, mert abban mindnyájan egyetértünk, hogy a személyesített magyar szent koronához elválaszthatatlanul van fűzve a szent korona viselőjének mint a szent korona legfőbb szervének tiszteletjoga, a magyar udvartartás. Ennek a jognak a gyakorlatánál azonban nem zárkozunk el azon czélszerűségi tekintetek elől, melyek az egy physikai személyt szolgáló udvartartás belső berendezésénél figyelembe veendőek.

A koronázó országgyűlés képviselőháza a régi országgyűlések nyomán mindenesetre ünnepélyes formában kérte volna Ő Felségét a magyarországi tartózkodásra és ezért örömmel vette jegyzőkönyvébe a következőket: «Ő Felsége a miniszerelnököt felhatalmazta, hogy az Ő nevében is megállapítsa azt a kétségbevonhatlan tényt, hogy a magyar királyi méltóság az osztrák császártól megkülönböztetett, attól önálló, azzal paritásos jelleggel bír és az Ő nevében kijelenthesse, hogy ez felel meg az Ő álláspontjának is, az Általa megállapított legmagasabb cím ezt sem nem érintheti, sem el nem homályosíthatja, továbbá: hogy Ő Felsége azokkal a kívánságokkal, a melyek magyarországi tartózkodására és a trónvárományosok, különösen pedig a közvetlen trónörökös megfelelő nevelésére vonatkoznak, egyetért, a háború végeztével az év jelentékeny részét Magyarországon szándékozik eltölteni és gondja lesz reá, hogy a trón várományosai, különösen pedig a trónörökös olyan nevelésben részesüljenek, a mely a magyar állam paritásos állásának megfelel.»

Itt is újra kifejezést nyert az a kétségbevonhatlan tény, hogy a magyar királyi méltóságnak az osztrák császártól megkülönböztetett, önálló, azaz paritásos jellege van. A dualistikus elvnek tiszteletbentartása ez. Ez a tiszteletbentartás egyértelmű a dualismus egyenjogúságának érvényesülésével. Az, a ki az egyenjogúság jogi tartalmának megvalósítására törekszik, megdönthetlen törvényes alapon, az 1867: XII. t.-cz. sziklakövén áll. Mi azonban egyenjogúságunkat épen nem adjuk fel, ha a magyar udvartartáshoz való jog gyakorlatában czélszerűségi tekintetekből nem kívánjuk, hogy az udvar belső berendezése két teljesen külön személyzetből álljon. Azt azon-

ban már sérelemnek tekintettük, ha valamely közjogi ténynél a magyar király megjelent, és őt nem magyar udvari méltóságok és magyar közjogi méltóságok környezték. Ennek a sérelemnek véget vetett az 1893-iki rendelet, s a kiegyezés óta tett és e tanulmányban fön­tebb felsorolt minden intézkedés azt a czélt kívánja megvalósítani, hogy ha a teljes külön magyar udvartartás szervezése czélszerűségi okokból mellőzendő is, az egységes udvartartás berendezésében a dualismus igényei érvényesüljenek. Egészen más kérdés azonban a jog kérdése. Ezt elhomályosítani nem engedjük, nem engedjük még oly, sok helyütt virtuositásig emelkedett jogtechnikai okoskodással sem, melyet Zolger kifejtett. Meg vagyok győződve, ha Zolger az ő mélyen járó mentalitásával a magyar jogtörténeti fejlődés szögéből elfogulatlanul tekinti a kérdést, nem fogja azt állítani, hogy «jogi lehetetlenség» az elkülönített magyar udvartartás. A miként ő azt állítja, hogy az udvartartás kérdésében a patrimonialis felfogáson nem változtatott a modern államfejlődés: mi a magyar szent korona sziklaszilárd talaján ép oly határozottsággal állíthatjuk, hogy a magyar királyság souverainitásán és ezek összes tartozékain nem változtatott sem az ausztriai ház trónrajutása, sem az 1687., sem az 1723 : I., II., III. t.-cikkek, sem az 1867 : XII. t.-cz., a souverain magyar szent koronának pedig teljességéhez tartozik, hogy Szent István koronája viselőjének, mint a szent korona «caput»-jának magyar udvartartási joga közjogilag érintetlenül maradjon. Sem jogi, de még tényleges lehetetlenségről sem lehet beszélni. A gyakorlati, a czélszerűségi okok előtt meghajlunk, de magát a jogelvet sértetlenül fenntartjuk. Egyetlen törvényhozási tényre sem mutathat senki, mely a jogelv feladását jelentené. Ellenkezőleg minden nyilatkozat, minden intézkedés a jogelv teljes érintetlenül hagyásával történt. Azt azonban el kell ismernünk, hogy ha az uralkodó két vagy több állam fejedelme, ez a fejedelmi physikai személyazonosság oly czélszerűségi követelményeket támaszt, melyek teljesítése nélkül az udvartartás belső berendezése épen a mereven végrehajtott elkülönítő rendszer mellett határozott hátrányokkal járhatna.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA.

A TOLNAI ORSZÁGGYŰLÉS KÜLÜGYI ACTIÓJA 1518-BAN.¹

I.

A souverainitás tudata, a melynél fogva az ország, a nemzet följjogosítottnak tekintette magát arra, hogy a külpolitika irányításában részt vegyen, legszembetűnőbb módon nyilatkozik a tolnai országgyűlésen, a mely ugyanis már nemcsak a király mellett, hanem a király nélkül érvényesítette befolyását a külügyekre.

Ezen országgyűlés kivételes formában hirdettetett ki és alakult meg.

Az 1518. év Szent György-napjára a király által egybehívott budai országgyűlésen a köznemesség heves kifakadásokat hallatott a kormányzatban elharapódzott visszaélések és főképen a miatt, hogy a főrendek a törvényeket végre nem hajtadják. Ezért azt követelte, hogy a jelenlevő főrendek egyenként esküvel kötelezzék magukat a most alkotandó törvények lelkiismeretes végrehajtására. Mivel pedig a válasz tagadóan hangzott, abban állapodott meg, hogy július 26-ikán Tolnán, a főrendek részvételének mellőzésével külön gyűlést tart, a mely az ország súlyos bajai orvoslásának alkalmas gyógyszereiről gondoskodni fog.

A tolnai gyűlésen, a melynek meghíúsítására a főrendek részéről kísérlet nem történt, a köznemesség vármegyei követek által képviseltette magát. Itt Werbőczy István adott a tárgyalásoknak irányt. A hatalmi és párt-érdekek mellőzésével a figyelmet a törökök részéről fenyegető veszélyre irányozta és elhárítása végett támadó hadjárat indítását javasolta. Szava visszhangra talált a gyűlésen, mely elhatározta, hogy Szent Mihály-

¹ V. ö. az ezen folyóirat októberi füzetében megjelent tanulmányt: *A magyar országgyűlések befolyása a külügyekre.*

napjára Bácsón a király és a főrendek bandériumaik élén, a köznemeselek fejenként, minden húsz jobbágy után kiállítandó egy-egy lovas kíséretében jelenjenek meg; adót is szavazott meg, de a királyi kincstárnoktól esküt követelt, hogy a befolyó jövedelmet kizárólag hadi czélokra fordítja.

A külső hatalmasságok támogatásának kieszközlése végett azt a végzést hozta, hogy a pápához, a császárhoz és a lengyel királyhoz követek menjenek,¹ a kiket a maga köréből azonnal megválasztott, anélkül, hogy előlegesen a király és a főrendek hozzájárulását kieszközölni szükségesnek vélné.

A pápához és a császárhoz Werbőczy István, Gyurkóczy Csallóvics Pál, Fancsi Imre és Tornyajai János; a lengyel királyhoz Ártándi Pál és Kenderessi Mihály választattak meg.

Ezek egyúttal azon megbízást kapták, hogy a köznemességnek a főrendekkel szemközt követett politikáját magyarázzák, az utóbbiak által netán terjesztett hamis hírek ellen igazolják és a tolnai gyűlésen az ország javára alkotott végzéseket bemutatassák.

Bizonyára egyedül álló eset ez, ebben a korban, hogy politikai testület szükségesnek látja törekvései felől az európai közvéleményt — mint ma mondanók — felvilágosítani és rokonszenvét magának biztosítani.

Ötven tagból álló küldöttség vitte a gyűlés végzéseit Budára, hol azokat, az ott egybegyűlt főrendek hozzájárulása mellett, a király megerősítette és így országgyűlési törvényekké avatta.

A külföldre menendő követek részére az utasításokat Werbőczy fogalmazta meg.²

Figyelemreméltó, hogy a megbízólevelet a nemesség

¹ A végzés (XX. cikkely) így hangzik: «Postremo, quod ad summum pontificem et serenissimos principes, cesaream maiestatem et dominum Polonie regem oratores ex nunc mittantur.» Kovachich. *Vestigia Comitatorum*. 474.

² A Lengyelországba küldött követek részére adott utasítás, (Pray: *Epistolae*. I. 202.), azoknak előterjesztése (*Acta Tomiactana*. IV. 14), a velencei követ 1518 augusztus 21-iki jelentése (Marino Sanutónál) és Lajos király 1518 szeptember 19-iki oklevele. (Kovachich: *Supplementum*. III. 420.)

egyetem» állította ki; a királytól csak ajánlólevelet kért és fogadott el.¹

Azonban a követek nem indultak el a gyűlés feloszlása után. Czélszerűnek látták a bácsi országgyűlés lefolyását bevévni.

Itt megjelent a király személyesen, az egyházi és világi főrendek nagy számától kísérve. Mindazáltal a köznemesség irányította és vezette a tárgyalásokat, biztosította újból túlsúlyát a kormánytanácsban és gyökeres reformokat fogatosított mind a pénzügyek, mind a honvédelem terén. Ennek ellenére a törökök ellen tervezett hadjárat ügyében nem történt döntő intézkedés; a török követ, a ki békeajánlattal jött, azon ürügy alatt, hogy megbízó levelében a magyar király Zsigmondnak neveztetik, érdemleges választ nem kapott, és az elhatározás akkorra halasztatott, a mikorra a pápától, a császártól és a lengyel királytól a magyar követek visszaérkeznek.

Az országgyűlés a Tolnán megválasztott követek megbízatását érintetlenül hagyta, a személyekben nem tett változást; de új megbízólevelet állított ki részökre, mely most «egész Magyarország főpapjai, bárói és nemesei» nevében szólott, míg a király most is csak ajánlólevéllel látta el a követeket, kik utasítottak, hogy nemesak a tolnai, hanem a bácsi végzeményt is mutassák be a három fejedelemnek.²

A két követség közül az, a mely Lengyelországba bocsátott, előbb indult útnak, mint a másik.

II.

Sajátszerű véletlen, hogy a budapesti egyetem könyvtára megőrizte a lengyelországi követség részére szerkesztett, Werbőczy Istvánnak, az egész actio irányítójának, saját kezével

¹ A lengyel királyhoz küldött követek részére adott utasítás határozottan megkülönbözteti a két irat természetét. «Exhibitis litteris sue maiestatis ad uam in favorem universitatis nobilium datis... productis litteris ipsorum nobilium credencialibus...»

² Ezt a követeknek a lengyel udvarnál tett előterjesztéséből tudjuk. *Acta Tomictana*. IV. 14.

írt utasítás,¹ a lengyel királyság államiratai között pedig főm-maradt a követség jelentése a fogadtatásról, melyben 1519 márczius 7-ikén Petrikow városban a királyi udvarnál részesült.

A királyi ajánlólevél és az országgyűlési megbízó-irat bemutatása után Ártándi, megemlékezve a testvéri szeretetről, melylyel Zsigmond király a magyar uralkodót kitüntette, azon terhekről szólott, melyeket az ország visel és a veszélyekről, melyek azt és az egész keresztyénséget fenyegetik. A magyar rendeknek ezen veszélyek elhárítására czélzó buzgóságát és áldozatkészségét hirdetik — úgymond — az utolsó országgyűlések végzeményei, a melyeket bemutat. Azonban az ország a szüntelenül viselt háborúk folyamán kimerülvén és a keresztyén uralkodók részéről elhagyatván, a hatalmas ellenségnek, a töröknek, ellenállani többé nem képes. A király az udvaránál levő török követtel előnyös békét köthetne, de ettől, a pápa és a császár buzdításait megszívlevélve, tartózkodott. Most már «Magyarország főpapjai, bárói és nemesei» kéri Zsigmond királyt, hogy az országot tanácsával támogassa és segítségben részesítse; különösen a legsürgősebbnek azon föladatot jelölik ki, hogy mivel a törökök Moldva meghódítására törekesznek és ezen tartomány elvesztése mind Magyar-, mind Lengyelországra nézve válságossá válnék, a vajdának az ellenállásra segítséget nyújtson.²

A válasz így hangzott :

A király az atyai szeretetnél fogva, melyet Magyarország uralkodója és a jóakarattól vezetettve, melyet Magyarország iránt táplál, eddig is mindig buzgón fölkarolta érdekeiket. Ezen szándék fogja őt a jövőben is vezérelni. A tolnai és bácsi gyűlések végzéseit tudomásul veszi, a tanácsosoknak és Magyarország nemességének a király javáról való gondoskodását dicséri, és azon nézetet vallja, hogy a végzések a király és az ország javát

¹ Ez régebben *Acta saeculi XVI.* című kéziratkötetbe (mely Werbőczy iratait tartalmazta) volt befoglalva. Újabb időben, sajnos, az együvé tartozó iratokat szétszedték és chronologiai rendben egy nagyobb gyűjteménybe osztották be. Pray közzétette (*Epistolae Procerum* I. 202), de tévesen 1526-ra helyezte. Jelentőségét e sorok írója állapította meg és egy részének hasonmását kiadta. *Werbőczy István élete.* 130.

² *Acta Tomiciana.* IV. 114.

elő fogják mozdítani. A veszélyeket, melyek a törökök részéről az országot fenyegetik, ismeri és azon reményt táplálja, hogy a pápa és a keresztyén fejedelmek nagy támadó hadjáratot fognak indítani; de mivel ezen terv egyhamar meg nem valósulhat, tanácsolja, hogy a király idegen ígéretekben nem bízva, a törökökkel fegyverszünetet kössön. Ő a maga részéről Moldvaországnak, ha megtámadtatik, fegyveres segítséget fog nyújtani és semmit sem fog elmulasztani, a mivel Magyarország és uralkodójának javát előmozdíthatja.¹

Ugyanakkor a király a magyar rendekhez magánügyben levelet intézett. Értesült, — úgymond — hogy a bácsi országgyűlés végzést alkotott, a melynek értelmében minden magyarországi egyházi javadalmas csak egy javadalmat bírhat és Estei Hippolyt herceg egri bíboros püspök a tapolczai apátságról való lemondásra hivatott föl. Utalva azon szolgálatokra, a melyeket a bíbornok Ulászló királynak tett, fölkéri a rendeket, hassanak oda uralkodójuknál és rendelkezzenek maguk is oly módon, hogy Hippolyt attól a javadalomtól el ne essék.²

III.

¶ Míg a lengyelországi követség tevékenysége a tolnai gyűlés szándékainak korlátai között folyt le, a másik követség ezen határokon túllépett.

Erre alkalmat szolgáltatott Miksa császár 1519 január 12-ikén bekövetkezett halála. Mikor híre hat nappal utóbb Budára megérkezett, itt haladék nélkül a kormánytanácsban megállapodás történt az iránt, hogy utódjává II. Lajos király megválasztása érdekében lépéseket kell tenni.³

Ezen határozat alapjául szolgált Miksa császárnak 1515 július 20-ikán kelt oklevele, a melylyel Lajost fiául fogadta, a német birodalomban trónörökösévé rendelte, kötelezvéni magát, hogy intézkedése jóváhagyását a választófejedelmeknél kieszközli.⁴

¹ Ugyanott. 16.

² Ugyanott. 18.

³ A velencei követ január 18-iki jelentése⁶ Budáról.

⁴ V. ö. *Deutsche Reichstagsakten*. I.

Már akkor lehetetlen volt föltenni, hogy mindezt komolyan veszi, hogy dynastiáját, névszerint két unokáját, Károly és Ferdinánd főhercegeket, a német császári koronától meg akarja fosztani és hogy a német választófejedelmek a német fejedelmi sarjak mellőzésével, a császári koronára sóvárgó hatalmas és dúsgazdag Ferencz francia király csábításainak ellenállva a szláv származású gyermekkirályt emelik a német birodalom trónjára.

Maga Miksa kísérletet sem tett, hogy ígérete teljesedésbe menjen,¹ sőt ellenkezőleg, azon volt, hogy még életében idősebbik unokáját római királylyá választassa meg.

Ezen tervének megnyerte a lengyel királyt, ki önhatalmúlag, 1518 július közepétájít Augsburgban, mint Lajos gyámja, a mainzi, kölni, pfalzi és brandenburgi választófejedelmekkel megállapodott abban, hogy a legközelebb kihirdetendő választógyűlésen Károly főherczegre adja szavazatát és Lajost, mihelyt nagykorúságát eléri, a választás jóváhagyására bírja.

Miksa ezen eredményt jelentékeny pénzáldozattal vásárolta meg. Százezer forint értékű váltók küldettek Magyar- és Lengyelországba megvesztegetési czelokra.² A pénz kárba vészett. Miksát, mielőtt a választógyűlést egybehívná, utólérte a halál.

Arra nézve, hogy Lajos király a császárválasztásnál milyen állást foglaljon el, kétes volt, hogy a döntés kit illet meg. Mint Csehország királya foglalt helyet a választófejedelmek sorában és gyakorolhatott szavazati jogot a választásnál; azonban Miksa, mikor a trónöröklést biztosította részére, nem egyedül Csehország uralkodóját, hanem a magyar királyt is látta benne; az okirat Miksa és Ulászló, úgyszintén Lang Máté gurki bibornok-püspök aláírása mellett még csak Bakócz Tamás eszter-

¹ Ő 1518 ápril 15-ikén azt izente a lengyel királynak, hogy Lajos megválasztásának érdekében buzgón, de eredménytelenül fáradozott (*Acta Tomiciana*. IV. 362. szám). Egy német történetíró megállapítja: «Maximilian hat nie versucht diesen Plan zu verwirklichen, wenn er dies auch später versicherte.» Egy másik azt jegyzi meg: «Eine offene Unwahrheit.» (*Reichstagsakten*. I. 4. 36.)

² Arról, hogy kik osztottak ebben az összegekben, a történeti emlékek hallgatnak.

gomi bibornok-érsekét viselte. E mellett kétségtelennek látszott, hogy az a kérdés: vajjon Lajos a császári trónra igényeit érvényesítse-e és ha ezt nem teszi, a német vagy a francia jelöltre adja szavazatát? Magyarországot szintűgy érdekelte, mint a cseh korona tartományait. E szerint «közös ügy» elintézésének esete forgott fönn.

A csehországi rendek erre az álláspontra helyezkedtek. Követeik, kik február elején Budára jöttek, a magyar kormánytanácsesal tárgyaltak¹ és abban állapodtak meg, hogy a tolnai gyűlés által a pápához küldött követek a rájuk bízott ügyek mellett Lajos trónöröklési jogának elismerése és császárrá választása érdekében is működjenek és ezen megbízatásban a velencei köztársaságnál is járjanak el.

Werbőczy az ő köznemes társaival és hetven tagból álló fényes kíséretével márczius 23-ikán Velence dogeja által a nem rég befejezett palazzo ducalé fényes termeiben ugyanazon ünnepélyességgel fogadtatott, a melyben a magyar királyok főrangú követei részesültek volt.

Előterjesztésében elmondotta, hogy Magyarország nem akar a keresztyén hatalmaktól elszakadni és kész a törökök előnyös békeajánlatait visszautasítani, de magára hagyatva ellenállani nem képes, a keresztyén hatalmak, különösen a velencei köztársaság és a pápa segítségére szorul. Továbbá közlé, hogy a magyar király, az elhunyt császár oklevele alapján, a császári trónra igényt tart és reméli, hogy őt ezen törekvéseiben a signoria támogatni fogja. Emlékeztet arra, hogy mikor tíz év előtt hatalmas szövetség létesült Velence ellen, Magyarország, melyet Dalmácia visszaszerzésével csábítottak csatlakozásra, nem ragadott fegyvert. Íme — mondá — megjött az alkalom ezen nagy szolgálat viszonzására!

Válaszában a doge biztosította a követeket, hogy a köztársaság mindenkor kész a törökök ellen segítséget nyújtani; a császárválasztásnál pedig sikert kíván a magyar királynak, azért is, hogy a birodalom erejét szintén fölhasználhassa Magyarország védelmére; mivel azonban a signoria a választófeje-

¹ Ezt Lajos királynak ápril 28-ikán a cseh rendekhez intézett leveléből tudjuk. I. m. 810.

delmekkel összeköttetésben nem áll és Németországban befolyása nincs, azt tanácsolja, hogy a pápához forduljanak.

Ezen tartalom nélküli, kitérő nyilatkozattal a magyar követek nem voltak megelégedve. Werbőczy kérdést intézett a dogéhoz: vajjon a magyar király azon esetre, ha a választófejedelmektől vagy egy részüktől megválasztatnék és vetélytársai ellen fegyver hatalmával kívánná igényeit érvényesíteni, számíthat-e a köztársaság fegyveres segítségére?

A következő választ kapta: «A magyar király megválasztatását, iránta viseltető barátságunknál fogva, őszintén óhajtjuk, így tehát megválasztatása esetén érdekében mindent meg fogunk tenni, a mi hatalmunkban van.»

Ezzel a kijelentéssel, noha az előbbinél értékesebb nem volt, beérték a magyar követek.¹

Rómában szintén csalódás várakozott rájuk. Április 15-ikén, ünnepélyes audientiájuk alkalmával, X. Leó pápa általános kifejezésekkel ígérte, hogy a magyar nemzetet a törökök elleni küzdelemben egész erejével segíteni fogja; a császárválasztás ügyében pedig nyíltan megmondotta, hogy a Miksa császártól nyert okiratot, mely a választófejedelmek jogát nem korlátozhatja, érvénytelennek tekinti. A francia-barát pápa kijelentését: «Am igyekezzék a magyar király a választófejedelmek szavazatait megszerezni, örvendeni fog, ha ez sikerül neki», inkább gúnynak, mint komoly biztatásnak vehették.²

Werbőczy azon szándékkal ment Rómába, hogy a tolnai és bácsi végzéseket nemcsak bemutatja, hanem a pápa által megerősítésüket kieszközli és ily módon a köznemesség vívmányainak az állandóság biztosítékait megszerzi.³ Nincs nyoma, hogy e szándékát megvalósította.

Az egyetlen eredmény, a melyet elért, az volt, hogy kitüntető fogadtatása a magyar köznemesség politikai állását megszilárdította, egyúttal a Lajos királyt uraló államszövetségben

¹ Werbőczy élete. 144—149. l.

² Ugyanott. 150—152. l.

³ A pápa maga közlé a velencei követtel: «Questi Oratori vien... per confirmation di certi articoli fatti in la dieta.» A velencei követ 1519 ápril 12-iki jelentése Marino Sanutónál.

a magyar nemzet hegemoniája mintegy európai elismerésben részesült.

Kétségkívül ez a cél lebegett Werbőczy szemei előtt, a mikor arra a feltűnő eljárásra határozta el magát, hogy ő, a ki a classikai latin nyelvnek mestere volt, üdvözlő beszédeit magyar nyelven mondotta el és kíséretének egyik pap-tagja által tolmácsoltatta.¹

IV.

A következő években is az országgyűléseknek gondjuk volt rá, hogy befolyásukat a külpolitikai vonatkozások terén érvényesítsék.

Nándorfehérvár eleste után, 1521 őszén az ország rendei törvényt alkottak, melyben elhatározták, hogy a király a keresztyén hatalmakhoz segélykérés végett követeket küldjön és megállapították, hogy azok magyarok legyenek, «mert más nemzetek ehhez keveset értenek»; egyúttal részletesen felsorolták a hadiszereket, a melyeknek szállítására a német birodalmi városok fölkérendők lesznek.

Mikor pedig a következő év tavaszán a német birodalmi gyűlés küldöttsége Bécsben megjelent, hogy ott a magyar táncosokkal a törökök ellen tervezett hadjárat tervét megállapítsák és az itt hozott végzések szentesítése végett birodalmi gyűlés hirdettetett; mind a birodalmi küldöttség, mind Ferdinánd főherceg nemcsak Lajos királyhoz, hanem külön a magyarországi rendekhez is felhívást intézett, hogy Nürnbergbe követeket küldjenek.²

¹ Abban a rövid kivonatban, a melyet a velencei fogadtatásról szóló jegyzőkönyvből Marino Sanuto az ő világkrónikájába fölvet, nem mondatik, hogy Werbőczy magyar nyelven beszélt, de igen is az, hogy a beszéd «per uno interprete fu esposto» és «era etiam li il suo prete interprete». A tolmács igénybevétele föltételezi azt, hogy a tolmácsolt beszéd olyan nyelven tartatott, a melyet a gyülekezet nem érthetett; ez esetben ez a nyelv nem lehetett más, mint a magyar. Ha Velenczében magyar nyelven beszélt Werbőczy, szükségképen föl kell tennünk, hogy Rómában ugyanezt az eljárást követte.

² A birodalmi küldöttségnek a magyar küldöttséghez 1522 junius 15-iki levele és a királynak a magyar követek részére 1522 szeptember 29-ikén ki-

A követek megválasztása és utasítással ellátása végett 1522 augusztus 10-ikére országgyűlés hivatott össze, a mely a követséget két főpapból, három világi főrendből és három köznemesből alakította meg. Ezek hivatva voltak ugyan együttesen képviselni a királyt és az országot, e végből az ország rendei által megállapított, Werbőczy által fogalmazott utasítást a király is magáévá tette; de megbízólevelet részükre külön állított ki a király és külön az országgyűlés, utasításuk pedig meghagyta nekik, hogy előterjesztéseikben mindig «a király és az ország» nevében szóljanak és cselekedjenek.

Az 1523-ban tartott országgyűlésre viszont Ferdinánd küldött követet, a ki a Prágában időző Lajos király udvaránál arról értesülvén, hogy ott fel kell szólalnia, az ország rendeihez szóló megbízólevelek kiállítását kérte küldőjétől.¹

Ezen az országgyűlésen a király tette föl a kérdést: vajjon a törökkel békét kelljen-e kötni, vagy háborút viselni.²

Azonban a köznemesség a helyett, hogy ez ügyben döntő határozatot hozna, a nádor ellen súlyos vádakát emelt és letételét erőszakolta ki. Az országgyűlés ezután azt a határozatot hozta, hogy a Nürnbergbe hirdetett birodalmi gyűlésre, a törökök ellen segélykérés végett, követ küldetik és a kiszemelt Dóczy Ferencz barsi főispán részére az 1522-ik évvel teljesen azonos formában állította ki a megbízólevelet,³ a melyet egyébiránt nem használt föl, mivel a birodalmi gyűlés a következő évre halasztatott el.

állított utasítása a budapesti egyetemi könyvtárban. Az országgyűlésnek augusztus 10-iki megbízóiratát kiadta Szabó. 185. l. — Ferdinánd főherceg 1522 december 2-ikán Nürnbergben tartott előadása. *Deutsche Reichstagsakten*. II. 316.

¹ Burgio András 1523 márczius 13-iki jelentése Bécsből.

² Szabó: *Magyar országgyűlések*. 61. Figyelemreméltó egy 1524 október 11-ikén kelt olasz jelentés azon helye, a hol világosan mondatik, hogy a kormánytanács a béke felé hajlik, de ezt nem kötheti meg «sensa la volontà de nobili». Ugyanott. 200.

³ Az 1523 június 12-ikén kelt, 20 függő pecséttel ellátott megbízólevél az Országos Levéltárban.

V.

Ekkor azonban a köznemesség vezéreinek külügyi politikája egészen más irányt vett. Azon törekvésben, hogy az ország belső kormányzásában és a királyi udvarban idegen befolyás ne érvényesüljön, azt a tervet karolták föl, hogy külföldi követeknek állandó tartózkodását az országban lehetetlenné teszik. Az 1524-ik év nyarán azt hirdették, hogy a szeptember 8-ikán megnyitandó országgyűlésen törvénnyel megállapíttatják, hogy «külföldi követek ne tartózkodjanak Magyarországon, azok, a kik ide küldetnek, tegyék meg előterjesztésüket és két hét letelte előtt a válaszszal bocsáttassanak el».¹

Az országgyűlésen erre nézve nem általánosságban, hanem csak a német diplomaták, Károly császár és Ferdinánd főherczeg követei tekintetében tétetett meg az indítvány, mivel ezekről azon fölfogás gyökerezett meg, hogy az ifjú királyi párra vésteljes befolyást gyakorolnak.

A főrendek, a kik ezt a javaslatot hozzájárulásukkal törvényerőre emelni tartózkodtak és elutasítani nem tartották czélszerűnek, a határozathozatal elől elmés indítvánnyal tértek ki, hogy Károly és Ferdinánd, ha állandó követeket akarnak tartani Magyarországon, engedjék meg, hogy az ő udvaruknál szintén tartózkodjanak és a tanácsülésekben vegyenek részt magyar követek; a mit a köznemesség elfogadott.²

Miután az országgyűlés végzemény alkotása nélkül osztott szét, a köznemesség a következő év tavaszán tartott országgyűlésen megújította követelését, melyet most a velencei követ kizárására is terjesztett ki, azon indokolással, hogy mivel a köztársaság a törökökkel békét kötött, követe a kém szerepét játszsza.

Ugyanis a köznemesség harcziás hangulatban volt és a törökökkel kötendő béke tárgyában tett indítványt eluta-

¹ A köznemesség kívánságait tartalmazó emlékiratban áll: «Nullum oratorem volunt habere residentem hic, sed si habet dicere aliquam legationem, dicat et infra 15 dies expediatur.» A bécsi levéltárban.

² 1524 szeptember 18. és 23-ikán kelt jelentései Budáról, a bécsi levéltárban.

sította. Mivel pedig a békekötéshez az országgyűlés hozzájárulása szükségesnek tartatott, az udvarnál az iránt jött megállapodás létre, hogy a békeügy olyan országgyűlés elé fog terjesztetni, a melyen a németiség követek által lesz képviselve, a kiket könnyebben lehet majd megnyerni.¹

A német és velencei követek kizárását a király határozottan ellenezte. A nemességet figyelmeztette veszélyes következetlenségére, melyet azzal tanusítana, ha a törökök ellen háborút tervez és elidegeníti azon hatalmasságokat, a melyek jelentékeny segítséget nyújthatnak.

Azonban ezen érvelés is hatástalan maradt. A köznemeség, míg tiszteletteljesen fogadta Campeggio bibornokot és Burgio Antal bárót, a pápa követeit, kik a török elleni háborúra lelkesítették, a német és velencei követek eltávolítására vonatkozó követelését végzéssé emelte.

A hatvani gyűlés megújította ezen határozatot, a melyet be nem várva, a német és velencei követek elhagyták az országot.²

Mikor azonban a következő év tavaszán a törököknek Magyarország ellen indítandó támadó hadjáratra tett készülétei felől tudósítások érkeztek, a magyar országgyűlés a keresztyén hatalmakkal a diplomatai összeköttetés helyreállításának szükségességét fölismerte és noha ekkor Werbőczy bukása után az udvari párt jutott uralomra, noha a király magát korlátlan hatalmú uralkodónak tekintette, ezen ügyben végzést alkotott, a mely a külpolitika irányítására jogait föntartja.³

VI. §

A mohácsi vész után az ország megoszlása, a török hódítás és az osztrák udvari befolyás elhatalmasodása, a Habsburgok jogára alatt álló nemzet lelkében az erőt és önérzetet csökken-

¹ Burgio pápai követ 1525 augusztus 30-iki jelentése.

² V. ö. e sorok írójának: *Magyarország a mohácsi vész előtt* című munkáját. (Budapest, 1884).

³ A XIV. cikkely így hangzik «Sollicitandi sunt tam sanctissimus dominus noster, quam alii principes christiani pro auxilio contra hostes mittendo.

tette, de annak tudatát, hogy képviselőit a külügyek irányítására jogok illetik meg, el nem homályosította.

Az országgyűlések érdeklődését természetesen elsősorban a török háború és béke ügye vonta magára, erről rendelkezik a törvényezikkek hosszú sorozata; de azért megvolt az ország rendeiben a törekvés, hogy elvben legalább a külügyek egész területét a maguk hatáskörébe vonják.

Így az 1553-ik évi I. törvényezik a királyt felkéri, hogy nemcsak a törökök ellen tervezett hadjárat tárgyában, hanem «az ország védelmére és fönntartására vonatkozó más ügyekben is» a magyar tanácsosokat hallgassa meg és tanácsuk szerint járjon el; a mivel az országgyűlés a saját jogait mintegy át ruházza a magyar tanácsra.

Ezen szerény kérelem mellett a tolnai és bácsi országgyűlésekre emlékeztet, hang és tartalom tekintetében, a Bocskay-fölkelés és a bécsi békekötés után megerősödött nemzetnek az 1608-ik évi országgyűlésen alkotott végzése, a melyben «határoztatott», hogy a király a törökkel kötött békét tartsa meg, «az ország tudta és beleegyezése nélkül» (sine prescitu et consensu regni) az országban és hozzátartozó részekben «semmi-féle háborút ne indítson» (ullum bellum moveat).

Ugyanazon év folyamán a koronázás után tartott országgyűlésnek alkalmá nyílt a békekötés ügyében befolyását érvényesíteni.

Erdély állami függetlensége az 1538-ik évi váradi békekötésben a magyar király által elismertetvén, Magyarországgal való összeköttetése a külügy természetét öltötte magára. Az erdélyi politikusoknak gondjuk volt rá, hogy ezen alapon a magyarországi rendek jogait nemcsak respectálják, hanem biztosítsák is. A jelzett országgyűlésen megjelentek Báthori Gábor fejedelem követei, kik azt kívánták, hogy a küldőjük és a magyar király között létesült békekötést az ország rendei is ünnepelesen erősítsék meg (solemniter confirmarent). A király ez ellen nem emelt kifogást, minélfogva az ország rendei végzeményük egyik czikkében kijelentették, hogy a megállapodásokhoz beleegyezésüket adják (conclusis... consentiunt) és azokat megerősítik (ratificant).

Mivel később, ezen békekötés sérelmére, magyar sereg Báthori

fejedelem ellen támadólag lépett föl, ez ellen az 1613-iki országgyűlés erőlyesen állást foglalt. Nem elégedett meg azzal, hogy az udvar eljárását törvénytelennek nyilvánította, hanem első ízben lépett föl azon követeléssel, hogy a magyar vért fecserlő törvénytelen hadjárat megindítója felelősségre vonassék, ellene vizsgálat indíttassék.

A király azzal mentegette eljárását, hogy minden a nádor és a magyar tanács beleegyezésével történt és felsorolta Báthori búnlajstromát, mely a vizsgálat megindítását feleslegessé teszi.¹

Az ország rendei ebbe belenyugodtak; de végzeményükben az 1608-ik évi törvényezikket, mely háború indítását az országgyűlés hozzájárulásának föltételéhez kötötte, megerősítették és elég kíméletlen formában kijelentették, hogy azt «jövőben sértetlenül meg kell tartani» (inviolabiliter observari debet). Mivel pedig ezen időtájt II. Mátyás az erdélyi fejedelemmel ismét békét kötött, követelték, hogy a szerződés a jövő országgyűlés végzeményébe beiktattassék.

Az 1681-ik évi 4-ik czikkely már nem ment el idáig, de mégis megállapította, hogy a török béke ügye és az összes magyar ügyek (omnia negotia hungarica) a magyar tanácsban tárgyaltassanak és döntessenek el (concludantur), az ilyen tárgyalások és döntések azután az ország rendeivel (cum regnicolis) mindig megfelelő módon közöltessenek.

A török háború és béke ügye, mivel az uralkodó egyéb országait és a császári jogara alatt álló német birodalmat is illette, közös ügynek volt tekinthető; ennél fogva az országgyűlések nem emeltek kifogást az ellen, hogy császári követek küldessenek a portára; de a magyar államiság érvényesítése végett kívánták, hogy külön magyar követek csatlakozzanak hozzájuk.²

Viszont az uralkodók készséggel járultak ahhoz, hogy a német birodalom fejedelmeihez és gyűléseihez az országgyűlésen választott követek járuljanak, hadisegély kérése végett.³

¹ Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyás alatt.* 124. l.

² Az 1618: XXXVII., 1630: XXXVI., 1635: XXVII., 1647: LXXIV., 1649: VII., 1655: L., 1681: IV., 1723: CIV. törvényezikkekben.

³ 1593: L., 1609: LXVIII., 1655: XVII. törvényezikkelyekben.

Jellemző eset fordult elő az 1596-ik évi országgyűlésen. A király Lengyelország királyával és rendjeivel szövetség kötése végett tárgyalásokat készülvén indítani, szükségesnek látta a magyar országgyűléstől meghatalmazást kérni, hogy Magyarország nevében köthesse meg azt. Ezen feltűnő kívánságot nem magyaríthatjuk meg másképen, mint úgy, hogy a király elismerte a magyar rendek jogát megbízottai által részt venni a tárgyalásokban, de nem szívesen látta volna ezen jog tényleges gyakorlását ésennek mellőzése végett szánta el magát a meghatalmazás kérésére.

Azonban a magyar rendek bizonyára felismerték a királyi elhatározás rúgóját és megajánlották ugyan a meghatalmazó irat kiállítását, de mégis «tanácsosnak vélték», hogy kellő fölvilágosítások megadása végett a rendek köréből követekek menjenek Lengyelországba, ki is jelöltek ezen föladatra négy főpapot és hat világi urat, a királyra bízván, hogy közülök tetszése szerint annyit küldjön, a mennyit jónak lát.¹

Csak a Rákóczi-felkelés leveretése (1711) után szűnt meg az ellenállási képességében megfogyatkozott nemzet századokon át gyakorolt jogait igénybe venni.

Magyarország külügyi souverainitása ezentúl a maga teljében Bécsből érvényesült a császár útján,² kinek nevében a külügyeket a császári cancellária intézte, míg azután az 1848-ik évi országgyűlés a magyar külügyministerium felállításával sírjuktól az ősi jogokat föltámasztotta; mintha ezen országgyűlés vezérlő szellemére, Kossuth Lajosra Werbőczy István népet hódító ékesszólása mellett tolnai és bácsi öröksége is közvetlenül átszállott volna.

FRAKNÓI VILMOS.

¹ Ezen megállapodás az 1596: LX. törvényczikkelybe iktattatott. A fönmaradt országgyűlési irományok ezen ügyről hallgatnak. *Magyar Országgyűlési Emlékek*. VIII. 246.

² Thallóczy Lajos szavai *A külügyek vezetése Svéd-Norvégországban és nálunk* című érdekes tanulmányában. *Budapesti Szemle* 1898. évfolyam. 185. és köv. ll.

ZRINYI MIKLÓS GYÁMJAI.

I.

Fraknóinak Zrinyi Miklós tanuló-éveiről írt érdekes és élvezetes cikke e helyen látott napvilágot. Irodalmunk bizonyára hálával tartozik az érdeemes szerzőnek, a miért aggkorában is fiatal lelkesedéssel és nagy fáradsággal igyekszik Zrinyi Miklós ifjúságának homályos viszonyaira világot vetni. Fraknói, mint mindig, ezúttal is becses és merőben új adatokkal gazdagítja ismeretünket. S ez adatok nemzeti életünk egyik legvonzóbb és legnemesebb alakjának, az immár nemzeti ideállá lett Zrinyi Miklósnak ifjúságára vonatkoznak. Tehát minden sora megbecsülhetetlen értékű nekünk.

Nem Fraknói az első, a ki Zrinyi Miklós ifjúságával foglalkozik. De a kik eddig erről a tárgyról írtak, megfelelő történeti adatok hiányában jobbra föltevések, következtetések és találgatások alapján elmélkedtek. Ez az eljárás aztán nagyon megbosszulta magát. Az újabban felmerült adatok világánál ugyanis az efféle elmélkedés — mint a csalóka délibáb — hirtelen semmivé lett. Fényes példa erre Széchynek Zrinyiről írt ötkötetes munkája, melynek sok részéről elmondhatjuk, hogy nem a történeti igazság, hanem a költői phantasia eredménye. Pedig a szerző mennyi lelkesedéssel, mily kimondhatatlan szorgalommal dolgozott nagy munkáján!

Messze vagyunk még attól, hogy Zrinyi Miklósnak ifjúságát hű és igaz világitásban adhatnók. Ki tudja, mi minden kerül még felszínre? Hiszen még azoknak a levelezését sem ismerjük, a kik legközelebb álltak hozzá gyermekkorában. Itt van például a derék cancellár, Semnyey István püspök, a ki első és főgyámja volt, a kit határozottan kedvelt nemcsak Zrinyi Miklós, hanem rokonsága is. Semnyey püspök ott forgolódott a Zrinyi-fiúk mellett Csáktornyan. Velük volt Bécsben. Ő volt

ügyeiknek legfőbb támogatója a királynál. Az 1632. évtől kezdve a Zrinyi-árvák javainak is ő volt a kormányzója. S ime! erről a férfiről alig ejtnek szót az újabb írók. A régiebbek pedig nevét sem említik. Már most, ha Sennyey püspököknek levelezése és iratai napvilágot látnak, gondolhatjuk, minő más világitásban látjuk majd Zrinyi ifjúságát. Bizony értéktelenné fog válni az a sok föltevés, következtetés és találgatás, a mivel egyes írók az adatok hiányát pótolják.

Aztán nem lehetetlen, hogy a többi gyámnak és Zrinyi Miklós rokonainak a levelezése is napfényre kerül. Hiszen a legtöbb családi levéltár idevágó anyagát még nem ismerjük, tehát sok meglepetésre tarthatunk még számot.

Így állván a dolog, nem tartjuk helyén valónak a hiteles történeti adatoknak föltevésekkel, találgatásokkal s más effélékkel való keverését.

Fraknoi sem kerülte ki a hibát, melybe Salamon és Széchy estek. Ő is következtet adat nélkül. Hogy Pázmány alakját minél jobban kiemelhesse, mellőzi azon rendeleteknek az ismertetését, melyeket a király a Zrinyi-fiúk ügyében Sennyey püspökhöz intézett. Megállapít olyan dolgokat, a melyek épen nem bizonyosak. Olykor figyelmen kívül hagy igen fontos adatokat, melyek már nyomtatásban is megjelentek. Egy helyütt ezt írja: «Miklós és Péter 1633-ban abbahagyták az iskola-látogatást, az év nagy részét uradalmaikon töltötték és ősszel Bécsbe költöztek».¹

Fraknoi ezen állításával szemben Zrinyi Miklósnak 1633 június hó 21-én Bécsből írt levelében ezt olvassuk: «Az tanuságban vagyunk foglaltosak, nem mulatván el őfelségeik előtt való udvarlást is, azmint érkezünk».

Zrinyi Péter ugyanezen napon, ugyancsak Bécsből írja: Az skólák rongyosak, az udvar sok nemzetségből vagyon; «alig tudok vele kalapálni».²

Zrinyi Miklósnak főlovászmesterré való kinevezését Frak-

¹ Fraknoi szerint novemberben.

² Mindkét levelet szószerint közöltem a *Budapesti Szemlében*, *Zrinyi Miklós ismeretlen levelei* című értekezésemben, melyet különben Fraknoi is ismer.

nói kellő bizonyíték nélkül Batthyány Ferencnek tulajdonítja. Fraknoi szerint Batthyány Pázmányhoz fordult. «Pázmány kész volt a terv megvalósítása érdekében befolyását mérlegbe vetni; de nem tartotta illőnek, hogy javaslattal forduljon a királyhoz. Ezért Zrinyi Miklós nevében adatott be az udvarnál a folyamodás.»

Még ha igaz volna is, hogy Batthyány Ferencz indította volna is meg a mozgalmat Zrinyi Miklós kinevezése ügyében, akkor sem Pázmányhoz, hanem Sennyey püspök-höz fordult volna; mert hiszen Sennyey püspök volt Batthyány fellebbvalója; Sennyey püspök állott a Zrinyi-árvák gyámjainak élén.

Fraknoi megemlíti, hogy Zrinyi Miklós olaszországi útjából visszajövet Nagyszombatba is ellátogatott s itt Pázmány Péterrel is találkozott. Mit beszélhettek egymás közt, azt senki sem jegyezte föl, mégis Fraknoi szép szavakkal adja elő, mint nyugtatta meg Zrinyi Miklós az érseket a felől, «hogy vallásos érzésében megszilárdulva és műveltségben gyarapodva, de sem nemzete szeretetében, sem dynastikus hűségében meg nem fogyatkozva fog a közélet terére lépni.» «Megbeszéléseik eredményének tekinthetjük azon elhatározást — írja Fraknoi — hogy tanulmányait az egyetemen nem folytatja, az udvarnál nem keres állást, hanem fegyverrel kezében, a törökök elleni harcban fog hazájának szolgálni.»

A török ellen való harcot akkor Pázmány nem is ajánlhatta neki, mert hiszen békesség volt s a király a legszigorúbb rendeletekkel tiltá a harcot.

Fraknoi be akarja bizonyítani Pázmány gyámságát. Azonban az, hogy Pázmány törődött a Zrinyi-fiúkkal és atyai jóindulattal viseltetett irántuk, még nem bizonyíték. Hiszen Pázmány gyámság nélkül is bármit megtehetett az árvák érdekében. A rendelkezésünkre álló hivatalos iratok és a gyámok közös nyilatkozatai mit sem tudnak Pázmány gyámságáról. Fraknoi is használta a magyar cancellária expeditióit. Tehát olvasnia kellett ott a királyi rendeleteket, a melyek Sennyey püspök-cancellárhoz, mint a Zrinyi-árvák gyámjainak fejéhez szólnak. Ezek a rendeletek világosan megmondják, hogy

Sennyey püspök (s nem Pázmány) intézkedik teljhatalmulag a Zrinyi árvák minden ügyében. Még Sennyey püspök halálakor is ezt írja a király: «De mortuo proxime præteritis diebus rev. quondam Stephano Sennyey de Kis-Senye episcopo Jauriensi, consiliario nostro et per Hungariam aulæ nostræ cancellario, uno nimirum contutorum dictorum pupillarum, qui jurium, bonorumque et causarum eorundem pupillarum directionem moderabatur» etc.¹

Nem szándékunk itt czáfolgatásokba bocsátkozni. A hivatalos iratok alapján ismertetjük a Zrinyi-fiúk gyámjait és azok működését. Mivel a felhasznált adatok túlnyomó részben kiadatlanok, azt hiszszük, nem végzünk fölösleges munkát.

II.

Zrinyi Györgynek testamentuma eddig nem látott napvilágot. Az Országos Levéltárban van ugyan egy latin nyelvű másolata, de az nem teljes.² A cancelláriai iratok szerint a testamentumot a pozsonyi káptalannál helyezték el. Fraknoi azt írja, hogy itt nem találta meg a jelzett végső intézkedést. Pedig a Protocollum 30., folio 605—606. b) alatt föltalálható. Meglepő a dologban, hogy Zrinyi György a testamentumát is magyar nyelven mondta tollba. Magyar érzésének és magyar gondolkodásának világos jele ez is.

A pozsonyi káptalan tanúsága szerint Zrinyi György kérésére Bielavius Tamás és Kápolnay Jakab kanonokok megjelentek deczember hó 14-én Pázmány érsek curiájában, a hol Zrinyi György feküdt. A bánt ugyan a súlyos betegség nagyon elgyöngítette, de szellemi- és beszélő-képességének birtokában volt. Lelkét Istenének ajánlván, végső intézkedését megtette s azt saját pecsétjével megerősítette. Ez az intézkedés így hangzik:

«Én gróf Zrinyi György, tótországi bán, császár és király urunk öfelségének Magyarországbán főlovászmestere, tanácsa,

¹ Orsz. ltr. Canc. Exped. 464. Nr. 1635. decz. 23. Bécs.

² Az előzmények hiányoznak belőle.

komornyikja és az kanizsai végházaknak fő generálja etc. Noha az én kegyelmes Istenemnek kegyes atyai sújtásából testemben kór-beteg ágyamban fekszem, de elmém és okosságom helyén lévén, legelsőben az én lelkemet az hatalmas Istennek kezébe, az ki teremtette, testemet pedig az földnek, az ő anyjának gyomrába ajánlván, az én maradékinról és szerelmes gyermekimről sem akartam feledékeny lennem. Minthogy azért testamentum-tételem nélkül is minden jószágom és ingó marhámn az én szerelmes két fiamat illeti, azt én is éppen mindenestől ő nekik hagyván, ajánlom őket az én kegyelmes uramnak, az hatalmas második Ferdinánd római császárnak, Magyar- és Cseh-ország koronás királyának kegyelmes tutelája és protectioja alá, kérvén az egy Istenért alázatosan őfelségét, hogy mind eleimnek s mind pedig magamnak, az ausztriai házhoz és édes hazámhoz való hiveségünket és igaz jámbor szolgálatunkat megtekintvén, méltóztassék az én szerelmes két fiamat kegyes atyai gondviselésébe venni és isteni félelemben és a catholica religioban (a hol és a mint őfelsége akarja) úgy neveltetni, hogy ők is felnevelkedvén, Istennek, az anyaszentegyháznak, őfelségének és édes hazájuknak kedvesen és hasznosan szolgáljanak. Őfelsége, az én Kegyelmes uram és koronás királyom után vallom fő tutoroknak, első az én szerelmes apám uramat, az esztergomi érseket, másikat az tótországi generált, harmadikat az zágrábi püspököt, negyediket Patatich István uramat, ötödiket Mikulich Tamás uramat. Battyány Ferencz uramat pedig, meghitt jámbor szolgálmat, minden jószágimon gondviselőül hagyom, úgy hogy annak gondviselésében az fő tutor uraktól dependentiája lévén, mások ellene ne akadályoskodjanak. Jámbor szolgálmatnak pedig fizetésekben az mi restálna és ha mi liquidum debitumok találtatnának, azok egyszer is, másszor is ingó marhámból vagy jószágom jövedelméből contentáltassanak, demptis illis, a kik az őfelsége zászlója alatt velem együtt vitézkedvén, őfelségétől várják fizetéseket. Ez testamentum dispositiomban voltanak jelen az nemes pozsonyi káptalamban lévő személyek: Bielavius Tamás és Kápolnay Jakab uraimék, itt való kanonokok, kérem is ő kegyelmeket, hogy ez testamentumomat az káptolanba con-

servalják, az pariája magamnál lévén. Actum Posonii 14. die mensis Decembris. Anno 1626.¹

Ha ezen kor főurainak testamentumait lapozgatjuk, hamar észreveszszük, hogy Zrinyi György teljesen alkalmazkodott a bevett magyar szokáshoz. Közönséges jelenség nálunk a királynak vagy az udvar valamelyik tagjának fölkérése az árvák gyámolítása ügyében. Az is bevett szokás volt, hogy minél hatalmasabb s minél több urat és főpapot jelöltek ki gyámokul.

Az uralkodók azonban vajmi keveset törődtek az efféle gyámsági ügyekkel. Pedig a testamentomozó urak nem ritkán nagy értéket is hagytak nekik. Zrinyi György ellenben semmit sem hagyott II. Ferdinándnak. Tehát csoda számba vehetjük azt, hogy II. Ferdinánd király a Zrinyi árvák főgyámságát nemcsak elfogadta, hanem mindvégig atyai gondoskodást s jóindulatot tanúsított irántuk.

Bizonyos, Ferdinánd király e feltűnő jóindulatát és meleg érdeklődését mások keltették föl és mások tartották állandóan ébren. Nem nehéz kitalálnunk, kik voltak ezek. Elsősorban Sennyey püspök-cancellárt kell említenünk, a ki a király oldala mellett élt s a ki egészen haláláig intézte a Zrinyi-árvák ügyeit. Batthyány Lobkovitz Poppel Éváról, a Zrinyi fiúk nevelő anyjáról és legközelebbi rokonáról tudjuk, hogy nagyon jó viszonyban volt II. Ferdinánd királylyal. Zrinyi György írja egyik levelében, hogy II. Ferdinánd király minden nap tudakozta tőle, feljön-e Poppel Éva a koronázatra? Lamormain jezsuita-atyja, a királynak gyóntatója írja, hogy Poppel Éva igen kedvelte II. Ferdinándot, ezért a meghalt király életrajzát is megküldi neki. Tudjuk, hogy Poppel Éva az országgyűlésekre azért járt föl, hogy a királylyal személyesen érintkezzék. Bécsben és Grázban számtalanszor megfordult s ilyenkor

¹ A káptalan ehhez még a következő megjegyzést fűzi: «Quod quidem testamentum et testamentarium dispositionem præfati condam domini comitis testatoris, nos ad fidedignam dictorum fratrum et testimoniorum nostrorum relationem, subsidio nostro capitulari authentico, hæredibus eiusdem domini comitis testatoris, juri ipsorum futuram ad cautelam extradandam ruximus et concedendam, communi justitia postulante. Datum feria sexta proxima post festum beati Bartholomei apostoli, anno domini 1627.»

sohasem kerülte el az udvart. Hogy az udvar körében élő leg-hatalmasabb urakhoz rokonság fűzte őt, említenünk is fölös-leges. Tehát ha valakinek, neki módjában állott a Zrinyi-árvák érdekében közbenjárnia.

Pázmány Péter térítette meg a Zrinyi árvák atyját: Györgyöt. Ha Pázmányt ezenkívül semmi egyéb nem kötötte volna a Zrinyi-családhoz, mérhetetlen vallási buzgósága akkor is érthetővé teszi az ő nagy érdeklődését a Zrinyi-árvák iránt. Hiszen a kis fiúk legközelebbi rokona, Poppel Éva, protestáns volt. És ez a protestáns asszony vette őket szárnyai alá; ez kereste fel őket Csáktornyan, Grázban, Bécsben. Ennek a kastélyában időztek a fiúk legszivesebben. Bár Poppel Éva senkit sem térítgetett, a Zrinyi-fiúkra való befolyása Pázmány szemében mégis veszedelmesnek látszhatott. Nem minden alap nélkül állítjuk ezt. Mikor Eszterházy Miklós nádori donatióban részesítette Poppel Évát, Pázmány Péter ez ellen erősen tiltakozott. Az isteni törvény — úgymond — nem javasolja, hogy azon birtokon (Poppel Éva) ismét plántálgassa az eretnekséget.

Pázmány tehát azt ajánlja a királynak, hogy a protestáns Poppel Éva helyett a zágrábi jezsuitáknak adományozza a nevezett birtokot.

De bármilyen szerepet játszott is Pázmány eljárásában a vallási érdek, bizonyos, hogy a Zrinyi-árvák iránt atyai jóindulattal viseltetett. Meleg érdeklődéssel kíséri pályájukat; ha a dolog úgy fordul, szívesen közbenjár ügyükben a királynál és Sennyey püspök halála után ő veszi kezébe az árvák szellemi vezetését is.

Semmivel sem lesz ő kisebb, ha kimutatjuk, hogy a Zrinyi-árvák nevelésében másoknak is volt részük, a kiket eddig épen Pázmány érdekében teljesen háttérbe szorítottak.

Fraknóinak a főbizonyítéka Zrinyi György végrendelete, melyben a kijelölt gyámok között Pázmány első helyen szerepel. Ez a bizonyíték édeskeveset nyom a latban. Hiszen száz és száz eset bizonyítja, hogy a végrendeleti gyámok korántsem voltak valóságos gyámok. Egyik nem fogadta el a gyámságot, a másikat a körülményei akadályozták a gyámság elfogadásában. Csak például említjük, hogy Zrinyi Miklós (a költő) végrendeletében Zrinyi Pétert, Auersperg Richardot, Pálffy Tamást, Zichy

Istvánt és Sennyeyt teszi meg gyermekei gyámjaivá. A valószínűségben pedig Batthyány, Draskovich és Pötting gróf voltak a gyámok.

Pázmány egyházi és politikai állásánál fogva, de meg nagy elfoglaltsága miatt is nem vállalhatott gyámságot. Teljes ehetetlenség volt, hogy ő Csáktornyára járjon a Zrínyi-gyermekek gyámsága ügyében. Valószínű, hogy ezt ő maga hozta a királynak tudomására. És Ferdinánd király ekkor Sennyey István váci püspököt és magyar cancellárt nevezte ki Pázmány helyébe első főgyámnak.

Sennyey püspök-cancellárnak a gyámok élére való helyezése a legszerencsésebb gondolat volt. Sennyey a mellett, hogy igen eszes diplomata volt, nyájas és megnyerő modorával, valamint szelidségével és türelmességével mindenkit meg tudott nyerni. Még jóval a gyámság előtt őszinte barátság fűzte őt a Zrínyiek legközelebbi rokonaihoz: Lobkovitz Poppel Éva férjéhez, Batthyányhoz, valamint a Széchyekhez is. A míg Batthyány éles szavakkal kelt ki Pázmány vallási politikája ellen, addig Sennyey püspökkel nyájas hangon levelezget. Lobkovitz Poppel Éva is ezt teszi. És Sennyey püspök még Batthyányhoz írt leveleiben is meleg hangon köszöntgeti Poppel Éva asszonyt.¹ E levelezésből alig sejtené az ember, hogy Batthyány és felesége buzgó protestánsok voltak. Jellemző az ő barátságos viszonyukra, hogy Batthyány mint Bethlen híve és plenipotentariususa Sennyey püspöknek visszaadatta elfoglalt jószágait.

Sennyey püspök, mint a Zrínyi-fiúk főgyámja magának sem címet, sem vagyont nem szerzett. Tisztét mindvégig önzetlenül viselte. Ha a Zrínyi-vagyon kezelése körül mégis sok szabálytalanság történt, az nem az ő hibája. Ő nem időzhetett állandóan Csáktornyán. Hivatala a királyhoz kötötte. S többször megesett, hogy alig ért Csáktornyára, már a király sürgősen hívatta őt Bécsbe.

Mivel a Zrínyi-fiúk és a király között Sennyey püspök volt a közvetítő, a többi gyám is sokat köszönhet neki. Hiszen Batthyány Ferencz, aztán Mikulich a gyámság révén emelked-

¹ E levelek a körmendi ltr. Missilis-ei közt vannak.

tek és gyarapodtak. Patachich is sok jóban részesült Sennyey részéről.

Sennyeyvel a gyámok élére olyan ember került, a kinek a neve Zrínyi György végrendeletében elő sem fordul. A gyámság ügyében egyelőre ennél több változás nem történt. Érdemes megemlítenünk, hogy a gyámok közös nyilatkozataiban Sennyey püspök is mint végrendeleti gyám szerepel.

A gyámokon kívül akadt még valaki, a ki a Zrínyi-árvák nevelésébe s taníttatásába beleszóllhatott.

A XVI. és a XVII. században a főúri és a nemesi családokban az a szokás járta, hogy az anyátlan és az apátlan árvákat legközelebbi rokonuk nevelte föl. Az árvák e szép és nemes szokás alapján atyát és anyát nyertek rokonukban. Ezen bevett szokás alapján lett Batthyányné Lobkovitz Poppel Éva a Zrínyi-árvák nevelőanyjává. Fraknoi azt hiszi, hogy e czímet én adtam Poppel Évának. Nem én, hanem a Zrínyi-árvák hívják Poppel Évát állandóan legkedvesebb anyjuknak; a Zrínyi-fiúk írják magukat Poppel Éva alázatos fiainak. Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter írják Poppel Évának: «Szeretettel vettük az nagyságod levelét, kiből hogy mindenben hozzánk való szeretetbéli indulatját mutatja nagyságod, megértettük. Adja Isten, hogy megszolgálhassuk jövődében rólunk való gondviselését nagyságodnak... E mellett nagyságod nekünk árva gyermekinek parancsoljon és viselje gondunkat, kit mi tudjunk nagyságodnak teljes életünkben megszolgálunk».

S ilyen szeretettel írnak a fiúk neki állandóan. Poppel Éva látogatja őket Grázban, Bécsben. Poppel Éva küldözget nekik ajándékot. Poppel Éva varrja nekik a fehéreneműt. Poppel Éva adja melléjük Csáktornyán vezetőnek Megyereczky uramat. Poppel Éva küldi velük praefectusnak Grázba hiv emberét. Poppel Éva és fia az egyedüliek, a kikkel a Zrínyi-fiúk gyermek-koruktól fogva leveleztek. Ha Pázmány meghitt viszonyban lett volna a Zrínyi-fiúkkal, hol vannak a Zrínyi-fiúknak Pázmányhoz írt levelei? Hol emlékeznek meg Pázmányról? Mi átnéztük a Zrínyiek és a Zrínyiekkal rokon családok leveleinek tízezreit, de egyetlenegyben sem sikerült Pázmánynak a nevét feltalálnunk. Ellenben a Zrínyi-fiúk gyám-

jainak: Sennyey püspöknek, Patachichnak, Mikulichnak stb. sok-sok levelét találtuk a Batthyányak levéltárában.

Salamon szerint Pázmány azt ajánlotta volna a királynak, hogy Domitrovics zágrábi püspökre bizza a Zrinyi-fiúk nevelését. Ha ez az ajánlat tényleg megtörtént volna is, a király nem ennek értelmében intézkedett. A fiúk nevelése ügyében kiadott instructióban a zágrábi püspökről szó sincsen.

Ferdinánd király 1626 december 20-án bocsátotta ki első rendeletét a Zrinyi-árvák ügyében. Ez a rendelet Batthyány Ferenczhez szól. A király kijelenti benne, hogy előmutatták neki Zrinyi György testamentumát.¹ Meghagyja Batthyánynak, hogy az árváknak gondját viselje, jószágaikat kezelje s mindent a tutorokkal közösen végezzen. «Patachich Istvánnal és Mikulich Tamással — írja a király — jöjj össze s tanácskozzatok, mit kelljen cselekednetek. Az árvák gondos curatora és inspectora Mikulich legyen. Ha ő nem lehetne, más hű és alkalmas embert rendelj e czélra!»²

Ezen királyi intézkedés néhány nap mulva már érvényét veszítette. Közben ugyanis a király Sennyey István püspököt és cancellárt nevezte ki főgyámnak, az 1627 január 2-án Batthyány részére kiadott utasítás jelezvén, hogy ő, a király, mint legfőbb tutor és curator, megparancsolja Batthyánynak, hogy mindenben Sennyey püspök intézkedéseivel tartsa magát. S a mit Sennyey püspök előír és elrendel, azt úgy vegye, mint a király öfelsége akaratát.³ Az árvák nevelésére pedig nagy gondot fordítson, hogy a boldogult gróf gyermekei rendszeres nevelésben részesüljenek.⁴

¹ Orsz. ltr. Cancell. Exped. («Exhibita nobis testamentaria eius dispositione et ultima voluntate, transumpto eiusdem in capitulo Posoniensi ad asservandum» stb.)

² Fraknói ezt nem használta föl.

³ «Cum rev. Stephano Sennyey etc. mutuum intelligentiam et correspondentiam habeat, et si quam ordinationem et dispositionem dicto Francisco Batthyany intimaret ac præscriberet, eo taliter accipiat, tanquam ex voluntate suæ majestatis præscripto ac commisso.» (Cancell. ltr. Exped. Bécs, 1627. január 2.)

⁴ Az utasítás a többi közt ez érdekes megjegyzést teszi: «siquidem successu temporis ex clementi suæ majestatis ordinatione ac commissione alii quoque tutores constituti.»

Pázmányról és az ő szerepéről ez az utasítás egy szót sem szól. Lehetséges lett volna ez, ha Pázmány csakugyan gyakorolja a gyámságot?

Az 1628. évben (január 6-án) Batthyány Ferencznek újra meghagyta a király, hogy a Zrinyi-árvák minden dolgában azon rendeletekhez tartsa magát, melyeket Sennyey István püspök bocsát hozzá. Gyakran tegyen jelentést s a többivel együtt intézkedjék.¹ Pázmányról ebben a rendeletben sem esik szó.

Batthyány Ferencz, az egyszerű és vagyontalan nemes, a ki Zrinyi György bánnak főember-szolgája (primarius familiaris-a) és hadnagya volt, a gyámságot használta arra, hogy érdemeket és vagyont szerezzen. Tudván jól, minő húrokat kell pengetnie, jelenté a királynak, hogy a Muraközben, a Zrinyi-árvák birtokain a nemesek prædicatorokat hozattak házaikba s ott vallásukat gyakorolják a lelkek nagy kárára.

A király 1628 január 6-án jelenté e dolgot a nádornak és Pázmánynak. Ez utóbbinak azonban nem mint gyámnak, hanem mint esztergomi érseknek írt. A király mindkettőtől véleményt kért ez ügyben, mert — mint maga írja — nem szeretné, ha az ő atyai kormányzása alatt Zrinyi György nagy és lelkes műve meggyöngöttetnék.²

Pázmány erre azt jelenté őfelségének, hogy a gyámok a király nevében kizárhatják a prædicatorokat. Azon nemesektől pedig, a kik a Zrinyiektől inscriptio alapján jószágot bírnak, el kell azt venni s az inscriptionalis összeget vissza kell nekik adni. Ezt — írja Pázmány — Batthyány egymaga nem teheti, hanem a többi gyámmal együttesen kell cselekednie. Ezért a cancellár (Sennyey) intse Batthyányt. A gyámok pedig őfelsége nevében intsek a birtokosokat, hogy a nyugtalan elméjű s másunnét elűzött, lázongó prædicatorokat ne fogadják be.³

Ha Pázmány maga is gyám lett volna, aligha ajánlta volna a királynak, hogy Sennyey, a zágrábi püspök, Trautt-

¹ Cancell. Exped. Concept. Orsz. ltr.

² U. o. Nr. 2.

³ «Per eosdem tutores moneri possent nomine majestatis vestræ iidem bona possidentes, ne recipient seditiosos prædicantes ob inquieta ingenia ditionibus maj. v. exclusos.»

mansdorf, Batthyány stb. intézkedjenek ez ügyben, hanem intézkedett volna ő maga.

Batthyány a protestáns prædicátorok elűzéseért hamar megkapta jutalmát. Az 1628. év február 21-én a király megadja neki a baronatust és az új czímet. Érdemül tulajdonítja neki a többi közt, hogy küzdött a lázadók ellen. A lázadók alatt természetesen Bethlen Gábor híveit kell értenünk.

Ez év április 12-én nevezi ki a király a kis Zrinyi Miklóst főlovászmesternek. Fraknoi szerint ez Pázmány kérésére történt.¹

Ismeretes, hogy a király az efféle kinevezéseknél mind a XVI., mind a XVII. században kikérte a királyi tanács tagjainak véleményét. Így kérte ki II. Ferdinánd Pázmány véleményét is. Sennyey püspök és Eszterházy Miklós is tagjai lévén a királyi tanácsnak, bizonyára az ő véleményüket is kikérte. Sajnos, ép erről az évről hiányzik a Propositiones et Opiniones című gyűjtemény. De hát maga a főlovászmesteri diploma is világosan megmondja, hogy a király több hívének ajánlására nevezte ki Zrinyi Miklóst.² Tehát a kinevezést nem lehet egyedül Pázmánynak tulajdonítanunk. Annál kevésbé tehetjük ezt, mert az efféle méltóságot rendesen maga a család szokta kérni. A főlovászmesteri méltóságot a Zrinyi nemzetség három tagja viselte egymásután. Mind a három nagyon fiatal korában kapta meg. Zrinyi György részére a családja kérte és szerezte meg. Zrinyi Miklósnak a költőnek fia, Ádám, még négy éves sem volt, mikor a főlovászmesteri méltóságot megkapta. Az édesanyja kérte és szerezte meg neki Lobkovitz segítségével.³ Minden valószínűség a mellett szól, hogy a kis

¹ U. o. «az ő kérésére Miklósnak már 12 éves korában a főlovászmesteri méltóságot adományozta» (Miklós akkormég nem volt 12 éves, hiszen 1618-ban született s 1628. év elején lett főlovászmesterré).

² Canc. Concept. Nr. 102. Prága, 1628 április 12. «Ad nonnullorum fidelium nostrorum majestati nostræ factam commendationem.»

³ Raudnitz-i Lobkovitz-levéltárból való másolat az Akadémia kézirattárában. Zrinyi Miklósné 1665. márcz. 22-én kéri Lobkovitzot, támogassa kérvényét, melyben fiának, Ádámnak, a főlovászmesteri állást kéri. Az 1666. év január 26-án már megköszöni Lobkovitznak, hogy fiát főlovászmesterré nevezette ki.

Zrinyi Miklós nevében beadott kérvény mögött is a családtagokat kell keresnünk, a kik Sennyey püspök támogatásával bizton remélhették a sikert. A Zrinyi-fiúk nevelő-anyakjáról, Lobkovitz Poppel Éváról tudjuk, hogy a saját fián kívül többi rokonait is serkentette az effélére. S rokonai közül senkit sem kedvelt jobban a két kis Zrinyi-fiúnál.

Ismeretes, hogy Fraknói nyomán minden Zrinyi élet-rajzba belekerült az az állítás, hogy Zrinyi Miklóst Pázmány nevezte ki főlovászmesterré.

A főlovászmesteri méltóság évéből (1628-ból) Fraknói két igen becses és teljesen új adatot közöl. Az egyikét szerinte Domitrovich és Trauttmansdorf írták február 2-án, a másikat Batthyány Ferencz küldte a királyhoz február 16-án. Mindkettő a Zrinyi-fiúk nevelésével és tanításával foglalkozik. Nagy kár, hogy Fraknói a jelentéseket nem ismerteti bővebben. Megpróbáltuk az eredetiek fölkeresését, de Fraknói levéltári jelzése alapján lehetetlen volt azokat megtalálnunk.¹

A mi Sennyey püspöknek a szerepét illeti, arról elegendő felvilágosító adat maradt ránk. A király, miután megállapodott abban, kit nevez ki gyámnak Pázmány helyébe, döntéséről a cancellaria útján 1627 január 9-én értesíti Sennyey püspököt² s meghagyja neki, hogy a végrendeleti gyámokkal együtt menjen mindjárt Csáktornyára s ott megfontolván mindazt, a mit őfelsége parancsolt, a mit legüdvösebbnek gondol, azt rendelje el a Zrinyi-fiúk és javaik ügyében.

És Sennyey püspök a gyámokkal azonnal megindult Csáktornyára. A kis Zrinyi Miklós és Péter legelső levelükben, a melyet «legkedvesebb anyjukhoz», Poppel Évához írtak február hó 5-én, már jelentik: «Cancellarius uram az több tutor urakkal együtt ma délután indultak meg inued Csáktornyárol».³

¹ Fraknói csak annyit ír róluk, hogy az Országos Levéltárban vannak.

² «Ex benigna suæ majestatis ordinatione et mandato intellexisse, qualenam dispositionem ratione pupillorum bonorumque et dominiorum universorum spect. ac magnifici quondam comitis Georgii Zrinis eidem delegaverit ac commiserit etc. (Sennyey püspökhöz intézett rendelet. Köz. p. ltr. 14470. fasc.)

³ Körm. ltr. Missiles, 1627. febr. 5. Csáktornya. Fraknói azt írja: «Arról, vajjon Sennyey akkor megjelent-e Csáktornyán, vagy utazását elhalasztotta-e

A legelső hivatalos okirat, melyet a gyámok közösen kibocsátottak, már egy szóval sem említi Pázmányt. A későbbiek is mind névszerint felsorolják a gyámokat, de Pázmány nevét hiába keressük ezekben. Pedig a királynak, mint főgyámnak a főlemlítéséről nem feledkeznek meg. 1627 szeptember 6-án a gyámok ismét Csáktornyan vannak valamennyien. Az ezen napon kiállított okirat imígyen kezdődik: «Nos testamentarii tutores hæredum spectabilis ac magnifici quondam domini Georgii, perpetui comitis a Zrinio» etc.¹ Az aláírók között első helyen itt is Sennyey püspök szerepel, aztán következik a többi gyám. Az okirat természetesen a királyt is főlemlíti, mint legfőbb gyámot. Ellenben Pázmányról semmit sem szól. Pedig, ha az érsek is gyám lett volna, a bevett szokás szerint mint távollévőt bizonyára megemlézték volna, mint a hogy megemlékik a királyt.

Hivatalosan megállapíthatjuk, hogy Zrinyi Györgynek a temetése a halálát követő év szeptember 5-én ment végbe.² A temetésre úgyszólván az egész országot meghívták. A kis Zrinyi Miklós és Péter 1627 július 18-án a velencei signoriát is meghívták. S a signoria Girardini Jeromost küldte a temetésre.³ A Zrinyi-árvák gyámjai is megjelentek a temetésen, élükön Sennyey István cancellárral. Tompa Miklós az udvari kamarához írt levelében felsorolja a Csáktornyan lévő gyámokat, de Pázmányról egy szót sem ejt.⁴

Az 1630. évben a gyámok közül kettő már nem él. A zág-rábi püspök 1628-ban erőszakos halállal múlik ki. Patachich

— nincs tudomásunk. A mint a fiúk levele mutatja, Sennyey lement Csáktornyára.

¹ Köz. p. ltr.: Zrini—Frangepanische Urkundenabschriften.

² Tompa Miklós nedőlczei főharminczados jelentése a temetésről Köz. p. ltr. Hoffinanz 13699. fasc. 1627.

³ A velencei levéltárból való másolat az Akadémia oklevél-másolatai közt. Girardini Jeromos későn érkezett Csáktornyára, de azért Zrinyi Miklós és Péter 1627 szept. 20-án kelt levelükben köszönetüket írják a signoriának.

⁴ «Dem hungarischen Herrn Kanzler, dem Herrn von Trauttmansdorf Kriegsgeneralen der windischen Gränizen, dem Herrn Bischofen zu Agramb, Herrn Stephan Patatich prothonotario etc. als der jungen Herrn Grafen von Serin geord. Gerhaben... auch dem gubernator orfanorum Francisco Batthyany» etc.

személynek egy év mulva követi őt a sírba. A gyámok hivatalos irataiban ezúttal tehát már csak négyen szerepelnek, Pázmány nevét azonban ekkor is hiába keressük ezek között.

Tudott dolog, hogy a Zrinyi-árvák ügyében a király számos rendeletet adott ki. Ezek — mint alább látni fogjuk — állandóan Sennyey püspökhöz szólnak. Csak az ő halála után fordul a király Pázmányhoz.

Fraknói Pázmány Péter című művében azt írja, hogy «Domitrovics zágrábi püspöknek halála után (1630.) Pázmány vette át a gyámságot. S hogy közvetlenül felügyelhesen a két fiú nevelésére, Nagyszombatba hozatta őket».

Ez állítás nem állja meg a helyét. A zágrábi püspök nem 1630-ban, hanem 1628. nyarán halt meg.¹ A Zrinyi-fiúk pedig nem 1630-ban, hanem 1633-ban kerültek Nagyszombatba.

A gyámságban 1632 január havában történt változás. Batthyány Ferencz ugyanis, a kinek gazdálkodása ellen erős panaszok merültek fel, lemondott a gubernatori tisztről. A király ekkor Sennyey István püspököt nevezte ki plenipotentariusnak s felhatalmazta őt arra is, hogy tiszteket, kapitányokat stb. nevezzen ki a Muraközben s hogy a Zrinyi-árvák javára mindent megtegyen s javaikat elidegeníteni ne engedje. Ezenkívül meghagyja a király Sennyeynek, hogy Batthyány Ferenczet mentse föl eddigi állásától.²

És Sennyey püspök lement Csáktornyára s mint teljhatalmú commissarius több Zrinyi-féle elidegenített birtokot visszavett. Gazdasági tiszteket nevezett ki, s légrádi kapitánynyá Jankovics Jánost nevezte ki.

Sajnos, Ferdinánd király Sennyey cancellárt nem nélkülözhetette sokáig. 1632 márczius havában már sürgősen hívja

¹ 1628 július havában a király már meghagyja Pázmánynak, hogy Domitrovich sági hagyatékát, a mit Pázmány lefoglalt, ne vitesse el, mert azt a zágrábi templom építésére fogják fordítani.

² Orsz. ltr. Concept. Cancell. 1632 febr. 13. (Nr. 34.) Instructio pro Stephano Sennyey de Kis-Sennyey aulæ n. etc. cancellario ad orphanorum comitum a Zrinio bonorum revisionem, et investigationem peragendam, eorundemque administrationem in meliorem formam et ordinem redigendam e xmisso plenipotentiatio commissario regio emanata.*

öt vissza Bécsbe, meghagyván neki, hogy a reá bizott commissiót ruházza a személynökre vagy más alkalmas emberre.¹

Bár Sennyey a király sürgős hívására visszatért, plenipotentiariusi állását haláláig megtartotta. Mint ilyen időzött 1633-ban Csáktornyan. Az 1635. év nyarán is lent járt. S halálakor írja a király róla, hogy ő volt a Zrínyi-fiúk javainak, jogainak és ügyeinek igazgatója s nála voltak a Zrínyi-fiúk összes iratai.²

Így állván a dolog, gondolhatjuk, hogy Sennyey püspöknek Zrínyi Miklós olaszországi útjában legalább is annyi része volt, mint Pázmány Péternek. Fraknoi azonban Sennyey püspök szerepéről hallgat. Pedig a király előbb fordult Sennyeyhez ez ügyben, mint Pázmányhoz.

Így állván a dolog, Zrínyi Miklós olaszországi útjának előzményeivel kell foglalkoznunk.

Ismeretes, hogy a XVI. és a XVII. században a dunántúli főurak fiai majd mind ellátogattak Olaszországba. Zrínyi Miklósnak unokatestvérei, a három Széchy fiú, hosszabb ideig tartózkodtak az olasz városokban. A Nádasdy, a Batthyány stb. család tagjai is megfordultak ottan. Barkóczy is azért küldi a fiát Dunántúbra, hogy eljusson Velenczébe.

Zrínyi olaszországi útjának az eszméje tehát minden valószínűség szerint a rokonság körében merült föl először. A királyi udvarnál való szolgálat gondolata is a családban merülhetett fel először. Hiszen Zrínyi Miklósnak legközelebbi rokona, Batthyányi Ádám, kivel gyermekkorától fogva levelezett s a kivel igen gyakran volt együtt, a bécsi udvarnál szolgált. S ennek a szolgálatnak köszönhetette, hogy oly gyorsan

¹ U. o. 1632 márcz. 1. Exedit. Concept. Már a február 13-án kiadott utasításban jelzi a király, hogy Sennyey püspököt nem nélkülözheti. Ezért tehát maga helyett a personalist teheti plenipotentiariusú, előírván neki mindent, a mit végrehajtani szükségesnek lát.

² U. o. Nr. 464. 1635 decz. 23. «qui (t. i. Sennyey) jurium bonorumque et causarum eorundem pupillarum directionem moderabatur. Ez az intézkedéséből is kiténik. Zrínyi Miklós és Péter egyes-bajos dolgaiban a király mindég Sennyey püspökhöz fordul. Még a pörösöket is hozzá utalja. Az 1635 júl. 12-én például Bánffy Kristóf visszaköveteli a Zrínyieknél lévő okiratait. Sennyey püspökhöz utalják őt. («ad Stephanum Sennyey de Kis-Senye, qua comitum a Zrinio tutorem ea cum commissione emanatae, quatenus eiusmodi literalia instrumenta extradare debeat et teneatur.»)

emelkedett. Ki veheti rossz néven Zrinyi Miklósnak, ha inkább kívánczozott külföldre, vagy az udvarba, mint a nagyszombati iskolába, a hova úgylis akarata ellenére vitték. Hiszen kortársainak és rokonainak a javarésze is ezt tette. Aztán arra a kérdésre, hol lehet tanulni, látni és tapasztalni, Zrinyi korában is azzal feleltek, hogy a királyi ház és a főurak udvaraiban. S a ki hadi pályára készült, mint Zrinyi Miklós, az látni, hallani és tapasztalni akart.

Zrinyi Miklós tehát kereken kijelentette, hogy nem akar Nagyszombatban tanulni, hanem vagy külföldre megy, vagy az udvarban szolgál.

Sennyey püspök s talán Zrinyi Miklós rokonai is előadták az ügyet a királynak, a ki a külföldi utazás mellett döntött. Ez alkalommal a király újra hangoztatta «pia affectio»-ját a Zrinyi-fiúk iránt s határozottan kijelentette, hogy az ő intézkedésére és az ő akaratából mennek Itáliába és más országokba.¹

A Zrinyi-fiúk külföldi utazása ügyében a király először nem Pázmányhoz, hanem Sennyey püspökhöz ír levelet. Az 1635 július 27-én Bécsből írt levelében jelenti neki, hogy a Zrinyi-fiúk az ősszel Itáliába utaznak. Alkalmas férfiú fogja kísérni, a ki igazgatja s vezeti őket. Ebben az ügyben Sennyey püspök tárgyaljon Mikulich személyökkel s gondoskodjanak útiköltségről is.²

Szeptember hó 8-án a király Pázmánynak is tudomására hozza, mit írt Sennyey püspöknek. S fölkéri Pázmányt, hogy a Zrinyi-fiúkat haladéktalanul bocsássa el Nagyszombatból Muraközbe, hogy ott az útra szükséges szolgálkkal és útiköltséggel stb. elláttatván, késedelem nélkül útra kelhessenek.³

¹ «Ex benigna voluntate et ordinatione nostra in partes Italiae, aliasque exteris provincias et loca peregrina profecturi sunt.» (Canc. Exped. Concept. 464. Nr. 1635 okt. 29. Bécs.)

² U. o. 293. Nr. «Missiles, quarum tenore Stephano Sennyey de Kis-Senye episcopo Jauriensis et aulae cancellario rescribitur, e re futurum censeri, si juvenes comites Zriniani ineunte autumnno, idoneo interim viro, qui illos regat et dirigat, bene provisí, iter in Italiam aggrediantur. Qua de re ut cum Thoma Mikulich personale mutuo invicem tractetur, ac de competenti et ad tale iter ipsis comitibus suscipiendum necessario viatico tempestive provideatur, committitur.» Fraknoi ezt a fontos iratot nem említi.

³ U. o. 355. Nr. Fraknoi ezt sem említi.

Sennyey püspök e tárgyalás alkalmával Varasdon időzött, s úgy látszik, ott hirtelenül elhunyt. Vele tehát ez ügyben tovább tárgyalni nem lehetett. Szeptember hó 10-én tehát a király Pázmányhoz fordul. Megemlékezik Sennyey püspök haláláról s meleg szavakkal mond köszönetet Pázmánynak a Zrinyi-fiúk iránt tanusított atyai gondoskodásáért, meg azért, hogy alkalmas vezetőt szerez az útra a fiúk mellé.¹ Csak most Sennyey püspök halála után írja a király, hogy a Zrinyi-fiúk útját illetőleg mindent Pázmányra bíz. Csak most jelenti ki, hogy a personalis és a Zrinyi-árvák tisztjei Pázmány rendeleteinek engedelmeskedni tartoznak.

A király ugyancsak szeptember hó 10-én Mikulich personalisnak is ír, s elküldi neki Pázmányhoz intézett levelét a Zrinyi-fiúk útja ügyében s jelenti, hogy a Zrinyi-fiúk tisztjei Pázmány intézkedéseinek engedelmeskedni tartoznak.

Fölösleges hangoztatnunk, hogy ilyen intézkedésre semmi szükség sem lett volna, ha Pázmány Sennyey püspök halála előtt is gyakorolta volna a gyámságot.

A királynak szeptember 8-án és 10-én kelt levele mit sem szól Pázmány gyámságáról. Ha Pázmány mint gyám tette volna mindazt, a mit a Zrinyi-fiúk útjának előkészítésében tett, akkor csak kötelességét teljesítette volna. De mivel mindent atyai jóindulatból s a saját magr jószántából tett, a király szokatlanul meleg hangon mond neki köszönetet...

Ime előadtuk azon hivatalos iratok tartalmát, melyeket a Zrinyi-fiúk gyámságában kibocsátottak. Ez iratokból eléggé világosan látjuk, kik voltak Zrinyi Miklós gyámjai.

Fraknoi azt írja, hogy velem szemben bebizonyítja Pázmány gyámságát. Bizonyítékul azt mondja, hogy Pázmány feljogosítottnak érezte magát az uradalmi tisztekhez rendeletek kibocsájtására. Sajnos, mi ilyen rendeletet egyet sem ismerünk. Fraknoi ugyan felemlít egyet, de ez egészen más természetű rendelet. Pázmány 1632 június 23-án meghagyja a Zrinyi-árvák tisztjeinek, hogy a zengi püspököt s más egyházi személyeket birtokaikban ne háborgassák.

¹ U. o. 356. Nr. «in eo sinceram ac paternam vestram curam erga ipsos Zrinianos suscepam laudantes» etc.

Ez — a mint látjuk — tisztán egyházi ügy¹s nem a Zrinyiek birtokaiba való beavatkozás és rendelkezés. Hogy Pázmány nagyobb hatás kedvéért a gyámságot is megemlíti, az természetes. Hiszen a Zrinyiek kapzsi tisztjeit akarta megfékezni. Aztán Zrinyi György végrendeletében csakugyan mint gyám szerepel. Pázmány tehát bátran hivatkozhatott erre. Különben Pázmány ezen rendeletének idején — a mint fentebb láttuk — már Sennyey püspök volt a Zrinyiek javainak, ügyeinek és jogainak kormányzója. Hogy mint ilyen nem Pázmánynak volt a helyettesítője, a királyi rendeletekből és utasításokból világosan kitűnik.

Fraknoi merésznek mondja azon állításomat, hogy a gyámok csak a vagyont kezelték és elkezelték. A mint az eddig mondottakból is látható, Pázmányt nem soroltam a gyámok közé. Sennyey püspök pedig csak 1632-ben kezdi meg a Zrinyi-javak igazgatását. Állásánál fogva ő is csak ritkán mehetett Muraközbe. Tehát neki sem róhatjuk fel bűnül, ha a többi rosszul gazdálkodott. A többi gyámról azonban elmondunk itt egyet-mást.

A gyámok legelső hivatalos nyilatkozata — már t. i. a mit én ismerek — 1627 szept. 6-án kelt Csáktornyan. Ez a legelső irat sem egyéb, mint egy Zrinyi-birtoknak átengedése Patachich István részére, a ki maga is gyám volt. Patachich 500 forintnyi inscriptionalis összeg fejében megkapja a Czekovecz és Pribislaucz községekhez tartozó földeket stb.²

Hogy a zágrábi püspök mint gyám minő Zrinyi-féle birtokot adományozott a pálosoknak, eléggé ismeretes: Salamon szerint a Zrinyi árvák ezt később visszakövetelték, de Pázmányhoz is hiába fordultak. «A bibornok — írja Salamon, — midőn a család magánérdekei az egyházi érdekekkel összeütköztek, az utóbbinak kedvezett.»

¹ Még maga Pázmány is ezt írja : «circa res ecclesiasticas.»

² A gyámok ez átengedés okául ezt írják : «Stephanus Patachych prothonotarius regni Sclavoniæ ac prætitulorum orphanorum unus ex tutoribus non solum prænarrato quondam comiti Georgio a Zrinio in variis et arduis causarum ipsius processibus, verum etiam ipsis orphanis in moderna pupillari illorum ætate pro virili suo inserviverit et inservire interdicit.» (Köz. p. ltr. Zrini—Frangepanische Urkundenabschriften.)

Batthyány Ferencz gyám miként szerezte meg magának a Zrinyiek rakoveczy jószágát, fölösleges ismételnünk. Batthyány különben még más Zrinyi-birtokot is használt a maga javára. Azonkívül mások kezére is juttatott ilyeneket.

A gyámok illetén gazdálkodását a király is megsokallta. Az 1632. év február havában, bár nagy szüksége volt Sennyey cancellárra, alakúldte őt, hogy a Zrinyi-árvák nagyobb megkárosítását megakadályozza.¹ A király erősen meghagyta neki, hogy a Zrinyi-javak elidegenítését minden módon megakadályozza s mindent megvizsgáljon.

Az 1633. évben már Zrinyi Miklós és Péter is panaszt emeltek a királynál megkárosításuk miatt. Ferdinánd király ekkor Darabos Gergely muraközi kapitánynak írt dorgáló levelet. A király leveléből megtudjuk, hogy Batthyány Ferencztől visszavettek bizonyos jószágokat és azokat ismét Csáktornya-hoz csatolták. Darabos kapitány azonban a Zrinyi-javak csáktornyai igazgatóját, Jóna Istvánt megverte s a jelzett birtokokat ismét kétes birtokosaiknak engedte át. Ezzel — írja a király — a Zrinyiek nagy kárt vallottak.²

Ilyen gazdálkodás folyván a nagykiterjedésű Zrinyi birtokon, nincs mit esodálnunk Zrinyi Miklós azon nyilatkozatán, hogy mikor tanulmányai bevégezése után olaszországi útjából visszajött, alig volt miből megélnie.³

A mint ezen adatokból látjuk, az én nyilatkozatom a gyámok gazdálkodásáról egyáltalán nem volt merész. Már most csak az a kérdés merül fel, ha Pázmány Péter csakugyan gyakorolta volna a gyámságot, vajjon elnézte volna-e az efféle gazdálkodást? Azt hiszszük, hogy nem.

Sennyey püspök halálával a Zrinyi-fítók egyik legjobb emberüket veszítették el. Nemsokára Pázmány Péter és II. Ferdinánd király is elköltözött az élők sorából. Majd meg Batthyányné Lobkovitz Poppel Éva halt meg. Nem volt tehát már, a ki az udvarnál Zrinyi Miklós dolgait támogassa. Maga az új uralkodó

¹ A király maga írja : «quoniam tamen intelligimus pupillorum res ad vitanda gravissima damna id omnino efflagitare (t. i. Sennyey alakúldését). Orsz. ltr. Concept. Cancell. 34. Nr. 1632 febr. 13. Bécs.

² U. o. 244. Nr.

³ «vix subsistere potuissemus.»

korántsem mutatott olyan jóindulatot és érdeklődést a Zrinyi-fiúk iránt, mint előde. E változást a Zrinyi-fiúknak hamar érezniök kellett.

A mint Zrinyi Miklós hazajött olaszországi útjából, igazi hivatásának kezdett élni. Öcsésével együtt a hadi életnek szentelte magát. A törökkel való harcokat azonban erősen tiltották Bécsből. A végbeli kapitányok és vitézek azonban az efféle tiltó rendeleteket nem vették komolyan. Az 1638. év nyarán a kapronczai kapitány magához vevén Zrinyi Miklóst és Pétert, a török végekbe csapott. Mivel ezt a Zrinyi-fiúkkal már többször is megcselekedte, a király nagyon megneheztelt. Attentatumnak, frigytörésnek mondja a Zrinyiek harczeit s meghagyja mind a nádorispánnak, mind a haditanácsnak, hogy szigorú vizsgálatot indítsanak a tettesek ellen.¹

Bár a király megírta a Zrinyi-fiúknak, hogy «in gravem indignationem et animi adersionem» esnek, a török ellen való portyázást vidáman folytatták. Június hó 8-án a király sürgős ügyekben Bécsbe hívatta a Zrinyi grófokat. A mint Bécsből visszajöttek, a kapronczai kapitánynyal Sziget és Berzenze vidékére csaptak. Ferdinánd király december hó 19-én ismét kemény rendeletben tiltakozik az efféle portyák ellen.² De nem sokra ment az efféle rendelettel. A Zrinyi-fiúk tovább is kedvükre portyáztak, a király pedig egyik tiltó rendeletét a másik után bocsátja a Zrinyi-fiúkhöz.³

Hogy a Zrinyi-fiúknak ezen portyázásait a bécsi udvarnál igen rossz szemmel nézték, fölösleges hangoztatnunk. De a mi az udvarban kedvetlenséget keltett, itthon népszerűséget szerzett a Zrinyieknek.

Mikor ők a törökkel első harczaikat vívták, volt gyámjaik közül már csak Mikulich személynök élt. Ez a Mikulich Tamás kísérletet tett, nem neveztetné-e ki Zrinyi Miklóst

¹ Concept. Exped. 262. Nr. 1638. juli 27. Prága : Ferdinánd király a Zrinyi-fiúkhöz (Non sine gravi displicentia nostra intelleximus vos spretis publicæ quietis et tranquillitatis commodis, contra manifestas regni constitutiones ac severissima mandata nostra etc. excursions fecisse). U. i. aug. 4-i rendelete a nádorhoz ez ügyben.

² U. o. Nr. 377. 1639 decz. 17. Ferdinánd a Zrinyiekhez.

³ U. o. Nr. 277. és 278. 1640 július 21-én egy nap két ilyen rendelet jelent meg. Az 1641. évben (352. sz.) ismét bocsát ki a király ilyen rendeletet.

bánná? Az 1639. évben újra megkísérelte a dolgot és írt Zrinyi Miklós érdekében.¹ Mivel ugyanekkor Draskovich Jánost is ajánlották, a zágrábi püspök Szlavonia rendeit gyűlésre hívta össze. A gyűlésen elhatározták, hogy őfelségét alkalmas bán kinevezésére kérik. A gyűlésen résztvett rendek nagy vonzalommal emlegették Zrinyi Miklós nevét.²

Ime a királyi tanács hiteles följegyzése mondja, hogy Mikulich Tamás több ízben kérte és sürgette Zrinyi Miklósnak báni kinevezését. Széchy ezzel szemben Rátkay krónikájának meséi alapján azt állítja, hogy Mikulich minden követ megmozdított Zrinyi bánsága ellen. Mikulich — írja Széchy — «különösen a Zrinyi-testvérek boldogulása miatt bosszankodott. Önző szíve sem gyámfiához a köteles ragaszkodásnak, sem a család iránt a kegyeletes tartozásnak nemesebb érzését nem ismerte; sőt küzdelmes pályájára emlékeztében öreg ember létere a fiatal hősi sajak gyors sikere maró irigységgel töltötte el s erkölcsi kötelezettsége alól a felszabadult római rabszolgák módjára a hálátlansággal oldozta fel magát s épen a Zrinyiek ellen áskálódott konok szívóssággal!»

Ime a szegény Mikulich, a ki legelőször sürgette s többször kérte Zrinyi Miklós báni kinevezését, ilyen megítélésben részesül az utókor részéről. Pedig Széchy nem elégszik meg a fentebbi nyilatkozatával, hanem lapokon át korpázza az öreg Mikulichot.

A királyi tanács a bánságra ajánlott jelöltek közül Erdődy Györgyről azt írja, hogy huszonhét éves, tanult, józan és engedékeny férfiú, a ki azonkívül őfelségéhez igen hív. Zrinyi Miklós-ról ellenben azt írja, hogy amannál jóval fiatalabb, ítélet dolgában még nem eléggé érett. Máskülönben őfelségének híve s egykor hadi férfiú lesz belőle.³

Ismeretes, hogy Zrinyi kineveztetése ezúttal nem sikerült. Draskovich János lett bánná. Később (1647), mikor a bánság megüresedett, Zrinyi Miklós ismét Erdődy Györggyel

¹ Orsz. ltr. *Propositiones et opiniones* 1639. Thomas Mikulich personalis iam antea commendavit comitem Nicolaum a Zrinio et nunc denuo scribit. etc.

² U. o. «ipsos erga personam comitis Nicolai a Zrinio non parum vidisse affectos.»

³ U. o. Alter, a Zrinio adhuc junior, nec satis discretione et judicio maturus. Alioquin satis suæ majestati fidelis et militaris vir aliquando futurus.

került szembe. Mindkettőnek jeles pártfogói voltak. Zrinyi Miklós mellett leghevesebben küzdött az esztergomi érsek.¹ A győri püspök szerint Zrinyi Miklós a hadi dolgokban kiváló (excellens), tanácsos elméjű, ügyes. Jeles expedíciókban vett részt. A saját költségén hősiiesen védi Muraközt s vele együtt Stiriát. Magasztalva emelik ki Zrinyi érdemeit és kiváló tulajdonságait a pécsi püspök, aztán Csáky László és Lippay Gáspár kamarai elnök. Ezekon kívül Zrinyi mellett kardoskodtak még Pálffy Pál országbíró,² Batthyány Ádám generális, Forgách Ádám, Wesselényi Ferencz, Nádasdy Ferencz, Eszterházy Dániel és Forgách László.

Erdődy György bánása mellett voltak: a nádorispán, Pisky János nyitrai püspök,³ Frangepán Miklós és a királyi személynök.

A királyi tanács természetesen Zrinyi Miklós mellett döntött. Az őfelségéhez intézett felterjesztés szerint a királyi tanács Zrinyinél alkalmasabb embert nem ismer. Zrinyi valamennyi társát felülmulja hadi ismeretek dolgában. Tehetségére nézve is különb a többinél. Mindig kész őfelsége szolgálatára s már eddig is nagy szolgálatokat tett őfelsége hadjárataiban.⁴

Hát természetesen Zrinyi Miklós kapta meg a bánáságot. Még ez évben intézkedés történt beiktatása ügyében is. E szerint a beiktatást a zágrábi püspök és Erdődy Miklós végezi. Az esküt őfelsége előtt kellett volna letennie, de mivel Zrinyi a jelen körülmények között nehezen utazhatott Bécsbe, megengedték neki, hogy az esküt is Varasdon tegye le a beiktatás alkalmával.⁵

¹ U. o. 79. Nr. 1647. A primás írja: «Nullum enim se videre ad id magis idoneum et qui omnibus officii partibus posset respondere, imo ipsum pro maximo decore habiturum si pateriretur».

² Pálffy Pál eleinte Erdődy Györgyöt ajánlotta, de mivel ez nem akarta a bánáságot vállalni, szintén Zrinyi mellé állott.

³ Ez az a Pisky, a kit Pázmány Péter a Zrinyi-fiukhoz küldött 1634-ben, hogy a következő iskolaév ügyében tárgyaljon velük. Akkor még esztergomi kanonok volt Pisky. Itt mint püspök már Zrinyi Miklós ellenfelei közt szerepel. (Fraknoi Püski-nek írja.)

⁴ Propositiones et opiniones 79. Habet igitur inter reliquos majorem quam alii in re militari experientiam, facultatibus etiam præ reliquis pollet etc.

⁵ U. o. 64. Nr. «Et cum juramentum quoque ipsi deponendum sit,

Mivel Zrínyinek a vlachcommissio-ban kellett elnökös-ködni, Ivanovich Tamás nevű ágensével kijelentette, hogy az eskü letételében akadályozva van. Megemlíti különben azt is, hogy édesatyja, Zrínyi György Varasdon, Erdődy Zsigmond meg Zágrábban tette le a báni esküt.

A királyi tanács erre azt határozta, hogy Zrínyi Miklós Bécsben tegye le az esküt őfelsége előtt. Mint magyar tanácsosok az eskünél a győri püspök és Eszterházy Dániel fognak szerezpenni. Zrínyi a reversalisát a haditanácsnak küldheti.¹

A királyi tanács július 24-én jelenti, hogy Zrínyi Miklós a báni esküt már letette s mivel az installatio ügyében is mindent elintézték, a beiktatásnak minél előbb meg kell történnie.²

Tudjuk, hogy Széchy és mások Zrínyit Prágába utaztatják s ott tétetik le vele a báni esküt. Ez a soha meg nem történt utazás aztán bőséges alkalmat ad írónknak a phantasia megereztésére. Még azt is leírják, mint nézett be Zrínyi a Szent Vid egyházába, mint csodálta a sárkányölő Szent Györgyöt, mely «degen földön a magyar alkotó erő diadaláról beszél»; mint bámulta a Podjebrad-templomot, a jámbor Nepomukot a kőhidon, no meg Szent György templomát. «S mindaz, a mit látott, hazafias szívét borongó szomorúsággal tölthette el, ha reagondolt, hogy nekünk is van fővárosunk, fekvésére és kilátására édesebb, mint Prága, de tornyain a félhold büszkélkedik!»

A bánság elérésével Zrínyi Miklós élete fordulóponthoz jutott. Immár fiatalkorában az ország első emberei közé jutott. Népszerűsége és híre már országos volt. Azok, a kik gyermekkorában szeretettel vesződtek vele; a kik mint gyámjai és jóakarói szép reményeket fűztek jövőjéhez: most bizonyára lelki gyönyörűséggel szemlélték volna a nagyratörő és nagy reményekre jogosító ifjút. De ezek az emberek már mind elhaltak. Utolsónak Mikulich Tamás költözött volt el.

TAKÁTS SÁNDOR.

tametsi hoc ipsum alias coram sua majestate deponere debuisset, quia tamen propterea huc venire difficile illi foret, posse hac occasione juramenti quoque exactionem illis mandare.

¹ U. o. 1648 márcz. 27.

² U. o. De installatione bani.

AZ ÁTMENETI GAZDASÁG KÉRDÉSÉRŐL.¹

A közgazdaság fokozatos átvezetése a háborús állapotból a békeállapotba, bár minden országban megoldásra váró nehéz állami feladat, de országonként nem egyforma jelentőségű.

Agrár jellegű államban, mint a magyar szent korona országai, a hol az összes népesség 64·5%-a őstermelésből él,² és a hol a nemzeti termelés értékének 64·40%-a esik az őstermelésre,³ a termelési tevékenység a háború után sokkal nagyobb arányokban indulhat meg minden állami beavatkozás nélkül, mint egy iparállamban, a hol a nemzeti termelés nagy részének kifejtése a hiányzó nyersanyagok és félgyártmányok előzetes biztosítása nélkül nem lehetséges.

Ép így, a mely országnak számos gazdasági vonatkozása van a külföldhöz, vagyis sokoldalú nemzetközi gazdasági forgalma nagy arányokat ölt, ott a rendes gazdasági élet visszaállítása szövevényesebb feladatokat ró az államra, mint Magyarországon, a melynek külföldi áru- és értékforgalma túlnyomó részben Ausztriával, tehát egységes gazdasági területen bonyolódik le. Így 1913-ban a behozatalt és kivitelt felölélő, 3·980 milliárd koronára rugó összes áruforgalom 74·13%-a esett Ausztriára és Boszniára, míg a vámkülföldre annak csak 25·87%-a.⁴ Magyarország külföldi tőkeszükségletének is leg-

¹ A német-osztrák-magyar gazdasági szövetségnek Budapesten, 1917. évi június 23—25-én tartott ülése elé terjesztett jelentés.

² *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. II.* Budapest, 1913. 6. lap.

³ Fellner F.: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Budapest, 1916. 134. lap.

⁴ *A magyar szent korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma.* Budapest, 1915. 42. lap.

nagyobb részét Ausztria fedezi, mert a magyar nemzeti jövedelemből kamat, osztalék és egyéb czímen évenként külföldre folyó 547·774 millió koronából 373·077 millió korona, vagyis 68·12% Ausztria követelése.¹

Mínthogy Magyarország főleg mezőgazdasági termelést folytat és nemzetközi árú- és értékgorgalma túlyomó részben egy közös vámhatár által körülvett egységes gazdasági területen megy végbe, az átmeneti gazdaság állami szabályozása, vagyis a termelés és fogyasztás nagy részének irányítása állami beavatkozással bár elkerülhetetlen lesz — de az erők szabad kifejtését hamarabb fogja lehetővé tenni.

Az a közgazdaság erősödik és fejlődik leggyorsabban, a melyben a gazdasági tevékenység szabadon, minden felesleges korlátozástól menten érvényesülhet.

Az átmeneti gazdaság szabályozásánál tehát alapelvül szolgáljon, hogy a gazdasági tevékenység az állami befolyásolás útján csak a viszonyok által megkövetelt mértékig és időtartamig legyen korlátozva. A háború alatt létesült kényszer-szervezetek általános közgazdasági érdekből mielőbb megszüntetendők, hogy a szabad verseny — a mely mellett a népesség értelmisége, mozgékonyasága, tettereje, találékonysága, kezdeményezési képessége legteljesebben kibontakozhatik — pótolja mielőbb az állami szervezetet. A háborús kényszer-szervezetek esetleges részbeni fenntartása csak állampénzügyi szempontból volna indokolható, ha újabb bevételi források előteremtésének biztosítására lennének hivatva.

Az a feladat, a melynek megoldása minden országban kizárólag az állam hatáskörének lesz fenntartva: a hadsereg katonai leszerelése, a mely az átmeneti gazdaság egyik legfontosabb problémája.

I.

Katonai leszerelés.

A katonai leszerelésnél elsősorban katonai tekintetek irányadók. A katonai érdek érvényesítése nem zárhatja ki azonban a

¹ Fellner id. m. 129. lap.

fontos közgazdasági érdekek egyidejű figyelembe vételét. Az ország egész munkaképes férfi népe áll jóformán fegyverben. E milliókra rugó létszámot kell katonai, közgazdasági és méltányossági szempontból helyes elvek szerint visszavezetni rendes hivatásának körébe. Hogy a munkanélküliség nagy arányokat ne ölthessen, első sorban azok lesznek — az egyes foglalkozási ágak keretén belül — elbocsátandók, a kik őket készen váró tevékenységi körbe térhetnek vissza, hogy élethivatásukat haladéktalanul folytathassák. A kinek munkaalkalma nincs, az egyelőre visszatartandó lesz, nehogy gond és nyomor váltsa fel háborús szenvedéseit, a miből — az általános emberi szempontokat nem tekintve — socialis veszélyek is származhatnak.

Az idősebb korosztály elsősorban való elbocsátását a méltányosság indokolja. Elsőbbség illesse meg a családapákat is.

Hogy mely foglalkozási ágak vétessenek elsősorban tekintetbe, az országonként külön lesz eldöntendő, abból a szempontból, hogy mely üzemek a legfontosabbak a békegazdaság számára.

A magyar szent korona országaiban a legfontosabb termelési ág ugyan a mezőgazdaság, de földműveléssel foglalkozók mégis csak az esetben bocsátandók elsősorban haza, ha a demobilisatio oly időben veszi kezdetét, a mikor sürgős mezőgazdasági munkák végzendők el. De ez esetben is, minthogy a mezőgazdasági üzemben a férfi-munkaerő legkönnyebben pótolható a család egyéb tagjaival, a mit a mezőgazdasági üzem zavartalan folytatása a háborúban igazolt, a földműveléssel foglalkozókkal egyidejűleg a békegazdaság számára legfontosabb egyéb üzemekhez szükséges munkaerők is rendelkezésre bocsátandók. A személyi leszerelésnél kizárólag elsőbbséget biztosítani a mezőgazdasággal foglalkozóknak már csak nagy számuknál fogva sem lehetséges, mert itt — számításaink szerint¹ — két és fél millió mezőgazdasághoz tartozó kereső el-

¹ A mezőgazdasággal foglalkozó férfikeresők száma 1910-ben ugyanis 4.331,672 volt. Ebből a 18–50 éves életkorúakra 2.509,935 keresőt számítottunk, még pedig azon az alapon, hogy a 15–19 éves öt korosztálynak $\frac{2}{5}$ részét, a 40–50 éveseknek felét vettük. Az elesettek, rokkantak és felmentettek számát pedig az 1910. évtől számított természetes szaporodással vettük egyenlőnek. (*A magyar szent korona országának 1910. évi népszámlálása.* IV. Budapest, 1915. (18. és 19. lap.)

bocsátásáról van szó, tehát olyan létszámról, a mely a leszerelésre váró hadsereg zömét teszi ki.

A magyar mezőgazdasági érdekképviselőt azt javasolja, hogy a mezőgazdasági munkások által, az ipari munkásoktól eltérőleg, a katonai szolgálatból való elbocsátás előtt ne legyen igazolandó, hogy a polgári életben megélhetést nyújtó foglalkozásuk van, mert a magyar mezőgazdaságban olyan óriási mérvű a munkáshiány, hogy minden ember azonnal talál foglalkozást.¹ E javaslat — véleményünk szerint — helyt nem állhat. Mert vagy megfelel a tényeknek, hogy mindenki azonnal talál munkaalkalmat, ez esetben igazolhatja is ezt; nincs tehát szükség az osztó igazság szempontjából elkerülendő kivételes elbánásra. Vagy pedig beáll az az eshetőség, hogy a munkaalkalom nem elég, ez esetben a leszerelt mezőgazdasági munkások tömeges és szervezetlen munkakinálata minden átmenet nélkül annyira lenyomná a munkabéreket, hogy a háború után még egyre tartó nagy drágaság mellett megélhetésük biztosítva nem volna, a mi socialis szempontból is súlyos veszélyeket rejtene magában. A mezőgazdasági mai túl magas munkabérek leszállítása csak fokozatosan, az egyéb árúk árának csökkenésével karöltve mehet végbe.

Magyarországon, a hol a nemzeti termelés főága a mezőgazdaság, a háború után minden rendelkezésre álló eszköz felhasználandó, hogy a földművelés, állattenyésztés és erdőgazdaság minél gyorsabban fokozott teljesítési képességet érjen el.

Ezért különös gond fordítandó arra, hogy a hadvezetőség tulajdonában lévő anyagok és felszerelések, közlekedési eszközök, talajművelő gépek, motorok stb., a melyek részben a mezőgazdaságtól elvonattak és a hadvezetőség részéről nélkülözhetők, annak — a minél belterjesebb gazdálkodás folytatása érdekében — mielőbb átadassanak.

A leszerelési anyagok és eszközök visszabocsátása a mező-

¹ L. Krolopp Hugó javaslatát az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben a háború befejezése után feleslegessé vált katonai felszerelési s berendezési tárgyak és lovak szétosztási módjára, valamint a személyi leszerelésre vonatkozólag, a mezőgazdasági érdekek szempontjából. (*Köztelek*, 1917 május hó 12. szám.)

gazdaság részére feltételezi annak a kérdésnek előzetes tisztázását, hogy milyen kulcs szerint osztassanak szét a tárgyak a monarchia két állama között. Kiinduló pont az legyen, hogy a készletek egységes egésznek alkotnak és a monarchia mindkét állama a leszerelési tárgyaknak minden kategóriájára igényt tarthat: kihatani tehát egy bizonyos árú-complexumot kizárólag az egyik állam részére nem szabad.

Az a követelmény, a melyet az Országos Magyar Gazdasági Egyesület erre nézve felállított,¹ részben elfogadható. E szerint a milyen arányban requiráltattak a felszerelési tárgyak a két állam mindegyikéből, olyan arányban osztandók szét közöttük. Az elpusztult és hasznavehetetlenné vált felszerelési tárgyak és anyagok helyett a két állam közös terhére beszerettek a quota arányában osztandók szét. Ez utóbbi körülmény azonban annyiban hátrányos a magyar mezőgazdaságra, mert Magyarország őstermelése (a bánya és kohótermelés nélkül) évi 4·549 milliárd koronára rug, míg Ausztriában ez csak 4·169 milliárd korona,² noha tehát a monarchia őstermeléséből 52·28% esik Magyarországra, mégis reá ez anyagokból és felszerelésekből a quota arányában az 1907: LV. t.-cz. értelmében csak 36·4% jutna. Helyesebb tehát a szétosztási kulcs alapjául a termelés arányát venni, a quota helyett.

A mezőgazdasági üzemben a háború után — ha ismét visszanyeri a szükséges munkaerőket, igás állatokat és a katonaság által elvont egyéb felszereléseket — hamarosan visszatérnek a normális termelési viszonyok. Minden állami beavatkozás nélkül. Ez azt jelenti, hogy a magyar szent korona országában a nemzeti termelés zavartalan menete kétharmad részében biztosítottnak tekinthető mindjárt a háború után.

II.

Nyersanyag-beszerzés.

Nem így az iparüzemben. Az ipar a nyerstermékek és félértékmények feldolgozásával foglalkozik. Az ipar folytatásának

¹ L. Krolopp id. jelentését.

² Fellner id. m. 124. lap.

előfeltétele a háború után az, hogy a szükséges nyersanyagok és félégyártmányok rendelkezésre álljanak. Még pedig gyorsan és bőségesen. A mint a mezőgazdasági üzemnél a leltári eszközök, úgy az iparüzemnél az anyagok és egyéb felszerelések átengedése a hadvezetőség részéről a dologi demobilisatio alkalmából jó szolgáltatokat fog tenni.

Magyarországon az iparnak ellátása a szükséges nyersanyaggal bár ép oly fontos állami feladat lesz, mint más országban, de közgazdasági jelentősége nem oly nagy. Még pedig több okból.

Mindenekelőtt Magyarország ipari termelése, a mezőgazdasági termeléssel szemben, alárendelt. Így a magyar szent korona országaiban a nemzeti termelésnek csak 23·24%-a esik az iparra.¹ Minthogy pedig a magyar ipari termelés 3·101 milliárd korona nyers termelési értékéből 1·474 milliárd koronát képvisel a mezőgazdasági (malom-, sör-, szesz-, cukor-, dohány- és élelmezési) ipar² vagyis az összes ipar 47·58%-át, a melynek nyersanyagát csaknem kizárólag a belföldi mezőgazdaság szolgáltatja, az ipari termelésnek is csaknem fele közvetlenül a háború után zavartalanul folytathatja üzemét minden állami beavatkozás nélkül.

Még egy szempont fontos a kérdés megítélésénél. Magyarország behozatalra szoruló nyersanyag- és félégyártmány-szükségletének túlnyomó részét Ausztriában fedezi. Tehát a nyersanyag-beszerezésnél Magyarország csak egészen alárendelt mértben van a vámkülföldre utalva.

Ausztriában, a hol a nemzeti termelésnek már 44·20%-a esik az iparra³ és ennek csak 27·69%-át képviseli a mezőgazdasági és élelmezési ipar, a mely túlnyomó részben belföldön termelt nyersanyagot dolgoz fel, a nyersanyag-beszerezés sokkal fontosabb.

Ehhez járul, hogy Ausztria nyersanyag- és félégyártmány-szükségletének nagy részét — szemben Magyarországgal —

¹ Fellner id. m. 134. lap, a hol részletes számítások alapján ki van mutatva, hogy a 6.741 milliárd koronára rugó tiszta nemzeti jövedelemből csak 1.694 milliárd korona esik az iparra.

² O. ott 80. lap.

³ U. ott 134. lap.

a vámkülföldön szerzi be. Fokozottabb jelentőségű ennél is a nyersanyag-beszerezés kérdése a Német-birodalomban, a mely egész gazdasági structurájánál fogva sokkal több kötélléssel van a világgazdaságba kapcsolva. A világgazdaság a kereskedelem és ipar szabad kibontakozása nélkül el nem képzelhető. Nem tűri a tartós hivatalos beavatkozást, a gazdasági szabad mozgás korlátozását. A nyersanyag-behozatal problémájánál ez a szempont elsősorban veendő figyelembe.

Ha a magyar szent korona országai nem alkotnának Ausztriával közös gazdasági területet, úgy a magyar nyersanyag-szükséglet csekélysége mellett ennek biztosítása nem igényelne a háború után külön állami beavatkozást.

A kereskedelem régi tapasztalataival, évtizedes összeköttetéseinek felújításával, új összeköttetések szerzésével a legmegfelelőbb beszerzési forrásokat legjobban kutatja tel. Tehát a nyersanyag-beszerezést teljesen át kell engedni a kereskedelem és ipar magántevékenységének, mert így biztosítható a készletek minél gyorsabb és minél teljesebb pótlása.¹ De mert a monarchia mindkét állama egy vám- és kereskedelmi terület, melyet közös vámhatár vesz körül, pénzrendszere és jegybankügye pedig szintén egyöntetűen szabályoztatott, Magyarország érdeke, hogy e kérdésben Ausztriával azonos elvek szerint járjon el.² Amnyival is inkább, mert noha Magyarország nyersanyag-szükségletének azt a hányadát, a melyet behozattal kénytelen fedezni, főképp Ausztriából szerzi be, ez a Magyarországnak átengedett nyersanyag tulajdonképen szintén a vámkülföldről ered, mert Ausztria ezeket onnan hozza be.

Ha a nyersanyag biztosítása a háború után nem egyforma jelentőségű is a három államban, mindazáltal a tervszerű együttműködés e téren lényeges előnyökkel járna. A nyersanyagok mohó fedezése, kölcsönös erős verseny mellett az árak további felszökktetésére vezetne, a mely veszély az érdekelt országoknak megállapodással biztosított egyöntetű eljárásával elkerülhető lesz.

¹ L. a budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentését a háború utáni nyersanyag-beszerezés ügyében (7. lap).

² Dr. Gustav Gratz: *Rohstoffbeschaffung nach dem Krtege.* (Der ungarische Volkswirt, 1916 aug. 20.)

A nyersanyag-beszerezés kérdése a Német-birodalom világ-gazdasági helyzeténél fogva elsősorban német probléma. Ott kell megoldani e kérdést Magyarország számára is.

Magyarország a háború előtt nyersanyag-szükségletét a külföldről túlnyomó részben Németország útján fedezte, részben közvetlenül, részben Ausztria közvetítésével. Németország nyersanyagjainak nagy részét — éveken át kiépített és bevált szervezete alapján — közvetlenül a termelő országokban vásárolta. Németország közreműködése a magyar iparnak nyersanyaggal való ellátása érdekében a háború után fokozott érdeke Magyarországnak.

Az együttműködés e téren egyúttal első próbaköve lesz a német-osztrák-magyar gazdasági közeledés további kialakulása lehetőségének.

Mind a Német-birodalomnak, mind a monarchia mindkét államának közös érdeke, hogy közvetlenül a háború után minél kevesebb fizetési kötelezettségük keletkezzék a vámkülföldön, mert ez valutájuk további megromlásának egyik eleme. Ennélfogva a nyersanyag-behozatal korlátozandó a szükséges mértékig: a behozatal engedélyhez kötendő. A háború folyamán egyesek által külföldön már előzetesen lekötött nyersanyagok behozatala, tekintettel az azzal viselt kockázatra és a hozott anyagi áldozatra, meg nem akadályozható.

A külföldről — akár szabad kereskedelmi, akár központi szervezet útján behozott nyersanyag — nem lehet közvetlenül a háború után szabad forgalom tárgya, hanem állami beavatkozás útján kerülhet csak szétosztásra. Az elővásárlások útján beszerzett készletek, ha nem is teljességükben, de meghatározott jelentékenyebb hányadban, a vásárló szabad rendelkezésére bocsátandók; az azon felüli rész a vállalatok egyenletes foglalkoztatása érdekében ezek között szétosztandó. A vámkülföldön ellenséges és semleges országokban lévő, már kifizetett anyagok és árúk soronkívül és sürgősen szállítandók haza, mert belföldi szükségletet fedeznek; újabb fizetési kötelezettség, tehát valutaromlás nélkül és feldolgozás esetén kivétel útján külföldi követelések keletkezésére vezetnek, a mi valutánk javításának egyik eleme.

Bármennyire jogos és erős a törekvés, a mely a háborús

szervezeti rendszabályok helyett a szabad mozgás érvényesítésére irányul, egyelőre elkerülhetlen lesz a nyersanyag és egyéb cikkek behozatalának állami ellenőrzése, azok korlátozása érdekében, mert a belföldi szükségletek kielégítése a legszűkebb korlátok közé lesz szorítandó, hogy a behozatalból keletkező külföldi követelések minél inkább csökkentessenek, a belföldi valuta épségének mielőbbi helyreállítása érdekében.

III.

A valuta helyreállítása.

Mint minden hadviselő államban, Magyarországon és Ausztriában is, a pénz értéke megromlott és annak helyreállítása a termelés zavartalan folytatásának biztosítása végett a legsürgősebb érdek. Noha a háború tartama alatt állandóan érvényesülnek azok a tényezők, a melyek a valuta romlását előidézik, előkészítő intézkedésekkel már most kell gondoskodni arról, hogy a valuta helyreállíttassék, azaz a korona és a többi külföldi pénz értéke között az aránytartalmuknak megfelelő viszony újra létesüljön és ezzel a korona és a többi országok valutája között fennálló szilárd paritás (1 korona = 0.85 márka = 1.05 franc = 0.504 holland forint stb.) a nemzetközi forgalomban ismét kifejezésre jusson.

A korona értékének csökkenése — a mely az összes árúk és szolgáltatások árának és a külföldi váltó-árfolyamoknak emelkedésében jut kifejezésre — az államot a háborúban nem akadályozza gazdasági és katonai erő kifejtésénél, de az ország közgazdaságára, állampénzügyeire és politikai helyzetére káros hatással van.

A korona értékének hanyatlása folyton módosuló mértékben a nemzetközi üzleti forgalomban minden megbízható számvetést lehetetlenné tesz. A koronaérték folytonos ingadozása a külföldi üzletek lebonyolításánál kockázati elemét jelent, mert minden egyes üzlet szükségképen valuta-speculációval van összekötve, a mi nagyon gyengíti az ország versenyképességét a világcpiaczon. A pénzérték állandóságának hiánya káros hatását a háború után még jobban fogja éreztetni, mert a monarchia két állama egyre élénkebb, számosabb és bensőbb

gazdasági vonatkozásban fog állani a külföldi országokhoz, a melyek a termelésben és fogyasztásban egymásra vannak utalva, tehát pénzforgalmunk is egyre nagyobb arányokat fog ölteni.

A valuta megromlása a külfölddel sokszoros kölcsönhatásban álló nemzeti termelés minden ágában, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem terén, a munkás és hivatalnok-osztálynál, általában az állandó jövedelemmel bíró néprétegeknel érezteti káros hatását.

A korona érték hanyatlása a mezőgazdasági termékek kivitelét a vámkülföldre előmozdítja, mert a kivitt termékeket teljes értékű aranypénzben fizetik, a külföldi valutáért pedig a mezőgazda itthon az értékvesztett pénzből a disagióknak megfelelően többet kap kézhez, tehát mintegy kiviteli jutalmat élvez; az is igaz, hogy a gazda jelzálogkölcsön-annuitásait és az adókat az értékvesztett pénzzel ép úgy fizetheti, mint azelőtt hasonló mennyiségű jó pénzzel. De mivel a rosszabbodott valuta általános áremelkedésre vezet, a mi a munkabérek rohamos emelkedését és általában a termelési költségek megdrágulását vonja maga után, a disagióból a mezőgazdára háramló haszon nagyrészt felemésződik. Minthogy továbbá az agio-nem mutat állandóan emelkedő irányzatot a koronaértékkel szemben, hanem esökkenést is, ez esetben a gazda a megjavult koronából kevesebbet kap, terhei, kiadásai azonban változatlanok maradnak. Magyarországon különben azért sincs nagyobb jelentősége annak, hogy a disagio kiviteli jutalom gyanánt hat, mert a magyar mezőgazdasági termékek túlnyomó részben Ausztriában, tehát a valuta szempontjából ugyanazon gazdasági területen találhatnak piacot.¹

Az ipari termelésnél a biztos alapon való számvetés lehetlensége hátrányosabb, mint a mezőgazdasági üzemnél, mert ott a termelés inkább bonyolódik le tisztán pénz igénybevételével

¹ A kivitelre került gabonából és lisztből az 1911—1913. években 93·58%, a szarvasmarhából 93·90% talált Ausztriában elhelyezést. (Fellner: *Die Landwirtschaft Ungarns und die wirtschaftl. Annäherung zum deutschen Reich. Schriften d. Vereins für Sozialpolitik.* 155. Band. I. München u. Leipzig, 1916. Seite 283 u. 287.) Magyarul: *Budapesti Szemle.* 1916.

és az ipari termékek ára is nagyobb hullámzásoknak van kitéve. Az iparos termelési költségeit előre ki nem számíthatja, mert sem a feldolgozandó nyersanyagoknak, félgyártmányoknak és a gyári felszereléseknek külföldről való beszerzésénél, sem a kész iparcikkek külföldön való értékesítésénél a korona és a külföldi valuta közt mutatkozó értékkülönbséget előre meg nem állapíthatja.

A munkásosztály — az általános áremelkedés miatt a megélhetésnek mindinkább érezhető nehézsége által indítva — a munkabér-emelkedést rendszerint tömeges munkabeszüntetés útján éri el.

A hivatalnokok állandó fizetései pótlékok folyósításával nem emelkednek annyira, mint a hogyan az életfenntartás költségei megdrágulnak, tehát a valuta megromlása életszínvonaluk hanyatlását vonja maga után.

A nyugdíjasok és a meghatározott járadékból élők a pénz hanyatlása folytán leginkább károsodnak, mert járandóságuk emelésére nem tarthatnak számot.

A korona értékének hanyatlása súlyos terhet ró az állampénzügyekre is. Az állami kiadások a pénz értékcsökkenése miatt rohamosan emelkednek. A megdrágult anyagbeszerzés, a tisztviselőknek engedélyezendő drágasági pótlékok és fizetésrendezések, a külföldi valutára szóló államkölsönök kamatszelvevényeinek beváltásánál fizetendő agio-szüükséglet a költségvetésnek állandó újabb tehertételei. Nem szolgál az állam hitelének javára, ha más valutából meríti bevételeit és másban fizeti adósságait.

Hogyan szűnnek meg a valuta megromlásából keletkezett gazdasági zavarok.

Mielőtt e kérdés fejtegetésébe bocsátkoznánk, meg kell állapítanunk, miért romlott meg pénzünk értéke és szűnt meg a koronaérték állandósága.

A háború kitörése óta forgalomba hozott bankjegyek nagy mennyisége egyfelől és másfelől az osztrák-magyar monarchia nemzetközi áru- és érték-forgalmában beállott változások idézték elő a korona értékének csökkenését és értékállandóságának hiányát.

Az első háborús hetekben sürgősen kielégítendő mozgó-

sítási szükségletek fedezésére az osztrák és a magyar állam kénytelen volt jelentékeny összeg erejéig igénybe venni az Osztrák-Magyar Bank hitelét, a jegykibocsátási jogra és a hitelengedélyezésre vonatkozó alapszabályszerű korlátozások fel-függesztésével. A jegybank a szükséges fizetési eszközöket előlegkölsönként, bankjegyek alakjában a monarchia két államának rendelkezésére bocsátotta. Ezímen az 1916. év végéig 12·895 milliárd koronára rugó bankjegy került a monarchiában forgalomba.¹ Fokozta a bankjegyforgalmat a hadikölcsönök jegyzése lombard-hitelek igénybevételével. Hogy hadikölcsönkötvények kézi zálogul lekötése ellenében mennyi bankjegy került forgalomba, meg nem állapítható.

A bankjegy-kibocsátás növekedésével egyre nagyobb mennyiségű pénzeszköz szolgált a forgalmi igények kielégítésére. A bankjegy-inflációban nyilvánuló pénzbőség az árúk és szolgáltatások árának emelkedésére, vagyis drágaságra vezetett, mert ha a folyó pénzeszközök mennyisége jobban szaporodik, mint az árúk mennyisége, akkor a pénzből többet kell adni az áruért. Más szóval a pénz értéke az árukhoz viszonyítva csökkent. Mihelyt a javak mennyisége több lesz és a pénzmennyiség változatlan marad, az árúk ára fog csökkenni, mert a javakkal szemben a pénzeszközök mennyisége lesz viszonylagosan kisebb.

A nagy bankjegy-tömeeggel egyre emelkedő drágaság enyhítésére két mód jöhet szóba. Az egyik a forgalomban levő pénzeszközök csökkentése, vagyis a bankjegyforgalom leszállítása.

A bankjegy-mennyiség csökkentésének legegyszerűbb módja a hadikárpótlás volna, bár a drágaságot ez is csak részben szüntetné meg. Az állam a hadi kárpótlásból ugyanis egyelőre csak az Osztrák-Magyar Banknál felvett előlegkölsönt fizethetné vissza, tehát csak az összeg erejéig lennének a forgalomból a bankjegyek kivonhatók és megsemmisíthetők. A hadikölcsönkötvények beváltása, még ha a kincstár azokat azonnal vissza fizethetné is, nem járna a pénzeszközök csökkentésével, mert a kötvények helyét bankjegyek foglalják el. A drágaság köz-

¹ L. az osztrák államadósságot ellenőrző bizottság jelentését. (*Neue Freie Presse*. 1917 Jun. 9.)

vetve csak annyiban enyhülne, hogy az állam a beváltott kötvények összege erejéig, szelvényfizetési kötelezettségének megszüntével, súlyos adók kivetésétől tekinthetne el, a mi a termelést olcsóbbá tenné.

A bankjegy-forgalom redukálásának most említett módja azonban, minthogy hadikárpótlásra alig számíthatunk, tárgyatlanak tekintendő.

A bankjegy-mennyiség csökkenthető volna az által is, ha az állam kamatozó kincstárjegyek kibocsátása útján fizetné részben vissza a jegybanknál függő adósságát, noha ez a kincstárta fokozott kamatterhet jelent, mert elesik a bevonásra került bankjegy-forgalom után élvezett 5%-os adótól. Akár ideiglenesen consolidálja az állam függő kölcsönét a jegybanknál pénztárjegyek kibocsátásával, akár véglegesen, járadékkölcsön felvételével, a bankjegy-forgalom csak az esetben fog műveletekkel kapcsolatban csökkenni, ha a kibocsátásra kerülő címletek megtakarított pénzkészletekből, nem pedig azok lombardirozásából nyernek kiegyenlítést, mert utóbbi esetben ismét csak bankjegyek kerülnének forgalomba.

Szóba jöhetne még egy egyszeri vagyonadó kivetése is, a melynek hozadékát fordítaná az állam a jegybanknál levő függő adósságának teljes vagy részleges törlesztésére; az így visszafolyó bankjegyek megsemmisítésével azok mennyisége megfelelően csökkenne. Hogy a bankjegy-forgalom számottevő összeggel apasztassék, oly magas adókulcsot kellene alkalmazni, a mely már a vagyon állagát érintené, tehát valóságos vagyonelkobzással volna egyértelmű. Egy ily súlyos vagyonadó-kivetés csak az esetben volna elvileg megvitatható, ha minden vagyon megfelelő adó alá vonása kivétel nélkül volna biztosítható.

Mindezekből látható, hogy a bankjegy-forgalom apasztása megnyugtató és kielégítő módon nem vihető keresztül. A bankjegy-inflatio valóságos árforradalomra vezetett, a mely különben is káros hatását a gazdasági életnek már minden terén érezte.

A gazdasági élet már alkalmazkodott a folyó pénzeszközök nagy tömegéhez és mesterséges contractio útján hirtelen csökkenteni a bankjegy-forgalmat rohamos árhanatlanra vezetne és nagy zavarokat idézne elő a hitelforgalom és termelés terén.

A nagy drágaság enyhítése nem a pénzforgalmi eszközök csökkentésével, hanem más módon viendő keresztül.

Kifejtettük, hogy a drágaság a pénzforgalmi eszközök hirtelen gyarapodására vezetendő vissza, a minek következtében a dologi javak (árúk) és a pénzmennyiség között nagy aránytalanság állott be. Hogy a szükséges számszerű arány lehetőleg helyreálljon, — a bankjegyforgalom keresztülvihetetlen apasztása helyett — az árúk mennyiségének gyarapítására kell törekedni. A termelésre szolgáló javak fogyasztásában való takarékoskodás és a termelés fokozása az árúk mennyiségének emelkedésére fog vezetni. Ezzel a forgalomban levő pénzeszközök — ha mennyiségileg nem csökkennek is — viszonylag kisebb összegben fognak a forgalmi igények kielégítésére rendelkezésre állani, a mi az árúk árhanyatlására, azaz a drágaság enyhítésére fog vezetni. Csak fokozott gazdasági tevékenységgel és takarékoszággal lesz lehetséges a forgalomban levő túlságosan nagyszámú pénzjegyek és az árúk mennyisége között megfelelőbb arányt létesíteni és ezzel a nyomasztó drágaságot enyhíteni.

Valutánk megromlása nemcsak a bankjegyek inflációja következtében a belforgalomban beállott drágaságban jutott kifejezésre, hanem a külforgalomban a korona értékének folyton változó mérvű hanyatlásában is.

A monarchia és a vámkülföld között lebonyolódó értékforgalomban a külkereskedelemből, hitelműveletekből, értékpapírmozgalomból stb. keletkezett követelések és tartozások főleg aranyban fizetendő váltók, devisák útján egyenlítettnek ki. Ez érczváltók nem leszámítolásnak, hanem adás-vételnek tárgyai, a mit bankok közvetítenek; veszik a devisát olyanoktól, a kiknek viszont ugyane helyeken fizetéseket kell teljesíteni. E váltók vételára egyszer magasabb, másszor alacsonyabb a váltó névértékénél, vagyis a beváltásnál fizetendő pénzüsszegnél. Ha a monarchiának tartozása a vámkülfölddel szemben nagyobb, mint a követelése — a mi a háború kitörése után bekövetkezett — akkor annyi külföldi tartozásról szóló, osztrák és magyar kézben lévő érczváltó, a mennyire a monarchia külföldi tartozásainak kiegyenlítése végett szükség van, nem található. A kik ily érczváltók kiküldésével kénytelenek

tartozásaikat külföldön kiegyenlíteni, e papírok megszerzése végett versenyre kelnek, azok névértékénél nagyobb összeget ajánlanak fel értük, a külföldre szóló váltó árfolyama tehát emelkedik. A váltó-árfolyam az érczparitáson felül áll. A külföldi váltóért koronában többet kell adni, mint a mennyi a paritásnak, azaz a nemesércz-tartalomnak megfelel. Ez a korona értékének csökkenését mutatja a külföldi valutával szemben. Az elértéktelenedés foka abban a felpénzben (agio) jut kifejezésre, a mennyit a külföldi valutáért belföldi valutában kell adni.

A váltó-árfolyam alakulása a monarchia és a vámkülföld között végbemenő külső gazdasági forgalomból származó kölcsönös kötelezettségeket feltüntető fizetési mérleg alakulásától függ.

A monarchia fizetési mérlege, a mely a békeidőben évenként csekély követeléssel zárult, a háborúban megromlott.

Belső fogyasztásunk és szükségleteink kielégítésének biztosítása érdekében kiviteli árúkereskedelmünk csaknem teljesen szünetel, ezzel szemben azonban bizonyos szükségleti cikkek előteremtése végett a vámkülföldre vagyunk utalva, külkereskedelmi mérlegünk tehát behozatali többlettel zárul.

Az 1911—1913. években átlag évenként 748·24 millió korona volt¹ a monarchia behozatali többlete, a mely tartozását részben a kivándorlók által hazaküldött pénzösszegekkel, részben az idegenforgalomból szerzett követelésekkel, részben értékpapír-kivitellel egyenlítette ki.

Elmaradt azonban a kivándorlók által évenként a magyar szent korona országaiba hazaküldött átlag 175·971 millió korona és az Ausztriába küldött 146,109 millió korona, vagyis összesen 322,080 millió korona,² a mely a monarchia fizetési mérlegének legfontosabb activ tétele volt a vámkülfölddel szemben. Csak csekély mértékben enyhíti a helyzetet, hogy az ellenséges külföld kezében levő értékpapírok után esedékes kamatok és osztalékok kifizetésre nem kerülnek.

A korona értékének emelése és értékállandóságának biz-

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1914. Budapest, 1916. (158. lap.)

² L. Fellner F.: *Ausztria és Magyarország nemzet jövedelme.* Budapest, 1916. (118. és 130. lap.)

tosítása a háború után a monarchia elsőrendű érdeke. Tervszerűen kell tehát arra törekedni, hogy nemzetközi fizetési mérlegünk megjavuljon. A nemzetközi fizetési mérleg alakulását nem állami, hanem gazdasági törvények szabályozzák, irányítják. Ha tehát a fizetési mérleg javítása nincs is az állam hatalmában, mert ez az egész közgazdasági élet jövő alakulásától függ, mégis több eszköz áll rendelkezésére, a melyeknek céltudatos beállítása a közgazdasági és pénzügyi politikába, a külföldi követelések gyarapítására és a tartozások csökkentésére vezethet, a mi a koronaérték fokozatos javulását fogja biztosítani.

A monarchia szerződéses vámterületének külkereskedelmi mérlege a háború után nem lesz activ. Az ipar ellátása külföldi nyersanyaggal, főleg Ausztriában, nagyobb arányú behozatalra fog vezetni. A monarchia külföldi szükséglete viszonylag nem nagy. Magyarország kedvezőbb helyzetben lesz, mert iparának csaknem fele mezőgazdasági ipar, a melyhez a nyersanyagot a belföld maga állítja elő, tehát nem szorul nagymérvű behozatalra. Az ipara részére behozandó nyersanyag és félgyártmány, ha nem is egész összegében, de nagyrészen abból a márkakövetelésből lesz kiegyenlíthető, a melyre a Német-birodalomba kivitt mezőgazdasági termékből (malátaárpa, maláta, szarvasmarha, baromfi és tojás, épület- és haszonfa, liszt stb.) tesz szert. A behozatalt terhelő diságiót ellensúlyozza a kivitt árúk árának emelkedése.

Számottevő megtakarítások érhetőek el a háború után szükségelt idegen fizetési eszközökben, ha olyan árúczikk egész sorozatának behozatalát elkerüljük, a melyek finomabb életigények és élvezetek kielégítésére szolgálnak. Már maga a belföldi pénz fizetési erejének csökkenése bénítólag hat a behozatalra. A devisa-központok átmeneti fenntartása a háború után is módot nyújt a nélkülözhető árúk behozatalának korlátozására, bevont szakértők tanácsadásának igénybevételével. Ha szigorú büntetés sújtja azt, a ki a belföldön külföldről behozott árúk kifizetésére engedély nélkül belföldi valutában rövid vagy hosszú lejáratra magára intézvényeztet, akkor senki sem vásárolhat a külföldön, ha előzetesen nem gondoskodott a valutáról a devisa-központnál.

A külföld által való intézvényezés tilalma belföldi valutában nem adhat okot aggályra, hogy a külföldi követelés ezzel a belföldön veszélyeztetve lesz, mert a tilalom csak oly esetekre korlátozhatnák, a melyeknél új árubeszerzésekről van szó. A régebbi követelések behajtásától a belföldi valuta elértéktelenedése miatt úgyszemint kell tartani. Egyébként az e czímen eszközölt intézvényezésnek nem volna akadály.

A behozatalból származó fizetési kötelezettségek megfelelő szabályozása valutánk érték hanyatlásának megakadályozására fontos szolgáltatásokat tehet. Ha a behozott nyersanyagok és félgyártmányok vételére nem készpénzben azonnal fizetendő, hanem azok vásárlása hitelbe történik, a mely akkor esedékes, ha a belföldi ipar az importált nyersanyagot és félgyártmányt feldolgozva készpénzfizetés ellen már viszont kivitte, úgy a nyersanyag-behozatal ujonnan szerzett külföldi követelésekből lesz kiegyenlítve, a nélkül, hogy a nyersanyag-behozatal a külföldi váltó-árfolyam romlására vezetne. Meg kell változtatni tehát azt a kereskedelmi szokást (*usance*), — a mely normális időkben főképen a Német-birodalomban dívik — hogy a behozott nyersanyagot és élelmiszereket készpénzben, vagy rövidlejáratú váltókban fizettetik, míg a kivitt ipari termékek fizetésére hosszú könyvhitel nyújtatik.¹

Azt se kell szem elől téveszteni, hogy a háború után külföldről behozatalra kerülő nyersanyagok és félgyártmányok nagyrésze már régen ki van fizetve. Ezek feldolgozás után kivitelre kerülnek és teljes összegükben szolgálnak külföldi követeléseink gyarapítására.

A fizetési mérleg javítása érdekében előmozdítandó lesz az árukivitel is. Valutánk megromlásának egyik oka, hogy az árukivitel megakadt, a különböző kiviteli tilalmak, a fokozott belföldi szükséglet, a más czélokra erősebben igénybe vett közlekedési eszközök hiánya miatt. Közvetlenül a háború után az árukivitel meg fog indulni. Maga a megromlott korona-érték is élénkíteni fogja a kivitelt, mert a kivitt áruért kapott külföldi valuta agiója kiviteli jutalom gyanánt hat.

¹ L. Helfferich beszédét az országgyűlésen 1915 márczius 10-én. (*Kriegsfinanzen. Reichstagsrede am 10. März 1915 von Dr. Karl Helfferich, Staatssekretär des Reichsschatzamt. Deutsche Verlagsanstalt, 1915. 50. lap.*)

Jelentékeny szolgálatot fog tenni a váltó-árfolyam hanyatlásának feltartóztatása érdekében a monarchia birtokában lévő külföldi értékpapír-készlet tervszerű piacra hozatala a külföldön. A monarchia mindkét állama megtakarításait túlnyomó részben immobilisálta ingatlanokba, gyárakba és mezőgazdasági felszerelésekbe, holott a többi nagy külföldi államok, részben Németország is, tőkéjének jelentékeny részét idegen államok értékpapírjaiba fektették. E mobil tőkék sokkal könnyebben értékesíthetők más államokban, tehát jó szolgálatokat fognak tenni a háború után is a valuta értékállandságának biztosítására. A monarchia is rendelkezik — bár nem nagy mérvben — idegen értékpapír-állomány felett.

A háború előtt Ausztria vámkülföldi értékpapír-állománya legalább 930,233 millió koronára, Magyarországé 10,670 millió koronára tehető. Az osztrák és magyar monarchia tehát legalább 940,903 millió koronára rugó vámkülföldi értékpapír felett rendelkezik.¹ Egyébiránt most van folyamatban e czimletek összeírása és így ösmeretes lesz, mennyi idegen érték fog valutánk megvédésére rendelkezésre állani.

Ugyanis ez értékpapírok az átmeneti gazdaságban értékes tartalékot alkotnak a kezdetben tömegesen meginduló nyersanyag-beszerezés financirozásánál, mert e papíroknak a vámkülföldön eszközölt fokozatos eladásával szerzett követelések az árúbehozatalból ujonnan keletkezett tartozások kiegyenlítésére használhatók fel, a nélkül, hogy a korona érték hanyatlást szenvedne.

Az idegen értékpapír-tulajdonosok törvényes rendelkezésekkel kötelezendők arra, hogy ily papírjaikat bocsássák az állam rendelkezésére, még pedig vagy napi árfolyamon, vagy csak kölcsönképen, tehát vagyoni érdekeik sérelme nélkül,

¹ Ugyanis Ausztriának vámkülföldi értékpapír-állománya már 1902-ben 465,116.877 K-ra rugott, a mely az utolsó 15 év alatt legalább kétszeresére emelkedett. Magyarország pénzintézetei által kezelt alapok és alapítványok birtokában 4,177 millió, a biztosító társaságoknál 1,158 millió korona értékű vámkülföldi értékpapír volt. Ha csak ugyanennyit veszünk a magánosok kezében lévő ilyen állományra, úgy 10,670 millióra tehető Magyarország vámkülföldi értékpapír-állománya. (Fellner: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest, 1916. 129. és 116. lap.)

a mennyiben az állam legkésőbb 3 évvel a békekötés után e kölcsönvett papirokat tulajdonosaiknak visszaszolgáltatja. A kamat és osztalék a tulajdonosé. Ezenfelül a hozadék $\frac{1}{5}$ része kölcsöndíj fejében illetné meg az értékpapir-tulajdonost.

A helyzet enyhítésére fognak szolgálni azok a pénzösszegek is, a melyeket az Északamerikai Egyesült-Államokból fognak kivándorolt honfitársaink hazaküldeni és magukkal hozni. E megtakarítások, a háború miatt hosszabb idő óta összehalmozódván, igen jelentékeny összegre fognak rugni.

És ha a sor reá kerül és átmenetileg sürgősen szükséges lesz, attól sem kell idegenkedni, hogy az Osztrák-Magyar Bank aranykészletét bőségesebben bocsássa rendelkezésre a háború után külföldi kivitel céljaira. Az alapszabályszerű arány a bankjegy-forgalom és az ércfedezet között már a háború kitörése alkalmával megzavarodott, a minek nagyobb jelentősége nincs, ha a bankjegyek nemcsak törvényes fizetési eszközül szolgálnak (azaz mindenki köteles fizetés gyanánt azokat elfogadni), hanem kényszerfolyammal is fel vannak ruházva (azaz a bank nem köteles azokat törvényes ércpénzre beváltani); az aranyállomány további csökkenése pedig — a mi különben is átmeneti jelenség lesz — nem jut köztudomásra, mert a kimutatások közzététele továbbra is mellőzendő marad, tehát nem teremt nyugtalanságot és nem ingatja meg a bizalmat s ezzel a hitelt, a mire az arany-kiszivárgás különben sem szolgáltathat okot a bankjegyek kényszerfolyama esetén, a mely egyelőre még fenntartandó lesz. Az arany kiszolgáltatása akkor volna helytelen, ha az a fizetési eszközöknek olyan mérvű contractióját vonná maga után, a mely a belföldi forgalomban hitel-megszorításokra, hirtelen árhanyatlásokra és egyéb zavarokra vezetne. A jegykibocsátásra vonatkozó alapszabályszerű korlátozások hatályon kívül helyezésével azonban az aranyfedezettől függetlenítettett a jegykibocsátás és így az aranynak felhasználása a külföldi váltóárfolyam ércparitásának védelme érdekében indokolt. A külföldi tőke valutánk épségét nem az aranyfedezet alapján, hanem a váltó-árfolyam alakulása szerint itéli meg.

Az arany visszaözönlése a jegybankhoz kamatláb-emeléssel lesz előmozdítandó.

A korona értékének helyreállítása érdekében felvetették azt az eszmét is, hogy a monarchia és a Német-birodalom szerződéssel biztosítsák a márka és a korona ércparitásának fenntartását. Már a háború előtt igen nagy volt a monarchia tartozása a Német-birodalommal szemben nemcsak árúkból, tehát passiv kereskedelmi mérlege folytán, hanem azért is, mert a párizsi piac elzárkózott a monarchia pénzszükségletének kielégítésétől, kötvényeinek átvételétől. Kétségtelen tehát, hogy ilyen valutaszerződés a monarchiára nézve előnyös volna, mert azt jelentené, hogy a monarchia és a Német-birodalom a valuta szempontjából egységes gazdasági területet alkot, tehát nemcsak hogy a háború folyamán jelentékenyen emelkedett márkartartozásait fedezhetné a monarchia disagio nélkül, hanem az összes többi külföldi államokban teljesítendő fizetéseket is márka-árfolyamon számolhatná el. Mind a Német-birodalomnak, mind Ausztriának és Magyarországnak összes követelései és tartozásai a külállamokkal szemben általuk alkotott egységes nemzetközi fizetési mérleg elemei gyanánt jelentkezének. Minthogy ezzel a márka és korona nemzetközi értékállandóságának biztosítása Németországnak lenne feladata, a monarchiának olyan gazdasági és hitelpolitikájából, a mely e fizetési mérleg passiv tételeinek emelkedésében jutna kifejezésre, a terhek a Német-birodalomra hárulnának: ez nem mondhatna le arról a jogáról hogy, Ausztria és a magyar szent korona országai részéről idegen valutában teljesítendő fizetési kötelezettségek létesítésébe beavatkozzék, a mi a monarchia külkereskedelmi és nemzetközi hitelpolitikájának mérvadó befolyásolása és irányítása nélkül elérhető nem volna. Ez pedig úgy az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok, valamint a magyar szent korona országai állami önállóságával, független ségével és önrendelkezési jogával összeegyeztetetlen.

A relatio a márka és korona között szerződés útján nem biztosítható.

A korona értékének tartós helyreállítása csakis a monarchia termelő-tevékenységének fokozott kifejtésével lesz elérhető. Gazdasági tevékenységét egy márka-kölcsön felvételével gyorsabban, hatékonyabban és zavartalanabban fejthetné ki, tehát

valutája is gyorsabban állana helyre, a mi a termelés fokozási lehetőségének legbiztosabb előfeltétele.

A Német-birodalom vas-, szén- és vegyi termékeinek kivitelével a külföldön követeléseket fog szerezni, valutája javulásnak indul, tehát Németország a monarchia hiteligényeinek kielégítésére rendelkezésre állhat. Amyival is inkább, mert a monarchia két állama a háború alatt gazdasági erejének és pénzügyi ellenállóképességének minden várakozást felülmúló jelét adta.

Az állam a maga beavatkozásával csak többé-kevésbé alkalmas segédeszközöket nyújthat a helyzet enyhítésére, de legbiztosabb alapja a háború által okozott bajok, rázkódtatások és zavarok mielőbbi orvoslásának és megszüntetésének kizárólag a nép fokozott és mielőbb kifejtendő gazdasági tevékenysége.

FELLNER FRIGYES.

I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL.

Harmadik közlemény.¹

VII.

Románia kálváriája az oroszokkal már a fegyverszünet tárgyalásaival kezdődik. Károly fejedelem a törvényhozási nyilatkozat értelmében a román államot függetlennek, s magát a csári távirat értelmében is egyenjogú hadakozó félnek tekintette, szövetséges fegyvertársnak, a kinek a fegyverszünet s a béke megkötésénél szava van. Azért, a mint a román kormány, bár nem hivatalosan, arról értesült, hogy Kazanlikban a fegyverszüneti tárgyalások január első felében megkezdődnek, 1878 január 2-án megbízta Arion Eraklie ezredest Románia képviselétével a következő utasításokkal:

a) A román hadsereg a végleges békekötésig megszállja Nikápolyt, Rahovát, Lom-Palankát és Vidint, valamint az ezen várak között levő dunai partokat.

b) A román állam függetlensége minden irányban elismertetik. A törökországi románok ugyanazokat a jogokat élvezik, a melyeket a többi európai nemzetek alattvalói élveznek.

c) A török földön levő összes dunai erődök, Ada-Kalétól kezdve, román birtokba mennek át.

d) A dunai torkolatok a Szent György-ágtól kezdődőleg román tulajdonba mennek át.

e) A török fizet száz millió hadikárpótlást.

f) Abban az esetben, ha Románia képviselete el nem ismertetné, a román képviselő jelentse ki, hogy mindaz, a mit Románia felől oroszok és törökök határoztak, érvénytelen.

A román kormány kiküldöttjét Miklós nagyherczeg Kazan-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 489. és 490. számában.

likban január 8-án nagyon hidegen fogadta s arra utasította, hogy feltételeivel a szentpétervári kormányhoz forduljon, mert ő azokat figyelembe nem veheti. A román követeléseken az egész orosz diplomácia fellázadt s Károly fejedelemnek volt mit hallania alárendelt helyzetéről s azokról a jótéteményekről, a melyekben Romániát az oroszok részesítették, különösen a rengeteg haszonról, melyet Románia a háború folyama alatt az orosz intendaturától aranyokban zsebre vágott. Románia és Oroszország között a viszony egyre hidegült. Az oroszok a fegyverszünetet végleg január 13-án Drinápolyban, a békét pedig Konstantinápoly kapui előtt, San Stefanóban február 10-én megkötötték a nélkül, hogy a román képviselőt, kormányt vagy fejedelmet a román óhajtsók felől megkérdezték volna.

A san-stefanói békeszerződés az európai hatalmaknál visszatetszést szült. Különösen az osztrák-magyar diplomácia foglalt ellene állást és követelte, hogy az egész szerződés egy európai congressus elé utaltassék. Andrassy és az angol diplomácia a szerződés ellen február 27-én forma szerint is tiltakozott. A szerződés a kis államoknál is elégtelenséget szült, mert a szerződő felek a hadakozó országok érdekeire nem voltak kellő figyelemmel. A 12-ik és 19-ik cikkelyek Románia érdekeit különösen sértették. A 12. cz. értelmében a Duna török-parti erődítményei záros határidő alatt lerombolandók voltak; a tulcseai szandzsák (Dobruza) a 19. cikkely 2. § a) pontja értelmében a dunai Delta szigeteivel és a Kigyókszigetével Oroszország birtokába mennek át azzal az engedménnyel, hogy ezt a földrészt az orosz hatalom Romániának adhassa cserébe Beszarábiáért, mely a párizsi 1856-iki szerződéssel Moldova birtoka lett.

A beszarábiai kérdés, a mely már a drinápolyi fegyverszünet előtt pattant ki, a román-orosz viszonyt végkép elmérgesítette.

Gorcsakoff 1878 január 11-ről arról értesíti a román kormányt, hogy Ignatiew gróf fontos küldetéssel Bukarestbe érkezik. Oroszország kivált a beszarábiai kérdést közvetlen Romániával akarta elintézni a nélkül, hogy abba az európai congressus beleszólhasson. Ignatiew Bukarestben kijelentette,

hogy II. Sándor csár érzelmi okoknál fogva nagy súlyt vet a román Beszarábia visszafoglalására, hogy az egész háborút a török ellen voltaképpen a párizsi békében tőle átvett Beszarábiáért indította meg, mert az Orosz-birodalmat a maga egészében akarja átadni utódának. Ignatiew pénzbeli bő kárpótlást helyezett kilátásba és a dobrozsbai részeket cserében; élénk színekkel rajzolta, hogy a csár Károly jogara alatt a régi román-bolgár királyságot akarja helyreállítani, a melynek területét Bukovinával, Erdélylyel és a bánáti részekkel egészítené ki.¹

Károlyt és Cogalnicean külügyministert a bő compensatio elkábította, de Bratian Jon miniszterelnök, a ki ismerte a közfelháborodást és túrta a vádat, hogy az 1877 ápril 4-iki egyezmény tárgyalásai közben ő bátoríthatta föl az oroszokat Beszarábia visszavételére, szigorúan ragaszkodott az egyezmény 2. pontjához, a melynek értelmében a csár ünnepélyesen megfogadta, hogy Románia integritását megvédelmezi. Ignatiew megmagyarázta, hogy a csár az ország területi épségét csak a törökökkel szemben biztosította, különben is az az egyezmény a semleges, nem pedig a fegyvertársként hadakozó Romániával volt megkötve; a hadakozó felek a háború befejezésekor szabadon alkudhatnak. Bratian Jon azonban kijelentette, hogy Romániának nincs eladó földje, fejedelmét pedig intette, hogy trónjával játszik, ha ebben a kérdésben enged. El kell ismerni: a romániai liberális párt ebben a kérdésben a hazafiság és hivatása magaslatán állott. Ignatiew küldetése eredménytelen maradt s hazautazott Kazanlikba, Miklós nagyherczeg főhadiszállására.

Az orosz követelés a román közvéleményt kihozta sodrából. A törvényhozó testületek összeültek. Január 24-én a kamarában Beszarábia (Ismail) egyik képviselője, Ureche V. A., interpellált; «Lehetetlenségnek tartom, hogy a minden oroszok czárja adott szava ellenére egy darabka földünkre áhítozzék, a melyet ősidóktól fogva román vér és verejték öntözött.» Bratian Jon felvilágosítja a kamarát, hogy az orosz követelés komoly: «De reménylen — mondja, — hogy a csár, a ki a román hadsereg vitéségét és nagy szolgálatait nem egyszer ismerte el

¹ Popescu N. D.: *Istoria rasboiului romano-ruso-turc*, V. rész 41—42. l.

s integritásunk biztosítását ünnepélyesen írásba tette, minket ettől a kemény megpróbáltatástól megkímél). Vernescu G. erre határozati javaslatot tesz le a ház asztalára, a melynek végpontja : «A kamara kijelenti, hogy el van tökéelve az ország területi épségét fenntartani, annak egyetlen részét sem idegeníti el, sem csere, sem semmiféle kártalanítás fejében — ezzel e fölött napirendre tér». A határozatot a kamarában egyhangulag hozták (93 szavazattal). A senatus is hasonló határozatot hozott, szintén egyhangulag (43 szavazattal). A román kormány a kamarák ezen határozatát megküldötte az összes európai hatalmaknak. A mint Szentpétervárott Gorceakoff tudomást vett a román visszautasításról — Ghica román meghatalmazottat többé nem fogadta s Giers útján értesítette, hogy Romániával Oroszország viszonya megváltozván, a román kormánynak semmiféle tanácsokkal többé nem szolgálhat.

Február 15-én az orosz trónörökös és a nagyhercegek Bukaresten utaztak át haza felé ; a román ministerek élén az indóháznál Cogalnicean Mihály külügyminister várta őket. Az orosz fenségek a román ministerekkel nem állottak szóba ; Cogalniceánt, a ki különben is kettős politika gyanuja alatt állott, észre sem vették, a mi a román kormányra nézve megaláztatás volt. Február 26-ról Ghica Jon, szentpétervári román képviselő, Cogalniceanhoz a következő táviratot intézte : «A trónörökös születésnapja alkalmából a czári palotában fogadás volt. A diplomatai kar a czár előtt kifejezte szerencsekívánatait. A czár a czárnét karonfogva, minden követ előtt megállott s hozzá pár barátságos szót intézett. Hozzám, hogy mindenki hallja, haragos hangon következőleg szólt : «Óhajtanám, hogy Románia meg ne feledkezzék azokról a megmérhetetlen szolgálatokról (immensele servitii), melyeket Oroszország érte tett és a sok vérről, a melyet érte ontott». Sabban a pillanatban, a mikor a czárné Erzsébet fejedelemasszonyunk hogylétéről kívánt volna kérdezősködni, a czár intésére egy más salonba tüntek el».¹

¹ Gion-Jonescu : *Mihail Cogalnicean si rapirea Basarabiei*. Bucuresti. 27—28. l.

A románokért tett «megmérhetetlen szolgálatok» és «a kiontott sok vér» legendáját irataiban Cogalnicean Mihály külügyminister, mint legnagyobb román történetíró, hozta forgalomba és tartotta fenn a nemzetnél, mikor ezeket írja: «En Oroszország védnökségében csak az igazságot, a keresztyéni szeretettől áthatott érdeklődést látom a szerencsétlen népek irányában. Moldovában és Olahiában századokon át egy legenda tartotta fenn magát, hogy a mi megváltásunk éjszokról fog jönni. Minket minden Oroszországhoz köt; ő a mi anyánk!» Ez a czárizmus balkáni legendája, de ez a legenda csak a Cogalnicean lelkében élt, a mi az oroszok iránt mutatott szolgálai alázatosság folyamánya volt; ő pályája kezdetén, még Cuza idejében is, rajongott az oroszokért. Honfitársai közül egyesek, különösen Muresan Jakab, szemére vetették ezt a koholmányt és az oroszok iránti szolgálalelkűségét, mire azzal védekezett, hogy számára az oroszok hivatalból állították össze a fenti sorokat, hogy azokat nagy történeti munkájába beiktassa, másképpen a mű kiadását nem engedélyezték volna.¹

Romániában sajtóban, röpiratokban kutattak azok után a szolgálatok után, kezdve Nagy Pétertől, az 1711-iki invasiótól és arra az eredményre jutottak, hogy a román fejedelemségek az oroszok részéről mérhetetlen károkat, kínokat szenvedtek; — kitünt, hogy a Cogalnicean-legenda megfordítva áll: a románok minden szenvedése csak éjszokról jött, hogy Oroszország a román állam valóságos átkának bizonyult. Ez a legenda Bulgáriában is felütötte a fejét, csakhogy a bolgárok függetlenségük kimondása után a hetedik esztendőben az orosz befolyást már megtörték s az orosz lánczot, melyet a román állam máig visel, szétszaggatták.

A san-stefanói békeszerződés egyik záradéka két esztendőn át Románián az oroszoknak szabad utat biztosított, a míg t. i. a felszabadított Bulgária polgári és katonai szervezését keresztülviszik. Különb is az oroszok, a Balkánnal különleges terveik lévén, Romániának véd- és dacszövetséget ajánlottak föl, egy új egyezmény megkötését, a melynek értelmében Oroszország védelmet biztosítana a román államnak, ha a

¹ Dr. Diaconovich: *Enciclopedia romana*. III. k. 20. l.

románok Dobruzsán át katonai utat engedélyeznének s Oroszországgal szemben némi függőséget vállalnának el.

A románokban volt is hajlandóság, hogy a csár jóindulataért, Erdély és Bukovina reménye fejében, lemondjanak Beszarábiáról. Mégis az egész ország felzúdult, midőn márczius 20-án Gorcsakoff Sándor csár egyenes parancsára tudtára adta Ghica Jon szentpétervári román képviselőnek, hogy ha a román kormány a san-stefanói békeegyezmény határozatának nem enged, ha Beszarábiát át nem adja és hadainak két eszten-dőn át országán szabad utat nem biztosít, Romániát katonailag haladéktalanul megszállja. A román diplomata képviselői útján értesítette az európai hatalmakat a legnagyobb igazságtalanságról és erőszakról, mely egy kis államot egy nagyhatalom részéről érhet. Bratian Bécsbe ment, majd Berlinbe, mindenütt segélyért könyörögve.

A veszély közvetlen volt; orosz csapatok a beszarábiai városokat: Bolgrádot, Renit, Chiliát stb. megszállták, orosz agensek a lakosoktól aláírásokat csikartak ki, hogy ők az orosz uralmat visszakivánják; az orosz hadsereg zöme Bukarestet gyűrűként körülveszi, és ott fontos hadászati pontokat foglal el, a fővároson át kozák csapatok jönnek-mennek, holott a főváros az átvonulási vonalból kikapcsoltatott; Ploesti, Galacz, Jassi, Buzeu, Fogsáni stb. elfoglalva, azokban a tisztek hónapokra szóló házbér-szerződéseket kötnek; a katonai hatóságok a községektől fontos hadászati pontokat és gyakorlatokra, cél-lövészetre alkalmas helyeket követelnek, a mi mind arra mutat, hogy az orosz csapatok az említett kerületekre nem átmenetileg vannak oda vezényelve, hanem állandó berendezkedésre és tartózkodásra. Az oroszok merészsége odáig ment, hogy a vámokat nem hogy megfizették volna, hanem ők vetettek ki vámokat.

A román kormány hiába jelentette ki, hogy ragaszkodik az 1877 ápril 4-iki egyezményhez s 1878 ápril 12-iki iratában hiába emelt panaszt az orosz udvarnál és más cabineteknél. Károly fejedelem magához hívatta Oroszország agensét, Stuart bárót, s neki ezeket mondta:

„Tudnia kellene, báró úr, és Szentpétervárott is az illetékes köröknek tudniok kellene, hogy Románia trónján és a román

hadsereg élén egy Hohenzollern áll, s hogy egy hadsereg, a mely Plevnát a czár szemei előtt vette be és soraiban háromszáz Szent György lovagot számlál és «Románia csillagá»-nak nyolczszáz lovagját, nem hagyja magát lefegyvereztetni, nem! Lehet, hogy összetörnek, de magunkat lefegyvereztetni nem hagyjuk!»

Ezek a kemény szavak, a román kormány memoranduma az oroszok erőszakoskodásairól, nem maradtak hatás nélkül; a cabinetek felvilágosítást kértek az orosz kormánytól. Gorcakoff sietett Európát megnyugtatni, hogy az oroszoknak megszállási és lefegyverzési szándékai nincsenek; az orosz seregnek Bukarest körüli tanyázása csak elővigyázati rendszabály, mert tudomásukra jutott, hogy a román fővárosban összeküvést forralnak s a nép lázongani kezd. A megszállási és lefegyverzési legenda tehát a román kormány rosszindulatú koholmánya. Ugyanezt mondja Novikoff bécsi nagykövet is Orczynak: «Mindez a bukaresti kormány mesterkedése, hogy Európát az ártatlan Oroszország ellen úszítsa.»¹

Ápril 19-én kezd híre terjedni, hogy Oroszország a román fejedelmet el akarja szigetelni a román hadseregtől és a körülzárt fővárosban internálja. Hogy Károly a helyzetet tisztán lássa, elhatározta, hogy csapatait, melyeket Plevna bevétele óta nem látott, május 10-én meglátogatja s Cogalnicean erről az európai cabineteket május 9-én értesítvén, biztosítja őket, hogy a látogatásnak semmiféle politikai jelentősége nincs, az tisztán érzelmi okokból ered. A fejedelem utazása Pitest és Szlatina felé a legnagyobb veszedelmekkel járt. Egy felolvasó erről tömör mondatokban a következőleg szól: «A román hadseregben mindenről értesültek. A kardok megmozdultak a hüvelyekben; a tisztek szemei szikráztak a gyűlölettől és a haragtól. A perczek rémületben peregtek le. Voltak helyzetek, a melyekben a vasut egyik felén a román csapatok, a másik felén az oroszok álltak, köztük haladt az udvari vonat. A román harczosok annál tombolóbb, tüntetőbb módon kiálták az «éljen»-t, minél rosszabb szemmel nézték azt a szemben álló

¹ Un manoeuvre pour ameuter l'Europe contre l'innocente Russie. Jonnescu-Gion említett műve 41. l.

oroszk. Egyetlen puska-lövés elégséges lett volna arra, hogy a legkiszámíthatatlanabb szerencsétlenségeket vonja maga után». ¹ Károly fejedelem távozása után Bukarestből negyven-ezer katonát vontak össze jól megerősített állásokban a havasok alján s a románok el voltak határozva, hogy tovább nem tűrnek és függetlenségüket az orosz fegyvertárs ellen fegyverrel is megvédelmezik.

Az erélyes fellépés meglepte az orosz diplomatiát. Május 16-áról Várnav Litean berlini román képviselő a román kormányt arról értesíti, hogy az ottani hivatalos körökben a román csapatok összevonása s hadilábra való állítása kellemes benyomást gyakorolt s ez a lépés az európai békének nagy szolgálatot tett. Hallgatással mellőzöm itt azokat a fenyegető intézkedéseket, melyeket «az egyesült moldva- és oláh fejedelemségek» jogait és kiváltságait az 1856, 58-iki párizsi egyezményekben védő európai hatalmak a béke fentartása és a san-stefanói békepactum congressus elé utalása érdekében tettek, — csak azt említem föl, hogy mindezeknek a céloknak Anglia flottamozgósítása, Andrássy Gyula nagy hitel-kérése és Tisza Kálmánnak a magyar törvényhozásban a magyar-román élet-érdekek közösségéről elmondott nagy beszéde igen nagy szolgálatot tettek, annyira, hogy Oroszország az európai congressus eszméjébe s a san-stefanói békeegyezmény revisiójába beleegyezett.

Minket a berlini congressusból csak az az egyetlen ülés érdekel, melyben az európai ítélőszék előtt Beszárábia kérdésében a román képviselőket kikérdezték. Mikor Bratiant és Cogalniceant (jul. 1-én) Radovitz, a congressus egyik titkára, az ülésterembe bevezette, Bismarck, az elnök, helyéről felkelvén a román képviselők elé sietett és velük melegen kezet szorított, s őket helylyel kínálta meg. A congressus tagjai ezt a jelenetet felállva nézték. Előbb Cogalnicean, majd Bratian Jon a román államnak Beszárábiához való ősi jogát bizonyította; kifejtették, hogy ettől a tartománytól Moldovát az oroszok 1812-ben mint fegyvertársak fosztották meg, 1856-ban a párizsi szerződésben

¹ U. o. 44—45. l.

a románok ismét vissza kapták. 1858-ban «Moldova és Oláhország» területét az európai nagyhatalmak mint védnökök biztosították, így a hatalmak kötelesek Romániát Beszárábia birtokában meg is tartani. De különben is az 1877 április 4-iki szerződésben az oroszok csárja, II. Sándor, saját aláírásával biztosította Románia területének épségét s ők nem tudják felfogni, miként volna lehetséges az, hogy egy uralkodó szavának értéke ne legyen. A román meghatalmazottak beszéde Gorcsakoff, Suvalov és d'Oubril orosz képviselőket erősen izgatta, mert a czári adott szó értékére vonatkozó fejtegetések Andrássy, Waddington, Salisbury, Kara-Theodori basa, sőt a sánta Beaconsfield gúnymosolyával találkoztak. Mindazáltal az európai areopag a világbéke érdekében a vitatott beszárábiai részeket július 13-án Oroszországnak, a hatalmasabb fegyvertársnak ítélte oda (45. cikkely), két millió lakossal s azzal a földterülettel, a melyet nyugatról a Pruth, délről a Kilia-ág medre és a Stári-Stambul torkolata határol. Ezért a gazdag földterületért Románia cserébe kapta a Duna-delta mocsarait, a Kigyók szigetét, a tulcsai Szandzsákot, szóval a szűkebb értelemben vett Dobruzsát azzal a vonallal, mely Szilisztria alatt indul ki s eljut Mangaliánál a Fekete-tengerig. E területeken Románia függetlensége elismertetik.

Mikor Bismarck, az elnök, kihirdette a congressus döntését s megkérdezte a román meghatalmazottakat: volna-e még valami mondanivalójuk? — Cogalnicean azt felelte: «*Van!*» És kivette tárczáját, abból iratokat vett elő és azt mondotta:

«En gedelmet kérek, nagymagasságúelnök úr, hogy letehessem a congressus asztalára a minden oroszok czárjától aláírt nyílt parancsot, a melyben meghagyja herczeg Gorcsakoffnak, hogy az 1877 április 4-iki egyezményt a czár nevében jóváhagyja s abban hazám területi épségét biztosítsa. És legyen szabad a congressus asztalára tennem Oroszország császári cancellárjának, Gorcsakoff herczegnek aláírását, melylyel II. Sándor czár nevében jóváhagyja az egyezményt és biztosított bennünket arról, hogy azt tiszteletben tartja és egész terjedelmében végrehajtja!»

Ezzel Bismarck intésére Cogalnicean lassan az elnöki

emelvényhez menvén, leteszi a két okmányt az elnök eleibe. A nagy drámai jelenet után olyan csend lett, mintha meghalt volna valaki. «Meghalt a becsület és az igazság — mondja Jonnescu-Gion — és ezekben eltemették Beszarábiát ránk nézve örökre!»¹

Románia igyekezett Dobruzsában magát kárpótolni. Az oroszok még a dobruzsai határ megjelölésénél mindenféle nehézségeket igyekeztek támasztani, a román határt egyre szűkebbre akarták szorítani, a miért a románok felette sok kellemetlenségen mentek át, különösen Arab-Tabia kérdése vert nagy hullámokat, a melynél mégis a románok húzták a rövidebbet. A mellett a román vitézséget kezdték leszállítani. Parensoff orosz generális a román beavatkozást az 1877-iki orosz-török háborúba kellemetlen és szerencsétlen incidensnek állította s a román vitézséget a képzelgés világába utasította. Ezekhez járultak a Bukarestbe küldött orosz consulok apró cselszövényei, a román földnép felizgatása a létező rend ellen, a beavatkozás minden fontosabb bel- és külügybe; mindebből kitűnt, hogy az oroszok a román állam kialakulását, függetlenségét és önállóságát nem veszik komolyan s minden törekvésük odairányul, hogy az orosz befolyást benne állandósítsák.

És már most feltehetjük a kérdést: mi haszna volt Károly fejedelemnek abból, hogy beavatkozott az 1877-iki orosz-török háborúba? Azt fogják felelni: kivivta országa függetlenségét s a román névnek dicsőséget szerzett. Ezek ellenében a román állam feláldozta tizezer emberét, Beszarábiát és szenvedett sok megaláztatást, anyagi kárt. Ez irányban elég szemrehányást is tettek e politikának. Azt mondták, hallgatni kellett volna a semlegességet ajánló tanácsokra, nem lett volna szabad átlépni a Dunát. És ha már Beszarábia átadása elkerülhetetlen volt, adták volna át ingyen, ne fogadtak volna el idegen államtestből (Bulgáriából) kárpótlást, mert arra a földre a bolgárok mindig áhítozni fognak.

A háború egész haszna Romániára nézve függetlensége elismerésében áll, ezért azonban áldozatot hozni immár

¹ Jonescu-Gion említett műve 54. l.

felesleges volt, mert a balkáni keresztyén kis államok függetlensége megért gyümölcs volt.

Az 1877-iki beavatkozás nem kicsinyelhető eredményének tartják azt is, hogy a fejedelem önérzetes magatartása az oroszokban a Hohenzollern-dynastia és az ország jogai és kiváltságai iránt tiszteletet gerjesztett. Beszélték, hogy mikor II. Sándor császár 1877-ben a kitörendő háború esélyeiről és a Románián való átvonulásról szólt, Károly fejedelem ezt felelte volna: «Sire, ha erőszakkal törnének be, mi félelmetes hadseregének ellene állunk s meg vagyok győződve, hogy ha összetör is, nem fogja tehetni, hogy ne tiszteljenek!» Mondják, ez az erélyes fellépés bírta volna rá II. Sándort, hogy Romániával az április 4-iki átvonulási egyezményt megkösse és aláírja. A fejedelem nagy vivmánynak vette, hogy II. Sándor császár egyenrangú társként szerződött vele. De ugyan mit ért ez a szerződés, mikor annak ellenére elragadták Beszárábiát?

A román államnak és fejedelmének tekintélye csak 1883-ban kezd kialakulni, mikor a közép-európai államok szövetségébe lép.

Beszélnék más eredményekről is. Az 1877-iki háború, különösen Grivicza s Plevna bevétele, nagy önérzetet fejlesztett ki a román államban. A függetlenség harmadik esztendejében már a királyság kihirdetését vették tervbe. Bécsben és Berlinben e tervet biztatón fogadták, mert hiszen nekünk egy solid román állam kialakulása ártalmunkra nem lehetett. 1881 márczius 13-án Maiorescu Titus a kamarában megtámadta a román kormányt s elnökét, Bratian Jont, hogy antidynastikus államsinnyel foglalkozik, s Rosetti C. A. kamaraelnökkel szövetségbe, az ország hajóját a köztársaság kikötőjébe akarja vezetni. Ily tervekről tényleg volt szó, de Maiorescu beszéde nagy izgatottságot szült. Bratian megnyugtatta a kamarát s hogy a fejedelem előtt is igazolja magát, az nap audientian javaslatba hozta a királyság azonnali kikiáltását. Károly nem tartotta az időt alkalmasnak erre a nagy eseményre, mert II. Sándor császár éppen ravatalon feküdt, de a kedélyek izgatottsága nem hagyta pihenni a tervet.

Márczius 14-én a kamarában a szabadelvű párt egyik tagja, Leca ezredes, váratlanul indokolt határozati javaslatot

nyújtott bé, mely szerint a követek háza a nemzet souverain jogánál fogva I. Károly fejedelmet Románia királyának kiáltja ki, mit a kamara nagy lelkesedéssel fogad. Márczius 15-én kihirdetik a törvényt, értesítik a külföldi udvarokat s a koronázás május 10-én plevnai ágyúból készült vaskoronával megtörténik. Románia elérte legszebb álmát, királyság lett ; jövőjéhez csak egy kis önmérséklet, a nagyratörő vágyak korlátozása és az idegen tulajdonjogok tiszteletben tartása lett volna szükséges.

MOLDOVÁN GERGELY.

ASZJA.

— Második közlemény.¹ —

VIII.

Gagin szívélyesen fogadott, zsörtölődő szemrehányásokkal illetett, Aszja pedig, a mint meglátott, minden ok nélkül, erőltetve föl kaczagott s szokása szerint rögtön elfutott. Gagin zavarba jött, morgott utána, hogy bolondos s kért, ne haragudjam reá. Megvallom, nagyon kezdtem már bosszankodni Aszjára. Már e nélkül is eléggé különösen éreztem magamat s most íme ismét ez a természetellenes nevetés, ezek a különös mozdulatok. Mindazonáltal úgy tettem, mintha semmit sem vettem volna észre s elbeszéltem Gaginnak kirándulásom részleteit. Ő meg elsorolta nekem, hogy mit csinált távollétemben. De beszélgetésünk nem símult össze; Aszja belépett a szobába s ismét tovarohant. Végre kijelentettem, hogy nagyon sürgős dolgom van s haza kell mennem. Gagin eleinte marasztalt, aztán, figyelmesen arczomba nézve, ajánlkozott, hogy átvisz a vizen. Az előszobában Aszja hozzám futott és kezet nyújtott; könnyedén odanyújtottam neki ujjaimat s alig hajoltam meg előtte. Gaginnal együtt átcsoznakéntünk a Rajnán s elmenvén kedvencz kórisfám mellett, a hol a Madonna-szobor áll, leültünk a padra, hogy gyönyörködjünk a kilátásban. Érdekes párbeszéd folyt le itt közöttünk.

Először kínlódva beszélgetni próbáltunk, aztán elhallgatunk, nézvé a csillogó folyamat.

— Mondja, — kezdte hirtelen Gagin, szokásos mosolyával — milyen véleménynyel van Aszjáról? Ön bizonyára kissé különösnek találja őt, — úgy-e?

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 490. számában.

— Igen, — feleltem én nem minden meglepetés nélkül. Nem vártam, hogy ő róla fog beszélni — velem.

— Ismernie kell őt alaposan, hogy ítélhessünk róla, — felelt Gagin: — nagyon jószívű leány, de a feje bibis. Nehéz vele megegyezni. Különböen lehetetlen őt elítélni, — hiszen ha ön ismerné az ő élete történetét...

— Az ő történetét? — szakítottam félbe — hát ő nem az ön...

Gagin rám nézett.

— Csak nem gondolja, hogy nem nővérem?... Dehogya, — folytatta ő — nem fordítván figyelmet zavaromra — ő igenis nővérem, atyámnak leánya. Hallgasson meg. Én bizalommal vagyok ön iránt s mindent el fogok mondani önnek.

— Atyám igen jó, okos, művelt — és szerencsétlen ember volt. Sorsa nem volt rosszabb, mint sok más emberé; de ő mindjárt az első sorscsapásoknál megtört. Korán és szerelemből nősült; felesége, az anyám, nagyon hamar meghalt, mikor még csak héthónapos voltam. Atyám falura költözött velem s 12 esztendeig soha ki se mozdult sehová. Ő maga foglalkozott neveléssel és sohasem váltunk volna el, ha testvére, a nagybátyám, nem jött volna el hozzá, falura. Ez a nagybácsi folyton Szentpétervárott élt s eléggé tekintélyes állást töltött be. Rábészélte atyámat, hogy adjon át engem neki, minthogy atyám abba sehogy sem akart beleegyezni, hogy faluját odahagyja. Nagybátyám azt állította, hogy a korombeli gyermekre káros a folytonos egyedüllét s hogy ilyen örökké bús és hallgatag nevelő mellett, a milyen atyám volt, feltétlenül elmaradok nemesi társaimtól, sőt az én kedélyem is könnyen tönkre mehet. Atyám sokáig ellenszegült testvére intésének, de utóljára is engedett. Sír-tam, a mikor atyámtól el kellett szakadnom. Szerettem őt, ámbár arcán mosolyt sohasem láttam... de Szentpétervárra érkezvén, hamarosan elfelejtettem sötét és szomorú fészünköt. A kadétiskolában tanultam s innen a gárdaezredbe léptem be. Minden évben hazautaztam falunkba néhány hétre s atyámat évről-évre búskomorabbnak találtam, magábahajlónak, óvatosnak a félénkségig. Mindennap elment a templomba s csaknem elfelejtett beszélni. Egy ilyen látogatásom alkalmával (ekkor már majdnem húsz éves voltam) láttam először házunkban egy so-

vány, feketeszemű, tízesztendős leánykát, Aszját. Atyám azt mondta, hogy árva leány s azért vette gondjaiba, — így fejezte ki magát — hogy fölnevelje. Nem fordítottam különösebb figyelmet rá. Vad volt, szeles és hallgatag, mint egy kis állat és a mint én beléptem atyám kedves szobájába, egy komor és sötét szobába, a hol anyám meghalt s a hol még nappal is világot kellett gyujtani, Aszja azonnal elbújt atyám voltaire-i széke vagy a könyves-szekrény mögé. Úgy történt, hogy az ezután következő 3—4 évben szolgálati kötelességeim miatt nem látogathattam haza falunkba. Atyámtól minden hónapban kaptam egy rövid levelet. Aszjáról nagyon ritkán emlékezett meg s akkor is csak futólag. Ekkor már túl volt ötvenedik évén, de még mindig fiatal embernek látszott. Elképzelheti hát rémületemet: egyszerre a nélkül, hogy sejthettem volna is, levelet kapok a tiszttartótól, a ki atyámnak halálos betegségről értesít és könyörög, hogy a lehető leggyorsabban utazzam haza, ha még életben akarom találni. Hanyatt-homlok rohantam haza s atyámat még életben találtam, de már ekkor a végét járta. Rendkívül megörült nekem, kiszáradt kezeivel megölelt s hosszasan nézett szemeimbe valami nem fürkésző, nem is könyörgő tekintettel s becsületszavamat vette, hogy teljesíteni fogom utolsó kívánságát s megparancsolta az öreg szolgának, hogy vezesse be Aszját. Az öreg bevezette őt; a leány alig állott lábain és egész testében reszketett.

— Íme, — szólt hozzám atyám nagy küzködések közt — reád bízom leányomat, nővéredet. Mindent meg fogsz tudni Jákóbtól, — tette hozzá s rámutatott az inasra.

Aszja könnyekben tört ki és arcczal az ágyra borult... Egy félórával utóbb atyám kilehelte lelkét.

S íme a következőket tudtam meg. Aszja atyámnak s anyám egy volt szobalányának, Tatjánának volt a leánya. Jól emlékszem Tatjánára, magas, karcsú alakjára, illedelmes, szigorú, okos arczára s nagy, sötét szemeire. Büszke és megközelíthetetlen leány hírében állott. A mennyire én meg tudtam érteni Jákób tiszteletteljes elhallgatásaiból, atyám több évvel anyám halála után közeledett hozzá. Tatjana ekkor már nem élt az urasági házban, hanem egy férjes nővérénél, a tehénpásztornál, egy kunyhóban. Atyám nagyon vonzódott hozzá s miután

én a faluból eltávoztam, feleségül is akarta venni, de Tatjana nem hallgatott könyörgéseire, nem egyezett bele, hogy felesége legyen.

— Szegény, megboldogult Tatjana Vasziljevna, — így beszélt el nekem Jákób, ott állva az ajtónál, háta mögé dugott kezeivel — mindenben meggondolt volt és nem akarta az ön apját megsérteni. «Mit, már mint hogy én az ön felesége legyek? Micsoda úriasszony lenne belőlem?» — így méltóztatott ő beszélni, előttem mondta ezeket. Tatjana abba sem egyezett bele, hogy áttelepüljön hozzánk, a mi házukba ; s ott élt továbbra is nővérénél, Aszjával együtt. Gyermekkoromban Tatjánát csak ünnepnapokon láttam a templomban. Fekete ruhába öltözködve, sárga kendővel vállain, ott állott a tömegben az ablak mellett — arczele világosan rárajzolódott az átlátszó ablaküvegre, — s alázatosan és komolyan imádkozott, mélyen meghajolt, a hogy' az öregek szoktak. A mikor nagybátyám engem magával vitt, Aszja mindössze két esztendő volt s kilencedik évében elveszítette anyját.

A mikor Tatjana meghalt, atyám magához vette házába Aszját. Már előbb is kifejezte abbéli kívánságát, hogy Aszja lakjék nála, de Tatjana ebbe sem egyezett bele.

Elképzelteti, mit kellett Aszjának átélnie, a mikor elvitték a földesúrhoz. Máig sem tudta elfelejteni azt a pillanatot, a mikor először öltöztették föl selyemruhába s megcsókolták a kezét. Anyja, míg csak élt, nagyon szigorú volt hozzá ; atyámnál pedig teljes szabadságot élvezett. Atyám tanította s Aszja ő rajta kívül soha senkit sem látott. Nem dédelgette, azaz nem kényeztette, de rettenetesen szerette és soha szemrehányással nem illette őt ; bűnösnek érezte magát a leány előtt. Aszja hamarosan megértette, hogy ő az első személy a házban, megtudta, hogy a földesúr az apja ; de csakhamar átérezte félszeg társadalmi helyzetét is, az önérzet s a bizalmatlanság is hatalmasan föltámadt lelkében ; ferde szokások gyökereztek meg benne, az egyszerűség pedig eltűnt. Az egész világgal el akarta feledtetni (a mint azt egy alkalommal megvallotta nekem) multját ; szégyelte anyját, szégyelte szégyenét s anyjára mégis büszke volt. A mint ön is láthatja, sok mindent tudott és tud, a mit az ő korában még nem kellene tudni . . . De hát

hibás-e ő? A fiatal erők fölszabadultak benne, vére forrt s közelében nem volt kéz, a mely vezette volna. Teljes függetlensége volt mindenben; hát könnyű-e azt elviselni? El akarta érni, hogy ne legyen alávalóbb más úri leányoknál, rávetette magát a könyvekre. Micsoda haszon származhatott ebből? A szabálytalanul kezdett élet szabálytalanná alakult, de bár szíve elromlott, esze sértetlen maradt.

És íme én, húszéves ifjú, egyszerre csak egy tizenhárom éves leánykával találom együtt magamat! Az atyám halála utáni első na pokban hangomnak egyetlen zengésére láz lepi meg, beczézetéseim búskomorra teszik s csak sokára, lassan-lassan szokott hozzám. Igaz, hogy azután, a mikor meggyőződött róla, hogy én komolyan testvéremnek tekintem és meg is szerettem, mint nővéremet, szenvedélyesen ragaszkodott hozzám; benne egyetlen egy érzés sincs, a mely csak félig volna kifejlődve.

Elvittem Pétervárra. Bármennyire fájt is elválni tőle, — vele együtt lakni sehogy sem lehetett, — elhelyeztem őt az egyik legkiválóbb nevelőintézetben. Aszja megértette, hogy válásunk föltétlenül szükséges, de azzal kezdte, hogy megbetegedett és csaknem meg is halt. Azután megszokta új helyét s négy évet töltött el a nevelőintézetben, de minden várakozásom ellenére is teljesen olyan maradt, a milyen előbb volt. Az intézet főnöknője gyakran panaszkodott reá: «Lehetetlen megbüntetni őt, — mondotta — de a szép szóra se hallgat.» Aszja rendkívül értelmes volt, kitűnően tanult, jobban valamennyi társánál; de egyáltalában nem akarta magát alávetni a házirendnek, durczás volt és félénk... Ám az ő helyzetében nem is igen lehetett őt elítélni ezért; csak kettő között volt választása, hogy behízselgi magát, vagy elkülönül a többitől. Összes tanuló-társai közül csak egyetlen egygyel volt jóban, egy csúnya, félénk, szegény leánykával. A többi fiatal leányok, a kikkel együtt nevelkedett s a kik legnagyobbbészét előkelő családokból származtak, nem igen szenvedhették őt, bosszantották és gúnyolták, a hol csak lehetett; és Aszja hasonlóval fizetett vissza nekik. A hittan-órán a tanító egy alkalommal a bűnökről kezdett beszélni és Aszja egészen hangosan ezt a megjegyzést tette: «A hízélgés és a gyávaság a legnagyobb bűnök.» Egyszóval to-

vábbra is maga útján járt ; csak magaviseletének külső formái javultak, ámbár e tekintetben sem mutathat föl rendkívüli eredményeket.

Végre betöltötte tizenhetedik életévét ; továbbra is a nevelőintézetben maradnia lehetetlen volt. Elég nehéz feladat szakadt reám, míg végre egy szerencsés ötletem támadt : lemondok rangomról, egy-két évre külföldre utazom s magammal viszem Aszját. A mint elgondoltam, úgy is cselekedtem s — íme most itt vagyok vele a Rajna partján, a hol én festészettel igyekszem foglalatoskodni és ő . . . bohóskodik és különczködik, mint előbb. De most már fölteszem önről, hogy nem fogja túlságos szigorúan megítélni ; és ő — ámbár úgy tesz, mintha neki minden közömbös volna, mindenkinek a véleményét becsüli, az önét különösen.

És Gagin ismét elmosolyodott csöndes mosolyával. Én meg erősen megszorítottam a kezét.

— Hát így vagyunk ; — folytatta ismét Gagin — de sok bajom van vele. Valódi puskaapor. Eddigelé még senkibe sem szeretett bele, de jaj, ha ő valakit megszeret ! Néha nem tudom, hová legyek vele. A napokban mit gondolt : elkezdte magyarázni nekem, hogy én egy idő óta elhidegültem tőle, pedig ő egyedül csak engem szeret s örökké csak engem fog szeretni . . . S ezen aztán elkezdett zokogni . . .

— Ahá . . . — mondtam én s a nyelvembe haraptam.

— S mondja csak, — kérdeztem Gagintól — minthogy most már teljesen őszintén beszélgetünk egymás közt, — hát valóban úgy van, hogy eleddig senki sem tetszett neki ? Pétervárott mégis csak kellett látnia fiatal embereket.

— Azok egyáltalán nem tetszettek neki. Nem, Aszjának hős kell, héros, valami nem közönséges ember vagy festői pásztor, hegyszakadékban. De különben már eleget fecsegtem, föltartottam — tette hozzá, fölállva.

— Hallgasson csak, — kezdém én — gyerünk önhöz, — semmi kedvem haza menni.

— S a dolgai ?

Nem feleltem semmit ; Gagin szeliden elmosolyodott s visszatértünk L.-be. A mint megláttam az ismerős szőlőskertet s a hegyen a fehér házikót, valami édességet éreztem — való-

sággal édességet a szívemben ; mintha csak titokban mézet öntöttek volna rá. Úgy megkönnyebbültem Gagin elbeszélése után.

IX.

Aszja a ház küszöbén fogadott bennünket ; én újból kacaját vártam ; de ő sápadtan közeledett hozzánk, hallgatagon, lesütött szemekkel.

— Íme, itt van ő ismét — szólt Gagin reám mutatva — és pedig ő maga akarta, hogy visszajöjjünk.

Aszja kérdőleg tekintett reám. Én kezet nyujtottam neki s ez alkalommal erősen megszorítottam ujjait. Nagyon kezdtem már sajnálni ; most sok mindent megértettem benne, a mi előbb érthetetlen és ellenszenves volt : belső nyugtalansága, a magán uralkodni nem tudás, a parádézni vágyás, — minden világossá lett előttem. Bele láttam a lelkébe : titkos súly nyomta folyton, tapasztalatlan hiúsága nyugtalanul tombolt s vergődött, de egész lénye igazság után törekedett. Megértettem, hogy micsoda vonzerő lakik ebben a leányban ; nem egyedül a félvad s egész karcsú alakján végig ömlő büszkeség, — a lelke is vonzott.

Gagin festményei között kezdett turkálni ; én meg elhívtam Aszját sétálni — a szőlők közé. Mindjárt beleegyezett vidám s csaknem alázatos készséggel. Lesétáltunk a hegy közepéig és leültünk egy széles, lapos helyen.

— És maga nem únta magát nélkülünk ? — kezdte Aszja.

— Hát maga unatkozott-e nélkülem ? — kérdeztem én.

Aszja féldaldalt pillantott reám.

— Igen — felelte aztán. — Jó a hegyek között ? — folytatta ; — magas hegyeken járt ? Magasabban, mint a felhők ? Beszélj el, mit látott. A bátyámnak már mesélt valamit, de én abból semmit sem hallottam.

— Mert magának kedve kerekedett elmenni tőlünk, — válaszoltam.

— Elmentem... azért, hogy... Íme most nem megyek el, — fűzte hozzá hangjában bizakodó vidámsággal — maga máma nagyon indulatos volt.

— Én ?

— Ön.

— Miből gondolja, az Istenért?...

— Nem tudom, de maga haragudott s haragosan távozott el. Olyan rosszul esett, hogy úgy ment el s úgy örülök, hogy visszajött.

— Én is örülök, hogy visszajöttem.

Aszja vállat vont mint a gyermekek, a mikor jól érzik magukat.

— Oh, én elég találékony vagyok! — megtörtént, hogy apának egyetlen köhintéséről a másik szobából tudtam, meg van-e ő elégedve velem, vagy sem.

E na pig Aszja egyetlen egyszer sem említette előttem atyját. E kijelentése meglepett.

— Hát szerette maga az apukáját? — kérdeztem én s nagy bosszúságomra éreztem, hogy elpirulok.

Ő semmit sem felelt és szintén elpirult. Mind a ketten hallgattunk. Messze a Rajnán egy gőzhajó úszott és füstölgött. Ezt kezdtük figyelni.

— Miért nem beszél? — susogta Aszja.

— Miért mosolyodott el reggel, mikor meglátott? — kérdeztem én.

— Magam sem tudom. Néha sírni szeretnék s az arcom mosolyog. Nem szabad engem azért elítélnie... hogy... a mit én teszek. Ah, eszembe jut a Loreleyről szóló mese! Nézze, nem az ő sziklája látszik ide? Mondják, hogy eleinte mindenkit elcsábított s mikor ő maga is szerelmes lett, a vízbe ölte magát. Nekem tetszik ez a rege. Frau Luize minden regét elmesél nekem. Frau Luizenek van egy zöldszemű fekete macskája...

Aszja fölemelte fejét s megrázta hajfürtjeit.

— Ah, milyen jól érzem magam! — szólt azután.

E pillanatban szaggatott, egyforma hangok repültek hozzánk. A hangok száza egyszerre, s bizonyos időközökben ismétlődött az ima dallama: zarándokok tömege tolongott az úton lefelé, keresztel és templomi zászlókkal.

— Milyen jó volna velük menni — szólt Aszja, a lassanként elgyöngülő hanghullámokra ügyelve.

— Hát maga olyan ájtatos?

— Elmenni valahová messze, imára, nehéz, nagy tettekre —

folytatta. — De a napok elfutnak, az élet elenyészik és mit tettünk mi?

— Maga becsvágyó leány, maga nem akar ingyen élni, nyomot akar hagyni maga után . . .

— Hát ez olyan lehetetlenség?

«Lehetetlenség», majdnem kisiklott ajkamon, de csillogó szemekre nézve, csak azt mondtam:

— Próbálja meg.

— Mondja, — szólt ismét Aszja rövid hallgatás után, mialatt mintha árnyékok futottak volna át arcán, melyet a pír kezdett előnteni — önnek nagyon tetszhetett az a hölgy . . . Emlékszik, a bátyám ivott a romnál az ő egészségére, ismerettségünk második napján.

Elmosolyodtam.

— A maga bátyja tréfált; nekem egy hölgy sem tetszett; legalább is most egy sem tetszik.

— S mi tetszik magának a nőknön? — kérdezte Aszja, fejét ártatlan kíváncsisággal hátrahajtva.

— Milyen különös kérdés! — kiáltottam.

Aszja kissé zavarba jött.

— Persze, nem lett volna szabad ilyen kérdést intéznem önhöz, nem igaz? Bocsásson meg. Hozzá vagyok szokva, hogy össze-vissza fecsegek mindent, a mi eszembe jut. Ezért nem merek sokszor beszélni sem.

— Beszéljen, csak beszéljen, az Isten áldja meg, ne féljen, — kaptam föl a szót — úgy örülök, hogy végre nem fél.

Aszja lehajtotta fejét s csendes és könnyű mosoly röppent el ajkairól; nem láttam azóta ilyen mosolyt.

— Nos, beszéljen hát, — folytatta aztán, elsimítva ruhájának ránczait s lehúzva lábaira, mintha sokáig akarna ott ülni — meséljen, vagy olvasson valamit, úgy, a hogy' — emlékszik? — a multkor olvasott nálunk *Anyégin*ből . . .

Egyszerre elgondolkozott . . .

Hol a kereszt s az ágak árnya
Megboldogult anyám fölött.

szavalta félhangon.

— Puskinnál nem úgy van — szóltam.

— És én szerettem volna Tatjana lenni, — folytatta ő,

még mindég elgondolkozva. — Beszéljen el valamit, — kérte ismét nagy hévvel.

De nekem nem volt kedvem beszélni. Ránéztem. A nap sugarai elborították. Nyugodtan ült és szeliden. Minden vidáman fénylett körülöttünk, — lent és fönt — az ég, a föld, a víz; maga a levegő is — úgy látszott — tele volt ragyogással.

— Nézze, milyen gyönyörű! — mondtam, önkénytelenül halkítva hangomat.

— Igen, milyen gyönyörű! — felelte ő szintén halk hangon, a nélkül, hogy csak rám is nézett volna. — Ha most mi ketten madarak volnánk, — hogy' fölröppennénk, hogy' tovaszállnánk... s elmerülnénk ebben a kékségben... De hát nem vagyunk madarak.

— Szárnyaink azért nőhetnek, — szóltam én.

— Hogyan?

— Idővel majd megtudja. Vannak érzések, a melyek fölemelnek bennünket a földről. Ne türelmetlenkedjék, önnek lesznek még szárnyai.

— Magának is voltak már?

— Mit mondjak... Eddigelé, úgy látszik, még nem röptem. Aszja ismét elgondolkozott. Könnyedén hozzá hajoltam.

— Tud-e ön keringőt táncolni? — kérdezte minden átmenet nélkül.

— Tudok, — feleltem s csodálkoztam a kérdésen.

— Akkor hát menjünk, menjünk... Meg fogom kérni a bátyámat, hogy játszszék nekünk keringőt... Azt fogjuk képzelni, hogy repülünk, hogy szárnyaink nőttek.

Befutott a házba. Én utána szaladtam s néhány pillanattal később már keringőztünk a szűk szobában Lanner édes hangjai mellett. Aszja remekül tánczolt, önfeledten. Aztán egyszerre valami lágy, asszonyi ömlött el leányosan szigorú arcvonásain. Kezem még azután is sokáig érezte bájos alakjának érintését, sokáig hallatszott még fülemben szápora, közeli lehellete, sokáig csillogtak előttem sötét, mozdulatlan, félig becsukott szemei, sápadt, de azért izgatott arca, melyet hajfürtjei kecesen lobogtak körül.

TURGENYEV után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

TOMPA EMLÉKE.

Születése százados évfordulójának ünnepén, Rimaszombatban, 1917 szept. 28.

Két csillag gyúlt száz év előtt ez évben ¹
Borús egünkön egymáshoz közel:
Arany nevével tündökölt az egyik,
A másik a Tompáét vette fel.
Amaz dicső tavasz csodás hirdetője,
Ez: a mélabús ősz bájos éneklője.

Énekesünk száz éves bölcséjénél
Ünnepeljük emlékét e napon,
Idézzük Őt hozzánk a tulvilágról,
Velünk együtt örülni szabadon.
Szobrárt virág erdő ölelje most körül,
Érczeble tán attól megmozdul s felhevül.

Előttünk áll tükör gyanánt a pálya,
Melyet küzdve, remélve megfutott, —
Az a rögös, homályos, árva kezdet,
Melyhez napfény szűk réseken jutott;
De felemelte Őt az isteni múzsa,
Hogy legyen a nemzet fenkölt koszorúsa.

A szárnyas képzelet tündér világa
Megnyílt előtte, s ajka dalra kelt.
Hangjára már a tisztább enyhe légben
Kecsegtető, nyájas visszhang felelt.
Ébredő pacsirta, mely a rögök közül
Reggeli dalával az ég felé röpül.

¹ 1817 márczius 2. és szeptember 28.

A természet ölelte őt magához,
 Dajkáló anyja hű testvére lett ;
 Előtte apró titkait kitárta
 S adott hozzá teremtő ihletet :
 Zengeni búbájjal, a mit érzett s látott,
 Örök életűvé tenni a virágot.

Népének atyjaként viselte gondját,
 Éjjet, napot javára szentele,
 Híveiért isten szolgálatában
 Múzsája is kezet fogott vele.
 Vezérül az élet zord útvesztőin át
 Egy könyvet hirdetett : egyet ... a Bibliát.

Forrása is gazdag költészetének
 Magyar népünk talajjából fakadt :
 Nyelvét, lelkét szeretettel művelve,
 Növelni ott erős, új sarjakat,
 Hogy ez az ősmező soha ne pusztúljon,
 De mindig a nemzet üdvére virúljon.

Az Isten, a természet s minden érzés
 Szentté avatta a hazát neki ;
 Válhatlanul egygyé forrt az szívével,
 S szívét, dalát folyvást melengeti.
 Ha derült, ha borúlt a hon felett az ég,
 A költő lelkén az mind visszatükrözék.

Oh hogy' felejténék azt a sötét kort,
 Mely a végzet kezéből ránk szakadt?
 Midőn itthon, az elnyomott magyarnak
 Magát kisírni sem volt már szabad :
 Az Ő lantján zengett bátorító ének,
 Élesztgetője a csüggedő reménynek.

Sebet gyógyíta, vigasztalt, kesergett,
 Keservében is volt vigasztalás :
 Egy-egy rejtett sugár villant belőle,
 Hogy közelít már a feltámadás,

S élete alkonyán, hogy még egyszer lássa,
Feltűnt szabadságunk hajnalhasadása. —

De fátyolt a végső gyötrelmes útra,
Melyen közelgetett a menny felé,
Égen, földön mind hiában kereste,
A balzsamírt sehol fel nem lelé.
Alakja rég pihen : föld-rész a föld alatt ;
De lényének nemes tartalma fennmaradt.

Él közöttünk, él a nemzet szívében
Erőt, gyönyört árasztó szelleme ;
A romboló idő irígy hatalma
Eredmény nélkül harczol ellene.
Örök elfelejtést nem boríthat rája
A hanvai sírbolt örök éjszakája.

LÉVAY JÓZSEF.

SZEMLE.

A mezőgazdaság a háború után.

A gyakorlati élet nyomasztó tapasztalatai, a kicsiny kenyér-adagok, a drága zsír, a nem kevésbé drága hús, a hiányzó főzelék és mindaz, a mit ebben az irányban nélkülözni az utolsó év folyamán kénytelenek voltunk, az elméleti érveknél nagyobb és meggyőzőbb erővel mutatja be egyrészt a mezőgazdasági élet fontosságát, másrészt pedig bizonyítja azt, hogy közigazdasági életünket sok tekintetben új irányba kell térítenünk. A mult század negyvenes évei óta, a mikor Kossuth Lajos és társainak agitatója folytán az iparfejlesztés vált közigazdasági életünk vezető gondolatává, a nemzet figyelme fokozatosan eltért a mezőgazdaságtól. Úgy gondolták, hogy ezt az alapot félteni és védeni nem szükséges. Elég erős arra, hogy önmagában is megálljon, sőt fejlődjék. A 48-as idők fölszabadították a magyar földet és annak művelőjét a régi feudális terhektől. Megvalósultak azok az ideálok, melyeket a 30-as és 40-es évek reformerei a boldogulás feltétele gyanánt állítottak oda. A földbirtoknak biztosított szabadság, ezek fölfogása szerint, minden körülmény között teljesen elégséges arra, hogy az szabadon emelkedjék és biztatóan viragozzék. Arról sejtelmük sem volt, de nem is igen lehetett, hogy a haladó idők a megadott szabadságra végveszedelmeket szülhetnek. A társadalomnak és a kormánynak figyelme tehát az iparra és kereskedelemre irányult, a melyek tényleg nagyon el voltak hanyagolva. Alig kell mondani, hogy ez az irányzat nyugatról csapott át hozzánk. Bölesője tulajdonképpen Anglia, a mely még a XVIII. században élte át az ipari átalakulás első stádiumait.

A jelen háború gyökeresen fölforgatta a régi megcsontosodott és megváltoztathatlannak tartott közigazdasági irányok alapjait. Németország és Ausztria keserűen érzik az egyoldalú iparpolitikának káros következményeit. Mi aránylag még kedvező helyzetben voltunk és ha nem hárul reánk az a nagy feladat, hogy nagyon közepes, sőt rossz termékek mellett a hadsereget is el kell látnunk, sőt juttatni kell termékeinkből a velünk szövetséges államoknak is, az élelmezésnél kevésbé éreztük volna az idők nyomását, sőt mó-

dunk lett volna termékeinket nagy nyereséggel értékesíteni. Pedig eleget vétkeztünk mi is.

Jó másfél évtizeddel ezelőtt Mèline, a ki Franciaországban jogász létére nemcsak miniszterelnöke, hanem földművelésügyi minisztere is volt, egy szép és tanulságos könyvet írt, a melyben vázolván az iparnak és kereskedelemnek fejlődését, arra a következtetésre jutott, hogy a modern fejlődés következtében mind az ipar, mind a kereskedelem túlteng és ha a nagy katasztrófákat ki akarjuk kerülni, vissza kell térni a földhöz, fel kell karolni a mezőgazdaságot és ez úton szerezni meg magunknak a fejlődésnek egészségesebb alapjait. Áll ez nemcsak az anyagi javak termelésére, hanem az erkölcsiekre nézve is. A gyári ipar fejlődése teremtette meg azokat az elégületlen, forradalmi szellemmel eltöltött milliókat, melyek a gyárak körül csoportosulva a népességben folyton dagadó nagy városokat megtöltik. Ehhez kapcsolódik az a politikai és társadalmi centralisatio, mely minden valamirevaló erőt a nagyvárosokba gyűjtve, megfosztja a vidéket a munkáskezek- és igazi tehetségektől. Ezeknek ellensúlyozására szükséges a falusi élet föllendítése. Ez szerényebb igények mellett kevesebbel megelégedő, a hagyományokhoz igazán ragaszkodó, tehát nem forradalmi és így békésebb és boldogabb népsztyályok bölcsője.

Mèline érdekes könyvét egy chinai bölcsnek mondásával fejezi be, a melyen szerinte nem lehet eleget gondolkozni és a melyet iskoláink falára arany betűkkel kellene felvésetni, mert csodás bölcsesége magában foglalja mindazt, a mit a helyes munkafelosztás kérdéséről el lehet mondani. Az ország jóléte, a chinai bölcs szerint, hasonló a fához; a földművelés a gyökere, az ipar és kereskedelem ágai és levelei; ha a gyökér megsérül, a levelek lehullanak, az ágak leválnak és a fa elszárad.

Sokáig a levelek és ágak fejlesztésére irányult jóformán minden gondunk. A törzsnek és gyökérnek egészsége kevésbé aggasztott bennünket. Sőt azok, kik az okos agrárpolitika szükségét hangoztatták, támadásoknak voltak kitéve. Pedig minden részre nem hajtóan gondolkodónak be kellett látni, hogy ez reánk nézve a lét és nemlét kérdését jelentette a magyarság szempontjából is.

Annál égetőbbé vált ez a feladat, mert az 1848-ban biztosított szabadság mellett mezőgazdaságunk fejlődése mihamar megakadt, vagy legalább is nem mutatta azt az egyenletességet, melyet vártunk. Az okok közelfekvők. Az elméleti szabadság mellett elmulasztottuk annak védelmét, sőt nem biztosítottuk kellően a fejlődés eszközeit sem. Hiányzott az olcsó hitel, nem volt meg legtöbb esetben a kellő

hozzaértés, sőt engedték kifejlődni azt a lehetetlen állapotot is, hogy az árak megállapítása csaknem teljesen kiesett a gazdák kezéből. A kereskedelmi törvény révén a kereskedőrétegeknek biztosított fölény a romlás forrásává lett. Nemcsak Magyarországon volt ez így, másfelé is hasonló mulasztásokat észlelhetünk. A termelővel szemben a közvetítők hatalma volt a döntő nemcsak a kereskedelmi szerződések megkötésénél, hanem az árak megállapításánál is. Így jutottunk el oda, hogy húsz és egynehány évvel ezelőtt a magyar gazda a budapesti börzén hihetetlenül olcsó áron sem tudta termékeit értékesíteni. Annyiért sem, mit ma a vadgesztenyéért szívesen fizetnek. A mezőgazdasági termelés deficittel járt. Az eredmény a földbirtok fokozatos eladósodása, a kivándorlás és a jobbaknak szinte tökéletes elfordulása a mezei gazdálkodástól, mely hajdan a magyarnak öröme és boldogsága volt. Meline művét a Magyar Gazdaszövetség kiadta nyelvünkön is,¹ és Mailáth József gróf, egyike a legelsőknak, a kik a falu problémájával, a falusi népnek a városokba tódulásával foglalkoztak, a fordításhoz írt előszavában méltán mutatott rá, hogy az emberek mindjobban eltávolodnak a földtől, a falvaktól és ész nélkül tódulnak a városok felé. Ráutal arra is, hogy ez nem tisztán gazdasági, hanem erkölcsi és politikai okokból is ered. A városok ragyogása vonz, a központosítás minden erőt ide gyűjt össze. Kifejezte végül azt a meggyőződését, hogy e helytelen irány egy másiknak, egészségesebbnek lesz kénytelen helyet adni. Olyannak, mely több figyelmet fordít a földművelők és birtokosok millióira, tehát a földművelésre is.

A háborúig azonban e téren döntő eredményeket nem igen tudtunk elérni. Megindult ugyan a harcz a gazdák igazáért, sarokba került a mezőgazdasági túltermelésnek sokáig makacsul táplált délibábja. Egészben véve azonban a világ mégis csak az ipar fokozódó jövedelmének és a kereskedelem szédületes emelkedésének hálójába volt belekeveredve. Ezek fokozását tartotta a nemzeti lét céljának s ehhez képest rendezkedett be. Tulajdonképen a nagy háború is ezek érdekében indult meg. De mégis e nagy háború borzalmainak, nélkülözéseinek köszönhetjük a kijózanodást. Most arról van szó, hogy e kijózanodás állandó és gyümölcsöző legyen. Ehhez nemcsak a sajtó, nemcsak a régebben működő kormányhatóságok fokozott munkájára, hanem az újonnan alkotott átmeneti-gazdasági és népjóléti ministeriumnak egészséges tevékenységére is van szükség. Itt főleg az utóbbival óhajtunk foglalkozni, rá mutatván arra, hogy

¹ *Vissza a faluba.* Budapest, 1906.

a Földes Béla vezetése alatt álló ministerium munkája eredményes és igazán gyümölcsöző csak akkor lesz, ha ellene az egyoldalúság vádját lehetetlen lesz emelni. Egyes körökben, inkább tájékozatlanság, mint rosszakarat folytán, megvan a hajlandóság arra, hogy itt is az iparnak és kereskedelemnek érdekeit igyekezzenek előre tolni. Ezen szempont által vezetve, tárgyalják az ipar részére szükséges nyersanyagoknak beszerzését, ajánlják az állásfoglalást a már eddig is megalakult nagy nemzetközi trustökkel, a párisi gazdasági conferentia ismeretes határozataival szemben. Ezekhez a fejtegetésekhez csatlakoznak azok, melyek a fizetési eszközök megszerzésére, a közvetítést eszközöző hajók biztosítására vonatkoznak. Mindezeknél a javaslatoknál a mezőgazdasági érdekekről alig, vagy éppen nincs szó. Pedig egészen bizonyos, hogy ezeknek kielégítése nélkül végzendő munka hézagos, sőt lényegében meddő is lesz.

Egész közgazdasági életünknek sürgős érdeke, hogy a jövő az eddigi egyoldalúságtól menten alakuljon. Az a szívós küzdelem, mely évek óta az úgynevezett mezőgazdasági többtermelés érdekében folyik, a melyet a fogyasztóknak az a tapasztalata nem enged elcsön-desülni, mely szerint nincs elég bőség mezőgazdasági termékekben, egymagában véve eléggé indokolja azon törekvéseket, hogy az átmeneti gazdálkodás szervezésénél a mezőgazdaság érdekeire figyelemmel kell lenni.

Az OMGE, valamint a Magyar Gazdaszövetség részletesen kifejtette, mily nagy érdekek fűződnek ahhoz, hogy a hadsereg kezében lévő mezőgazdasági felszerelés, az ezer meg ezer kilométert kitévő kisvasút-hálózat a gazdák, különösen pedig a háború által leginkább sújtott országrészek birtokába jusson. Ehhez a gondolathoz fűződik a villamos erőnek mezőgazdasági czélokra való felhasználása, főleg szövetkezetek útján. Nagy és hatásában alig kiszámítható fontosságú kezdeményezés lenne ez. A vízierők segítségével előállított villamosság a várost és falut legalább részben függetlenítené a cartellbe lépett honi és a külföldi kőszéntermeléstől, összecsatolva a falut a nagyvasút-hálózattal, a szétszórt tanyákat a faluval, új virágzásnak és emelkedésnek lenne forrásává. Jövedelmezőbbé, tehát vonzóbbá és kellemesebbé tenné a mezőgazdasági foglalkozást, élénkítené a falusi életet, mert ellátná világítással a lakást és hajtóerővel a kis gépek ezreit és százezreit. Ily módon pótolná a hiányzó vagy drága munkaerőt és új lehetőségeket nyitna az ipar decentralisatiójára és a kisiparnak újból való feléledésére. Nagyban befolyásolná tehát nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi fejlődést is és segítene megvalósítani még a józanabb socialistáknak — Vanderwelde — azt

a törekvését is, mely a város túlterhelt légköréből a falu egészséges levegőjére akarja telepíteni a napfény és nyugalom után vágyódó gyári munkások százezreit. A ki az ipart egészséges alapokon akarja fejleszteni, annak nem szabad és nem lehet ellenség gyanánt állni szemben azokkal, a kik a földművelés barátai. Annak a mesterségesen táplált ellenszenvnek, melyet a plutokratia által befolyásolt napisajtó és a socialistáknak szélső balszárnya éleszt és tüzel, el kell tűnnie. Össze kell fogni mindnyájunknak teljes őszinteséggel és jóakarattal, ha azt akarjuk, hogy a mezőgazdasági termelés emelkedjék és a kereskedelemnek legyen elégséges árúja, melyet közvetít, az iparnak, melyet feldolgoz. Végre is a külföldről behozandó anyagot mezőgazdasági termékekkel kell megfizetnünk. Ezeknek ára és értéke, a mint látjuk, megnövekedett. Az értéknövekedés nem fog elmúlni a háború után sem, hiszen nemcsak Ausztria van reánk utalva, Németország is kénytelen lesz felénk fordulni. A do ut des elvének teljes mértékben kell érvényesülni és pedig azon bibliai mondás alapján, mely szerint a földművelőnek kell részesülni elsősorban a gyümölcsben, melyet munkája létesített és érlelt.

A nem földművelő rétegeknek a mezőgazdaság iránt felelőtlenséggel figyelme nagyon érthető, de nem egészen önzetlen forrásból táplálkozik. Biztosítani akarják maguknak első sorban a minél bővebben terített asztal örömeit és pedig lehetőleg olcsó áron. Másrészt pedig nyereségessé akarják tenni a nagy ingó tőke vállalkozásait mezőgazdasági téren is. Nekünk ezek az indokok nem elégségesek. A célok, melyekkel ezeket elérni akarják, nem kifogástalanok. Ép azért rá akarunk mutatni arra, hogy a mezőgazdaság fejlesztésére irányuló feladatok két osztályba sorozhatók. Az első a többtermelésnek, a mezőgazdaság emelésének, hogy úgy mondjam, technikai úton való előmozdítása, a másik a mezőgazdasági népességnek politikai téren és társadalmi befolyás tekintetében azon fokra emelése, melyet számánál, múltjánál fogva, a nemzeti élet irányításánál magának méltán követelhet.

A mi a feladatok első csoportját illeti, azokról több figyelemre méltó megjegyzést tett nemrég e *Szemle* hasábjain a mercantil gazdasági irodalom egyik kiválósága, Matlekovits Sándor. E mellett azok bőven, részletesen és kellő tudással vannak kitéjtve abban a kötetben, mely a múlt év folyamán *Többtermelés a mezőgazdaságban* cím alatt megjelent.¹ Nagyon hivatott egyének adják elő ebben nézeteiket arról, mily ja vitások és újítások szükségesek a mező-

¹ Budapest. Patria. Szerkesztette Kovácsy Béla.

gazdaság szolgáltatóképességének fokozására. Az előszóban, melyet a kötethez Rubinek Gyula, az OMGE érdemes és munkás igazgatója írt, rámutat arra a különbségre, mely a szemes termékeknel Magyarország, Ausztria és Németország termésének átlaga között a mi kárunkra mutatkozik. «Szédületes különbségek ezek. Micsoda gazdaság volna itt», kiált fel Rubinek, «ha csak annyira a mennyire megközelíthetnénk a német átlagokat. Ha csak 4 q-val tudnánk is a gabonánál az évi átlagot emelni, már is közel 40 millió q-val emelnénk a gabonaneműek évi hozamát, azaz közel egy milliárddal.» Ez a milliárd, a mai árakat figyelembe véve, kettőre emelkednék. Feltétlenül igaza van Rubineknek abban is, hogy legnagyobb kincsünk a mezőgazdaság, a melynek termelését fokozva, sok száz millió bevételi többletet biztosíthatnánk magunknak a nélkül, hogy e miatt félni kellene a külföld versenyétől, a mint az ipamál ez megvan. Szép és igaz az a kijelentése, hogy a mezőgazdasági termelés fokozása a legreálisabb, a legbiztosabb vagyonygyarapodás, a legszebb, a legnemesebb feladat, a melynek megvalósítását magunk elé tűzhetjük. «A hazai föld», folytatja tovább, «sohasem volt annyira szent, mint ma, a mikor reáutaltságunkat annyira érezzük és a mikor annyian ontották érte drága vérüket. A nagy költőnek sohasem volt inkább igaza, mint e gyászos napokban, a mikor ezerszeresen érezzük, hogy itt élnünk és halnunk kell.»

A könyv egyes tanulmányai rámutatnak a hitel szervezésének, a szövetkezetek fejlesztésének fontosságára. Ezeket a kérdéseket Korányi báró és Czettler Jenő fejtegetik. Kerpely Kálmán a helyesebb talajművelésről, a trágyázásról, 'Sigmond Elek a szikes talajok javításáról ír és hogy milyen megoldandó feladatok állnak előttünk, mutatja az az egyetlen tény, hogy az alföldi szikes talajok Kvassay Jenőnek becslése szerint nem kevesebb, mint 500 ezer katasztrális hold területet foglalnak el. Ha ebből az óriási mennyiségből csak 100 ezer holdat lehetne öntözéssel megjavítani, ez körülbelül három millió q-val több szénatermelést jelentene, a mi a terület értékét nem kevesebb, mint 40 millió koronával emelné. A növénynevelés fontossága, a gyógy-növények termelésének és kivitelének fokozása, a mezőgazdasági gépek, a mezőgazdasági vasutak nagy szerepe és jelentősége további tanulmányok íróinak tárgya. Ezekhez Ujhelyi Imrénének, a magyaróvári gazdasági akadémia igazgatójának, ki a tejszövetkezetek elterjesztése körül szerzett magának nem könnyen múló érdemeket, fejtegetései csatlakoznak a szarvasmarha-tenyésztésről. Sokat lehetne tenni a sertés-tenyésztésnél is, a hol az állomány gyorsan szaporítható; nagy jelentőségű a juhtenyésztés felkarolása

úgy a hússal való ellátás, valamint a belföldi gyapju szempontjából. E téren az elmúlt idők botlásai és mulasztásai keserűen boszulják meg magukat. Milliókat biztosíthatunk magunknak, ha a baromfityenyésztést, a halászatot, a vadállománynak fokozását és kellő kihasználását, e mellett a terméketlen területek hasznosítását el nem hanyagoljuk.

Mindezekből látható, mily sok és mily szétágazó feladat nyílik vezető kormányférfiaink, valamint azok előtt, a kik a gazdasádalom élén állanak s a kiket Le Play kifejezésével élve, társadalmi tekintélyeknek nevezhetünk. Magyarország segédforrásainak gazdagságával, talajának termőképességével a réginnél szerencsésebb conjuncturák, okosabb mezőgazdasági politika mellett meg fogja bírni még azokat a terheket is, a melyeket a háború kiadásai reáhalmoznak. Csakhogy ennek a nagy sikert és fényes eredményeket ígérő vállalkozásnak, a mezőgazdasági termelés fellendítésének, is megvannak a maga oly feltételei, melyek kívül esnek azon a körön, a hova sokan a magyar mezőgazdasági politikát be akarják szorítani. Ezek az igazi agrárpolitikát alkotják, mely a termelésen túl gondol a termelő társadalmi, politikai helyzetének emelésére is. Azok előtt, a kik ezt önző érdek nélkül művelik, világos, hogy ha nagy eredményeket akarunk elérni, föl kell szabadítanunk a gazdálkodó rétegeket az alól a nyomasztó előítélet alól, mintha munkájuk az iparral és kereskedéssel szemben másodrangú jelentőségű volna. A mezőgazdaság azért, mert alapja mind a kettőnek, legalább is olyan értékű, mint emezek, sőt felvirágzása nálunk fontosabb amazokénál, mert a nemzetre nézve létnek és nemlétnek kérdése. Ezért tehát a mezőgazdaság a jövőben nem lehet sem az iparnak, sem a kereskedésnek szolgálója. Ebből a helyzetből kezd világszerte kiemelkedni. Az eddigi fejlődés az anyagi szempontok túlbecsüléséhez, az exportpolitika dicsőítéséhez s e néven a nagy háborúhoz vezetett. Ennél új és helyesebb irányokba kell térnünk. Nemcsak gazdasági és pénzügyi szempontból szükséges ez. Azok, kik mélyebbre látnak, tudják, hogy a mercantil-fejlődés ellentétben áll a demokráciának követelményeivel. Nagy vagyonoknak kevesek kezében való felhalmozásához, ringek, cartellek és trustökhöz vezet, melyek a szabadság sírját ássák meg. Emelkedésének egyik leginkább hathatós tényezője a részvényes társulati forma. Ennek alkotásai sokak nézete szerint a legdemokratább intézmények közé tartoznak.

Bennük a kistőkés részese a nagy vállalkozások és nagy nyereségeknek. Demokratikusak, mert mindenkinek befolyást engednek a vezetők megválasztása és az ügyek irányítására.

A valóság azonban igazában mást mutat. A részvényesek, főleg

a kis részvényesek közömbössége, bizonyos fokig érthető. Magukban kivívni mit sem tudnak. A hatalomnak kezükben levő forgácsaival nem sokra mennek az ügyeket vezető igazgatósággal szemben. Szervezkedniök kellene. Ez a legtöbb esetben lehetetlen. A részvényesek folyton változnak, így nem is ismerik egymást. Az ad hoc összeverődő csoportokban hiányzik a bizalom egymás iránt. Nincs meg az ügyvezetés kellő ismerete, az áldozatkészség az esetleg megsértett jogi vagy vagyoni érdekért sikra szállani. Ennek róható fel, hogy a felszólamláshoz szükséges számú részvényest még a legcsattanósabb esetekben sem igen lehet összeterelni. A részvényesekben kivész a tudat, mintha a részvénytársaság tulajdonosai lennének. Meg vannak elégedve részvényeik emelkedő árfolyamával, a jó kamattal és biztonsággal. A társulati vagyon kezelése ily módon egy kis bizottság kezébe s ha arra való, ebből a vezérigazgatóéba kerül. Önálló véleményű egyéneket az igazgatóságban ritkán tűrnek. Legalkalmasabbak, a kik kifelé representálnak ugyan, de belől lemondanak a szereplésről s beérik a tantiémekkel. Így a demokratikus vonások szétporlanak. Valóra válik a német nyárspolgárság kinevetett ideálja: a köztársaság élére ha nem is nagyherczeg, hanem egy-egy kis cäsar kerül. A kisebb részvényesek közömbösségét kihasználva, a szervezett csoportok irányítói, sőt dictatorai lesznek a gazdasági életnek. A nekik biztosított szabadságot a legteljesebb mértékben kihasználják. A hatalomnak kellő ellenörzés nélkül való birtoka itt is veszedelmeket rejt magában. Azok, a kik egész életükön át azt tanulták és tapasztalták, hogy az emelkedésnek és a hatalomnak forrása az anyagi siker, végül hajlandók ennek minden mást alárendelni.

Tudatára jutnak annak, hogy az összegyűjtött millióknak politikai súlya is van. Még pedig annál inkább, minél modernebb az állam szerkezete, minél általánosabb a pénz hatalma s minél kisebb súlyúak a multból reánk maradt fogalmak a hazafiságról, tisztességről és becsületről.

A részvénytársulatokon nyugvó gazdasági fejlődés tehát az egyenlőség elvéből kiindulva s eleinte a szabadság talaján állva, később leghatározottabb ellensége lesz a dolog természetéből folyólag mind a kettőnek.¹

Ezekkel a jelenségekkel szemben a helyes irányban vezetett mezőgazdasági fejlődés a nyugalomra, áldozatokra és hazafias felbuzdulásokra hajló milliók uralmát, a szabadság és egyenlőség meg-

¹ Bernát Istvánnak a Magyar Tud. Akadémiában 1913. évi febr. 10-én tartott előadásából.

alapozását jelenti. Ehhez azonban szükséges, hogy a falusi érdekek érvényesüljenek, azaz politikánk megszűnjék tisztán az industrialismust uralni. Ki kell kelnie a régi egyoldalúságból, melyet a városi érdekek feltétlen és elvakult *cultusa* jellemzett. Az egészséges nemzeti haladás követeli ezt. Tudatára kell jutnunk annak, hogy elhanyagolva a falut, végső eredményben lehetetlenné tesszük a város emelkedését is. A városi elemek nyugtalan törekvései-, vágyai- és idealjaival szemben ellensúlyúl oda kell állítani a falusi nép conservatív hajlandóságait, az idegességgel szemben nyugodt higgadtságát, a gyökereiktől megfosztott elemekkel szemben a földhöz kötött, ahhoz ragaszkodó, azért élni, sőt meghalni is tudó földművesnép erényeit. Biztosítani kell neki munkája gyümölcsét. Lehetővé tenni, hogy az ősi göröngyöt ne csak megtarthassa, hanem értékesebben is adja át utódainak, mint a hogy azt örökölte.

A gyorsabb, de egyoldalú és ezért a felborulás veszedelmének kitett haladásnál becsüljük többre azt, mely lassúbb ugyan, de harmónikus, tehát biztosabb. Ez nemcsak a többtermelésnek, hanem a nemzet erkölcsi épségének és egészséges politikai irányának is föltétele. A tekintély tisztelete, a hagyományok értékelése, mások megbecsülése, melyekre oly nagy szükség van, nem a nagy városok felforgatásra hajló tömegeinek erényei. Az erőre kapott socialis mozgalom szempontjából is fontos, hogy ez elvek érvényesüljenek. Régi meggyőződéseim, hogy nálunk a socialis kérdés főleg agrárkérdés. Ettől függ a munka, az élelem, a társadalmi elhelyezkedés. Kezdi ezt elismerni magában Angliában is.¹

Mennyi a teendő ez irányban s mily nehéz feladatok nyílnak az átmeneti, valamint a népjóléti ministerek előtt, kellően megvilágítja az az egyetlen tény, hogy számbavehető becslések szerint a magyar állam kiadásainak körülbelül $\frac{3}{4}$ -ét a nagyobb városi népesség javára és a külföldi tartozások kamatainak fedezésére fordítja. A falu és a kisebb városok javára tehát a kiadásoknak csak $\frac{1}{4}$ -e jut, holott a lakosság számaránya szerint épen megfordítva kellene lenni, mert népünknek még mindig $\frac{3}{4}$ -e él falun és kisebb városok falai között.² Csoda-e aztán, ha a falu, miután a beruházásokra fennmaradó tőkét tőle rendszeresen elvonják, fejlődésében megakadva, szomorú képet mutat?

Bernát István.

¹ Richard Higgs: *The Heart of the Social Problem.* Dover. 1913.

² *Magyar Gazdák Szemléje.* 1914. december.

ÉRTESÍTŐ.

Egy új Heine-regény.

Doris Wittner: *Die Geschichte der kleinen Fliege*. Ein Heine-Roman. Leipzig, 1916, 473 l.

Több mint egy félszázada, hogy a hálás (esetleg csak kíváncsi) utókor fáradhatlan buzgalommal kutatja Heine Henrik életét, melynek tényleg még félreesőbb mozzanatait is sikerült tisztáznia. És nemcsak a nagy költőt magát ismerjük már, hanem rokonságát, barátjait és elleneit is, mind azokat, a kik életébe valahogy belekerültek és munkáiban itt-ott nyomot hagytak. Csak egyetlen egy alak, talán a legvonzóbb, a ki Heine körébe került, a «Mouche», homályos, rejtélyes még ma is. A mit róla tudunk, vajmi kevés és hézagos: fölkeresi a haldokló költőt, rajongó szeretettel ápolja, azután eltemeti és eltűnik. Honnan jött, miért jött, ki volt? nem tudjuk. Neve Krinitz Erzsébet, írói nevén Camille Selden, 1830 után (talán 1834-ben) született a porosz Torgauban. Férjhez menetele után (?) ment Franciaországba, hol teljesen az irodalomnak (és 1855 október óta Heinének) szentelte magát. Munkái közül ismertebbek lettek: *Vlady Dániel, egy zenész története* (Páris, 1862), azután *A zene Németországban. Mendelssohn* (u. o. 1867) és *A modern szellem Németországban* (u. o. 1869). Sohasem férhettem e könyvekhez, pedig főleg az utolsó igen érdekelt volna. De ismerem Heine utolsó éveiről írt megemlékezéseit (*Les derniers jours de Henri Heine*), melyek 1884-ben (pontosabban 1883 végén) jelentek meg francziául és még ugyanez évben német fordításban. Nem nagyon tartalmas, de érdekes és vonzó könyv. Heine halála után Rouenba ment, hol az állami leánylyceumban német nyelvet tanított. Itt halt meg 1896-ban, életének 63. évében. Írt francia lapokba is, főleg a költőről, a kit oly mélyen, de szenvedély és viszonzás nélkül szeretett.

Alakjának és szereplésének feltűnő és rejtélyes volta sok alaptalan és haszontalan pletykára adott okot és idővel teljesen a gyanus kalandornő jellegét ruházta reá. Pedig erre semmi ok és alap. Fiatal rajongó volt, a ki (talán szerencsétlen házasságban) elhatározta, hogy

életét egy szerencsétlen, haldokló nagy költőnek szenteli, a ki őt eleitől fogva tegezte és csak mouche-nak nevezte, talán mert pecsétgyűrűjébe egy szunyog volt belevésve. Egyébként mindig a leggyöngédebben szolt róla és hozzá, pl. «Szeretlek egy haldoklónak gyöngédségével, azaz a legesleggyöngédebben a világon», majd így nevezi: «Nyomorúságos őszömnnek utolsó virága», majd: «Ó, bájos, kedves mouche». Főleg sokat vétettek ellene Heine gyatra barátja (ha ugyan barátja volt), Meissner Alfréd, felületes kis emlékezéseiben (1868) és Karpeles Gusztáv, a költő életéről írt nem érdektelen egyik könyvében (1899). Semmit sem tudnak a mouche-ról, de róla szólva, Heine unokahugának megbízhatatlan följegyzéseire (1881) is támaszkodva, oly gyanús célzásokat és homályos körülírásokat engednek meg maguknak, melyekből igen furcsa következtetéseket vonhatni. Legújabbban lelkes védelmébe vette Hermine Cloeter, két érdekes tárczacikkben (*Neue Freie Presse* 1917 július utolsó hetében), a ki több eddig ismeretlen rokonszenves levelét is közli; tudni azonban ő sem tud semmi biztosat róla. De a rendelkezésre álló sovány adatok és fönmaradt Heine-könyve alapján a leghatározottabban utasít vissza minden gyanút, mely Camilla Selden, a Mouche, jelleme és szerepe ellen fölmerült.

Ez a hölgy, a ki homályos életével és rejtélyes lelki világával nemcsak megengedi, hanem majdnem megköveteli a merészebb költői alakítást, a hőse az előttem fekvő új Heine-regénynek, mert ő az a «kis légy», melynek történetét a kötet címlapja nem a legízlesebben igéri. De ez a címlap nem is mond igazat; nem a Mouche a regény hőse, hanem Heine maga, kinek életét a mult századnak huszas éveitől haláláig nagy szabadsággal, t. i. a tényekkel és kapcsolatukkal igen szabadon rendelkezve, mondja el. Ezen szabadság jogát erélyesen hangsúlyozza az előszó. Regénye, mondja szerzőnk, teljes önkénnyel épül föl Heine életén; korát, ismerőseit, munkáit is teljes önkénnyel használja föl: átalakítja, módosítja őket. De van szerzőnknek még egy mellékes célja is: a hazafias fölkelés és nemzeti összetartás napjaiban, mondja, csábítónak és nem haszontalannak mutatkozott föltüntetni, hogy annak a férfúnak, kit mint népe ellenségét elrágalmaztak és még sírján túl is üldöztek, hogy még annak szívében is forró német vér lüktetett. Igazságot akar neki szolgáltatni, nem egyoldalúan dicsőíteni a költőt, kinek hibái és tévedései szerinte nagyrészt onnan származnak, hogy költő volt.

Tehát Heine életrajza, a legnagyobb önkénnyel teleaggatva költői (itt = valótlan, kieszelt) lelemény foszlányaival, túlterhelve

hosszadalmas, de nem mindig mulatságos vagy szellemes párbeszédekkel, természetesen át meg átszöve a költő munkáiból vett idézetekkel. Az ily regények (*Való és költészet*) régebben divatosabbak és kedveltebbek voltak; ma jobban szeretjük a meg nem hamisított valóságot vagy a tiszta költészetet. Minek az olvasóban folyton, lap-lap után kételyt támasztani; igaz-e, a mit ép most olvasott, vagy ez is csak «költői önkény»? És azután: még ma is szükség-e kézzelfoghatóvá tenni, hogy Heine szerette népét és hazáját, persze akkor is és talán akkor legszenvédélyesebben, mikor gúnyolta és ostorozta, hogy politikai aléltságából fölrázza? Ezt az utóbbi céljárt Wittner úgy szolgálja, hogy ismételve lelkes németnek tünteti föl hőseit, de távolról sem használja föl az egész anyagot, mely e szempontból a költő munkáiban rendelkezésére állott. Mindezt összevéve ez a Heine-regény nem épen unalmas, de úgy hiszem, hogy egy jól írt Heine-életrajz jóval vonzóbb olvasmány. Különben a költő jellemzése nem egységes és nem is sikerült, de annyit el lehet ismerni, hogy nem nagyon elfogult, a mennyiben nem rajzolja ideális alaknak.

Ebben a Heine-regényben a legterjedelmesebb episod a «kis légy» története. «E rejtélyes nőnek föl nem derített megjelenését lélektanilag megfejteni» volt a szerző célja és e célra egészen szabadon, csupán Heine unokahugának meséit (Maria Embden Heine, Principessa della Rocca: *Erinnerungen an H. Heine von seiner Nichte*, 1881) fölhasználva, kitalált egy cselekvényt, mely Heinével csak a végén van tényleg kapcsolatban. A Heine-regényt még csak megbocsátom szerzőnek (hisz a nők, nemcsak Mühlbach Lujza óta, nagyon szeretik a *Valóság és költészet* ily keverékét), de már Mouche-regénye igazán megbocsáthatatlan. A kis leány, Krintz Erzsébet (ez a regény fonala), talán kilencz éves korában látja először a költőt, a ki oly hatással van reá, hogy már akkor rögtön neki akarja magát szentelni. De Heine azzal biztatja: húsz év múlva! — mire hosszú időre eltűnik szemünk elől. Azután, évek multán, megismerkedik egy Selden nevű bectelen kalandorral, a ki ügyesen kiszámított merészséggel felkölti érzékiségét és elcsábítja. De utóbb feleségül veszi, mert a leánynak van egy kis vagyona; azonban mindig a legbrutálisabban bánik vele, úgy hogy Camilla mindenkép meg akar tőle szabadulni. Ez sok bajjal sikerül neki és most végre eljut ideáljához, Heinéhez. De már itt cserben hagyta szerzőnket képzelete, mert Heine és a mouche nem elevenednek meg könyvében: egy pár oldal az egész, a miért a regény voltaképp iratott. Befejezés: Heine haldoklik és a Mouche könnyezve ül ágyánál. Mire való a Mouche ízetlen rémregénye? mit akar szerzőnk ezzel

megmagyarázni? mért nem kerülhetett imádott költőjéhez máskép, mint megalázva, megtépve, megkorbácsolva, női méltóságából kivetkőztetve? Teljesen képtelen vagyok a szerzőnek esetleges irányzatát kitalálni, — mert hogy e piszkos történet főmozzanatait valóságnak hiszi, nem bizonyíték oly írónál, a ki világosan kijelenti, hogy a valósággal nem törődik. Részemről úgy érzem, hogy szerzőnk súlyosan vétett egy talán zavaros és rajongó, de mindenesetre rokonszenves, vonzó és tiszteletet parancsoló, önfeláldozó nő ellen, — vétett ellene, a nélkül, hogy Heine-regénye ezt tőle megkövetelte volna, a nélkül, hogy a nőnek e multja a költőnek betegágya mellett bármily apróságban is éreztetné magát. Kár volt szerzőnek akár a Heine-, akár a Mouche-regényt megírnia és helytelen, hogy ezt a két regényt (az igaz, hogy rendkívül laza) kapcsolatba hozta egymással. E munkájával sem Heinének, sem a boldogtalan nagy költő utolsó angyalának, de önmagának sem tett szolgálatot.

Heinrich Gusztáv.

Török történetírók.

Török történetírók. A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre † III. kötet 1566—1659. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Szekfü Gyula. Budapest, 1916. Kiadja a M. T. Akadémia. Ára 12 korona.

Thury József kezdette s Karácson Imre folytatta a török történetírók fordítását. Ma már egyikök sem él; ritka buzgalommal, valódi önfeláldozással és szép sikerrel szolgálták a magyar tudomány ügyét és korán haltak meg. Érdemeik közt nem a legutolsó a török történetírók fordítása. Inkább a felfedező, mint a kritikus szemével olvasták a török történetírókat. De ilyen csalódás nélkül nem végezheték volna el a hasznos munkát annyi szeretettel.

A török történetírók sokat beszélnek s aránylag keveset mondanak, naivul gyönyörködnek nemzetük dicsőségében, nincs elég érzékük a valóság iránt és emberismeretük nagyon csekély. Mindamellet meríthetünk belőlük néhány vonást a mult rajzához. Így például Pecsevi Ibrahim, a kinek munkáját az előttünk fekvő kötet közli, sokat fecseg, de néhány nagyon tanulságos részlettel gyarapítja ismereteinket. Ilyen például Pálffy Miklósnak (az átkozottnak mondja Pecsevi) mondása. Pálffy, mikor Esztergomot átadták a törökök, azt mondta a kivonuló vitézeknek: «Mi az iszlám nemzetséget egy dobozhoz hasonlítottuk, azután a dobozt felnyitottuk és üresnek

találtuk. Ez a mondás igen jól jellemzi a tizenöt éves háború keresztény vezéreinek hangulatát. Bethlen Gábortól is hallott Pecsevi egy jellemző mondást. «Haszontalanságokat fecsegő szájából» — írja a mi történetírónk — «néhányszor hallottam e szavakat: Az én szövetségemnek oka nem az, mintha az iszlám vallásnak és népnek barátja volnék, hanem az, hogy ha elhanyagolni szándékoztam volna őket, igen megbánhattam, sőt kárát vallottam volna». Ez a mondás igen találóan czáfolja azokat, kik Bethlent törökösséggel vádolják. Több ilyen jól használható részletet idézhetnénk Pecsevi, Kjatib Cselebi, vagy Naima munkáiból. Karácson a fordításokat jó jegyzetekkel is kíséri. Egy jegyzetében azonban hibát találtunk. Kjátib Cselebi az 1615-iki bécsi békekötésről szólva, azt mondja, hogy II. Mátyás részéről Magyarország defterdárja is alkudozott a török követekkel. A defterdár szóhoz Karácson ezt írja: «Apponyi Pál kamaraelnököt érti alatta.» Igaz, hogy Apponyi Pál a biztosok közt volt, de a magyar kamara elnöki tisztét akkor nem ő, hanem Petheő László viselte, a ki szintén ott volt Bécsben a magyar király biztosai közt.

Szekfű Gyula Karácson jegyzeteit úgy adta ki, a mint reánk maradtak. Azonban újakat csatolt a Karácsonéihoz. A régiek inkább magyarzó jegyzetek, az újak inkább a kútfőkritika köréhez tartoznak. Egyet mutatoul idézünk. A szövegben Győr városának 1594-iki elfoglalásáról van szó. Szekfű ehhez a következő jegyzetet csatolja: «Győr városa Mátyás főherceg táborának aug. 29-én történt megszalasztása után még éppen egy hónapig tartotta magát. Hardegg gróf szept. 29-én vonult ki belőle. Az ostrom legrészletesebb leírását l. Koziectól (*Hadt. Közl.* 1891.), a ki a tények megfontolása után arra az eredményre jut, hogy a vár elvesztésének nem annyira Hardegg gróf, mint inkább a fővezérlet, Mátyás főherceg haditanácsa az oka. Hardegg inkább csak bűnbak volt. Jellemző Istvánfinak rendkívül politikai előadómódjára, hogy ő, a ki nagyon jól tudta, hogy a magas körök felfogása Hardegg bűnének kimutatását kívánja, valóban a szegény kivégzett gróftól mártja be és hogy minél kevesebb sympathiára találjon, még a magyarság ellenségének is tünteti fel (*Istv.* 643—644. l.), holott az ostromnál jelen volt Pecsevitől közölt megjegyzése Hardeggnek ép az ellenkezőre mutat. Hogy Hardegg nem volt degeneris animi, hanem ellenkezőleg vitéz ember, ezt székesfejérvári támadása is mutatja. Istvánfi itt a nemzeti érzelmet nagy ügyességgel felhasználja az udvari, hivatalos felfogás elfogadhatóvá tételére. Azon ritka esetek egyike, mikor Pecsevi adatait kútfőkritikailag fel lehet használnunk. Hardegg dolgában különben

a pör aktáinak feldolgozása előtt nem lehet teljes világossággal látni» Mi minden van e jegyzetben összefoglalva! Hardegg tragédiájának körvonalai, Pecsevi egy becses adatának történeti értékesítése s főleg Istvánfinak érdekes jellemrajza. Ily komolyan vette Szekfű kiadói feladatát. Jegyzetei együttvéve a három török történetírónak kimerítő kritikáját nyújtják. És még ezzel sem érte be.

A kötethez bevezetést írt, egy kútfőkritikai tanulmányt a hódoltságkorabeli történetírókról. Ez a tanulmány a török történetírás lényegére és fejlődésére meglepő világot vet. Eddig is tudtuk, hogy a török történetírók phantasiájukat nem szokták fékezni és kételkedve olvastuk őket akkor is, ha arról beszéltek, a mit láttak és hallottak. Szekfű azonban kimutatja, hogy a török történetírás valótlanosságai egy rendszernek a szükségképi következményei. Szerinte a török történetírók «nem az igazságot keresik, nem az elmúlt eseményeket akarják leírni, hanem a múltban végbement történés csak alkalmul, substratumul szolgál stilistikai készségüknek, hogy az iszlám fényét és azzal összefüggő, valláspolitikai tanulságot nyújtó dolgokat rajzolják. A későbbi nemzedékeknek tanulságot akarnak szolgáltatni, de nem az eseményeknek leírásával, hanem az iszlám discsóségének és magasabbrendűségének kimutatásával.»

Ezért nem szabad a török történetírókat a nyugati irodalomban szokásos mértékkel mérnünk. A török történetíró a maga céljához képest az eseményeket nem a valóság színeivel, hanem bizonyos schemák alkalmazásával állítja elénk. E schemákat Szekfű nagy leleményességgel, érdekes csoportosításban mutatja be az olvasónak.

A török történetírásnak schematizáló stilismusa legszebben a XVI. század közepén fejlődött ki. Ezt a kort nevezhetjük a török történetírás classikus korának. Azután már hanyatlás következik, a stilus egyeduralma mellett fellép a valóság leírására való törekvés is. Ez hanyatlás a török szempontból, de a nyugati felfogás szerint a XVII. századi Pecsevi és Kjatib Cselebi többet érnek, mint classikus elődjek.

Ezek az eredmények igen értékesek kútfőkritikai szempontból. Természetes, hogy a szerző nem azt akarja mondani, hogy a schematisáló classikus korszak történetírói egyáltalán nem használhatók. Bennök is találunk nyugati értelemben véve némi tanulságot, de hogy a Szekfűtől megállapított schemák uralkodnak előadásukon, az kétségtelen.

És e becses eredmények értékét még fokozza a szerző előadásának fordulatosága, szellemes elevensége s tartalmas változatossága. Valóban, ez a tanulmány történeti irodalmunknak gazdagodását jelenti. *d.*

Regény a színész-életből.

Laczkó Géza: *Noémi fia*. Budapest, 1917. Franklin-Társulat kiadása. 8-r. 320 l. Ára 5 korona.

A XX. század magyar regényei között kevés van, a melynek olvasásába, az első lapok után, nagyobb reménnyel merültem volna bele, mint Laczkó Gézáéba. A tíz ívre összesűrített regények után — az újabb írók hozzászoktatták ehhez a fajhoz a mai közönséget — már terjedelme is bizalmat keltett: kétségkívül nemes írói törekvések élnek abban a regényíróban, a ki szembe mer szállani a divattal s a rövidségnek nem dobja áldozatul a komolyságot. Bizalmamat élesztette a regény megindítása s a cselekvény beállítása az élet való viszonyai közé. Valamint az angol regényírók, egy hétköznapi eseménnyel kezdi a mesét, a családfő halálával, s folytatja azoknak a szomorú, de szintén közismert sivár viszonyoknak rajzával, a melyekbe a szegény művészcsalád kerül. Az ilyen kezdet megadja a regénynek a valóság látszatát, s előre jelzi, hogy a következőkben nem a képzelet szertelen csapongásával, hanem az élet komoly képeivel lesz dolgunk. S valóban az a környezet, melyben a cselekvény lepörög, a mi reális, való világunk: a főváros és vidék élete, a magyarországi vándorszínész-csapatok multja körülbelül 1883-tól 1896-ig. Hősei nem egy ideális, elképzelt, színtelen világban mozognak, melynek vonásait a költő úgy keresi össze jobbra más írók műveiből, hanem a valóságban s a szerző annak minden jellemző ejemét a maga lelkének fölgyűlt emlékeiből meríti. A közelmúlt évtizedek korrajzát kapjuk, s a mi nem kisebb érdem, szoros kapcsolatban a mesével, úgy hogy az utóbbinak minden szála a kor törekvéseiben, életében gyökerezik.

Meglepő az író emlékezetének frissége és ereje: a mi korjellemző vonást, színt használ, a legapróbbig mind hű és igaz; a kik megértük ezt az időt, szinte a magunk emlékeit látjuk bennük fölelevenedni. Tudományos ismereteinek alaposságával meg egyenesen elkápráztat. Azért nem afféle tudós regény, mely tanító czéllal a pozitív ismeretek egész halmazát tárja az olvasó elé. Az ilyen törekvés távol áll a szerzőtől, sőt laikusabb olvasója észre sem veszi, hol adja tanultságának jelét az író: egy-egy jelző, egy-egy rövid megállapítás mutatja, hogy a szerző az irodalomtörténet, történet, nyelvtudomány ismeretanyagán biztosan uralkodik. A nyolczvanaskilenczvenes évek divatos drámairodalmát olyan apróra ismeri, hogy színész-nő-hőse lelki küzdelmeinek szemléltetésére mindig meg-

találja a legjobban odaillő drámarészletet. Tegyük még az előbbiekhöz kitűnő megfigyelő képességét és erős érzékét a részletek élethűsége iránt. A gyermeki lélek nyilvánulásait s a fölnöttek lelki mozgalmainak kitöréseit ép oly jól meglátja, mint a jellemzőt a mindennapi emberek életében, öntudatlan mozdulataikban, kicsinyes zsörtölődéseikben, közönyös, chablonos foglalatosságaikban.

Egy intelligens, nagy tudományos műveltségű, a valóság s annak részletei iránt fogékony író: érthető, hogy érdeklődéssel kísérjük meséjét, s annál inkább, mert hőse színész, tárgya a színpad világa, e kettőt pedig, a festett deszkákat s azok hőseit, megszoktuk bizonyos költői világításban látni. Lányi Arabella, a hősnő, vonzó jelenség is. Fiatal és szép, lelke egyszerű, de tiszta, s bár művész-családból származott, ez csak tehetségén és művészi becsvágyán érzik meg. Hivatottságát komoly szorgalom támogatja: pályáját a budai színpadon kezdi, de érezzük, hogy az ország első színházában fogja végezni. Hogyan, milyen küzdelmek után jut oda: azt hisszük, ez lesz a regény cselekvényének kerete.

Olvassuk a regényt, de élvezetünkből csakhamar kikökönyözött egy-egy rosszul fogalmazott mondat, melyet kétszer-háromszor el kell olvasnunk, hogy megértsük.¹ Még el sem felejtettük boszankodásunkat, újabb zökkenő, ezután megint egy: pongyola, nehézkes mondatok² állítanak meg lépten-nyomon, majd olyanok, melyeknek keresettsége csak első pillanatban leplezi el az értelem hiányát,³ vagy valódi mondat-szörnyek, melyek, mint a boa, az ártatlan mondatok egész sorát nyelték magukba. Nem iskolamesteres pedánság az, a mi bennünk meg van bántva. Ha Homerosra is ráfogták, hogy néha bóbiskolt, mikor eposait írta, Laczkó Gézának is megbocsátanók, ha időnként egy-egy szerencsétlenül szerkesztett, kifecskézett tagú, homályos vagy érthetetlen mondata tévedne a többi közé. De itt nem ilyen szórványosan föllépő bajjal van dolgunk. Ezek a boszantó, olvasót gyötrő mondatok aránylag igen gyakran botlanak útunkba, s a mi még súlyosabbá teszi az esetet, úgy látom,

¹ Az oldalába vágott zárka ajtaja, a melyen toló-ablakos négyszögű nyílás, picziny párkány pénztárt ábrázolt, ha csukva volt, sarkig tárva fűrdött a tűző napon. (236. l.)

² A hídon, a tunnelen átérve, a hogy emelkedett a talaj, úgy csökken-fogyott ház, kis karimájú, természetes keménykalap, simán fölfésült, de az arcnak fru-fru-keretethagyó hajak magasra tornyozott kontyán ülő fészkeszerű női kalapok mezeje . . . (27. l.)

³ *Síró valóság boldonságáig tartó mulatványosodása* (176. l.)

szándékosan. A könyv egészéből kétségtelenül kitetszik, hogy a szerző tud jól írni, de helyenként nem akar, s ő ép olyan biztosan meg tudná jelölni hibás vagy nehézkes mondatait, mint akárki, sőt ha kellene, igen szépen meg is tudná igazítani. A baj forrását abban a körülményben kereselem, hogy Laczkó Géza a *Nyugat* irányához csatlakozott, s elszédítve ennek az iránynak jelszavától, minden áron eredeti akart lenni. Ők azt tanítják, hogy a költészet eddigi formái, a stíl eddigi művészete elavult, «kiélte magát», megszűnt alkalmat adni az író egyéniségének kifejtésére. Új stílt kell tehát teremteni, mást, mint az eddigi, s abban a naiv öncsalásban élnek, hogy a mi a megszokottól eltér, az már ezáltal egyéni, értékes is. Talán új — bár az sem mindig — de igen gyakran rossz, s a mi rossz, az nem érték. Való, hogy a művészetben az egyéni elengedhetetlen föltétel, de csak akkor, ha az a mindennapinál értékesebb s a kérdést a stíltre alkalmazva: az érthetetlen, zagyva, művészietlen előadás lehet eredeti és új, de értékes nem. Sajnálni való, hogy ilyen nyílt fejet ragadott magával a divatos áramlat.

■ Erős akarattal hozzátörődve az írónak modoros, hanyag, pongyola stílusához, tovább olvasunk; meggyőzzük magunkat arról, hogy méltánytalanság volna formai fogyatkozásaiért elvetnünk a tartalmilag sokat ígérő regényt. Csakhogy újra, de most másféle modorosság állja útunkat, a melyen szintén rajt van a *Nyugat* gyári jegye. A leírások túltengése s ebben a mellékes, esetleges, éppen nem jellemző vonások halmozása ez. Laczkó realista, s azt hiszi, hogy az élethűséget csak akkor éri el, ha a hőseit környező valót úgy mutatja be, a mint az őket körül fogja, a szobát p. o. minden ott levő darabjával. Egymást érik tehát a végtelen, unalmas felsorolások, keretül a jelentéktelen, sőt fölösleges mozzanatokhoz, aprólékosan, a photographáló-gép pontosságával visszaadva; ha meg nem a nyugvó valóságról akar képet adni, hanem valamilyen cselekvést kíván a valóság színében föltüntetni, akkor a színtelen körülményeket, a való életet híven, de minden jellemző erő nélkül másoló megfigyeléseket olyan gyorsan veti papírra, mint a hogy a moziban a kinematograph filmjén előttünk elvonulnak a rezgő, szemrontó képek. Üzik-hajtják egymást a megjegyzések, gyorsaságuk elfáraszt, jelentéktelenségük untat.

Elvergődve ily módon a regény közepéig, lassanként tudatossá lesz előttünk egy megdöbbenő fölfödözés, mely egy idő óta már élt bennünk halvány sejtelemként: a jól induló mese mind jobban elsekélyesedett s a *Noémi fia* valójában igen gyöngye regény. Laczkónak csak mint írónak van mondanivalója, mint regényírónak nincs.

A mi regényében történik, az vagy nem tartozik a tárgyhoz, vagy nem rendeződik egységes, szerves mesévé. Ott hagytuk el ismertetését, hogy Lányi Arabella nagy sikert arat a budai nyári színpadon. Innen kezdve élete folytonos vándorlás a vidék színpadjain, s ezek a vándorlások amaguk egészében igen jó képét adják a színész-élet sok nyomorúságának és kevés örömeinek, de nem szolgálhatnak cselekvényül, hanem mint genreképek sorozata csak az események keretétül, annak pedig ez a képsorozat ilyen terjedelemben, a könyvnek vagy kétharmadát elfoglalva, aránytalan és épen súlyos volta miatt nehézkes. Mi marad tehát cselekvényül? Két rövid, pár lapos epizódon kívül — mindegyik a polgári erkölcs határán belül maradt futó idyll — a fiatal színésznő viszonya Szillánghy Dénessel. A kissé szokatlan és nem minden mozzanatában kellően indokolt viszonyt a szerző érdekessé tudja tenni. Ez a Szillánghy egy nagy nevű család utolsó tagja, igazi gentry, a milyen a mult század nyolczvanas éveiben sok volt: eszes, van némi tanultsága is, de akarata gyönge, ambíciója nincs, csak éli az életét, noha jól tudja, hogy többre volna hivatva. Nem törődik semmivel, még önmagával sem, nyers és durva, de még hetykeségében és durvaságában is van bizonyos szeretetreméltóság. Arabella megszereti és neki adja magát, de ez az épen nem valószínűtlen fordulat nincs a regényben kellőképen megalapozva. Noha viszonyukból egy kis fiú is születik, összekötésük csakhamar, körülbelül a regény első harmada után, megszakad, megint nem egészen kielégítő motivációval, s azáltal ez a figyelmünket lekötő történet egy nagy, befejezetlen epizóddá gyöngül. Epizódnak még hiányos indokolása ellenére is jó, de főcselekménynek kevés — s mikor ezt észreveszszük, belátván, hogy figyelmünket Szillánghyra fordítva szintén «vak eret kergettünk», akkor lesz tudatossá csalódásunk: a sok reménnyel kecségetető regény kietlen, sivár mezőkre vezetett.

De honnan kapta a regény a *Noémi fia* címet? A felelet fontos, mert vele rávilágítunk a regény legmélyebb pontjára. Noémi maga a színésznő, fia meg a kis Dénes, Szillánghy és Arabella gyermeke. A regény második felének ő a központja, ő róla beszél legtöbbet az író, de erre a nagy figyelemre nem méltó, mert derék kis fiú ugyan, de egyébként nem történik vele semmi érdekes: kinő a pólýából, tanul, gymnasiumba kerül, szakasztott úgy, mint százezer társa. Nincs benne semmi jellemző, semmi egyéni; gyermek, nem regényhősnek való. Jól tudom, hogy Laczkó sem annak szánta, de ezt előre kell bocsátanom, annak igazolásául, hogy a

regénynek ez a második fele, a melyben a hősnő érdeklődésünk köréből mindjobban kilép, hogy helyét átadja fiának, még kevésbbé regényszerű, mint az első. A kis Dénesnek más szerepet szánt az író. Ha jól értem regényét, Laczkó egy mély társadalmi eszmét akart kifejteni belőle, épen a kis Dénes segítségével, s itt kapjuk a magyarázatát, mért hajlott el Arabella pályája, mért végződött a Nemzeti helyett kis vidéki színháza k deszkáin. A szerző hosszadalmas, nehezen mozgó, folytonos ismétlésektől vntatott cselekvényével azt az igazságot akarta megérzéskíteni, hogy a színész-világban még az igazi tehetség is elzüllik, ha nem adhatja magát egészen művészete ápolásának. A színpad múzsája ép oly kizárólagos hódolatot követel papnőitől, mint a zsidók Jehovája híveitől: a ki fölesküszik neki, annak ne legyenek más istenei! A színésznő, ha a színpadon kívül léha szeretkezésnek él, akkor boldogul, ha azonban anyai ösztönét akarja kielégíteni, akkor, bármilyen lelkiismeretesen, buzgóan szenteli magát hivatásának, sem a közönség tetszését nem tudja kivívni, sem sorsát biztosítani. Nem akarok vitára kelni a szerzővel s föl-sorakoztatni azt a sok példát, mely tételét lerontja; azt sem szándékozom kifejteni, hogy ez a komoly s alapjában magas erkölcsi fölfogásból fakadt tanítás a regény folyamán akaratlanul épen az ellenkező szelleművé lesz; — sokkal nagyobb fogyatkozásokkal van regényében dolgunk. Először is: mi épen nem látjuk, mért kell a szegény Arabellának a színészi lejtőn mind lejjebb gurulnia, mikor sem szépsége nem fogyatkozott meg, sem tehetsége vagy szorgalma; másodsor, az a hosszú kálvária, melynek utolsó stádiuma a hősnő 30—31 éves korában anya-szerepkör egy vidéki színháznál, sivár és érdektelen, annyira, hogy a regény utolsó harmadát valóban csak erős önfegyelmézzel lehet elolvasni.

Mi lett abból a biztató reményből, a melylyel a könyv első fejezeteit olvastam! Egy új, értékes regényírói tehetségre véltem bukkanni s találtam helyette egy komoly, igen művelt, alapos, megbízható író — modorosságait most nem hánytorgatom újra, — a ki azonban regényt egyáltalán nem tud írni. Szépen esiszelt üveggyöngyöket nem lehet zsinór nélkül nyaklánczczá fűzni: részletes környezetrájz, érdekes episodok és genre-jelenetek nem pótolhatják a hiányzó mesét, aprólékos megfigyelések és az élet mindennapi jeleneinek pusztá fölsorolása még nem meseszövé. A művészetekben a komoly törekvés, az erős akarát is csak akkor ér czélt, ha igazi tehetség alapozza meg. Ezt a tehetséget Laczkó Géza első regényében még nem ismertük meg.

Három fiatal elbeszélő.

- Ábrahám Ernő : *Csillagok a Tiszában*. Bpest, «Élet» kiadása, Révai-bizomány, É. n. 8° 284 l. Ára 4 K.
- Komáromi János : *Csanak András Bécsben*. Bpest, Dick Manó kiadása, 1916. 8° 189 l. Ára 3·50 K.
- Komáromi János : *Tilinkó*. Bpest, Dick Manó kiadása, 1917. 8° 223 l. Ára 4·50 K.
- Mariay Ödön : *Aranyszájú Zongh*. Novellák. Bpest, Táltos kiadása, 1917. 8° 189 l. Ára 4·50 K.

Öreg collegiumok vaskos silhouette-jei tünedeznek föl e kötetek írói mögött : Komárominál a patakié, a másik kettőnél a debreczenié. Olvasásuk közben diákszobákba ringat át bennünket képzeletünk, hol vágni lehet a füstöt s egy-egy szavakészebb diák ragyogó arczzal, nagy hangon, széles taglejtéssel anekdotázik, beszél el egy-egy egészen jelentéktelen történetet, melyet társai felharsanó jókedvvel hallgatnak. Mind a három író fiatal ember s ez meglátszik köteteken is. A mint az életben többnyire hangosabb szóval, lüktetőbb beszédrythmussal, élénkebb taglejtéssel beszél a fiatal ember, úgy ezek az írók is szeretnek még kissé hangosabban szólani, szeretik a kifejezéseket egy fokkal feljebb csigázni, keresik a rikítóbb színezést, az öröm és a bánat túlzóbb és erősebb szavú náluk, mint lehiggadtabb írónál. Alakjaikat is fiatal vér fűti s még öregedő fejfel is nagyon temperamentumosak. Ezen a legjellemzőbb hangjukon kívül az is közös vonás bennük, hogy mindegyiküknél fel-feltárul előttünk egy-egy külföldi nagy város házrengetege, — Ábrahám-nál Kopenhága, Komárominál Bécs, Mariaynál Párizs — honnan a legjellemzőbb magyar hangulatok egyikével folyton haza-álmodják magukat.

Az ifjúság heve és élénksége csak Ábrahámnál jelentkezik közöttük valamelyes letompitottságban. Kötete tárczaszerű dolgozatok gyűjteménye, melyeknek legtöbbször gyermekkori emlékezés, úti-rajz, szemlélődés, sokszor szinte értekezésszerű szárazsággal. Ez emlékeket s egyszerű történeteit nem igen tudja általánosabb érdekűkké tenni. Az emlékek sokszor fakók, színtelenek, a történetek elcsépeltek, előadásuk vontatott és vérszegény. Közülök több a debreczeni határ roppant tanya-világába vezet bennünket s a tanyán sokat élt úri gyermek szemlélődéseit, képzelődésének túlzásait s szinte betegesen érzékeny állatcultusát szólaltatja meg.

Elbeszélésszerű dolgozataiban is gyermekeket szeret rajzolni, de e történetek távlatot nyitnak a nagy világba, a felnőttek életébe. Mikor a történet kezdődik, gyermekeket látunk magunk előtt; de lassankint mintha kinőnének a gyermekruhából, vonásaik megkomolyodnak s történetük a mi életünket példázza. Themájuk rendszeren az «egy nő két férfi közt», hősük a fiúcska, kit kifoszt illúzióiból a kis leány csapodársága (*Két fekete rigó, A hátulsó udvar*). Legénykéi kis phantasták. Egyik szűkkörű kis életének minden eseményét, primitív lelkének minden ábrándját egy deszkafalra krétázza fel, mert nincs, a ki előtt feltárhassa szívét. Másokat halálba visz egy-egy ábrándjuk, melyen konok hévvel csüggnék. *A gyermek és szivórvány* története ez különféle változatokban. Az egyik legényke gólyafiút szeretne játszópajtásnak, örökösen egy réti laponon barangol, hol egész nap a gólyák játékát bámulja; de mikor egyet el akar fogni közülök, agyonveri a gólya-falka (*Gólyák*). A másik úgy képzei, hogy a csillagok az ég mezejének virágai, a hulló csillagok lehullott virágok s ő ilyennel szeretné apja csószkunyhóját díszíteni. Mikor azt hallja a révészről, hogy a futó csillagok a Tiszába hullanak s a révész este meg is mutatja neki a víz tükrében ragyogó csillagokat (innen vette ezimét az egész kötet), utánok vész a balga gyermek (*Pista és a csillagok*). Ismerjük a világirodalomnak egypár megkapó termékéből is ezt a lelkes arcú, szomorú kis öregget, kit nyiladozó lelkének képzelgései pusztulásba sodornak. Az írónak meleghangú megjegyzései Andersenre utalnak mint mesterére.

A kötet egyébként meglehetősen vegyes tartalmú. Legérdekebbek benne, már tárgyuk újszerűségénél fogva is, kopenhágai dán emlékei, a jyllandi halászéletről nyújtott karczolatai és sirályrajzai. A tengereknek e szürke vándoraiban ugyanazt látja, a mit Petőfi a felhőkben: nyugtalan, bizonytalan életű, vándor lelkének képmásait. Az egész kötetnek azonban legsikerültebb darabja a *Bús Király* című; ebben vannak sajátos színek, van elevenség s vannak a népballada naivitását lehelő előadásbeli fordulatok.

Komáromi két kötetének tartalma nagyobbára elbeszélések és karczolatok. Tárgyukkal többnyire az író szülőhelyéhez, a Zehernyének nevezett zemplénmegyei kis falucskához fűződnek. Első kötete bécsi katonai szolgálatának benyomásaiból alakult, a hol esténként beosontak hozzá gyermekkorának emlékei, szülőfalvának alakjai s nyárfák zúgásával, patak csobogásával telt meg a bécsi kis hónapos szoba, majd a világháború első csatáinak sápadt árnyai lebbentek fel előtte. Az író ugyanis végigküzdötte a tomasovi, komarovi, rava-

ruszkai, szanmenti és krakói nagy harcokat s élményeit egy szép háborús könyvbe foglalta (*Mit búsulsz kenyeres? . . .*). E két kötetben is gyakran fel-felmerülnek ez emlékek, bizonyos kurucos színezettel. Legtöbb rajzában s elbeszélésében szülőfalujának alakjai vonulnak el előttünk, egypár közülök mintegy állandó alakként mind a két kötetben szerepel. Elmélyítésükre nem igen törekszik az író; megelégszik azzal, hogy néhány mulatságos figurát mutasson be többé-kevésbé mulattató történetek során. Több története az Ó pataki diákéletéhez fűződik s ezekben maga az író is belép az elbeszélés keretébe, fel-felcsillan az elmúlt bajokra visszatekintő emlékezés meleg fényében a szegénységben küzködő fiú vergődése sorsával.

Általában, a mit elmond, jóízűen vagy valami rokonszenves melegséggel mondja el. Maguk az elbeszélt diáktörténetek és otthoni emlékek is többnyire mulatságosak és jóízűek, a nélkül azonban, hogy az irodalmivá érére eljutottak volna. A **körvonalak** még igen élesek, egyik-másik alakjának rajzát egészen conventionalis élczlapi vonások szövik át, tréfája legtöbbször csak a tréfálózás kedvéért szól. Ezt majd az író ízlésének tisztulásával csak az élettapasztalatok s az emberi sorsoknak mély tartalmuk szerint való átélése mélyítheti el a humor irányában.

Mint legtöbb fiatal elbeszélőnk, ő is Jókai nyomán indul s van egypár jelenete, melyek valami, Jókaira jellemző bájjal és finomsággal hatók, főként legnagyobb elbeszélésének (*Marsca esküvője*) egyik, egyébként igen kényes jelenete. Kár, hogy ez a hatás olyan apróságok átvételéig terjed, mint az istentiszteletré papi ruhája alá huzárnadrágot húzó lelkész figurája s a «kutya-kutyánszki!» káromkodás. Ezeket Jókainak minden olvasója jól ismeri. Hasonlókép jól ismert Mikszáth olvasói előtt Komáromi egyik alakjának, Sirokay alispánnak szavajárása (kutykurutty!) is. Egyébként az író Mikszáth iskoláját is kijárta, különösen zehernyei történeteivel. Teljes dicséretet érdemel azonban tiszta, magyaros nyelve. Mai világban már kezd ez is különös érdem-számba menni.

Mariay kötetében hajdúsági történetek, párizsi emlékek s szinte naturalista nyersséggel rajzolt pesti képek váltakoznak. Legterjedelmesebb s legsikerültebb köztük az első (*Az aranyházú Zongh*), melytől a kötet is címét nyerte. Egy daloslelkű, gyönyörű hangú debreczeni prepa a hőse, kit egy odavetődött német úr hiába csalogat művészi sikerrel és vagyonnal külföldre, míg szerelmi csalódása ki nem űzi az országból. De sikerei ellenére is nem sokáig bírja ki az

idegenben. Röstelli, hogy másoknak komédiázik s elfogadván szülőfaluja kántorságát, tünevényes hangját lassanként kikezdi az italozás s minden vágya annyi, hogy szerezhessen egy darab szőlőt, hol délutánonként elquaterkázhasson úri barátaival. Lelkéből szebbnél szebb nóták fakadnak s terjednek el országszerte, a nélkül, hogy még csak sejténé is valaki benne ezeknek a szerzőjét. Itthon egyetlen sikere az, hogy egy ízben majdnem megválasztották debreczeni kántornak. Az elbeszélésnek van valami sajátosan kálvinista levegője, van benne sok jól ellesett kedves szín a debreczeni collegium életéből és alakjairól. Sikerülten rajzolja Zonghban a minden művészi vágyat és ábrándot lehervasztó légkörben élő, művészhajlamú lélek exaltációját és elsekélyesedését. Művészi ábrándjai ellen dolgozik, környezetén kívül, a lelkében élő traditionalis, nemzedékeken át öröklődő kálvinista puritanismus is, az ősi, komor zsolttárok emléke, mely visszarettenti a lelket minden élénkebbtől és színesebből s fájó, nostalgikus sovárgással tölti el a fényes hangverseny-termekben a komor, szürke kálvinista templomok után. Mindezt sikerülten rajzolja az író hőse lelkében s ezzel rajzát nemcsak valóságosná teszi, hanem el is mélyíti. Sikerült a civis-környezet rajza is: Pelbárth Esztié s szüleié. Eszti a nagymódú civis leány, kinek lelkében még nincsenek cultur-igények, de megvan a mennél előkelőbb társadalmi elhelyezkedés vágya. Tetszik neki a szép barna fiú, a jó dalos, kinek lelkével nótázása közben egészen összefejejtkezik az övé; de viszont semmi érzelmesség sincs benne s egy panasz-szó nélkül megy majd feleségül ahhoz, kihez apja parancsolja. A lány apjában kissé nyers, de valóságos vonásokkal van rajzolva a civis-gőg.

Az író határozott vonzódást mutat az ábrázolásnak symbolizáló módja iránt is. Ezyik ilyen elbeszélésének (*Egy perc!*) themája nem egészen új, de elmondásában van valami suggestiv élénkség, erős belső melegség; a gyorsvonal pedig valósággal élő symbolummá válik: a szárguldo, eltiprással fenyegető élet **symbolumává**. Egy másik (*A szekrény*) tárgyához jól illő fanyar és kelleetlen hangulatával azt példázza, hogy hiába loholunk nagy tervekkel és vágyakkal a dicsőség után, az élet csiribiri gondjai lábunknak folyton gáncsot vetnek. A kötetnek utolsó s úgy látszik legnagyobb becsvágygyal készült darabjában (*Nyalka*) van sok nyers erő, de van durvaság és affectatio is. Az efféle állatpsychologiai rajz curiosumnak megjárja, de voltaképen az egész merő önkényes föltevésekből épül s művészi érdekességet alighanem csak a hangulat ereje adhat neki.

A kötetnek figyelmet érdemlő értéke nyelvének színessége és

élénksége. Itt-ott ha keresettségbe téved is, általában erőteljes és sokszínű. De le kell ráznia bizonyos sallangosságot, mely egypár nagyon is tulipiros hupikék csuhajos kifejezésében visszatetsző. Az ilyenek se nem élénkítik, se nem gazdagítják az író kifejező készségét. Eléggé gazdag ez a nyelv az ilyesmik nélkül is. Nincs szüksége arra az egészen primitív módra sem, melylyel írója kifejezőbbé akarja tenni. Ilyen egypár értelmetlen szókapcsolata, afféle fából való vaskarikák, de különösen egy éppenséggel nem is kifejező deromiralis igeképzés, melyet derűre-borúra használ: ékszerlett (8), cserdlett (151), orkánlott (154), fagylott (157), dagálylik (172), kalászlott, pipacslott (176), bársonylott (176), enyhellett (182). Talán elég is ebből ennyi. Szerencsénk, hogy Kazinczy és nyelvújító társai nem fedezték fel, hogy ennyire egyszerű a nyelvbővítés és a stílreform.

k. l.

A TŐKE-CONCENTRATIO PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁGON.

A ki napi sajtónkat figyelemmel kíséri, a ki politikai gyűléseken részt vesz, szenvedélyvel eltelt nyilatkozatoknál egyebet nem olvas, nem hall a «nagy tőke», a «magyar capitalismus», a «tőke-concentratio» ellen. Minthogy most nem politikai polemiaira vállalkozom s érdek-képviselési álláspontot sem kívánok elfoglalni, az objectivitas hűvösségével állapíthatom meg azt, hogy Magyarországon — ellentétben Nyugat-Európa államaival — a socialismus kifejlődése gyorsabb volt, mint a capitalismusé. Megállapítván ezt a tényt, le kell vonnunk belőle a következtetést, hogy a közgazdasági elméletnek, mely nem polemikákat folytat, hanem az élet által nyújtott adatokból törvényszerűségeket vezet le: a közgazdasági elméletnek a socialismus állandóan megfigyelés alatt álló tüneteméin kívül a tőke-concentratio elméletét is fel kell karolnia, ennek a tüneteménak megvilágítására, megmagyarázására, belső összefüggéseinek kimutatására is vállalkoznia kell.

Rövid dolgozatomnak az a célja, hogy ehhez a nagy problémához szolgáltaísson néhány adalékot. Kísérletem nem elvont elvekből s előzetes feltevésekből indul ki, hanem egyetlen konkrét tényből. A magyar adatgyűjtésnek mai kezdetleges állapotában másra nem is vállalkozhattam. Nézetem szerint csak akkor leszünk képesek synthesisre, ha előbb a magyarországi tőke-concentratio legszembeötlőbb jelenségeit inductiv módszerrel feldolgoztuk. És bár minden ily monographistikus kiindulás magában rejti az egyoldalúság veszedelmét, nézetem szerint (melyet az elméleti könyvek s különösen a gyakorlati élet tapasztalatai erősítettek meggyőződéssé) csak a konkrét inductio alapján indulva tehetünk szolgálatot azoknak, kik majd utánunk következve, a mi őanyagunk összefoglalásá-

val, általánosabb jelentőségű tantételek levezetésére lesznek képesek.

Kísérletem, mint fentebb is említém, egyetlen concret alakulatnak a boncsolása, ugyanaz az eset tehát, mint ha a botanikusnak csak egyetlen példányt hoznak valamely virágfajból s abból kell az egész növénycsalád szöveti sajátosságaira vonni le a következtetéseket. Hogy mégis megpróbálkozom vele, annak nemcsak az az oka, hogy a hazai anyag mai hiányossága mellett lelkiismeretesen többre vállalkozni nem lehet, hanem az is, hogy — a botanikus eseténél maradván — ha egyetlen virágot szedhet is széjjel kötelességből vagy tudásvágyból, nem lehet tőle megtagadni azt, hogy mikor annak az egy növénynek használhatóságát, gazdasági szerepét, gyümölcseinek mineműségét megállapította, akkor álljon meg itt s ne jusson eszébe az, hogy talán ebből az egyetlen esetből is lehet oly igazságok felé haladnia, melyeknek általános érvényű voltát sejtí. Ha egyoldalúságunk teljes tudatában fogunk a vizsgálathoz, akkor tévedéseink nagyobb részét máris kiküszöböltük.

Az a gyakorlati példa, melyből elméleti következtetések levezetésére vállalkozom, a következő. Magyarország legrégebb bankintézetének, a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak történetét írtam meg 75 éves jubileuma alkalmából, az intézet által rendelkezésemre bocsátott összes benső adatok alapján.¹ Magyarország legrégebb pénzintézete a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, mely 1840-ben alapított, legrégebb bankja a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, melynek alapítási éve 1841, tehát hét évvel előzte meg Németországnak legelső, magántársulaton alapuló bankintézetét, az «A. Schaaffhausenscher Bankverein»-t, mely 1848-ban indult meg Kölnben. 1853-ban követte a «Bank für Handel und Industrie» megszületése (a «darmstadti bank»). A bank-statistika szerint egyúttal a Kereskedelmi Bank hazánk legnagyobb tőke-concentrációját jelenti. Mint ebből látni való, bár merőben gyakorlati indokok vezettek arra, hogy ennek az intézetnek nagy anyagával foglalkozzam, maga a tárgy megválasztása — ezt a gyakorlati vonatkozást nem tekintve —

¹ *A Pesti magyar kereskedelmi bank keletkezésének és fennállásának története.* II. kötet, 1892—1917. 565 l.

teljesen megfelelő alapot ad arra, hogy akár én, akár más a bankfejlődés vagy a tőke-concentratio vizsgálata céljából kiindulási alapul vehessük. Természetes, hogy a monographia, melyet szerkesztettem, a bank szempontjából íratott meg. De természetellenes volna, ha arra ítéltetnénk, hogy mivel ebben a gyakorlati célzatú könyvben elméleti anyagot is találunk, azt hagyjuk ott kiaknázatlanul s valahányszor valamely számcsoport a bankra vonatkozó jelentőségén kívül még elméleti igazságokkal is biztat, akkor azt rögtön felejtjük el s ne folytassuk tovább az elméleti nyomot csak azért, mert a bank maga vezet reá bennünket dús — s eddig fel nem dolgozott — számadataival.

Siessünk hozzátenni azt, hogy szélesebb s általánosabb következtetésekre majd csak akkor vállalkozhatunk, ha már a többi hazai nagy intézet is feltárta a nyilvánosság előtt adatgyűjteményét, a mint az Németországban a tíz vezető bank részéről már megtörtént.

ily szándékkal, ily korlátok között s kísérletünk fogyatékosságának teljes tudatában sorolok fel az olvasó előtt néhány oly következtetést, melyekre a fentjelzett monographia adatai vittek s melyekben a magyar tőke-concentratio problémáinak néminemű, részleges megvilágítását látom.

*

A legutóbbi hetvenöt év alatt a magyar közgazdaság fejlődésének iránya — mint a haladó világban mindenütt — a capitalistikus termelés kifejlődése s szétágazása jegyében folyt le. Nem hiszem, hogy volna közgazda, ki ezt kétségbe vonná, annál kevésbé, mert az időközben felmerült összes socialis törekvések, melyek mindnyájunkat eltöltének, mind csak ezen evolutio világánál érthetők meg, annak szülöttei. Ennek a nagy törvényeken alapuló gazdasági rendszernek fő jellemvonását annak legtekintélyesebb elméleti kutatója, Werner Sombart, abban az organisatióban találja, mely a magántulajdonon alapulva, a concentrált termelést a tömegárak piaczi kicserélésében hozza egymással s a fogyasztással összeköttetésbe. Ezért hangsúlyozza legelőször azt, hogy a vállalkozónak min-

denekelőtt szervezőnek kell lenni.¹ s ezért mutatja ki ebből az irányzatból a nagyszerű, Közép-Európában uralkodó német közgazdaság történetének alaptörvényeit.²

Ha most már azt a kérdést tesszük fel, hogy ebben a fejlődésben, mely annyi különféle országot virágoztatott fel s annyi millió embernek megélhetéséről gondoskodott: hogy ebben a világban milyen szerep jutott a bankoknak s első sorban a nagybankoknak, akkor igen hivatott helyről kapunk erre igen plastikus feleletet. Riesser közelismerésben részesült könyvében³ pontonként állítja elénk a modern bankintézetek nagy szerepét a nagy, modern gazdasági szervezkedésben. A bankok hivatását abban látja, hogy «erejük szerint arra törekedjenek, hogy a tőke-organisatió alapuló gazdasági rend működése a közgazdasági haladást hozza nyereségül az emberiségnek». Feladatuk ezért az, hogy «nemzetük gazdaságát, minden életnyilvánulásában s kivétel nélkül minden termelő tényezőjében támogassák mindenütt, a hol ezek bankszerű kiszolgálásra és hitelre szorulnak, természetesen mindig azon határig, míg az egészséges bankpolitikának szükségképeni előfeltételeivel össze nem ütköznek». «Az ő kötelességük, hogy a hitelnújtást megfelelő józan határok között tartsák s az egészségtelen hitel-igények kielégítésének tehetségük szerint ellentálljanak. Rájuk hárul az a feladat, hogy az ipar és kereskedelem fejlesztésre érdemes ágazatait átfogó, biztos figyelemmel áttekintsék, hogy ilykép az igazi szükségleteket a fölösleges és káros burjánzásoktól elkülönítsék. Nekik kell a befektetésre kész közönséget becsületesen és szakszerűen irányítani tőkéi elhelyezésében s ezért különösen a kibocsátások, piacrahozások felelősségteljes őrtállói ők.»

Ezeket a nagy, nemzeti, modern feladatokat vállalta s végezte a modern nagybankok megfeszített munkája. Azt a folyton növekvő kört, azt a folyton felelősségteljesebb hivatást, melyet a fejlődés folyamán betöltöttek s azokat a mind

¹ Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. I. 322. 1.

² Werner Sombart: *Deutsche Volkswirtschaft im XIX. Jahrhundert*. 1904.

³ Riesser: *Zur Entwicklungsgeschichte der deutschen Grossbanken mit besonderer Rücksicht auf die Konzentrationsbestrebungen*. 1916. 1. fejezet.

nagyobb eredményeket, melyeket munkájuk gyümölcsözőt, Riesser egy rövid szemlében foglalja össze, melyet a német nagybankok kialakulásán szerzett, de a mely épen oly pontosan jellemzi a magyar intézetek gazdaságtörténeti szerepét és életműködését. A nagybankok feladatai — mondja szerzőnk — együtt nőttek meg az országgal.¹ Az ő hivatásuk abban teljesedett, hogy az ország valuta-politikáját támogatták s a giro-és cheque-rendszer kiterjesztését művelték. «Megszámlálhatatlan módon — különösen az állam és községi hitel kiszolgálásával — az állami és önkormányzati szervek fontos céljainak megtestesülését tették elérhetővé, városok, vasutak fellendülését, a közlekedés kiépülését ők tették lehetővé.» Szolgálatában állottak a mezőgazdasági igényeknek s ugyanakkor úttörői voltak iparnak és kereskedelemnek. A nemzetközi gazdasági viszonylatokat — a hajóstársaságok üzemét is ideértve — az ő fáradozásuk bogozta. Így az ország gazdasági s politikai súlyát addig nem is sejtett magasságra segítettek felemelni. «Végezetül — mondja 1906-ban Riesser — e nagybankok azok, melyek működésükkel és sikereikkel a pénzügyi mozgósítást előkészítették.»

Az elméletírók e mélyreható kutatásaiból kézzelfoghatóan áll előttünk az, hogy a modern közgazdaság fejlődésének törvényszerűségénél fogva a nagy tőkegyűjtő és elosztó központoknak: a bankoknak, ezen evolucionának megfelelően kellett átformálódniuk, még pedig ugyanily gyors ütemben, mert különben a fejlődés contactusából kiestek volna.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk azt, hogy a magyar nagy intézeteknek s köztük a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak összehasonlító adatai gyakorlati alapon (s talán ellentmondás nélkül) teljesen igazolták a következő alapvető tételt: A magyar bankok nemcsak együtt nőttek a szerves fejlődéssel, ennek megfelelően nemcsak folyton gyorsult növekedésük, hanem a nagybankok szervezete aránylag is nagyobbá, különösen pedig hivatásuk sokkal sokszerűbbé, többoldalúvá változott. A nagy concentrációs folyamat annyira szemmel látható, hogy többé az olvasót ennek kiemelésével fárasztanom nem kell. A nagyobb

¹ Riesser: id. m. 6. l.

és bonyolultabb közgazdasági feladatok nagyobb és bonyolultabb tőkeerő-egyesítéseket követeltek, ez a közgazdasági tüne-
ménynek természettudományi magyarázata s a magyar hitel-
élet e tekintetben nem maradt el, hanem végig követte az
európa-amerikai evolútiót.

Ebből az következik, hogy a magyar bankok történetének
vizsgálatánál ugyanazokra a világot izgalomban tartó pénz-
problemákra akadunk, melyek a külföldön nemcsak a hitel-
életet, hanem a törvényhozásokat s a közgazdasági közvéle-
ményt is mélyreható módon foglalkoztatják. Nem lesz érdek-
telen tehát, ha ezeknek a nagyszerű problémáknak gyúpontjá-
ból néhány fénysávot vetítünk anyagunkra.

A nagy bank-enquête-ek s nevesebb könyvszerzők be-
állításai szerint négy mély problema az, mely az érdeklődés elé
mered s melyeknek kifejlése — írók és szónokok kijelentése
szerint — sorsdöntő lehet arra a szerepre nézve, melyet törvény-
hozás és közgazdaság a nagy-bankoknak szántak. Az első kér-
dés: a tőke-concentratio nagysága és gyorsasága. Második
problema: az idegen tőkék viszonya a saját tőkékhez. Harma-
dik: a tőke jövedelmezősége a részvényes és a közgazdaság
szempontjából. Negyedik kérdés: a tőke nagyságának növe-
kedésével alkalmazásának sokszerűbbé válása — az integráló-
dás mellett a differentálódás.

Az első problémára fenti fejtegetéseink már megadták a
világos választ: láttuk azt a szükségszerűséget, a melylyel
a külső capitalistikus világfejlődésbe a bankok belső kialaku-
lása beilleszkedett. Összehasonlítva a magyar számokat a kül-
föld statistikájával, észreveszszük, hogy fejlődésük teljesen pár-
huzamos azzal, mind a növekedés quantitativ nagysága, mind
annak időbeli gyorsulása tekintetében: ezért törvényszerű.
Ezért az elénk állított első kérdésben nem kell új problémát
látnunk. A bank-statistika maga már válaszolt reá: bank-
fejlődésünk megfelelt az idő közgazdasági szükségletének.

A második, sokat hánytorgatott bankkérdés, a pénzintéze-
tekre bízott idegen tőkék dolga. Számatalan esetben került szó-
nyegre a magyar képviselőházban s a pénzügyi bizottságban;
legutóbb (1916-ban) a Pénzügyi Bizottságról szóló törvény-
javaslat tárgyalásánál a legérdemesebb felszólalások foglalkoz-

tak vele. Minden hitelválság alkalmával az elvesztett betétek tulajdonosainak keserves jajjaiból ez hangzik fel a sajtóban. Az osztrák és német szakirodalom nagy részét ez a problema foglalja le. Végül pedig — s ez koronázta meg egyúttal jelentőségének elismerését — ezt a kérdést választotta tárgyalásainak anyagául az 1908-ban Berlinben tartott bank-enquête, melyet joggal nevezhettek el, mélyen szántó vitájánál fogva, bank-parlamentnek. Bizonyos, hogy hatása maradandó volt.

A Havenstein elnöklete alatt tartott német bank-enquête, melynek naplója Fischel, Heiligenstadt, dr. Lexis, Mommsen, dr. Riesser és Wagner Adolf tanulmányszerű felszólalásaival ékes, első öt kérdőpontjában (I—V.) kizárólag a valuta, az aranyfedezet s a központi jegybank problémáival foglalkozott; ismeretesek azon törvényhozási s a német birodalmi bankra vonatkozó intézkedések, melyek ebből a megvitatásból fakadtak. Elméleti érdekességüket növeli, hogy Knappnak rendkívüli elmeállítot cartalista pénz-elmélete, mely kétségtelenül az osztrák-magyar valutarendezéssel is vonatkozásban állott, akkor vert fel újabb vitát a pénz lényege s értékmérő funkciója felett.¹ Gyakorlati szemmel nézve a berlini bank-enquête-et, abból áll feledhetetlen fontossága, hogy valutaszervező elveivel megszilárdította azt az alapot, a melyen a központi hatalmak a világháború pénzügyi megpróbáltatásaival megküzdhettek. Az enquête hatodik, utolsó kérdése az egyetlen, mely a magántársuláson alapuló pénzintézetek körébe vág s ezt az egyetlen kérdőpontot épen a saját tőkék és idegen tőkék közt fennforgó viszony tárgyalásának szánták. Döntő bizonyíték ez fontossága mellett.

A berlini bank-enquête VI. kérdőpontja² a következőleg hangzott: «Vajon közérdekből indokolt-e (s ha igen, mily okból), hogy a törvényhozás gondoskodjék a letétek és takarékbetétek biztonságáról s folyósíthatóságáról? Mily rendszabályokat kellene itt alkalmazni s azoktól minő hatás lenne várható? Vajon különösen ajánlható lenne-e oly törvényhozási szabályozás, mely a letétek és takarékbetétek elfogadásával foglalkozó

¹ G. E. Knapp: *Staatliche Theorie des Geldes*. 1905.

² *Bankenquête* 1908. Stenographische Berichte. Berlin, 1909.

intézetekre (bankok, szövetkezetek és takarékpénztárak) a következő kötelezettségeket róná: 1. Köteleztesse-e oly normatívumok megtartására, melyek a reájuk bízott idegen pénzek tekintetében azoknak nemcsak biztonságát, hanem folyósíthatóságát is biztosítanák? Ha igen, melyek ezek a szabályok? 2. Köteleztesse-e arra, hogy meghatározott időközökben előírt minta szerint kimerítő mérlegeket állítsanak fel s azokat közzétegyék? Ha igen, mily időközökben történjék e mérlegközlés (évenként, félévenként, negyedévenként, avagy havonként)? Mily mintája irassék elő ezeknek a közzéteendő mérlegeknek?

Már e kérdőpontozatnak annyira jellegzetes szövegezése sejtette azt, a mi ez után következett. Ellenére a conservatív oldalról indított rohamnak, az enquête nem bocsátkozott a tőkegyülemlest megszorító rendszabályok ajánlásába. Elutasított magától minden ilyen kétes dicsőséget s a pénzüintézeteknél elhelyezett idegen tőkék ellenőrzése tekintetében egyetlen rendszabályul az az indítvány szűrődött le, melyet maguk a nagybankok ajánlottak fel 1908 október 12-én. Ekkor ugyanis a Darmstadti Bank, Comerz- und Disconto-Bank, Deutsche Bank, Disconto-Gesellschaft, Dresdner Bank, Nationalbank für Deutschland, a Mitteldeutsche Credit-Bank és a Schaaffhausenscher Bankverein együttesen bejelentették, hogy mérlegeiket egységesen megszabott s világosan tagolt minta szerint kéthónaponként fogják közzétenni, hogy a nyilvánosság ellenőrzésének ily módon vessék alá magukat.¹

A német közgazdasági élet ennek a bank-problemának illetően megoldását tartotta helyesnek s elutasított más szabályozást akkor, midőn a német pénzsoportosulás fejlődési iránya az volt, hogy Németország legnagyobb bankjainál a saját tőkének az intézetben elhelyezett idegen pénzekhez való aránya 1875-től 1913-ig folyton csökkent, még pedig annyira, hogy legnagyobb változásában a Comerz- und Disconto-Banknál 64·1 %-ról 19·9 %-ra, a Deutsche Banknál pedig 36 %-ról 14·2 %-ra fogyott le.

Miután Ausztriában a takarékpénztári szervezet (altruis-

¹ *Enquête-napló.* 166. 1.

tikus, sőt alapítványi természeténél fogva) merőben eltér a mienktől, ennek elhagyásával egyenest arra térek rá, hogy ugyan-
ezt a modern bank-problemát mily világításban látjuk a magyar
hitelélet kifejlődése szempontjából.

A magyar hitelélet szempontjából nézve ezt a rendkívüli
problemát, volt kiváló pénzügyministerünk, Teleszky János
felelt meg reá, midőn 1915 április 20-án a magyar képviselőház
elé terjesztette a *Pénzügyintézeti Központ*ról szóló törvényjavasla-
tot. Az indokolásban ugyanis teljes világításba helyezi a kérdést
ilyeténképen: «A pénzügyintézeti kérdés rendezésének fontossága
kitérni a következő adatokból: A 25 millió koronát meghaladó
saját tőkével bíró, s betéti üzlettel foglalkozó pénzügyintézetektől
eltekintve, a magyar szent korona országainak területén, rész-
vénytársasági alapon 1911-ben 1809, 1912-ben 1906 és 1913-ban
1857 oly pénzügyintézet foglalkozott betéti üzlettel, melynek saját
tőkéje (értve ez alatt a befizetett alaptőkét és a rendes tartalék-
alapokat) 25.000,000 koronát meg nem haladott. Az 1913. év-
ben működő 1857 ilyen intézet közül 680 intézet 200,000 koronát
meg nem haladó saját tőkével bírt és összesen 1176 intézet
saját tőkéje nem haladta meg a 400,000 koronát. Az említett
1857 intézet 1913 végén 1185 millió saját tőke felett rendelke-
zett és folyószámlai betéteken kívül 3411 millió betétet kezel-
t. A mi a betétek arányát az intézetek egyes activ tételeihez illeti,
csak azt említem meg, hogy az említett intézetek összérték-
papírállománya 1913 végén 511 millió volt, tehát a betétállo-
mány 15 %-a s ez olyképen oszlott meg, hogy 452 intézetnek
egyáltalában nem voltak értékpapirjai, 526 intézetnél legfeljebb
a betétek 5 %-át, 305 intézetnél pedig 5–10 %-át tették. Az
egyes üzletágak arányát legjobban az 1911., 1912. és 1913.
évekre készített összesített mérleg és nyereség-, veszteség-
számlák adatai mutatják.

A 25 millió koronát meghaladó saját tőkével bíró intézetek
1913 végén az összes tartalékok tekintetbe vételével 812 millió
korona saját tőkével bírtak és 1018 millió korona betétet kezel-
tek, tekintetbe veendő azonban, hogy a folyószámlán is tekin-
télyes összegek vannak ezeknél a pénzügyintézeteknél elhelyezve,
mely folyószámlai betéteknek csak jelentéktelen része foglal-
tatik a fenti összegben.»

Mint ebből látható, a világháború előtti utolsó esztendőben, 1913-ban, a 25 milliónál kisebb saját tőkével (alaptőke és valódi tartalékok) rendelkező magyar pénzüzetek összességénél a saját tőkék aránya az idegen tőkékhez 29 %-ra rúgott. A 25 millió koronánál nagyobb tőkájú pénzüzeteknél ugyanez az arány leszállott 12·5 %-ra.

A Kereskedelmi bank tekintetéből ugyanerre a problémára kimerítő statiska válaszol. Az egyik a saját tőkéknek a betétekhez való, mint a bank által kezelt összes idegen tőkékhez való viszonyát tárja elénk 1892-től kezdve. A második táblázat arról ad érdekes felvilágosítást, hogyan változott (százszáz alapszámából kiindulva) ugyancsak e huszonöt esztendőn keresztül a tőkéknek e két csoportja: mi volt növekedésük számbeli mutatója.¹

Ezekre a nagy kérdésekre a Kereskedelmi Bank válasza következőképpen hangzik: a saját tőke viszonya az intézet által kezelt idegen tőkékhez mérve 1892-től kezdve, midőn 27·06 %-ot mutatott, állandó hullámzásban volt, főként a bank gyakori tőkeemelései miatt. Az utolsó években azonban az arány rohamos esést mutat, azaz a bankra aránylag is mind több és több idegen tőke bizatik. Ezért, míg az intézet 1912-ben 46·08 %-os arányt jelez, addig az arány 1913-ban 40·95 %-ra, 1914-ben 35·15 %-ra csökken. 1915-ben 22·44 % és 1916-ban már csak 13·55 %. Ugyanakkor a huszonötévi fejlődés alatt a saját tőkék 1916-ig 631·7 %-kal, az idegen tőkék 1256·9 %-kal növekedtek 1892-es állagukhoz képest.

Ehhez a felelethez, mely így fentebbi második problémánkat lezárja, csak egy magyarázatot kell hozzáfűznünk. Ez a német statiska művelőinek is szól, hogy t. i. a táblázatok képe nem lehet pontos, azért, mert a bank ki nem mutatott tartalékai benne nem szerepelnek. E nagy titkos tartalékok gyűjtése s egyre erősebb szaporítása adja az intézetek nagy gazdasági erejét s biztosítja (miről lentebb szólunk) jövedelmeinek állandóságát.

A modern bankfejlődés harmadik kérdése gyanánt a tőke jövedelmezőségének problémája merül fel, mind a részvényes,

¹ Lásd *Bankmonographia*. III. és IV. melléklet.

mind általában az ország közgazdasága tekintetéből. Amerikai angol és német szakírók igen sokat foglalkoztak ezzel a tárggyal azért, mert kétségtelen, hogy a capitalistikus gazdasági rend fejlődési képessége attól függ, hogy a tőkegyülemelés fokozódása nem emészti-e föl lassanként a jövedelmezőséget, tehát a tőke megélhetését; másrészt pedig — és ez még sokkal fontosabb — meg kell találni annak megoldását, hogy a tőke-concentratio mennél jobban emelje ki a magántulajdonon alapuló társadalmi szervezkedést ennek vele járó nagy veszedelméből, tudniillik a hullámzások bizonytalanságából. Lényegük szerint ezek a rejtett kérdések már meg vannak pendítve Marx *Kapital*-jának első kötetében, s tulajdonképpen visszanyúlnak Ricardónak a hanyatló járadékról szóló elméletéig. A kettős kérdőjel, mely elibénk mered, a következő: lehetséges-e egészséges üzleti alapon fokozott tőke-concentratio mellett fokozottan növelni a jövedelmezőséget? lehetséges-e az évi conjuncturák hullámzása ellenére a bank-osztalékot mindinkább állandó járadékká, rentévé változtatni át?

Tulzás nélkül elmondhatjuk, hogy alig ismerünk a külföld szakirodalmában is döntőbb feleletet e két-egy kérdésre annál, a melyet a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kialakulása tud erre adni. Látjuk ebből, hogy 1842–1906 december 31-éig a banknál a részvények értékszaporodása, vagyis a részvények értéke a részvényesek által befizetett pénzüsszegekkel szemben 139.565,000 koronát tett ki, részvényenként 2180 koronát. Ha pedig az egyes évek tiszta nyereségét a részvénytőkéhez s az összes saját tőkékhez viszonyítva szemléljük, azzal a tanulással találkozunk, hogy míg az alaptőke kamatozása 1892-től, mikor 17.25 %-ot tesz, 1916-ban 28.13 %-ra emelkedik, addig az alaptőke és a gyűjtött nyilt tartalékok hozama, a tőkeemelések által okozott természetzerű hullámzások mellett, majdnem egy színvonalon marad, az osztalék pedig mind jobban állandósul és járadék-természetet ölt magára.

Ez a statistika határozott felelete a hitel-élet kettős kérdésére. Félreérthetetlenül bizonyítja, hogy a tőkeconcentratio képes a felhalmozott tőke termékenységét s ezzel közgazdasági hasznát fokozni és ugyanakkor képes arra is, hogy az ingadozó

banküzlet hozamát mindinkább állandó járadékká változtassa s ezzel a gazdasági szervezet legfontosabb létfeltételét: annak stabilitását inkább és inkább biztosítsa.

Nagy, mélyreható gyakorlati tanulságok ezek, melyekben meg kell látnunk az élet közgazdasági törvényszerűségét. Gyakorlati tanulságok, melyeket tökéletesen fedez az elmélet, mikor ezeket mondja: ¹ «Meg lehet azt érteni, hogy vannak osztalék-éhes részvényesek, kik a bank nyereségét, latens tartalékát fel akarnák falni, míg velök szemben a komoly bankvezetés abból indul ki, hogy ebben a rejtett tartalékolásban van meg az intézet fokozott védelme a jövő kockázataival szemben, s ezek könnyítik meg azt, hogy az osztalék kitermelésére irányzott törekvését keresztülvihesse. A kinek érzékeny a gazdasági lelkiismerete, az azt, ha az intézetek összes nyereségüket kiöntenék, olybá tekintené, mintha az emberi testet mezítelenül tennék ki a hőmérsék változásainak.» És tovább: «A tiszta nyereségből tényleg kifizetett hányad az egyes bankoknál változik ugyan, de mégis azt látjuk, hogy 1871 óta nézve eleinte nagyobbak a hullámzások, 1891 óta pedig a gyors ugrálás helyébe az állandóság lép. Az osztalék állandósításának elve győzedelmeskedik. Teljes öntudattal javítják meg előre a ma terhére a jövő conjunkturáit. A bankok osztalék-politikájában a változó vállalkozói nyereséget a járadék-elv váltja fel, ezzel a bankokban működő magántőke működése túlnő magángazdasági jelentőségén. Levezetesen csak ezen a módon képesek a hitelintézetek arra, hogy hitelükből, mely önerejükön épült fel s melyre a gazdasági élet többi részének hitele rátámaszkodik, hogy ebből a hitelből ők maguk kiküszöböljék a megrázkódás lehetőségét, s mikor ezt teszik, akkor a bankkal szemben álló közönséget ugyanabba a lelkiállapotba hozzák, mint a minőt egy barátságos óriásnak a nyugalma kelt gyöngé és ideges emberekben. Ők jelentik a jelenel és jövővel szemben az állandó, félelem nélkül való nyugalmat és bizodalmat.»

Ugyanekkor megállapíthatjuk a magyar nagy-bankoknál

¹ Alfred Bosenick: *Neudeutsche gemischte Bankwirtschaft*. I. k. 1912
104 lap.

azt is, hogy : a tőke nagyságának növekedésével, alkalmazásának sokszerűbbé válása — az integrálódás mellett a differenciálódás teljesen érvényesül.

A magyar bank-élet, mely első korszakában (1842—1881) az osztrák kormánynak, majd az osztrák hitel-életnek járszalogán sántikált, második korszakában (1881—1892) kiszabadul Ausztria gyámkodása alól, harmadik korszakában — utóbbi huszonöt esztendejében — nemzetközi feladatokra vállalkozik, gyökérszállait s erős ágait messzire kiterjeszti.

Hitelvilágunk, mely első ötven esztendejében megmaradt a folyó-banküzlet s jelzálog-kölesönök szűk keretében, — illetőleg ezekbe a keretekbe is csak lassan nőtt bele, — életének utóbbi negyedszázada alatt a közlekedés, az ipar, mezőgazdaság, tengerhajózás, — az egész modern közgazdasági élet minden szaka felé fordul és sokszerű — egyre többfélere váló — nagy működésével nagy eredményeket ér el.

Ebből a szempontból most már egy még érdekesebb problémához jutunk, melylyel be is fejeztük adalékainkat. Ez a probléma tudniillik abból áll, hogy a nagy tőke-concentratio folyamatban — a modern magyar bankok kialakulásában — hogyan alakul a régi «folyó üzlet» viszonya az új üzletágakhoz?

Feleletünk a következő : Általában azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar nagybankoknál a folyó banküzlet három ága (váltóleszámítolás, jelzáloghitel, betét- és előlegüzlet) bár absolute nőtt, aránylag mégis vesztített jelentőségéből. Ez természetes akkor, a midőn bankjaink a már régebben is művelt jelzálog-üzleten kívül a Crédit mobilier szerepére is vállalkozván, az iparban és vasútépítésekben, valamint a nemzetközi üzletben is nagy szerephez jutnak. Ez maga megmagyarázza az egész üzletmenet fejlődését. Azonban nem magyarázza és nem is magyarázhatja azt, — mert merőben helytelen volna minden ilyen következtetés — mintha a folyó banküzletek nem maradtak volna továbbra is a bankok fő tápláló erői. Nemcsak még mindig nagy számaiknál fogva, hanem a bankok összes többi (nem folyó banküzleti) üzeme szempontjából is rendkívüli jelentőségűek azért, mert egy szervesen felépített Crédit mobilier igazi gyökerei itt vannak. Nem hiába hangzik fel tehát állandó, soha

el nem hallgatható motivum gyanánt a Kereskedelmi Bank igazgatóságának mind a 25 évi jelentésében az, hogy a folyó banküzlet volt az, a melyre a bank mind a conjuncturális változásokkal szemben, mind a folyó üzletet túlhaladó vállalkozásai tekintetében biztos erővel támaszkodott. Talán nem felesleges, ha arra figyelmeztetjük itt az olvasót, hogy a külföldnek mindazon Crédit mobilier-alakulásai, melyek a megfordított útat követték, vagyis a melyek ipari és közlekedési vállalkozásokon kezdték az üzletet, hogy abból építsék ki a folyószámlát, előbbutóbb a conjunctura áldozataivá lettek.

Ezt az összefüggést azért kellett az olvasó elé vinni és éppen azért ezen a helyen, mert különben nem tudtunk volna egészen őszinte feleletet adni a folyó-banküzlet keretében felmerült azon kérdésekre, a melyek bennünket annyira érdekelnek.

Nevezetesen a következő kérdés, mely itt felvetődik, magának a banküzletnek jövedelmezőségét illeti. Vajon a folyó-banküzlet jövedelmezősége nő-e, avagy csökken? Ugyanezt a kérdést így is formulázhatjuk: Miután bebizonyult, hogy a concentrált tőke növeli termelékenységét, vajon a folyó-banküzlet-e azon ága a bank életének, mely közvetlenül mindig nagyobb és nagyobb hasznot tud termelni?

A külföldi szakirodalom erre a fontos kérdésre nemmel felel. Mint más problémáknál is nem egyszer, ebben az esetben is Bosenick az, ki igen élesen és szerencsésen formulázza a tételt, megállapítván «a folyó-banküzlet hasznának hanyatló irányzatát»¹. Ugyanebben az irányban mozog az általános közgazdasági irodalomnak a felfogása is, mely a közgazdaság állandó fejlődéséből nagy átlagban az általános kamatláb leszállítására számít (tudjuk, hogy ez a számítás néha ugyancsak elméleti jellegű marad) s az átlag-kamatlábnak ez a leszállása végeredményben első sorban a folyó-banküzlet hasznának csökkenésében mutatkoznék. Bár elméletileg van igazság ebben a tételben s kétségtelennek tartom, hogy egy soha meg nem zavart közgazdaságban ez lenne a fejlődés iránya, mégis, gyakorlati szemmel nézve körül, nem ebből az elméleti tanításból vagy legalább is nemcsak ebből kell kiindulnunk,

¹ Bosenick: Id. m. 165. l.

hanem a nagyipari enquête-nek, különösen a cartell-enquête-eknek cauulságos irataiból, melyek kérelhetetlen világossággal tüntetik fel előttünk azt az igazságot, hogy a capitalistikus magángazdasági rendszerben minden ipari nagyüzem-ág túltermelésre s ezzel növekvő termelés mellett csökkenő haszon felé siet mindaddig, a míg az üzem-ág önmagát nem szervezi. A mily igaz ez a szövőiparban s a gépgyártásban, épp oly igaz a bankéletben is. A modern nagybankok folyó banküzlete éppen ilyen nagyipari üzem. Most folytassuk az ipari cartell-enquête-ek tanulságát: a nagyüzemeknek ez az irányzata annál gyorsabban hat, minél erősebb a versenyharcz s minél kisebb a solidaris szervezkedés. Az utolsó huszonöt esztendő alatt ez a két kriterium egyetlen nagyüzemi ágban sem volt annyira meg, mint a magyar banküzletben, mert a gyáripar fejlődése vagy nem volt ily rohamos, vagy versenyharcza helyébe cartell, rayon-alakítás, vagy trust lépett, s mert viszont mind a berlini, mind a bécsi piac a banküzemet cartellszerű solidaritással korlátozta, a mi nálunk elmaradt. Ezért a magyar nagybankok folyó banküzlete, minden ellenkező híresztelés mellett is, mindig kevésbé és kevésbé jövedelmező, vagyis keresete nem tud lépést tartani a kiadások és socialis terhek fokozódó súlyosbodásával. Ezért a nagytőke fokozódó termelékenységét nem a folyó banküzem, hanem az ezen túlnőtt, bár okvetlenül erre támaszkodó finaciális üzlet adja meg.

l A Kereskedelmi Bank hetvenötesztendőszámaait megszólaltatva, igen világos és határozott válaszra találunk bennük. Bár fentebb bebizonyult előttünk, hogy a bankban fokozatosan összpontosuló tőkék termelékenysége nő, ennek ellenére az összes költségeknek a kimutatott bruttó-nyereséghez vonatkoztatott aránya úgyszólván stabilis, fel- és lehullámszik 19·37 % minimum (1914) és 28·46 % (1894) maximum között, 1915-ben 20·85 % volt, 1916-ban pedig 19·86 %. Miután a költségszámok növekedése rohamos és állandó, ez a növekedés a folyó banküzlet keresetét épp oly állandóan és rohamosan apasztja. (Ha az olvasó arra gondol, hogy a banküzlet alapjául szolgáló letétkelés, incasso és szelvény-beváltás mennyi meddő költséget okoz, akkor az általános tételt egyes példákra szedheti.) Más szóval: a banknak egyébe, nem a folyó banküzlet körébe

vágó vállalkozásainak eredménye nyomja le az abszolút emelkedő költségszámlát a relatív stagnációra. Hogy ez mit jelent, arra legyen elég annak meggondolása, hogy e banknak tisztí fizetésekre, adókra s egyéb költségekre fordított kiadása 1892-ben 1.180,988 koronát tett, 1915-ben 4.343,602 koronára rúgott, 1916-ban pedig 4.920,827 koronára emelkedett. Ez az óriás ugyanaz, a ki oly törpének mutatkozott a bank megalakulásakor, hogy az összes költség 1843-ban 6491 forintot tett ki — beletudva a fizetéseket is —, a fizetéseket nem számítva pedig, az összes üzemi kiadás a következő volt: katonai őrség 289 frt, tűzifa 140 frt, lámpaolaj és gyertya 151 frt, lakbér 965 frt, különféle kiadások 150 frt, irodaszerek, nyomdai, hirdetési költségek 400 frt, törlesztési alap 600 frt.

E gyakorlati példa, melyet a magyar tőke-concentratio élő adaléka gyanánt bemutatunk, teljesen, számról-számra fedi azt, a mit a német bankelmélet a következőkben szűrt le a német nagy-bankok statistikai anyagából:¹ «Kiderült az, hogy 1881 óta a bankok kamat- (s ehhez hasonló) jövedelme minden banknál felülhaladta a többi bevételeket. E tétel után a jutalékok következnek, valamint az értékpapírokon elért nyereség, ebbe beleszámítva a társas üzletek hasznát; ez utóbbiak aránylag kisebbek, kivéve az 1886—1890. éveket, a mikor mintegy egyötödével emelkednek a jutalékok fölé. Oly törvényszerűséget nem lehet megállapítani a német nagy-bankok táblázataiból, mintha a jutalék- és kamatszámra növekedésével okvetlenül együtt járna az árfolyam-nyereségek csökkenése a mérlegben. Csak annyit lehet kimondani, hogy a német nagybankoknál a jutalékszámra aránya az összhaszonhoz viszonyítva egészen 1886-ig növekedik, azután kissé csökken 1896—1900-ig és attól fogva ismét emelkedik. A kamattjövdelem aránya az összjövdelemhez mérve 1881—1890-ig esik, a következő évtizedben emelkedik, lanyhul 1896—1900-ig és attól kezdve megint nő. Az értékpapir-nyereségek viszonya az egész nyereséghez, 1896—1900-at kivéve, esést mutat. Nagyjában annyit mondhatunk, hogy arányszámokban kifejezve, a jutalék-nyereségek a bankok összes nyereségéhez viszonyítva nőnek és

¹ Boseniek: Id. m. 85. l.

1910-ben átlag egynegyedét teszik a bruttó bankbevételeknek. Ezzel szemben a kamatszamlák és az ehhez hasonló jövedelmek az egész időszakon keresztül annyira kiemelkednek, hogy nagyon közel vannak, sőt néha el is érték a bankok tiszta nyereségének felét. A mérlegekben értékpapír és consortialis nyereség czímén elszámolt összegek az utolsó harmincz év alatt egy-negyedről mintegy egyhatodra szállanak alá. Ezért nem helyes az, hogy ha a nagybankokat speculációs bankoknak nevezik, hiszen az ő rendes, tehát nem agióból származó jövedelmök adja mérlegükben a nyersbevételeknek túlnyomó részét.»

Bármily terjedelmes is az anyag, melyet egyetlen nagy bank nyújt számtömegében, tovább menni, további következtetéseket pedzeni ma még nem mernék. Két ok kötelez erre az óvatosságra, melyek egyúttal arra is készítetnek, hogy egyelőre itt megszakítsam fejtegetéseimet.

Az egyik az, hogy általában a bank-statistika eszközei ma még igen kezdetlegesek. Össze sem hasonlíthatók avval a tökélylyel, a melyre akár a demographia, akár az adó-statistika vagy a büntetőjogi adatgyűjtés elérkezett. Másik ok pedig az, hogy okvetlenül meg kell várnunk azt, míg egy intézetnek adatközlését több más banktársulat vagy takarékpénztár anyagának közzététele is követi. Csak így merhetünk majd tapogatózva bár — de mégis tovább haladni az általánosítások terén.

Maradjunk első tételünknel, bank-statistikánk tökéletlenségénél. Egy példa be fog világítani abba a nagy ürbe, mely itt előttünk tátong. Ma nincs senki, a ki akár a magyar, akár az osztrák pénzügyintézetek statistikájában vagy üzleti gyakorlatában némi pontossággal is meg tudná különböztetni a betéteket a folyószámlai elhelyezéstől, statistikailag ki tudná emelni a hosszú időre lekötött és a bármikor kivehető betéteket, nincsen megkülönböztetése abban, hogy mily időközökben mozgó betétekről van szó. Mert ez hiányzik, azért nem mehetünk tovább annak az izgató problémának kutatásában, hogy a betétek s tőkeelhelyezések mögött milyen társadalmi osztályok vagy minő gazdasági conjuncturák hatásai rejtőznek. Nem tudjuk, hogy a pénzelhelyezők mely társadalmi osztályokat képviselnek. Nem bírjuk megállapítani azt sem, hogy az idegen tőkéknek a nagybankokban való meggyülemleése mennyiben

befektetés-jellegű, mennyiben jelent vagyonkezelést, mennyiben megtakarítást (mely jövendő beruházások alapja) és mennyiben csak pénzforgalmat. Miután a betétgyűjtés a cheque-forgalom által a nagy pénzforgás műhelyébe jutott bele és mert ezt a nagy beszívási folyamatot a bankok szétágazó fiókhálózatai még fokozzák, ennél fogva a közgazdasági törvények szempontjából az idegen pénzek és betétek kérdése ma chaos, melyet jelenlegi tudományos eszközeinkkel felderíteni nem tudunk.

Így a magyar tőke-concentratio adalékainak vizsgálata statisztikai anyagunk elégtelensége folytán — éppen ott szakad meg, a hol a nagy accumulációs processusnak a társadalom tagozódására s így a socialis kérdésre való visszahatását kézzelfoghatóan szemlélhetnénk. Szerény vélekedésem szerint itt kell megindulnia a további kutatásnak s annak a munkának, mely legvilágosabban fogja kidomborítani a pénzintézetek socialis jelentőségét és tőkegyűjtő szerepét. Bizonyosággal felhozhatom azt, hogy a német tudomány is itt kísérletezik, bár még szintén tökéletlen eszközökkel. Nevezetesen így indította meg a Verein für Socialpolitik a tőkeképzés és tőkefelhasználás problémájának feldolgozását *Kapitalbildung und Kapitalverwendung* című sorozatában, melyben Motschmann a nagy német bankok anyagát dolgozta föl.¹ E majdnem hétszázoldalas könyv tartalma azonban annyira szétfolyt s finom megkülönböztetései annyira elvesznek terjengősségében, hogy kész eredmény gyanánt inkább azt a kiforratlanságot mutatja be híven, melyből csak ezután fognak majd — náluk is, nálunk is — elméleti igazságok kijegecesedni.

Második s utolsó megjegyzésünk adataink bevallott egyoldalúságának szól. Reménységünk az, hogy miután két másik vezető intézetünk közül a Magyar Általános Hitelbank (mely 1867-ben alapított) az idén tölti be ötvenéves életét, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület pedig már meghaladta háromnegyed-százados jubileumát: kétségtelen, hogy nem soká fog várani magára e két nagy társulatnak nyilvánosságra bocsátott adattára. Akkor szilárdabb alapokon, szélesebb tere-

¹ Dr. Gustav Motschmann: *Das Depositengeschäft der Berliner Grossbanken.*

pen indulhat meg összehasonlító munkánk s az elméleti kutatás. Meggyőződésem szerint a magyar tőke-concentratióban mutatkozó nagy törvényszerűségek feltárása le fogja hántani e kialakulásról a kicsinyes és személyes gyűlölködés háncsát s akkor előttünk fog állani az a nagy közgazdasági evolutio, mely nehéz, szorgos munka által vitte előre Magyarországot, mely milliónyi kéznek szerzett kenyeret, mely állami hitelünk nagy oszlopaít teremtette meg s mely a jövőben is kész lesz arra, hogy fölemelkedő néposztályok új munkáját biztosítsa.

HEGEDÜS LORÁNT.

TOMPA.

«Az emberi nagyság voltaképen csak a halállal kezdődik, midőn a test gyarlóságai nincsenek többé, s a tekintély és hatalom nem állnak ellent, az ítélet rostájába vetni az embert.»

Így olvasom az igéket Tompa Mihály virágvasárnapi beszédének kezdetén, az *Egyházi Beszéd*ek első füzetének 65-ik lapján.

Az ő halálának már jó nagy ideje múlt ; annak a száz esztendőnek, mely születése óta máig eltelt, csak az egyik fele látta őt az élők közt. Majdnem félszázada dolgozik már a feledtetés nagy mestere, az idő, hogy elhalványítsa emlékét ; a kritika már életében sem habozott őt az ítélet rostájába vetni s azt halála óta is többször megrázta vele. De a rosta csak selejtezni és rendezni és válogatni tudott, s a szép piros magnak bő készletét választotta ki. És az idő, a mely annyi neves kortársának alakját a távolság párázatába enyészttette, az ő emléken nem tudott kifogni, alakját nem tudta kitörölni sem a szívekből, sem az elmékből. A hanvai sírbolt födele a gyarló test fölött majdnem ötven éve bezárult, tekintély és hatalom rég nem állnak ellent, a tárgyilagos ítélet egyben-másban módosította az egykorú közvélemény egyoldalú s némely pontban túlzó eszményítését, de költői nagysága nem enyészett el, s most születésének századik évfordulóján nemzet és irodalom kötelességének érzi áldozni emlékének.

Az ily ünneplésnek van valami költői eleme. Afféle kedves illúsióban érezzük magunkat, mintha a költőnek rónók le tartozásunkat, beszolgálatnók neki az elismerés, a dicsőség elmaradt adóját, a hálatartozás felgyült kamatait, az utókor nevében is. Mintha azt mondanók a költő előidézett szellemének : íme, ha kétséged volt : megbeesül-e eléggé nemzedet, nézz bele szí-

vünkbe, lásd meg, mennyire szeretünk, mily nagyra becsülünk mi későbbi nemzedék is! Pedig bármily jól esik is, ez csak csalódás. A költőnek nem adhatunk többé semmit; ha eszméivel, ábrándjaival megtelt szívünk fölhevül, csak magunknak nyertünk vele becses lelki élményt, az ő kihült nagy szívét a mi szeretetünk viszonzóság-vágya fel nem dobogtatja többé. Költői hagyatékának kamatait a mi lelkünk élvezi. S ünneplésünknek igazi tartalma az, ha megismerjük azt a kincset, melyet a költő pályája és hagyatéka reánk nézve képvisel. Legyen szabad azért ez ünnepen Tompa pályájának történeti jelentőségét és költészetének æsthetikai értékét néhány nagy vonással vázolni, főleg pedig költészete pszichologiai alapjának fejlődéséhez némely adalekokat szolgáltatnom.

A rimaszombati kisiparosnak száz évvel ezelőtt született, majd a pataki iskolában talentumával kiváló fiából némi ingadozás után református pap lesz, miután az ügyvédségre hajlama ninesen, az írói pályán pedig, noha tehetsége korán feltűnik, nem látja biztosítva jövőjét. Meg is marad ezen a pályán, csak állomását változtatja, két ízben, de szülőmegyéje határain belül s egypár év alatt eljut a harmadik és utolsó állomásra, a hol mindvégig megmarad. Idejében belevez a boldog házasság élet révébe, lemond a nagyvilági élet fényéről, él híveinek és családjának, s költeményeivel nem egyszer országos hatást tesz. De egyéni élete a hitvestársak kölcsönös szeretete mellett sem zavartalanul boldog; hatalmas *physicuma* szervi — talán öröklött — indispositiók miatt korán hanyatlani kezd, családi csapások és testi szenvedések lelkét is a meghasonlás örvénye felé vonszolják; első gyermeke pár hónapos, a második négy éves korában meghal s több gyermek-áldás a gyöngédalkatú nő életébe került volna; életének tíz utolsó éve betegség és lelki bánat közt telik, idegrendszerének izgatottsága olykor a végletekig fokozódik, az öngyilkosság eszméje nem egyszer kísérti, míg végre szívátagulása ötven éves korában sok szenvedés után sírba viszi.

Ez az életpálya nem tűnik ki regényességével, de van bizonyos tragikus vonása. Az izmos testalkatú és talentumú költő mialatt mintegy ösztönszerűleg kerüli a küzdelmet és a vidéki élet csendjébe menekül, ott is küzdelmek martaléka lesz, melyek

saját szervezetéből törnek reá és halálos csapást mérnek boldogságára. Mintha a görög tragédiák végzete teljesednék be rajta. És van benne még egy megkapó, de már örvendetesebb ellentét: hogy a mit a költő félrevonulásával kockáztatott, t. i. működésének hatását, mégsem vesztette el, sőt falusi magányából időnként az egész nemzetre szétsugározta szellemének erejét. Ez a két ellentét ad egyéni életének sajátos, művészi hatású jellemet.

De ha ez az élet külső viszonyaiban és térbelileg — mintegy földrajzilag — szűk keretek közt folyt le, annál jelentősebb időkeretek közt telt el. Tompa a nemzet életének három nevezetes korszakában volt költészetével tényező, szellemi képéhez három válságos korszak adja a hátteret. Ifjú alakját a negyvenes években a reformkor diadalmaskodó végső szakának aranyos napfénye vette körül, a magyar nép geniusa általa is kinyilatkozhatta magát, s a próféták lelkesedésében ő is osztozik. Hangja nemsokára beleveszett a kitört vész dübörgésébe s alakja eltűnt a villámok vérvörös fényében, míg Petőfi mint a csipkebokor, lobogott és elégett; de mikor az éj ránk borult, az ő hangja elsőnek törte meg az ijesztő csendet, geniusának csillaga kigyúlt a koromsötét égbolton, s a marttyrok korában a marttyrok hitét hirdette. És mikor újra pirkadni kezdett, az új Simeon képében rebegő örömmel köszöntötte az ige megtestesülésének előjeleit. Neve és pályája bele van rajzolódva annak a három válságos és nagy emlékű kornak a képébe és nincs idő, nincs toll, mely onnan el tudná tüntetni.

Irodalmunk történetének is a legfényesebb keretébe illeszkedik bele az ő pályája. Költészetünk nemcsak közéleti hatásának teljességébe jutott el, hanem eredeti sajátosságait is ekkor fejlesztette ki. Tompa az utóbbi irányban is a mesterek egyike volt s ha annak a nagyságokban gazdag kornak öt-hat legkitűnőbb írói nevét említjük, e nevek közül az övé nem fog kimaradni.

Tehetsége és a viszonyok fejlődése odaállították Petőfi és Arany társaságába, hogy velök együtt vívja ki költészetünk eredetiségének, nemzeti irányának győzelmét, s hogy utóbb Aranynyal és korával együtt az eredetiséget lejárató epigonokkal szemben a magyar költészet európai művészi színvonalát tartalomban és formában fenntartsa.

A magyar költészet közéleti hatásában is, művészi fejlődésében is elsőrendű szerep jutott neki.

Mily tekintetben és mértékben, azt azok a tényezők határozzák meg, melyek egyéniségét alkotják és azok, melyek közt fejlődött és alakult.

Milyen meghatározottsággal lépett bele Tomba a fejlődésnek abba a szakába, a mikor a származás, a helyi természeti és emberi környezet helyett a korhatások veszik át az író formálásában a vezérszerepet, s mikor a kortól nemcsak vesz hatást, hanem ő is hatni kezd?

Ritka értelmi adománya volt, bár nem a reveláló fajtából; inkább ragaszkodott a kész világnézet és eszének cultusához, mintsem újakat termelt. Szerette elvonni az eszméket, de aztán újra képben realizálta, nem rendszerbe illesztette. A tudós elmélkedéshez nem érzett hajlamot, tudományosan egyetlen szakka, egyetlen kérdéssel sem foglalkozott. A kor nagy tudományos problémái hidegen hagyták és nem termékenyítették költészetét. Az ember erkölcsi törekvései, nemzetünk fejlődése felől intuitive érlelt eszméket; nem tanulmányokból merített vagy következtetett. Elmélkedése nagyobbrészt erkölcsi irányt vett. Érzelmi világa mind a két sark irányában fejlett volt s képessége épúgy megvolt a víg, mint a komoly hangulatra, testi alkotása épségének megfelelően. Gyermekkorának sok sívár emléke, tanulókorának nélkülözései azonban többször borús hangulatokkal foglalkoztatták kedélyét, úgy, hogy a melancholia már korán felülkerült belső világában, bár a derús reactio is gyakran érvényre jutott, s víg barátok közt szerette a társasélet örömeit, a jó tréfát, s maga is kitünő humorú anecdotázó volt. Szíve szeretetre vágyott, s ebből kiskorától fogva kevesebb jutott neki a szükségesnél, hiszen anyját korán elvesztette s a nagyapui háznál nagybátyjai keményen bántak vele; de vágyát a szeretetért később is megőrizte. Érzékeny szívét mi sem bántotta jobban, mint ha érzéketlenséget tapasztalt. A pessimismus és az embergyűlölet ha fel-felhangzik ajkán, inkább a védekezés, a megtorlás futó hangulata; a meghasonlás csak később marcangolja, de optimismusát egészen szétdőlni nem tudja. Hitvesi szerelmében, barátságában nem volt oka kiábrándulni s e két érzése híven elkísérte sírjáig. Nejéhez írta utolsó verseit, s a

halálos ágyon barátai felé, Arany, Szász Károly, Lévy felé nyújtotta ragaszkodó, búcsúzó kezét. A szív embere, a szív költője volt mindig. Ábrándos és költői hajlamú, érzelmeinek képekbe és rhythmusba öntése korán kezdődött nála. Akarati élete nem volt arányban értelmi erejével és érzelmi gazdagságával, nagyra-vágyás nem izgatta, vezérszerepre nem törekedett, sem a közéleti és egyházi pályán, sem az irodalomban; a küzdelmet szinte kerülte.

Lelki valójának e vonásai nagyrészt már születésétől fogva megvoltak, de az első környezet nyomait egymásután felvették. Már a pataki iskolába magával vitte a bércezes felvidék és a bükkalji rónaság képeit, a borsodi színmagyar nép református részének erkölcsi felfogását, világnézetét, hagyományait és nyelvkincsét. Magával vitte, mint szellemének ősjegyét, a természethez való gyermeki ragaszkodást, mintha csak korán elhunyt anyja helyét foglalta volna el a természet, arra árasztotta szeretetét, annak képeiből szötte legkedvesebb ábrándjait és magával vitte a néplélek élő és sugalló erejét. Ez a hazai poggász bőven gyarapodott a tanulóévek alatt. A bodrogszparti kis város festői és ellentétekkel bájoló vidékén új táplálatot nyert természet-érzése és tájkép-szeretete. Az ország sokféle tájáról összegyűlt ifjúság körében s a maga kirándulásai közben szélesebb alapot nyert a magyar néplélek nyilvánulásainak, nyelvének, dalainak, hagyományainak lelkében gyűlő készlete. A jellegzetes diákélet pezsdítőleg hatott kedélyére. Erősen beléedzette magát lelkébe az ősi collegiumban és a történeti jelentőségű városban, a Rákócziak emlékével megszentelt vidéken nemzetének és felekezetének történetileg fejlődött szelleme, a református magyarság nemzeti hűsége, hitbeli állhatatossága, puritán erkölcsi felfogása, Károli bibliájának, Molnár Albert zoltárainak fordulataival telített nyelve. Nevelői működésében megszerezte azt a társadalmi műveltséget is, mely őt az előkelő vidéki társaságokban való érvényesülésre képesítette.

Nagyjában ezzel a meghatározottsággal lépte át az irodalmi nyilvánosság küszöbét s mindezek a föltételek éreztetik hol tényező, hol korlátozó hatásukat költői egyéniségében és pályáján.

A magyar irodalom mozgalmaiba akkor köszönt be, mikor költészetünk újabb fejlődési fokba volt átmenendő. Modernné

már átalakult, de magyarrá és reálissá még nem eléggé. A törekvés megvan, de a megvalósítás csak dereng az írók előtt. Az egyéniség hatalmát az egyetlen Vörösmarty merész és fenséges lyrája érezteti. Bajza keresi a specifikus magyar dalt, de sem ő, sem követői nem találják meg. Egyéni dalaik rhythmusban és hangban a német költészetre emlékeztetnek, ha pedig magyar ízlésben akarnak írni, csak népdalt, még pedig nem egyéni, hanem helyzetdalt írnak. Lyránknak nagyobb önállóságra, valódibb élet-szerűségre, gazdagabb motívumkörre, közvetlenebb érzésmódra volt szüksége.

A lyra új útját az öt évvel fiatalabb Petőfi töri meg néhány évvel utóbb. De hogy Tomba hamarosan hozzácsatlakozhatott, annak saját fejlődésében voltak meg az előzményei. Mikor ő huszonhárom éves korában, 1840-ben fellép, még teljesen az akkori lyra conventióinak hódol. Helyzetdalok : postadal, kaddallódal, vízdal vannak nála is, s a patak és a holdsugár szolgálnak a lyra érzéki elemeiül. A természeti jelenségek említésében semmi sajátos mozzanat. Lehet, hogy a természetézés juttatja eszébe e képeket, de a chablon ezt a spontan okot elfödi. Lehet, hogy a halálképzet, melylyel épúgy dobálózik, mint Eötvös is első verseiben, valódi, bár akkor is túlzott hangulatból fakad, de ennek igazságáról semmi egyéni adalékkal meg nem győz. Évek mulnak, míg egyénisége szabadabban érvényesülni tud. De végre is tud. Addig is megszerzi a belső és külső forma iskoláját. Az irodalomban mindinkább lengedezni kezd az individualitás szellője, s ő is arra kezd ébredni, hogy a maga szívébe kell nyúlni motívumokért s a maga módján kell érzelmeit kifejezni. Szemere Miklós is a frissebb hangra, a motívumok nagyobb változatosságára ösztönzi.

Az örvendetes változást legelőször azokon a legsubjectivebb költeményeken vesszük észre, a melyek a költő saját sorsán való tépelődéseiből, saját szenvedéseiből fakadnak. Tompának is egész pályáján végig találunk olyan költeményeket, melyekbe senki más belefoglalva nincs, saját énjének megpróbáltatásai, e világi vagy sírontúli sorsa a thema. Ez a legősbibb réteg : e költemények hangja többnyire szomorú, hangjuk gyakran pathetikus, csak néha válik dalszerűvé. Mint második réteg sorakoznak ezekhez azok a költemények, melyekben más is van szóban,

tehát a szerelem, a barátság, általán az altruistikus érzelmek énekei. És csak jó későn lép fel a harmadik réteg, az universalismus érzelmei, a közösségi érzelmek csoportja, a haza, az emberiség motivumai. A fejlődés egyéniségének érésevel jár, de az átmenetek csendes lelkének bizonyos forradalmaihoz, convulsióihoz fűződnek.

Úgy látszik, egy erősebb indulat, a szerelem indítja meg lelkében az egyéniség érvényesülésének folyamatát. A Laskodon 1841 novemberben kelt *Ligetben* című versében tűnnek fel az egyénibb kifejezésmódnak hatásosabb jelei. A vers nem a szerelmi indulat kifejezésében legerősebb, — a leányhoz a hosszacska költeménynek csak a végén fordul a költő — hanem az egyéni panasz elzokogásában. A szerelem csak eszmélteti sorsának vigasztalanságára, s ez a főérzés. Az érzés realitásából sok hiányzik, nem látjuk az okát, mért kell oly gyászosnak tekinteni a költő sorsát, s legfőleg azért hiszszük el, mert ő mondja; de a kifejezésben már vannak egyénibb elemek. A természetet már itt meleg együttérzéssel vonja bele érzelmei festésébe, sajátos, új leleményű kifejezésekkel szólítja meg az ősz végén a «sápadó liget»-et. Ugyanitt felmerül már nála költészetének egy visszatérő motivuma, a tűnődés azon: vajjon a természet őszi halála és tavaszi ébredése képe-e a halandó ember sorsának?

A mi ez első érdekes documentumban még igen hiányosan, kezdetlegesen jelentkezik: a költő legbensőbb valójának és kétségeinek megnyilvánulása a természet egyénien színezett képeinek segítségével, az több-több harmoniával folytatódik a következő évek egyik-másik énekében. Ilyenek pl. 1843-ból a *Megnyugvás*, *A nyugalomhoz*. Ezeknek kifejező képzetében is legfrissebb hatásuak a természetből vett képek. A tél sárgult levélben írja meg, hogy a természet síri álma közeleg, s az ősz előre küldi a levéllel. A dal eszméi ugyanazok, mint a *Ligetben* cz. költeményéi, de az újabb költemény rövidebb, lyraibb, összhangosabb. *A fecskéhez* intézett csinos dal az első madárallegoria, vagy egyelőre csak párhuzam, s végén az érzés is egyéni: a családi fészek után való vágy, a remény hangulatától kísérve.

1844-ből, a mikor már Petőfivel jut összeköttetésbe, nem a Petőfihez írt költői levél tárja föl igazabban benső valóját,

hanem a *Nyilt levél egy hölgyhöz*, az *Életem*, a *Végpanasz* és az *Őszi képek* című sorozat. Az elsőben derültebb és meleg bizakodás, a két középsőben heves fájdalom van kifejezve (az *Életem*-ben egy tó-párhuzam által); az *Őszi képek* finom természethangulatainak szépségét Petőfi is kiemelte. 1845-ben sem az *Erdei lak* a legjellemzőbb költemény, a hol természetfestés van ugyan, de a subjectiv érzés alig érvényesül, s a végső reflexio, a költő visszatérő motívumának egy változata, csak külsőleg van a költemény végéhez függesztve, hanem a *Küzde*s. A költő fáradt lelke az élet tolongásából a völgyek, erdők csendes rejtekébe menekül. Gyöngye istápjja, a hit is néha csaknem átengedi helyét a kétségbeesésnek. Szívesen cserélne a kérészszel, mely rövid életében minden célját elérte. Mondhatja-e ő is ezt hosszúra mért földi életéről?

És ha majd lefekszem síri nyoszolyámba :
Nem kísérnek-é le földi szenvedésim ?
Csukva lesz örökre két szemem? vagy egykor
Felnýitom? s ha úgy van : mily világ vidékin ?

Lelkem a kétség, e mély örvény felett, — mely
Megnyíl, barna keblét hirtelen bezárván —
Röpked nyugtalan ; de megpihenni nem tud,
Mint vándor-madár a tenger sík határán.

Oh fák, szőljatok! ti vén apostolok, ki-
Terjesztett karokkal barna-zöld palástban!
Mondjátok : igaz-e, a mit a szív érez,
Ohajtozva érez, jobb pillantatóban?...

Ismét a mulandóság és öröklét problémájának motivuma, a pathos erejével kifejezve s a természetet belevonva az érzés hullámzásába. Ez már teljes mellhang. A költő az ilyenekben már megtalálja önmagát.

Ez időtájról való népregéi és népmondái tették nevét országosan ismertté. Minden gyöngéik ellenére is volt két nagy előnyük : egyik a népszellemnek töredékenységében és zavartsága mellett is erős lüktetése a regék mondai alapjában, morális magjában, nyelvének sok fordulatában ; másik a költő áradó lyrasága, festő kedve, a természeti jelenségeknek változatos, újabbnál-újabszerű költői jelölése, a hangjában mindjobban

érvényesülő bibliai elem. Újabb népdalai már a Petőfiéivel szinte egy fokon állanak. A maga nevében szóló szerelmi lyrája azonban nem gazdag és ifjúkori szerelmi költészete nem tudott nagyobb jelentőségre emelkedni. Többet énekel a szerelemről, mint szerelemből. Még kevésbé jelentős a szabadságharc előtti korban hazafias költészete. A közélet küzdelmei alig látszanak érdekelni; legkevésbé vált politikai költővé. A közösségi érzelmek közül úgyszólván csak a vallásosak szólaltak meg lantján és sugallták az *Énekek* és a *Harangszó* megkapó stropháit. Motivumai nagy mértékben gazdagodtak, a hangnak és a műformának is jelentékeny változatossága lép föl nála a 40-es évek újabb felében. Már a hangvegyítéshez is ért. Az érzelmes elemet némi gyöngéd humorral teszi vonzóbbá a *Tamás vitéz* életképében. Elbeszélései, kivált a víg nemben, tehetségének új oldalait mutatják be, mint a *Szuhay Mátyás* és a *Vámosújfalusi jegyző*. Van egy szép legendája: *Jézus és a nép*. Az elbeszélés compositiója és a jellemzés még mind nincs hatalmában és *Szécsi Mária*-ja teljesen elhibázott alkotás; de annál jobban eltalálja a hangot a *Falusi órák* idylljében. Parabolás elbeszélései, allegorikus regéi, moralizáló költeményei, satírai inkább részleteikben, mint egész alkotásukban változatos tanúi a fiatal költő izmos tehetségének. De most is a legszebbek, a legjellemzőbbek az önsorsát, tépelődését, vívódásait ábrázoló versek, mint a méltán híres *Pusztán*, *Szemere Miklóshoz*, az *Őszszel születtem* melancholikus dala, a *Beteg vagyok* és a szokatlanul erélyes *Panaszkodjam talán?*

Am se érzéskörei közt, se szemléleti világának körei közt még nincs erősebb kapcsolat. Például az erkölcsi reflexiókra való erős hajlama még ekkor különváltan jelentkezik legalanyibb érzelmeitől, nem lyrájában találkozunk vele, hanem regéiben. Ez az erkölcsi elem még fogyatékosan oldódik fel költői érzésében, helyenként pedig, mint a *Szécsi Mária*-ban, proszaszerűen nyers marad. Jellemző természetérzése és az erkölcsi világrenddel való együttérzése közt is laza még a kapcsolat. Tompa szellemének egysége még nem tud művészetében érvényre jutni.

A szabadságharc idején ő is írt forradalmi költeményeket, lelkesítő tendenciával a nép számára, és gúnyos költeményeket nagyurak és mások ellen. Ezek az ő szorosabban vett politikai

költeményei. Nem is sok, nem is jelentékenyek ; nincs bennük az ő egyénisége.

Egészen a szabadságharcz végéig Tomba költészete bármily sokat ígér is, még mindig nem éri el hatásának teljességét. Tomba és az idő szelleme még mind nem találtak egymásra egészen.

De a szabadságharcz bukása után hirtelen nagy változás áll be. Az országos catastropha a költő lelkében olyan föld-indulást okozott, hogy alanyiségának közbenső válaszfalai leomlottak, subjectivismusa túlcsapott eredeti egoista korlátain, s az universalismus érzelmeivel összefolyt.

Ezzel jutott el Tomba belső fejlődésének magaslatára s ekkor vált teljessé az összhang az ő szelleme és a kor érzelmi szükséglete közt.

Tomba, a kit lyrailag nem tudott meghatni, megtermékenyíteni a negyvenes évek nemzeti lelkesedése, most egyszerre megértette, átérezte az eltiport nemzet égető fájdmát s lelke minden erejét és készletét ennek a nemzeti fájdalomnak kifejezésére összpontosította. A fájdalom cultusa, mely lelkében eddig oly erősen megnövekedett, de kizárólag a maga állapotait illette, most együttérző tolmácsa lett a nemzet fájdmának. A természet, szívének ez a régi bizalmasa, melynek képeivel eddig a maga szívéletét magyarázta, most a porbasujtott haza sorsának lett kimeríthetetlen jelképtára. A természeti világrend átérzésével összhangban az erkölcsi világrend átérzése is összekapcsolódott a haza gyászának átérzésével. Hazafias keserűségét szinte vallásos hevület emelte s a természet képei mellett a biblia képeit is a nemzeti fájdalom kifejezésének szolgálatába állította. Mintegy uralkodó szenvedélyévé vált a hazaszeretet, ez a nagy universalis érzelen, úgy, hogy lelkének minden, azelőtt egymással vonatkozásban nem álló köre egymásba folyt, egymás hatását erősítette.

A gólyához volt az első költői hang, mely megrázó erővel szót adott a nemzet kétségbeesésének :

Te boldogabb vagy, mint mi, jó madár,
Neked két hazát adott végzeted,
Nekünk csak egy — volt! az is elveszett!

S a mit itt még nyíltan kimond, az a végtelen fájdalom sajog át soknemű költeményein, a tájfestőkön, mint az *Alföldi képek* mélabús, mélységes és bájos hangulatán, a *Hófelhőkkel* allegoriás részletein, az *Aratás után* példálózásain, a természetfestő képek sorozatán, a tavasz ébredésének, vagy még inkább az ősznek változatos festéseiben, a *Hűvös szél fú* kuruczos danájában, az azelőtt is kedvelt parabolás elbeszélésekben (*Az üres koporsó*), sőt egy-egy népregéjében is, legkeserűbben, legkétségbeesettebben a *Pusztán* ódájában, mely már nemcsak állami létünk megdőlését siratja, hanem fajunk pusztulásának jelein ajdul fel oly szilaj fájdalommal, mely metszőbb, mint a Berzsenyié, mert megnyugodni sem tud.

... Míg önvérünk más nép honából
 Felénk vágyik, siet,
 És el van keblünktől szakasztva,
 Mint parttól a sziget:
 Ki nekünk még köszönni sem tud,
 A kit nem ösmerünk,
 A drága véren szerzett földet
 Az oszsa meg velünk?

Ki sem mult még a hős oroszlán,
 Bár arcza jéghideg,
 De megrándul még szíve táján
 Egy-egy vérző ideg:
 S felette már a szürke varjak
 Csoportja megjelen,
 És üt falánk, gyalazatos tort
 A félholt tetemen.

... Meghalsz, én nemzetem! — s halálad
 Ha elvégeztetett:
 Mért nem döfik hát már keresztül
 Egyszerre szívedet?
 Mért gondolnak végperceidre
 Mesterkéltné kínokat?
 Hogy mint egy vak Sámson — kacszaj közt
 Szenvedj hosszan, sokat?

A hazafias hűség intése vegyül bele költeményeinek altruistikus csoportjába is, minő a *Levél egy kibujdosott barátom után*, valamint idylli képeibe és tisztán személyeseknek

tetsző töprengéseibe, mint a *Tornáczomon* cz. költeménybe, melynek végső stroplája mintha tisztán a Tompa visszatérő motivuma lenne: az elmulás félelmének és a feltámadás reményének témája, de a hazafibánat és reménykedés chiaroscurója csillog benne. De mindenekelőtt az allegoriák sorozatába, melynek első nagyhatású példánya *A madár fiaihoz*, 1852-ből. A ki azelőtt az erkölcsi világrendet szokta volt példázni, most a hazafi-erkölcs költői tanítómestere lett.

Ezen a ponton vált Tompa költészete történeti jelentőségűvé. Maga a fájdalom, mentül hevesebb volt, annál inkább a nemzeti szervezet ellenállóerejének volt a kifejezése, passivitásában is erőt mutatott, a nemzet magatartásának, a passivitás energiájának volt kifejezője. Tompa nem volt politikai költő a szó mindennapi értelmében, a nemzet nagy és állandó érdekeihez fűződő érzelmeket tolmácsolta, a nemzeti erőállományt megtartó, legfeljebb visszavívó törekvésnek adott hangot, nem az aktuális új czélok keresésének. Költészete a magyar lélek mélyéből hangzott fel s innen ünnepien tiszta, erős és mély hatása, a mit csak fokozott a beléje vegyülő bibliai hang.

E fájdalom energiájának érzéséből emelkedett ki a hűség, abból, egyes világesemények közrehatásával, a bizakodás, a remény, sőt a lelkesülés hangja, mely az ötvenes évek végétől mind gyakoribb s 1861-ben a *Forr a világ* gyönyörű ódájára, 1862-ben az *Új Simeon* meghatott példázatára, 1863-ban az *Ikarus* bátorságra lelkesítő, tüzes és szárnyaló allegóriájára és annyi más szép költeményre ihleti a költőt, melyek a szabadságharcztól a kiegyezésig terjedő idő nemzeti hangulatának Arany elegiái és ódái mellett a leghatásosabb költői tolmácsai voltak s legállandóbb tanu-jelei maradtak.

És attól a nagy lelki átalakulástól fogva önmagára vonatkozó és altruistikus költeményeinek, a hitveséhez szóló és családi költeményeinek is mélyebb medre támadt. Mert személyére vonatkozó költészete, ez a legsubjectivebb ága lyrájának, azután sem szűnt meg. Zaklattatások, betegség, hypochondria, családi csapások mind hozzájárultak ahhoz, hogy tépelődéseit folytassa s napirenden tartsa a kérdést: vajjon földi szenvedéseinkért találunk-e kárpótlást és szeretetünk tárgyait viszontlátjuk-e újra? De ezeket a személyes töprengéseket rokonszen-

vesebbé színezi a most már jobban beléjük olvadó altruistikus elem és a háttérben jelenvalónak érzett universalistikus érzelem. Tompa egész egyénisége jobban benne van e költeményekben s ha egy-egy végletesebb pillanat hangulata nem tisztul is át a művészi összhang fokára, de a subjectiv lyrának egy szép gyöngyfüzérét lehet összeállítani a harmonikus dalokból és elégiákból. Ép oly nagy a haladás az egyenesen altruistikus érzelmek kifejezésében, mindenekelőtt a családi boldogságát, reményeit, aggodalmait és keserveit festő, s a feleségéhez intézett költeményekben.

Nincs mit tagadni, hogy Tompa metaphysikai tárgyú költeményei több és modernebb gondolati tartalmat is elbírhattak volna. Ez a hiány csak részben magyarázható az önálló magyar philosophia hiányából, mert végre is volt nálunk bölcséleti érdeklődés, sőt némi mozgalom is, s az 50-es évek világraszóló természettudományi eszméi hozzánk is elhatottak. Tompa számos költeményt ír a halál utáni elmúlás vagy el nem múlás gondolatáról, anélkül, hogy töprengéseiben akár a darwinismus, akár a materialismus eszméire vonatkozás történnék, szempontjaikat költői dialektikája körébe vonná, vagy az egyéniség létfolytatásának feltételeit csak valamennyire is elemezné. Csokonai, Arany a maguk korának materialismusával polemiát kezdenek. Tompa nem lép költőileg a bölcséleti vita terére. Ő nem a philosophiai világnézetet kérdezi meg s nem az emberi észet. Ő a természettől kér felvilágosítást s a természet gondolatát inkább érzésével, mint eszével olvassa. Nem épen a falusi pap elmaradottságával fordul mindig a természethez és a bibliához, hanem azzal a felfogással, hogy e kérdésekben minden emberi okoskodás elégtelen s itt csak érzésünk és intuíciónk találhatja meg az irányt. Tompa töprengéseinek háttérében a modern ember kétségeit kell indítóokul feltennünk. De költői érvelése átugorja azt a dialektikai folyamatot, mely nézete szerint úgyszólván csak az észokok elégtelenségét derítene ki, és a végponthoz siet, hogy ösztönszerű sejtéseinkben kereszen megoldást.

Lelke még egy nagy katastrofán ment keresztül, egyetlen fia halálakor, 1857 végén. Költészetének fejlődésére ennek is nevezetes hatása volt. Nemcsak azért, mert ez a csapás a szülői

fájdalom költői kifejezésének csak kevesektől utólért példányai-
val gazdagította irodalmunkat s a költőt személyes töprengé-
seinek végletei felé, az örvény szélére sodorta, hanem azért is,
mert a mint némileg enyhült, Tompa költészetének még
tisztultabb, eszmeibb fokát idézte elő. E korból valók legbuz-
dítóbb hazafias ódái és legművészibb balladái.

Az első időszakban a kedély és képzelet ifjonti játéka
virágról-virágra csapong és csillogó képekben dúslakodik —
úgymond Arany — csupán, mert e képek gyönyörben rin-
gatják lelkét. Később természet és kedély, kül- és belvilág,
fény és homály elringató dallamú harmoniába olvad zeng-
zetes soraiban. Végül az óda mélysége és magassága ural-
kodik, az élet, haza, világ nagy érdekeinek mélyen átérzett
gondolata. Az első fok képekben és érzelmekben túltrajong,
a második tiszta harmoniává higgad le, a harmadik ódává
tömörül, s ez ép oly természetszerű haladás, mint az elő-
és utóifjúság meg a férfikor egymásra következése az élet-
ben. Gyulai Pál csak két fokozatot említ; természetesen,
mert bírálata 1855-ben kelt. De az első két korra az ő meg-
állapítása is összevág a mienkkel. Festegető és allegorizáló
hajlamáról így nyilatkozik: Régibb és újabb költeményei
közt e tekintetben az a különbség, hogy képeit, allegóriáit
inkább felolvasztja a kedélyben, s épen azért lyraibb. Ré-
gebben a kép volt nála túlnyomó, most az érzés.

Azt hiszem, érzésvilága költői ábrázolásának pszichologiai
fejlődésmenetét főbb vonásokban ilyenképen szerkeszthetjük
meg. Ezek a fejlődési szakaszok körülbelül össze is vágnak
azzal a három phasissal, melyet Arany állapított meg Tompa
költészetében.

Ezzel a pszichologiai fejlődéssel lépést tart a költői formá-
lás és kifejezés művészetének fejlődése. Tompát e tekintetben
nem támogatták olyan mélyreható művészi tanulmányok,
mint Aranyt, az irodalom elméletével nem foglalkozott, a kri-
tikát épen nem is szerette, de intuitive sokat okult, megérzett
és fejlődött. A szabadságharcz előtt Petőfi volt reá hatással a
hang szabad frissesége és a motívumok változatossága tekinte-
tében. A szabadságharcz után Aranytól vett hatást a composi-
tio és a forma művészetére nézve, mely azóta egyre tökélete-

sedik s a kifejezés jellemzetességére nézve. Magának is megvolt a gazdag nyelvkincse és a fejlett technikája s bizonyos művészi elveket állandóan szem előtt tartott. Nagy gondja volt mindig a rím tisztaságára és a strophák emelkedésére, a stropháknak jellemző mondásokban való kihangzására, a sententiosus költői szólásra.

Ha azt kérdezzük : mit jelent nekünk Tompa ma? pusztán emlék-e az ő neve egy legendás időből, avagy élő erő? — biztosan és bátran kettőt felelhetünk. Tompa költészete történeti hatásában is, æsthetikai jelentőségében is élő erő. Azok az érzelmek, melyeket az ő hazafias lyrája kifejez, a magyarnak állandó érzései, azok a húrok állandóan rezgnek lelkünkben, a mikor nemzeti létünket, egységünket féltünk kell és oh mily sokszor kell! És az ő költészete művészi tekintetben is becses. Sajátos érzelmeket találunk nála, másutt nem található sajátos módon kifejezve, a mely sajátos elemeket a kritika még voltaképp számba sem vett, ki nem elemezett, de a melyek költészetünk tőkájéhez tartoznak. Tompának van egy sorozat költeménye, egy Tompa-kánon, a mely a classicitás patináját nyerte, versenyen kívül áll, a napi költői termeléssel nem küzd az elsőségért, nem napi értékű, de mindenkori értékű. Hogy mit ér nekünk Tompa ma? Feleljünk arra : mit ér szemünkben a mi saját történeti életünk, a saját lelki fejlődésünk, a saját valónk? Kishitű szolgálalekkek vagyunk-e, a kiket az idegen fény annyira elvakít, hogy a saját értékeinket, azért mert másneműek, becsülni nem merjük, nem tudjuk? Vagy szabad tekintetű, az idegen szellem nagyságát felfogó, de a saját szellemünk nyilvánulásait is öntudattal ismerő értelmiség? Drága-e nekünk nemzetünknek az a nagy, talán legnagyobb korszaka, mely a magyar nép tehetségeinek minden irányú kifejtésére utat nyitott? Drága-e nekünk irodalmunk, a maga autochthon színezetével, sajátos szemléleteivel, nyelvi eszközeivel, rhythmikájával s a benne lüktető nemzeti lélekkel, a magyar irodalom, melyet nagyhitű emberek másfél század óta úgyszólván a semmiből teremtettek újjá s a melyhez az utóbbi század annyi szent nevet csatolt? Avagy e nemzeti kincs birtokában szegényebbeknek érezzük magunkat, mint azok a nagyhitű emberek

éreztek a jövő ígérétevel szívükben? Magunk akarjuk-e rontani költészetünk valutáját?

E kérdésekre adható feleletben megvan a felelet arra is : mit jelent nekünk Tompa ma!

Hála és dicsőség neked, Tompa szelleme, a ki az emberi nagyság próbáját oly fényesen megálltad s a ki a magyar léleknek annyi becses állandó értéket termeltél!

NÉGYESY LÁSZLÓ.

A NEMZETKÖZI JOG MIBENLÉTE.

A nemzetközi jog természetének vizsgálatánál az a kérdés toltul előtérbe, hogy valóságos jog-e a nemzetközi jog, avagy csak jognak nevezik. A nélkül, hogy ezúttal rátérhetnénk a jog mibenlétére, hová kérdésünk tulajdonképpen elvezet, megelégedhetünk e részben annak kiemelésével, hogy a jog lényegéhez az is hozzátartozik, hogy ne sértessék meg túlságos gyakran, legalább ne egy bizonyos határon túl, mert ezáltal megszűnik jog lenni. Ezt másképpen úgy is ki szokták fejezni, hogy a jog lényegéhez hozzátartozik az is, hogy szabályait szükség esetén, legalább rendszerint, ki is tudja kényszeríteni. Mindig és kivétel nélkül a jog sem tudja kikényszeríteni a maga akarátát. Végül is minden egyes jogsértés annak példája, hogy a jog akarata nem teljesült. De az esetek túlnyomó számában mégis képesnek kell lennie szükség esetén a hatásos kényszerre, ha jog akar maradni.¹

Már ezen az alapon is újból meg újból állítják, hogy az ú. n. nemzetközi jog nem igazi jog. Ezt a tant helytelenül a nemzetközi jog tagadásának nevezték el, holott igazában csak jogi erejének tagadásáról lehetne szó.

Ezzel a véleménynyel fordul szembe az a másik, mely a nemzetközi jogot valóságos jognak mondja. A nemzetközi jog egyes művelői valósággal becsületbeli kötelességüknek tartják az ú. n. nemzetközi jognak is, meg a jognak is fogalmát addig-addig nyesegetni-nyujtogatni, míg végül odáig jutnak, hogy erre a célra adaptált jogfogalmuk alá esik a nemzetközi jogé is.

¹ E kérdéseket részletesen tárgyalja szerzőnek *Juristische Grundlehre* (Leipzig, 1917, F. Meiner) című munkája.

Ha rendszeres úton akarunk eljutni a nemzetközi jog mibenlétének felismeréséhez, abból kell kiindulnunk, hogy az olyan szabályok foglalata, a melyek államokhoz (legalább államokhoz is) szólnak, de egyúttal olyan szabályoké, a melyek tételes természetűek, azaz külső tekintélytől származnak. A nemzetközi jog ugyanis nyilván nem önmagukban érvényes absolut szabályokat jelent, a melyeket éppen csak fel kellene ismernünk, mint teszem a logikai vagy az erkölcsi szabályokat, hanem ellenkezőleg heteronom szabályok rendszerét értjük alatta, a melyek csak annak révén igényelnek érvényt, hogy azokat valamely külső tényező felállította. Ilyen szabályok mibenlétének vizsgálata azonban mindenekelőtt annak a tényezőnek megállapítását igényli, a melynek létüket köszönhetik. E tényezőnek a kutatása pedig arra az eredményre vezet, hogy nem is egyfajta nemzetközi jog van, hanem sokféle és hogy a főkülönbséget a szerint vonhatjuk meg különböző nemei közt, vajjon a kérdéses szabályok olyan tényezőtől erednek-e, a mely a civilizált államok összességére állít fel szabályokat, azaz általános nemzetközi jogot alkot, avagy olyantól, a mely csak egy-két államot vagy az államok kisebb körét szabályozza, vagyis csak különleges nemzetközi jogot hoz létre.

Melyik az a tényező, a melytől az általános nemzetközi jog ered? Erre a kérdésre túlnyomólag azt a nem helyes feleletet kapjuk, hogy ez a tényező mindig és kivétel nélkül a nemzetközi jogközösségbe tartozó, vagyis a művelt államok összessége. Ez más szóval annyit is jelent, hogy minden állam csakis a saját hozzájárulásával kötelezhető nemzetközi jogilag. Az eleven élet azonban mitsem tud erről a természetjogi eredetű tanról, mint a hogy nem tud az államok jogi egyenlőségének ezzel kapcsolatos elméletéről. Ezek az elméletek csak annak a tankönyvi nemzetközi jognak részei, a melyeket a természetjogászok és főleg Grotius Hugó óta valóságos compendium tralatitiumként hengergetnek tanszékről-tanszékre és tankönyvből tankönyvbe s a melyvel az élet épp oly kevésbé törődik, mint ez a tanjog az étellel. A könyvek azt tanítják, hogy az államok csak tényleges hatalmuk tekintetében különböznek, a jog előtt azonban éppen olyan egyenlők, mint a hogy' az óriás és a törpe egyenlők a törvény előtt. Nem tekintve azt, hogy kívánatos

volna-e ezt a tant az emberekről az államokra átvinni, a tételes eleven nemzetközi jognak alapjául az sohasem szolgált. A tételes európai nemzetközi jog az ú. n. európai concert elvén nyugszik, mely szerint a nagyhatalmak kiemelkednek a többi állam sorából és mely szerint az, a mire nézve a nagyhatalmak megegyeznek, nemzetközi joggá vált.

Ha, természetesen, a nagyhatalmak egy új államot elismernek a nemzetközi jogközösség tagjául, akkor az a nemzetközi jog alanyává lett, tekintet nélkül arra, hogy valamelyik kisebb állam ezt az elismerést talán meg akarná tagadni. A nagyhatalmak részéről történt elismerésből a nemzetközi jogközösség valamennyi tagjára nézve köteleességek származnak az ekként elismert új alakulattal szemben. A nagyhatalmak szerepe a nemzetközi jogközösségbe tartozó államok rendszerén belül megdönti mind az államok jogi egyenlőségének elméletét, mind azt a tant, hogy az államokat nem lehetne majorizálni.

A nagyhatalmak szerepének ezt a felfogását tudtommal csak Lawrence vallja ilyen kifejezetten. Ő említi annak bizonyítékaként a következő példákat is: A görög királyságnak 1832-ben történt felállítását a nagyhatalmak hosszú tárgyalásai előzték meg. A nagyhatalmak Törökországot arra kényszerítették, hogy engedje át az új királyság létesítésére szükséges területet. S később is a görög királyság terjeszkedési igényeit ismételt congressusok és conferentiák tárgyalták, a melyek Törökországot több ízben további részek átengedésére kényszerítették. Mikor pedig Görögország 1866-ban erővel készült újabb részeket a török birodalomtól elragadni, a nagyhatalmak arra kényszerítették, hogy tegyen le arról a szándékáról. — A belga királyság a nagyhatalmak megegyezésének köszöni létrejöttét. Az 1856-iki párizsi béke a nagyhatalmak műve volt; az 1878-iki berlini congressus pedig revisio alá vette a san-stefanoi békekötést. A nagyhatalmak 1856-ban felvették Törökországot a nemzetközi jog alanyai közé, 1867-ben pedig Itáliát a nagyhatalmak közé, — a nagyhatalmak semlegesítették Luxemburgot, ők ismerték el Romániát, Szerbiát és Montenegrót. Egyszóval a nagyhatalmak nem egy ízben nemzetközi intézkedéseket tesznek, melyeket a többi állam tiszteletben tart. Különösen a Balkán-kérdésben mutatkozott a nagyhatalmaknak ez a szerepe nem egyszer.

A nagyhatalmaknak ez a tekintélye persze nem korlátlan, hanem csak bizonyos kérdésekben van meg, míg az ügyek nagy többségében nem tartanak rá igényt, hogy ők rendezzék az államok között felmerülő egyes kérdéseket. S ugyancsak fontos annak kiemelése is, hogy a nagyhatalmaknak ez a döntő befolyása csak akkor van meg, ha meg tudnak egymással egyezni. Itt említhető meg Labandnak az a nézete is, hogy a múlt század elején létrejött német szövetség nem tagjainak szabad elhatározásából állott elő, hanem az egyúttal a bécsi békecongressuson képviselt európai hatalmak közreműködésének volt eredménye. Ez a szövetség Laband szerint egyik részét tette Európa amaz általános politikai alakulatának, mely a nagyhatalmak megegyezéséből állott elő. A német szövetségi szerződés részét alkotta az 1815-iki bécsi congressus megállapodásainak.

Az ellenkező felfogásra nézve Liszt tana tipikus: e szerint a nagyhatalmaknak szabályalkotása csak particularis nemzetközi jogot teremtene, mely csak a többi állam kifejezett avagy hallgatólagos elismerése által válnék általános nemzetközi joggá. E felfogásnak azonban csak akkor volna súlya, ha arra is volna példa, hogy a többi állam ellenkezése megdöntötte volna valaha a nagyhatalmak megegyezését. A míg a nagyhatalmak megegyezése által létrejött szabály a többiek követését vonja maga után, a Liszt-féle constructio csak látszólag fejez ki egyebet az itt vallott felfogásnál.

Bármint álljon is egyébként a nagyhatalmak nemzetközi jogot alkotó ereje, mindenesetre áll az a tétel, hogy a nemzetközi jogi szabályok egy, az államok felett álló hatalomnak a szabályai. Mert még ha az államok részesei is annak a hatalomnak, a melytől a nemzetközi jog szabályai származnak, ez azért mégis csak felettük álló hatalom marad. Az a tan, hogy a nemzetközi jogi szabály az állam önmegkötéséből származik és hogy az állam fölött álló magasabb hatalom nem létezhetik, helytelen. Csak állami hatalom nem emelkedhetik újból az államok fölé; de nem-állami jellegű hatalomnak alája lehetnek rendelve a nélkül, hogy ez állami nivoltuk sérelmével járna. A nemzetközi jog is a fölé- és alárendeltség viszonyát jelenti. Nem helyes tehát az állami jognak és a nemzetközi jognak különbségét

abban keresni, hogy míg az állami fölé- és alárendeltséget jelent, addig a nemzetközi pusztán az egymás mellé rendeltség viszonyát mutatná.

Ha valahol az egyes polgár részese is az állami hatalomnak, azért ennek mégis csak alája van rendelve. Az a tény, hogy egy hatalomnak részét alkotjuk, még nem jelenti azt, hogy az a hatalom nem áll felettünk.

Ennek a ténynek elismerésével azonban még nincsen megállapítva az ú. n. nemzetközi jog jogi természete is. Azzal, hogy egy felettünk álló hatalom szabályait követjük, ezek a szabályok még nem váltak jogi szabályokká. Ehhez még sok minden egyéb is szükséges. Többek között az is, hogy az illető hatalom nagyszámú szabálylyal kösse meg alattvalóit, hogy azok életviszonyainak túlnyomó részébe nyúljon bele. Hiába volna valamely hatalom valahol a viszonylag legmagasabbrendű, ha szabályai az életviszonyoknak csak igen szűk körére szorítkoznának, már csak ezért sem tekinthetnők azt jogot alkotó hatalomnak. Ez rendszerint figyelmen kívül marad a jog fogalmának kutatásánál és ezért a nemzetközi jogra nézve sem szokták kiemelni azt a tényt, hogy az a hatalom, a melytől az általános nemzetközi jog szabályai erednek, aránylag igen kevés életviszonyt von a maga szabályozásának kereteibe. Hogy milyen szűk körre terjednek az idetartozó szabályok, azt talán legjobban az a vélemény illusztrálja, a mely szerint általános nemzetközi jog voltaképpen nem is léteznék, hanem csakis particuláris, vagyis csak olyan, a mely az államok egyik-másik részére volna érvényes, de nem olyan, a mely valamennyi államhoz szólna. Ez a véleménye pl. Triepelnek, míg Nippold és Heilborn arra mutatnak rá, hogy vannak ugyan általános érvényű nemzetközi jogszabályok, csak-hogy rendkívül csekély számmal.

Ha az egyénekre nézve valamely hatalom csak ily csekély számú szabályt állítana fel, semmiesetre sem szólnánk az illetők felett álló jogi hatalomról. Hozzájárul még, hogy a nemzetközi jogi szabályok érvényét még a háborúk is érintik, a mennyiben azok az ú. n. békejogi szabályok nagy részét hatályon kívül helyezik és a hadijog még soványabb szabályait léptetik helyükbe. Úgy, hogy a nemzetközi jog mindkét része voltaképpen

csak intermittáló, időleges érvényre támaszt igényt saját jelentése szerint is.

A nemzetközi jogi szabályok csekély száma végül még szembeötlőbbé válik, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy az e czímen szereplő tételek nagy része egyáltalán nem is szabály, hanem csak óhaj, lehetőség, a melynek felhasználása a czímzett tetszésétől függ. Így például a nemzetközi viszályok békés elintézéséről szóló fejezet alig tartalmaz egynéhány valóságos szabályt. Már Pomponius tanította: *sub hac conditione, si volam, nulla fit obligatio*.

Annak a tényezőnek, a melytől az általános nemzetközi jogi szabályok erednek, egy további fontos jellemző sajátága: nagymérvű állhatatlansága. Mihelyt azok a tényezők, a melyekből a nemzetközi jogi szabályok mögött álló hatalom összetevődik, egyenetlenekké válnak, egymással szembe állanak, meglazul ez a hatalom, vagy el is tűnik egészen. Már pedig ez igen gyakori dolog. Nem minden ellentétnek, és a nemzetközi jogközösség tagjai között nem is minden háborúnak van meg ez a hatása. De ha e hatalom lényeges alkatrészei keverednek háborúba, ezzel problematikussá válik az a hatalom, a mely a nemzetközi jogi szabályok mögött áll. Főként, ha nagyhatalmak vagy éppen azok csoportjai között tör ki a háború, csaknem megdől a nemzetközi jogot alkotó hatalom.

Tehát nem a háború magában véve teszi kérdésessé a nemzetközi jogi hatalom létét. A háború tényével nem ellenkezik a hadat viselő felek fölött álló hatalom és az attól eredő kötelező szabályok gondolata. A mi ezzel ellentétben van, az csak az olyan háború, a mely a nemzetközi jogot fenntartó hatalmat tőri darabokra.

Ha valamely állami társadalom legfőbb hatalma olyan kevésbé volna szilárd, mint az, a mely a nemzetközi jogi szabályok mögött áll, ha alkotó elemei, pl. az uralkodó és az országgyűlés, vagy ennek két háza úgy állanak egymással szemben, mint időnkint a nagyhatalmak, akkor inkább chronikus forradalomról avagy anarchiáról szólnánk, semmint jogállapotról.

A nagyhatalmak között vagy még inkább az azok csoportjai közt dúló háborúk ezt félreismerhetetlen világozással tanu-

sítják, de nem különben áll a dolog a nagyhatalmak közötti minden mélyreható érdekellentét esetén. Mihelyt ez erős feszültséget idéz fel köztük, ingadozni kezd az a hatalom, a melynek szabályait nemzetközi jognak nevezzük.

Valamely szabályt alkotó hatalom természetrajzának egy további fontos pontja, hogy mily fokban találunk a tőle eredő szabályok követésre. Oly tényezőt, a melynek szabályait egyáltalában nem követnék azok, a kikhez intézve vannak, senki sem nevezne hatalomnak. A hatalom fogalmát nyilván nem meríti ki a parancsolás, ahhoz engedelmeskedés, tehát szabályainak követése is szükséges. E követésnek mérve tekintetében azonban ismét nagy különbségek mutatkozhatnak hatalom és hatalom közt.

Hogy a nemzetközi jogi szabályok megsértése mily gyakori, alig igényel bővebb fejtegetést. Már a háború természete is felettébb nehézzé teszi a szabályok nagy részének megtartását; még azoknak nagy részét is, a melyek éppen a háborúra vonatkoznak. S ennek a ténynek súlya csak növekszik, ha egybevetjük a nemzetközi jogi szabályok előbb említett aránylag csekély számával, a melynél fogva a jogsértésnek százalékszámát a szabályok követéséhez viszonyítva igen magasra szökkenne, ha az efféle számokban kifejezni lehetséges volna. S aztán meg éppen a legéletbevágóbb nemzetközi jogi szabályok azok, a melyeket meg szoktak sérteni. Mellékes dolgokban nem nehéz a szabályok követése, mihelyt azonban nemzetek életföltételeiről van szó, — már pedig a nemzetközi jogban gyorsan ideterelődik minden kérdés — könnyen félretolják a nemzetközi jogot.

Rendkívül jellemző a nemzetközi jog mibenlétére nézve a *clausula rebus sic stantibus* tana is, a mely szerint minden nemzetközi megegyezésnek önként értetődő záradéka, hogy a megegyezés csak a fennforgó viszonyok tartamára szól, azok lényeges megváltozása tehát megszünteti a megegyezés kötelező voltát. Ha vitatott is a kérdés, hogy mi a hordereje ennek az állítólagos hallgatólágos záradéknak, a melynek képében még a megegyezés szent pillanatában is ott tátong az államokat elválasztó úr, eléggé jellemző a nemzetközi jog természetére nézve, hogy egy elterjedt vélemény szerint ez a záradék kivétel

nélkül áll minden nemzetközi szerződésre nézve. Ez a záradék a szerződéseknek a nemzetközi jog szempontjából való nagy jelentőségénél fogva ennek az egész szabályrendszernek épületét ingatag alapokra fektetné. Nem térhetek ki e helyütt e *clausula mibenlétének* magában véve is fölöttébb tanulságos kérdése taglalására; csak egy nemzetközi jogi írónak azt az érdekes nézetét említem még meg, hogy ez a záradék nem is a nemzetközi szerződések különlegessége, hanem az összes nemzetközi jogi tételek megtartásának egyaránt közös feltétele. Persze még e hallgatólagos záradék érvényének ily terjedelemben való elfogadása sem jelentené a nemzetközi jogi szerződések vagy szabályok illusorius voltát. Ez a záradék még nem engedi meg a szerződések bármi esetben való felbontását. És nagy különbség van a között, ha egy fennálló szerződés e záradék alapján érvényteleníthető s a között, ha egyáltalában nem is áll fenn szerződés. Hiszen ha nem így volna, nem kötnének az államok mindezek ellenére szerződéseket. S ha idézni szokás Bismarckot, a ki 1883-ban, a midőn Anglia nemzetközi megegyezést sürgetett a Suez-csatornára nézve, Németország részvételét azzal tagadta meg, hogy Anglia háború esetén úgysem tartaná tiszteletben a szabad hajózás elvét, főlöszleges tehát azt szerződésbe foglalni: viszont hivatkozhatunk arra a Bismarckra, a ki számos nemzetközi szerződést kötött.

Hivatkoznak e kérdésben arra is, hogy végül is megsérteni minden szabályt lehet; ez a szabály természetétől folyik. Hányszor sértik meg az államon belüli jogot! A szabály megsértésének tényéből még nem következik az, hogy az illető szabály megtartása ne volna kötelező. Ez nagyon is igaz. Nem is azért hangsúlyozzuk a nemzetközi jogi szabályok gyakori meg nem tartását, hogy ezzel talán kötelező voltukat vonjuk kétségbe, hanem csak azért, hogy annak a hatalomnak természetére vessünk ezzel világosságot, a melynek eredetüket köszönik. Igaz, az állami hatalom szabályait is gyakran megsértik; de ha olyan gyakran sértének meg azokat és ha a sértések száma oly arányban állana azok megtartásához, mint a nemzetközi jogban, — nem beszélhénk sem jogról, sem államról, hanem a szabályozásnak valaminő egyéb fajtájáról.

Erre az eredményre vezetett az általános nemzetközi jog

vizsgálata. De nem változtatná-e meg ezt az eredményt a különleges nemzetközi jog vizsgálata? Mert hiszen nemzetközi joggal van dolgunk, mihelyt egyáltalában államhoz kívülről szóló szabálylyal találkozunk. Az általános nemzetközi jogközösségen belül szorosabbra fűzött államesoportokat is ismerünk, mind az államok mai világában, mind a multban. Elegendő a görög államvilág némely egyesüléseire utalni, a régi Róma hatalmi túlsúlyára, avagy a pápai hatalom által egybefűzött középkori államok némely időszakára gondolni.

De mindez mitsem változtat eddigi megállapításainkon. Mert ha felteszszük, hogy a nemzetközi jog kötelékei egyre sűrűsbödnék, egyre szorosabbra fűződnek, egyre hatásosabban rendelkeznek, ennek az útnak egy bizonyos pontján épen megszűnnék saájtságos természetük: azon a ponton, a melyen igazi joggá válnának és ezzel az általuk körülfogott részeket egy nagyobb állami egységbe illesztenék. Ha a nemzetközi jog elérné azt az ideált, a melyet gyakorta elébe tűznek, hogy t. i. valóságos joggá váljék, akkor ezzel meg is szűnnék nemzetközi jog lenni. Mert a dolog úgy áll, hogy az államok lehetnek ugyan egy felettük álló magasabb hatalommal szemben alárendelt helyzetben, államiságuk sérelme nélkül, de ez a hatalom és ez az alárendeltség nem terjedhet odáig, hogy jogivá izmosodjék, mert ezzel állam domborodnék az állam fölé. Már pedig az állam lehet ugyan alárendelve egy magasabb hatalomnak, de az állam nem állhat ismét állami uralom alatt. Ez hozzátartozik az állam fogalmához. A valóságos joggá vált nemzetközi jog lényegében azonos tehát a civitas maxima ideáljával, de ez az ideál nem fér össze az azt alkotó részek államiságával. Ha pedig úgy akarná valaki elképzelni a nemzetközi jog jövendójét, a mint azt laikusoktól és nem laikusoktól igen gyakran hallani lehet, hogy ne álljon elő ugyan a civitas maxima, a világállam, de azért a nemzetközi jog mégis váljék a szó szoros értelmében vett joggá: akkor ez a jámbor óhaj egyszerűen lehetetlenséget kíván.

Olykor ugyan nehézséget okozhat annak megállapítása, hogy nemzetközi joginak tekinthető-e még valamely alakulat, avagy államjogi-e már, más szóval államok kapcsolatával van-e még dolgunk, avagy egy nagyobb állami egységbe

szövődtek-e a korábban önálló államok. Ez azonban a tény-megállapítás nehézsége, a mely átmeneti alakulatoknál elkerülhetetlen, de a mely nem érintheti a mértékül szolgáló elv helyességét.

Felmerülhetne az eddigiak alapján az a kérdés, hogy ha a nemzetközi jog nem jog, mi hát tulajdonképen?

Nem egyszer erkölcsieknek mondták a nemzetközi jog szabályait. Ez azonban felületes vélemény. Az erkölcsi szabály abszolút érvényű és önmagában evidens. Az nem eredhet külső tényezőtől. Kelléke a szabálynak meggyőződésből való követése, a mi a nemzetközi jog követésének pedig nem kelléke. A jog birodalmából kiutasított nemzetközi jog tehát az erkölcs kapuján hiába kopogna, azon ugyan nem nyerhet bebocsáttatást. Közelebb járnak az igazsághoz azok, a kik a conventionális szabály egy fajtájának mondják. Még pontosabb eljárás azonban, ha nem kényszerítjük bele a nemzetközi jogot egy másik heteronom szabályfaj csoportjába, hanem meghagyjuk a heteronom, vagyis külső tekintélytől eredő szabályok tág körén belül önálló válfajnak, mert valójában semmelyik másiknak sajátágaival nem egyezik meg teljesen. Ha volna reá kilátás, hogy a nemzetközi jog meggyökerezett, de megtévesztő elnevezése helyett más váljék elfogadottá, a jogi jelző elhagyásával egyszerűen államközi szabályokról szólhatnánk.

A világháború actualissá tette a nemzetközi jogot, de azért a homályos alapfogalmakból kiindulólág ma is sokféle vélemény kering róla világszerte. Ez eltérő vélemények egyike, hogy a nemzetközi jog pusztá képzelődés, hogy az pusztán csak papíron van, s hogy semmi reális ereje sincsen. Ehhez közel esik az a másik vélemény, hogy a világháború törte a nemzetközi jogot darabokra. Tehát azelőtt volt ugyan nemzetközi jog, de az megszűnt. Szakember tollából olvashattuk viszont azt a véleményt, hogy a nemzetközi jog a világháború viharában átalakult, hogy a világháború praxisa révén a régi szabályok helyébe új nemzetközi jog lépett, hasonlóan az állami jog némely forradalmi átalakulásaihoz. Azt is hallhatjuk, hogy a világháború tisztító tüzéből új, erősebb és virágzóbb nemzetközi jog fog új életre támadni. Nálunk is ily véleményének adott kifejezést Wlassics Gyula.

Az a pessimistikus vélemény, hogy a nemzetközi jog csak képzelődés volt s valójában nem is létezett, jó részt azok esalódásának keserűségéből fakad, a kik a nemzetközi jogot valóságos jognak nézték. Táplálja ezt a véleményt az a laikus hiedelem is, hogy már a világháború kitörése is legjobb bizonyítéka ennek az álláspontnak, azt hivén, hogy a nemzetközi jog tiltja az államok egymásra támadását. Holott valójában olyan szabályt a mely a háborút tiltja, a nemzetközi jog nem ismer. A kik pedig azt tartják, hogy a világháború tépte széjjel e szabályokat, ismét túlságos jelentőséget tulajdonítanak e szabályok megsértésének és különben is csakis a sértéseket látják, de nincsenek figyelemmel azokra a szabályokra, a melyeket még e világforgatagban is féltve megőriztek. Ha használtak is p. o. dum-dum golyót, miként a hadakozó felek kölesönösen panaszzolják, egészben véve mégis elvéte történik. A foglyokat mégsem mészárolják le, mint hajdan; a követeket nem hányták kardélre, hanem elutaztatták s ha a nekik biztosított *salvus conductus* olykor jogtalan motozás sértette, ez a sérelem és annak felpanaszolása csak azt bizonyítja, hogy a szabály mégsem dőlt meg. Itt a kivétel csakugyan megerősíti a szabályt.

Azok a vélemények, a melyek viszont némely szabálysértő gyakorlatból új nemzetközi jogot konstruálnak, avagy a nemzetközi jog jövődöbeli körvonalait már is rajzolgatják, elhamarkodottan építenek. A míg a földrengés tart, nem lehet a megsérült házat tatarozni vagy újat építeni.

Vissza kell térnünk kiindulópontunkhoz, a melyből a nemzetközi jog igazi mivoltára vethettünk pillantást, hogy a nemzetközi jog az államok felett álló hatalomtól az államokhoz intézett szabályokat jelent. Ha tehát az a kérdés, hogy a meglazult s megtépett nemzetközi kötelekek helyébe minő új szabályok fognak lépni és hogy fognak-e egyáltalában lépni, e kérdés elöntése attól a másiktól függ, hogy az új európai concert milyen tényezőkől fog alakulni és hogy ezek mit fognak rendelni. Az a kérdés, hogy a nagyhatalmak megbomlott meg egyezése a régi módon fog-e helyreállani, avagy minő új nagyhatalmi rendszernek fog helyet adni és hogy ennek a tényezők melyek lesznek szabályai.

A világháborúnak — úgy látszik, immár mégis csak

hunyo — tüze reávilágított a nemzetközi jog mivoltára, de a jövőbe nem világít. A nemzetközi jog jövője kérdőjelként áll előttünk, miként szűmi nem akaró polgárháború idején az állami jog jövő kialakulása. A míg a polgárháború dúl és a míg még nem bontakozott ki belőle az új és állandóságot ígérő jogalkotó hatalom, addig a jog jövője is homályban van. A történelem másodperczmutatójáról ugyanis nem lehet jogállapotot leolvasni ; csak ha ütött az óra, tudjuk meg, hányadán vagyunk e részben és ugyanez áll a nemzetközi jogra nézve is.

SOMLÓ BÓDOG.

A GYERMEKHALANDÓSÁGRÓL.

A méreteiben páratlanul álló háború talán egy tudomány ténymegállapításaira sem hatott oly zavarólag, mint a statistikáéra. És ez természetes is. A legmélyebb, legkevésbé helyrehozható nyomok kétségtelenül azok, a melyek közvetlenül a társadalmat, magát az emberanyagot érik. A statistika pedig a társadalom tudománya, a társadalomban mutatkozó törvényszerűségeket és ezek okait igyekszik megállapítani. A háború, mint a társadalom összetételét, normális állapotát igen lényegesen befolyásoló tényező, kétségkívül a statistika legsajátosabb, legbensőbb területén: a népességi statistika területén érezteti első sorban a maga pusztító hatását. A népesedési mozgalom jelenségei — mondhatjuk — három, demographiai értelemben vett alappilléren nyugszanak: a nemek, a korcsoportok arányos képviseltetésén és a népességnek családi állapot szerint való tagozódásán. A háború ezeket a pilléreket megingatta, megroncsolta, úgy hogy e téren a közeli jövőben igen jelentékeny deformációkra lehetünk elkészülve. Ennek megfelelő jelentékeny változások fognak bekövetkezni a népesedési mozgalom terén is és ha valamikor, úgy a háborút követő néhány évtizedben egy perczre sem lesz szabad a népmozgalmi jelenségek vizsgálatánál tekintet nélkül hagynunk a társadalomnak nem, kor és családi állapot szerint való megoszlását. Adott esetben czélunk nem lehet más, mint a házassági hajlandóság helyes feltüntetése, a házassági vagy azon kívüli termékenység szabatos megállapítása s a halandóságnak — a korviszonyok zavaró hatása kiküszöbölésével történő — tiszta megmérése. Ha már most a háború a productiv és bizonyára számot tevő részben házassági kötelékben álló férfiak százezreit egyszer és mindenkorra kirekeszti a fajfentartás

feladatából, akkor a normális viszonyok közt is kifogásolható, úgynevezett nyers módszerek, a melyekkel a népmozgalmi jelenségeket rendszerint mérik, kétszeresen értéktelenné válnak, minthogy a fentjelzett célokat a változott viszonyok mellett csak nagyon durva megközelítéssel érhetjük el segítségünkkel. Mindez azonban első sorban módszertani nehézség, a mely a helyesebb, ma is ismert és talán még tökéletesbülő, új módszerekkel megoldható. Fontosabb, izgatóbb kérdés, hogy vajjon azok a hatóokok, a melyek a születéseket, halálozásokat stb. eddigelé ilyen vagy amolyan irányban befolyásolták, milyen irányban, milyen erővel fognak hatni ezután? Vajjon a fajilag alárendeltebbek természetellenes kiválogatása már önmagában véve is nem fogja-e csökkenteni a termékenységet, az utódok ellenálló képességét, vajjon a háborút követő és előre-láthatólag huzamosan tartó gazdasági nyomás nem fog-e a népesedési mozgalom terén oly, egészen új törvényszerűségeket életre kelteni, a melyekről eddig nem tudtunk? E tág s ma még áttekinthetlen perspectivák — éppen, mert bonyolult voltuknál fogva nehéz lesz köztük eligazodni s bajos lesz bennük a törvényt megtalálni — kétszeresen köteleznek arra, hogy a még normális társadalmunk életjelenségeit lehetőleg az utolsó hű kép alapján tüzetesen megismerjük, hogy ne hagyjunk kiaknázatlanul semmi tanulságot. Szilárd a hitem, hogy a társadalomra megállapított törvényszerűségek közül azok, a melyek kétségtelenneknek bizonyultak, hatni fognak ezután is. Csak felismerésük lesz nehezebb. Ez azonban egy okkal több, hogy fáradságot nem ismerve igyekezzünk azokat részletesen megvilágítani.

De azonfelül a háború okozta veszteségek pótlását mind positive (a születések számának emelése: a családalapítás megkönnyítése, több gyermekű családoknak nyújtott kedvezések stb. útján), mind negative (a halandóság mérséklése által) a lehető leggyorsabban elérni a nemzeti termelés és a honvédelem érdekei sürgős kötelességünké teszik. Azért is fontos foglalkoznunk a nálunk oly rettentő mértékű gyermekhalandóság problémáival.

*

A gyermekhalandóság mérséklésére irányuló küzdelem azon okok ismeretén alapul, a melyek a gyermekhalandóságot befolyásolják. De még mielőtt az okokat kiderítenők, azok szerepét a gyermekhalandóság körül tisztáznók, szükséges, hogy egy minden tekintetben kifogástalan módszert találjunk, a mely teljesen alkalmas arra, hogy a gyermekhalandóság területi alakulását zavaró tényezőktől menten elénk állítsa és megláttassa velünk a veszélyeztetettség fokát. A nem teljesen kifogástalan módszer az igazságot, kiderítése helyett, nem egyszer elhomályosítja és így útunk könnyen a tévedések terméketlen mezejére vezethet; míg az a módszer, a mely a zavaró mellékhatásokat kiküszöbölve helyesen állít elénk egy jelenséget, nem egyszer már önmagában véve is az okok egész szövődékéről lebbentheti le a fátylat és így alapjául szolgálhat az illető jelenség megváltoztatására irányuló törekvéseknek. Az alábbiakban a gyermekhalandóság tiszta megméréseinek, szabatos feltüntetésének módszerével fogunk foglalkozni.

Előzőleg tisztázandó, hogy mit értsünk gyermekhalandóságon. Különösen a németek foglalják le a gyermekhalandóság fogalmának megjelölésére az 1 éven alóli csecsemőhalottakat, habár — akár csak nekünk — mindkét fogalomra egészen megfelelő szavuk van. Ez nézetünk szerint helytelen, mert nem más, mint a gyermekhalandóság körének önkényes szűkítése. Igaz, hogy a csecsemők veszélyeztetettsége a legnagyobb, de a lakosság többi részéhez képest — nem tekintve a hajlottkorúakat — rendkívül erős a halál aratása az egy évnél idősebb gyermekek közt is, egészen az 5–6-ik évig, de mindenké előtt a második évben. Hozzávéve, hogy ez az a kor, a melyben a különböző fertőző betegségek sokszor katastróphális pusztításokat okoznak s így az összhalandóságot is jelentékenyen befolyásolják, egészen indokolatlannak találjuk az e korban elhaltakat kirekeszteni a gyermekhalandóság köréből. Leghelyesebb volna a betöltött 5 évet venni a számítás alapjául; mint hogy azonban hivatalos szervünk az egész adatgyűjtés során a 7 éven alóliakat különíti el a halálozás egészétől, ezért a továbbiakban ezekre leszünk tekintettel, habár — figyelemmel a csecsemők rendkívül nagy elhalálozására — az 1 évesnél fiatalabb halottakat külön is ki fogjuk mutatni.

A gyermekhalandóság feltüntetésére több módszer van használatban. Az egyik a gyermekhalottak számát az összes elhaltak számával hozza viszonyba, s azt nézi, hogy a gyermekhalottak hány %-át teszik az összes elhunytaknak. E módszer nem ad hű képet, mert nincs tekintettel a különböző társadalmak különböző kor-megoszlására és így indokolatlanul rossz színben tüntet fel egy oly társadalmat, a melyben a kedvező népesedési viszonyok eredményeként dús a fiatal sarj hajtása. Inkább hasznosítható bonyolult számításokkal kapcsolatban, a melyek annak kiderítésére irányulhatnak, hogy vajjon egyik társadalom gyermekhalandóságának viszonya a másikéhoz fedie-e azt az arányt, a melyben amannak gyermek-létszáma áll az utóbbi társadalom hasonló korú gyermekcsoportjával szemben. E módszer még inkább használható a gyermekhalandóság időbeli alakulásának feltüntetésére, bár itt is figyelemmel kell lennünk arra, vajjon az esetleges javulás nem pusztán annak az eredménye-e, hogy az illető társadalomban ritkul a fiatalok rendje.

A másik, ritkábban használt módszer a népesség egészéhez viszonyítja a gyermekhalálosok számát. Az előbb említett fogatkozások e módszerre is vonatkoznak.

Helyes, de a gyakorlati életben csak nagyobb időközökben — népszámlálások alkalmával — keresztül vihető módszer az, a mely a bizonyos korban, így a csecsemő- és gyermekkorban, elhaltakat a megfelelő korú élőkkel hozza arányba s ezzel a kort, mint zavaró tényezőt, kiküszöböli. Akadálya, hogy csak a népszámlálást megelőző, illetve követő egy-egy évben élhetünk vele s így a mellett, hogy a két évben az esetlegesség is nagy szerepet játszhatik (pl. járvány által) s ezáltal e két év nem szükségképpen hű kifejezője a gyermekegészségügyi viszonyoknak, — megfoszt egyúttal attól a lehetőségtől, hogy egy oly, a nemzet életébe, jövőjébe vágó fontos problémát, mint a minő a gyermekhalandóság, tíz évi időszakoknál kisebb periodusokban is, állandóan vizsgálhassunk.

E hiányon segít a negyedik módszer, a mely általában használatos, s a mely abban áll, hogy a gyermekhalottak az elveszülöttek százalékszámában mutattatnak ki. A kérdés tehát mindig így hangzik: 100 vagy 1000 elveszülöttre hány 1 vagy 7 éven aluli elhalt jut? Ez az a módszer, a melyet a továbbiak

során alkalmazni óhajtunk, a mely azonban szintén rejt magában bizonyos hiányosságot; így midőn a bizonyos évben született gyermekekhez viszonyítja a 7 éven alól elhaltakat, akkor nyilvánvalóan nem egynemű, összemérhető sokaságokat hoz egymással viszonyba. Magától értetődik ugyanis, hogy az 1—6 évesek számára mi befolyással sincs az egy éven belül születtek száma. Csak a születések számának teljes változatlan-sága mellett volna lehetséges ezt a módszert — lelkiismereti furdalás nélkül — alkalmazni, bárha pusztán a csecsemőhalandóság mérésére épp oly kifogástalan, mint a milyen egyszerű. Minthogy azonban a születések száma évről-évre elég tekintélyes kilengéseket mutathat, a jelzett hiányon segíteni kell és pedig úgy, hogy a vizsgálódást több, lehetőleg legalább annyi évre terjesztjük ki, a hány korévből áll a vizsgálandó sokaság. Tekintve, hogy a *Magyar Statisztikai Közlemények* 46. kötete a községenkénti népmozgalmat 10 évről dolgozza fel és ennek keretén belül a gyermekhalandóság is kiszámítható, egyszerűsítés céljából, de meg azért is, hogy a nagy számok törvényének súlya is gyarapítsa a kutatás értékét, alkalmasnak kínálkozott e tíz, népesedés szempontjából javarészen igen normális esztendő (1901—1910) a számítás céljára alapul venni.

Más kérdés az, vajjon az így nyert számadatokból vonhatunk-e feltétlenül bizonyos következtetést a vizsgálandó területek veszélyeztetettségére? Vajjon nincsen-e egy tényező, a mely bizonyos fokig már eleve determinálja a gyermekhalálozási hányadost? Vajjon alkalmas-e ez a módszer minden további kiküszöbölési eljárás nélkül valamely társadalom közigazgatásilag, földrajzilag elhatárolt részei gyermekhalandóságának az egybevetésére?

A mint alább kitűnik: van egy ilyen determináns tényező, a melynek figyelembe vétele nélkül látásunk nem lehet tiszta, járásunk nem lehet biztos.

*

Első alkalommal a székesfőváros statisztikai közleményeinek 42. kötetében Thirringnek egy számsora hívta fel a figyelmemet arra az összefüggésre, a mely a házassági termékenység, vagyis

nagyban-egészen a születési index és a gyermekek életbenmaradásának valószínűsége között fennáll; az összefüggés viszonya határozottan fordított, a miként ezt a következő számsor bizonyítja:

Életben maradt a házasság felbomlásáig

az	1—2	gyermekes családok	gyermekéből	77·9%
a	3—5	«	«	69·5%
a	6—10	«	«	58·4%
a	11—15	«	«	42·6%
a	16—21	«	«	30·5%

Nyilvánvaló ugyan, hogy szó sem lehet arról, mintha a termékenység fokozódásával ily nagy mértékben csökkenne az életben maradás reménysége, vagyis ennyivel emelkednék a gyermekhalandóság. E fokozódás túlnagy részben alighanem arra vezethető vissza, hogy a sokgyermekes házasságok többségükben természetesen hosszabb tartamúak a természetlenebb házasságoknál, már a mennyiben a fiatalabbkorú házások halálával felbomlott házasság gyermekáldása természetesen kisebb és viszont a hosszabb idő alatt több az eshetőség a gyermekek elhalálozására. De éppen ez az alternatíva s ezzel szemben a következetesen eső sor indította meg — kezdetben elszigetelt — kutatásaimat.

Vizsgálat alá vettem a Székelyföld járásainak gyermekhalandóságát, kapcsolatban e járások születési hányadosával s miután a vizsgálat eredménye pozitív volt, a Háromszék megyében levő, kedvező halandóságú miklósvári járást községekig lemenő elemzéssel feldolgoztam. Az eredmény a következő volt:

100 élveszülettre jutott 7 éven alóli elhalt az 1901—1910. év átlagában azon községekben, a hol az élveszületések aránya a népességhez viszonyítva

30‰-nél kisebb	22·4
30—35‰	27·9
35‰-nél nagyobb	29·5

Ezután az ország másik felében fekvő Veszprém megye enyingi járását vettem szemügyre, a melynek községenkénti fel-

dolgozása a következő, előbbi eredménynyel összevágó szám-sorhoz juttatott:

születési index	gyermekhalálzási index
25‰	20·7%
25–30‰	23·7%
30–35‰	27·6%
35‰	28·7%

A nagy alföld szívében fekvő Jász-Nagykún-Szolnok, Hajdu, Csongrád és Békés kisszámú, de nagy népességet képviselő községeire nézve megejtett számításom is positiv volt, a mennyiben:

a	47·5‰-es és magasabb születésnek	38·7%-os
a	42·5–47·5‰-es	37·3%-os
a	37·5–42·5‰-es	36·8%-os
a	37·5‰-es	30·8%-os

gyermekhalandóság felelt meg.

Ezek után már alig lehetett kétségem az iránt, hogy itt nem szórványos tünetről, hanem általánosabb érvényű összefüggésről van szó. Együttal pedig alapos indokot nyertem arra, hogy az összefüggés tisztázására részletes vizsgáldást indítsak.

*

Már aprioristikus okoskodással is arra az eredményre kell jutnunk, hogy a gyermekek létszámának emelkedésével aránytalanul nő a gyermekek elhalálzási veszélye. A szülői gondosság több részre oszlik s így matematikailag bizonyos, hogy az egy gyermekre eső gondosság itt kisebb (ha mindjárt nincs is kezünk ügyében a gondosság kifejezésére matematikai formula), mint ott, a hol ez csak egy vagy két gyermekre irányul. De ha ily deductio nem elégít ki, akkor van egyéb okunk is arra, hogy fenti törvényszerűsége — a priori — következtessünk. Tudvalevő, hogy az alárendeltebb, rosszabb sociális viszonyok közt élő osztályok nagyobb részét magasabb születési hányadossal rendelkeznek, mint a biztosabb existenciával bírók s ezek ismét magasabbal, mint a vagyonosak. Minthogy pedig a jómód és műveltség, az orvosi ápolás igénybevétele, a járványokkal szemben való védekezés kilátása mind együtt járnak, követke-

zik, hogy a magas születési arány maga után vonja a magasabb gyermekhalandóságot. Ha még hozzávesszük azt, hogy ott, a hol pl. csak egy gyermek van — a családon belüli fertőzések szerepe elesvén — alászáll a gyermekfertőző betegségek pusztítása, akkor még egygyel több okunk van hinni feltevésünkben. Végül földerített élettani igazságok is arra utalnak, hogy a későbbi, kivált 7-ed, 8-ad és magasabb sorszámú szülöttek kevésbé életképesek, több lévén köztük egyrészt a halvaszülött, másrészt meg amúgy is kevesebb marad köztük életben a nagyobb halandóság okánál fogva. Erre nézve az adatok gazdag tárházát nyújtja Dr. med. Koepepe *Säuglingssterblichkeit und Geburtenziffer* cz. munkájában, bárha — és ezt le kell szögeznünk — az ő adatgyűjteménye azt is igazolja, hogy az elsőszülöttek szintén kényesebb szervezetűek és így egy, eddigi következtetéseinkkel ellentétes tényező hatásával is számot kell vetnünk.

Ha elszigetelt kísérleteink s a fentebb felsorolt okok alapján jogunk van feltenni azt, hogy a születések emelkedésével párhuzamosan és pedig arányon felül nő a gyermekhalottak száma, akkor meg kell vizsgálnunk: mit jelent ez az állítás egy concret esetben. Állítsunk egymással szembe két, születési hányadosra nézve különböző társadalmat; az egyik, A , $30\%_{00}$ -es, a másik, B , $40\%_{00}$ -es születési aránnyal. Tegyük fel, hogy A és B egyaránt 10—10.000 tagot számlálnak; a születések száma elsőnél 300, a másodiknál 400, a csecsemőhalálozás — egyaránt 20% -osat feltételezve — ott 60, emitt 80-at fog kitenni. Tehát teljesen egyenlő halandóság mellett is B összhalandósága kerek $2\%_{00}$ -kel kedvezőtlenebb lesz, mint A -é. De hypothesisünk ezen túlmegy és azt állítja, hogy a B társadalom magasabb születési hányadosa már eleve magasabb — 20% -osnál nagyobb — gyermekhalandóságot involvál és így B voltaképpen még kedvezőtlenebb helyzetbe jut ama ható okok folytán, a melyek a magasabb születési hányadosban mintegy kikristályosodnak és a melyek a gyermekhalandóságot feljebb rugtatják. Tehát B -ben az összhalandóság is több mint $2\%_{00}$ -kel lesz magasabb, mint A -ban.

Hogy e téren — bár társadalomtudományi értékű — törvényszerűsége juthassunk, szükséges megfigyelésünket lehető

tág térre kiterjeszteni azon célból, hogy az esetlegesség szerepe lehető kicsiny térre zsugorodjék. Ennek módja esetünkben: a születésre homogén elemek lehető nagy számát egységes sokasággá tömöríteni és ezen — immár nagyra nőtt — sokaság gyermekhalandóságát kiszámítani. A magyar birodalom közigazgatási járásai igen alkalmasok voltak ily elemekre visszamenő kutatás céljára. A városokat, és pedig mind a törvényhatósági, mind a rendezett tanácsú városokat a vizsgálódásnál figyelmen kívül hagytuk. Erre több okunk is volt. A városok a vidéktől lényegesen elütő demographiai szerkezetűek. Egyrészt a productiv korcsoport megduzzadása, másrészt a nemek viszonyának és a családi állapot normális egyensúlyának a megzavarása folytán a városok népmozgalmi tünetenyei más mérés-módot igényelnek, mint a falué. Helyesebben szólva: a városokra nézve sokszorosan áll a tétel, hogy a nyers születési, házassági stb. módszerekkel rossz uton járunk. Így a születési hányados szokásos és ráutaltságból jelenleg is használandó alakja a városokra nézve csak igen sok fenntartással, körütekintéssel alkalmazható, mivel az érintett demographiai sajátosságok révén e nyers hányados a valóságosnál jóval kedvezőbb színben tünteti föl a várost. Ha pedig a vizsgálódásnál éppen az alap a születési hányados, akkor tudománytalan eljárás lenne a vizsgálódásba egy oly sokaságot bevonni, a melyre e születési hányados nem alkalmazható teljes realitással. Tény ugyan, hogy bizonyos hibát a falusi lakossággal szemben is elkövetünk a nyers módszerrel, de viszont az is tény, hogy a falusi lakosság nagybanegészen szabályos, megállapodott — és a mi az összevetés szempontjából a legfontosabb — jórészt mégis egyöntetű képet nyújt, a mely kép a demographiai tényezők összhangján nyugszik. A városokat azonban azért sem célszerű itt felvenni a vizsgálódásba, mert egyrészt a városokban igen jelentős szerepet játszanak a törvénytelen szülöttek, a kiknek halandósága sokkal nagyobb, mint a törvényeseké, másrészt — főleg a nagyobb városokban — nagy szerepet játszik a csecsemőknek vidéki dajkaságba adása, a mely körülmény megint túlságos kedvező színben tüntethetné föl a városokat, miután a városban anyakönyvelt, de esetleg vidéken elhalt városi szülöttek nem a város terhére iratnának. A csaknem 17.000.000-nyi falusi lakosság

ugyanazt a hibaforrást sokkal könnyebben elviseli, ha némileg módosítja is az adatok tökéletes hűségét, a sokkal kisebb városi népesség azonban e kivételes okokra érzékenyen reagál. Ha legalább a tiszta születési hányados rendelkezésünkre állana mind a városokat, mind a járásokat illetőleg, akkor ez utóbbi zavaró okok ellenére is megejthető lett volna a számítás, de így — város a vidékkel összemérhetetlen lévén — megmaradtunk a homogén, egybevethető járási népességnél.

Az eljárás a következő volt: az anyaország 449 és a társországok 64 közigazgatási járását csoportosítottuk az 1000 lélekre eső születési hányadosuk szerint. Hét ilyen csoportot képeztünk és pedig a szerint, a mint az egyes járásokban az 1901—10. évek átlagában a születési arányszám a 30‰ -en alul marad, 30—33, 33—36, 36—39, 39—42, 42—45 ‰ közt ingadozik, avagy a 45 ‰ -et is meghaladja. Az élveszülöttek számát, valamint az 1 évesnél fiatalabb és 1—6 éves gyermekhalottakat járásonként kiírva, az eredményeket csoportonként összegeztük. Szükségesnek mutatkozott az egyes kategóriák gyermekhalandóságán kívül azok születési hányadosának a kiszámítása is. E célból meghatároztuk — a lehető legegyszerűbb módon — az 1905 december 31-ére kiszámított, decenniumközi népességet és ehhez viszonyítottuk az élveszülöttek számát.

A számítás végső eredménye a következő az 1901—1910. évekre:

Kategóriák a növekvő születési hányados szerint	Oldalt jelzett kategória születési hányadosa	100 élveszülöttre jut		
		1 éven alóli	1—6 éves	7 éven alóli
— 30 ‰	27·447 ‰	18·632	10·923	29·555
30—32·99 ‰	31·725 ‰	20·076	11·033	31·109
33—35·99 ‰	34·673 ‰	19·868	11·197	31·065
36—38·99 ‰	37·464 ‰	20·253	11·864	32·117
39—41·99 ‰	40·506 ‰	20·760	13·606	34·366
42—44·99 ‰	43·346 ‰	21·990	13·795	35·785
45 ‰ —	46·959 ‰	22·606	15·106	37·712
Országos átlag:	38·367 ‰	20·822	12·783	33·605

Az arányszámok a következő abszolút számokon alapulnak:

Kategoriák	Oldalt megnevezett kategória népessége			
	1900	1910	1905 XII. 31.	
— 30	856,839	875,262	866,050	
33—33	1.753,115	1.797,456	1.775,286	
36—36	2.540,621	2.727,820	2.634,220	
36—39	3.120,440	3.264,846	3.192,643	
39—42	3.547,569	3.837,861	3.692,715	
42—45	2.699,382	2.964,304	2.831,843	
45—	1.299,258	1.455,232	1.377,245	
Mind- össze:	15.817,224	16.922,781	16.370,002	

Kategoriák	Élve szülöt- tek száma	1 é. a. elhal- tak száma	1—6 éves el- haltak száma	a 7 é. a. elhal- tak száma
— 30	23,766	4,428	2,596	7,024
30—33	56,321	11,307	6,214	17,521
33—36	91,338	18,147	10,227	28,374
36—39	119,610	24,225	14,191	38,416
39—42	149,577	31,053	20,351	51,404
42—45	122,788	27,001	16,939	43,940
45—	64,675	14,620	9,770	24,390
Mind- össze:	628,075	130,781	80,288	211,069

Mielőtt e táblázatok beszédes parallelismusából levonnók a tanulságokat, rá kell térnünk ama lényegtelen zökkenőre, a mely a 30-tól 36⁰/₀₀-ig terjedő két kategória gyermekhalálozási hányadosát föleseréli. Az egész irányzattal szembetűnőleg ellenellenkező jelenség csak a felszínen látszik szabálytörésnek.¹

¹ Szemlét tartva a 30—33-as csoport járásai fölött, feltűnik, hogy az átlagból messze kiemelkedik a vas megyei — egyébként ritka kedvező körülménytől övezett — szentgotthárdi járás. Már magában véve gyanút keltő körülmény az, hogy a gyermekhalottak két csoportja közt: az 1 éven alóliak és az 1—6 évesek halandósága közt szerfölött nagy a különbség; míg az utóbbiaké 830%, tehát nagyon kedvező, addig a csecsemők 32.50%-os arányukkal megszegyenítik a legsötétebb szlavoniai járásokat is. Tudakozódva a járás főszolgabírájától az abnormis gyermekhalandóság oka felől, azt a választ nyertem Dr. Kiss főszolgabírótól, a kinek megértő támogatásáért jól esik ez úton is köszönetemet kifejezni, hogy az ok az ausztriai, kivált bécsi csecsemők dajkaságba vételében rejlik; a hozzávetőleges számadatok után is tudakozódva, szíves volt közölni, hogy az ausztriai lelcenczek száma 1400—1500, a kik között évente circa 300—400 halálozás fordul elő, miután

Ha ugyanis a kétségkívül Ausztriában született, de itt elhalálozott csecsemőket kirekesztjük a 30—33-as kategóriából, akkor soraink alakulása a következő lesz :

azokat a bécsi lelenczház már párnapos korukban kiadja tartásba. A lelenczek leginkább a járás 37 német lakosságú községében vannak elhelyezve. Bár semmi okom-jogom nem volt kételkedni az adatok autentikus voltában, mégis nagyobb bizonyosság kedvéért az I-ső népszámlálási kötetben megnéztem, vajjon a gyermekek száma valóban abnormis nagy-e a járásban? A vizsgálat frappánsan összevág Kiss adataival. Ez az alacsony születésű járás nem kevesebb, mint 16·79% 6 éven aluli gyermekkel dicsekedhetik, holott a sokkal szaporább falusi lakosságban átlag csak 16·20% a gyermekek aránya. Ha most már a Dunántúl azon hét járásának a gyermeklétszámát vizsgáljuk, a melyekben a születési index — a szentgotthárdihoz hasonlólag — 32‰ és 33‰ közt ingadozott, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a 6 éven aluliak 14·16%-át tették e járások népességének. (A járasok : mohácsi, csurgói, nagyatádi, tabi, felsőöri, köszegi és nagykanizsai.) A differentia jelentékeny. Ha a szentgotthárdi járásban is 14·16% lenne a 6 éven aluliak aránya, akkor — abszolút számokban beszélve — a mostani 9303 helyett csak 7837-nek szabadna lennie a hat éven aluliaknak. A különbséget 1466, Kiss adatába teljesen beleillő. A községenkénti népmozgalom vizsgálata arról is meggyőzött, hogy valóban csak a német falvak excellálnak csecsemőhalandóság tekintetében ; a magyar és vend községek egyaránt jól állanak a gyermekhalandóság terén ; a kivételes ok közreműködése itt egészen nyilvánvaló, a miért is szükségesnek tartottam kiküszöbölni ezt a durva zavaró tényezőt. A főszolgabíró által közölt adat középértékét számítva 1450 idegen gyermek halandóságát kellett megállapítani. A 3—400 mégis túlnagy ingadozás ahhoz, hogy egy határozott arányszámítás alapjául szolgálhasson, a miért is ez adatot nem mertem alkalmazni. E helyett a 30—33‰-es kategóriának, a szentgotthárdi járás leszámításával nyert csecsemőhalálozási coefficientjét alkalmaztam az 1450 gyermekre. Ennek az eljárásnak a helyességéhez ugyan szó férhet, de aligha tévedünk, a midőn azt állítjuk, hogy még túlságosan enyhén jártunk el és így inkább egy minimumot, semmint maximumot fejez ki a 19·67%-os halandósággal kiszámított 285 halott. Minimumot, mert tekintetbe kell venni, hogy itt törvénytelen születésekről van szó, a kiket csekély tartásdíj mellett minden valószínűség szerint a tartásba fogadó nem részesít egyenlő elbánásban saját gyermekeivel s a kiknek halandósága az adatok egybehangzó bizonyossága szerint különben is kedvezőtlenebb, mint a törvényeseké. Ha e leszámítást megejtjük, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a 30—33‰-es kategória gyermekhalandósága 30·603% s így a törvénytelenül születésűbe szépen beleillik. Számításunk tökéletességét csak növelné, ha módunkban állana ugyanczen számítását megajtani mindazon területekre nézve, a melyekben divik a dajkaságba vétel. Hogy a szentgotthárdi járáson kívül is vannak ily területek : az bizo-

Kat.	Születési hányados	100 éves születőkre jut		
		1 é. a.	1—6 é. a.	7. é. a.
		e l h a l t		
I.	27·447 ⁰ / ₀₀	18·632	10·923	29·555
II.	31·725 ⁰ / ₀₀	19·570	11·033	30·603
III.	34·673 ⁰ / ₀₀	19·868	11·197	31·065
IV.	37·464 ⁰ / ₀₀	20·253	11·864	32·119
V.	40·506 ⁰ / ₀₀	20·760	13·606	34·366
VI.	43·346 ⁰ / ₀₀	21·990	13·795	35·785
VII.	46·959 ⁰ / ₀₀	22·606	15·106	37·712
I—VII.:	38·367 ⁰ / ₀₀	20·777	12·783	33·560

A feltevés igazolást nyert. A születések gyakoriságával nemcsak egyenes arányban nő a gyermekhalálozások száma, hanem fokozott mértékben. Hiszen ha — miként erre már előbb utaltunk — minden születési kategóriában egyformán 33·560% lett volna a gyermekhalandóság, még akkor is pl. a 45-nél több születést felmutató csoport nagy hátrányban lenne a rossz születési aránynyal rendelkező járások össznépeességével szemben, több lévén benne a gyermek, a kiknek halandósága általában nagy és a kiknek egyébként egyforma halandósága is meg-

nyos. Így a szintén Vas megyében levő németújvári járás is magas gyermek- (főleg csecsemő-gyermek)-halálozást mutat föl. Főszolgabírájához ugyancsak intéztem kérdést, de válasz nélkül maradt. Budapest körül, főleg a Duna balpartján, a gyermekhalandóság szintén fokozódik, bár sokkal kisebb mértékben. Thirring meglehetősen régi, 1894-re vonatkozó adatai szerint a kerületi előljáróságok által vidéken elhelyezett gyermekek száma 1080. Kérdés persze, hogy ez az adat teljes-e. De ha valójában jóval nagyobb is e szám, még akkor sem okozhat még csak megközelítőleg sem oly nagy zavart, deformációt a számítás realitásában, mint a minőt a nyugati határszélen okozott az 1500 lelenc és pedig azért nem, mert a Budapest körüli járások megoszlanak a 36—45% születési aránynyal rendelkező 3 kategória között, a melyeknek egyesített népeessége több mint ötszöröse a 30—33-as kategória népeességének. Tehát ugyanakkora — oda nem tartozó — szám Budapest körül $\frac{1}{5}$ akkora hibával jár, mint a mekkorát elkövetünk akkor, ha a szentgotthárdi járásban a lappangó hibaforrást benne hagyjuk a 30—33-as csoportban. De hogy a mellett az 1080 kihelyezett gyermeknek sem kellett a lakosság növekvésének arányában szaporodnia, az is valószínű. Budapestben a születések száma a 90-es évek óta alig nőtt, a törvényteleneké éppen nem. Tehát nem kell számot vetnünk a fent közölt adat elavultságával, bár lehet, hogy azóta e szokás erősödött. Tanulságos lenne e szempontból a nagyvárosok, első sorban a Budapest körüli gyermekhalandóságot enquete-szerűleg tanulmány tárgyává tenni.

rontaná az előbbi csoport összhalandóságát. E számsor szerint azonban tényleg többről van szó. Előbbi csoport hátránya a fentiek szerint még fokozódik és pedig azért, mert a születések fokozatosan nagyobbodó aránya fokozatosan nagyobb gyermekhalandóságot von maga után. Egészen pontos matematikai kapcsolatról persze nincs szó, de ez természetes is, annyira természetes, a mennyire igaz az, hogy a társadalomra megállapítható törvények nem mérhetők össze tökéletesség dolgában a természeti törvényekkel. A kapcsolat azonban világos, a gyermekhalottak mindkét csoportjában következetes és kétségbevonhatatlan. Ha a 7 éven alóli összes elhaltak coefficiens sorát nézzük, mindjárt szembeötlik, hogy a különböző csoportok gyermekhalandósági arányszámának az előző csoportéhoz viszonyított emelkedése nem egyforma. Az alacsonyabb születésű csoportok közt még jóval kisebb a differentia, mint a termékenyebb csoportok közt. Vagyis az alacsony születési hányados emelkedésével kezdetben csak mérsékelt arányban fokozódik a gyermekhalandóság és csak bizonyos születési niveau-n túl áll be a gyermekhalandósági mutató erőteljesebb növekedése.

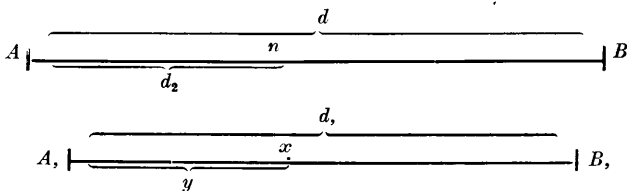
Míg a születési arányszám egygyel nő, a gyermekhalandóság növekvése

I-től a II. csoportig	0.24
II-től a III. „	0.15
III-től a IV. „	0.37
IV-től az V. „	0.74
V-től a VI. „	0.50
VI-től a VII. „	0.54

A legnagyobb ugrás a $390/_{00}$ -es születési arányszám után következik, a mi alighanem azzal áll összefüggésben, hogy az ily színvonalú születés mellett már nagyobb szerepet kezdenek játszani a 7-ed, 8-ad és még későbbi szülöttek, a kiknek biológiai alsóbbrendűségét Koepe több adattal bizonyítja. Ha a gyermekhalottak két csoportját összehasonlítólag vizsgáljuk, meg kell állapítanunk azt a tényt, hogy a születések növekvő aránya elsősorban az 1—6 évesek halandóságát rontja meg, a csecsemők halandósága — úgy látszik — függetlenebb (habár éppen nem teljesen független) a születési hányadostól. Ugyanis míg a gyermekek korosabb csoportjának a halandósági mutatója a ter-

méketlen kategóriához képest a legfelső kategóriában 38·3%-kal magasabb, addig a csecsemőkre nézve a túl magas születés csak 21·3%-os veszély-gyarapodást jelent. Ebből — a nélkül, hogy ezzel végső ítéletet alkotnánk — lehet következtetni arra, hogy a magas születés nem annyira a biológiai, mint inkább a sociális okok révén hat ki a gyermekhalandóság növelésére.

Lássuk ezután, hogy milyen módszertani következmények folynak a fenti törvényszerűségből. Ha igaz az, hogy a születésekhez viszonyított gyermekhalandósági hányados annál nagyobb, minél magasabb a születési coefficiens, akkor ez utóbbiban egyik okát kell látnunk a gyermekhalandósági hányados ilyen vagy amolyan irányú változásának. Azon nehézség előtt állunk, hogy a gyermekhalálózás kiszámítására szolgáló alaptényező: a születés maga is határozott irányt öltő módon befolyásolja a gyermekhalandóságot. Ilyen értelemben a születés különböző aránya zavaró tényezőnek fogandó fel. Kérdés: hogyan tudjuk ezt kiküszöbölni? Kiküszöbölési eljárásunk helyességének előfeltétele, hogy a tényleges, adott viszonyokból induljunk ki. A tény pedig az, hogy a születési arány önmagában egy bizonyos gyermekhalálózási színvonalat szab meg. A nagy számok törvényére épített kutatás — több milliós adatkészlettel támogatva — törvénynyé avatta e tételt. A mi azután más szóval azt jelenti, hogy a különböző kategóriákba tartozó sokaságok születési mutatóit constans mennyiségeknek tekinthetjük s hasonlólag constansoknak tekinthetjük a megfelelő gyermekhalandósági arányszámokat. Minthogy a tendentia a születési és gyermekhalálózási hányados alakulása között félreismerhetetlen és következetes, mi akadály a sincs annak, hogy a születési kategóriák constans számai közé eső, tetszésszerűnti születési arálynak megfelelő gyermekhalandósági hányadost matematikailag meghatározzuk. Követendő eljárásunkat egy ábra és egy matematikai formula megvilágítja.

Legyen A az egyik születési kategória (pl. a 39—42⁰/₀₀-es) születési indexe : 40·506⁰/₀₀, B a következő magasabb kategória születési hányadosa : 43·346⁰/₀₀, d a két születési mutató közti különbség : 2·840; A_1 az A -nak megfelelő gyermekhalálozási hányados : 34·366%, B_1 a B -nek megfelelő : 35·785%, d_1 pedig a köztük levő differentia : 1·419. Most keresendő az A ponttól d_2 (1·184) távolságra fekvő konkrét n születési hányadosnak (Jász-Nagykún-Szolnok 41·690⁰/₀₀-es coefficiensének) az alsó sorban megfelelő x gyermekhalálozási hányadosa, a mely A_1 -től y távolságra van.

Felállítható e tétel :

$$d : d_1 = d_2 : y$$

$$y = \frac{d_1 \cdot d_2}{d}$$

$$x = A_1 + y \text{ és végül}$$

$$x = A_1 + \frac{d_1 \cdot d_2}{d}$$

Ugyanezt az adott számokban kifejezve :

$$2\cdot840 : 1\cdot419 = 1\cdot184 : y$$

$$y = \frac{1\cdot419 \cdot 1\cdot184}{2\cdot840} = 0\cdot592$$

$$x = 34\cdot366\% + 0\cdot592 = 34\cdot958\%$$

Ez az a gyermekhalálozási arányszám, a mely Jász-Nagykún-Szolnok megye születési arányának megfelel. Az átlagos 33·560%-ot tehát 1·398%-al meghaladhatja a nélkül, hogy jogunkban állana rá azt mondani, hogy gyermekhalálozási állapotai kedvezőtlenek. Azonban a megye gyermekhalandósága valóban nem 34·96%, hanem 37·19%. A számára — születési viszonyainál fogva — determinált arányt 2·23%-kal túllépi. Nézetünk szerint a determinált és valóságos gyermekhalálozási hányados közt mutatkozó fenti, illetve adott esetben mutatkozó mindenkor különbség ismerete lehet a helyes ítéletalkotás alapja. Ezt a különbséget elnevezhetnők veszélyességi indexnek. Eddig a probléma egyszerű volt, mert csak azt néztük, mekkora a gyermekhalottak aránya az élveszülöttekéhez képest. Most — tudva, hogy a születéseknek önmagukban is milyen irányú, mekkora erejű minősítő hatása van — az az első kérdésünk : vajjon a kérdéses terület nem pusztán azért van-e kedve-

zótlen vagy kedvező helyzetben, mert születési aránya az átlagosnál magasabb vagy alacsonyabb? Tehát mindig azt a halálozási arányt keressük, a melyet a kérdéses terület születési viszonyai praedestinálnak. S csak ha a valóságos gyermekhalandósági mutató ettől az aránytól jobbra vagy balra kileng, akkor van jogunk elmondani egy területről, hogy az — miként itt Jász-Nagykún-Szolnok megye — valóban kedvezőtlen vagy esetleg kedvező helyzetben van a gyermekhalandóság terén. Ezzel a születések zavaró hatását kiküszöböltük és nyertünk egy mutató számot, a melynek segítségével nyugodt lelkiismerettel mérhetjük a gyermekegészségügyi viszonyokat.

Tagadhatatlan azonban, hogy az így nyert számadattal csak nehézkesen lehet operálni, túlságos elvonatkoztatást kíván s nem eléggé kifejező. Ezen a hiányon segítendő, szükséges, hogy oly végleges gyermekhalandósági arányszámokban tüntessük fel e differentiákat, a melyekben egyfelől e differentiák teljesen, súlyuknak megfelelően érvényesülnek, de a mellett másrészt minden további átszámítás, elvonatkoztatás nélkül alkalmasak az összehasonlításra. Úgy járunk el, hogy a differentiát átviszük az országos születési aránynak megfelelő országos gyermekhalálozási arányszámra és pedig oly módon, hogy — a fenti esetet tartva szem előtt — kiszámítottuk, hogy a 2·23 a 34·958%-os determinált gyermekhalandósági hányadosnak hány %-a. Eredmény 6·38%. Minthogy tehát a Jász-Nagykún-Szolnok megyéhez — születési arányánál fogva — tartozó gyermekhalandóságnál valójában a megye 6·38%-kal kedvezőtlenebbet producált, joggal feltehető, hogy ez a differentia, a mely a születési hányados zavaró hatásától immár mentes és így speciális okok eredménye, akkor is fennállana, ha a megyében a születési index normális lenne. Ezt a lépésünket a logika parancsszavára tettük. Végeredményben a kérdés most már így hangzik: melyik az a szám, a mely a 38·367⁰/₀₀-es átlagos születési arányhoz tartozó 33·560%-os gyermekhalálozási coefficientnél 6·38%-kal kedvezőtlenebb (vagy kedvezőbb más esetben)? Eredmény 35·701%. Ez lesz Jász-Nagykún-Szolnok vármegyének országos születési arányszámra inductionális eljárás útján átszámított, és így tényleges viszonyokon alapuló, standard-gyermekhalálozási hányadosa.

A módszer lényege tehát :

1. Megállapítani a születési arányszám minősítő hatásának tendenciáját és intenzitását ;
2. kiküszöbölni a születési arányszámnak e zavaró hatását ;
3. ezen az alapon átszámítani a keresett társadalom gyermekhalandóságát egy standardként elfogadott, az országos átlagot jelző születési hányadosra.

Az így nyert arányszámokról azt valljuk, hogy azok összehasonlíthatók.

*

A kép, a melyet e módszer segélyével hazánkról nyerünk, érdekes és az eddigittől sok tekintetben lényegesen elütő. Ennek a képnek a megvilágítása azonban jelen feladatunktól eltérítene.

*

E módszerrel szemben talán föl lehetne hozni azt, hogy túlságos nagy jelentőséget tulajdonít a születési arány nagyságának, hogy hajlandó a születéseket végső okoknak tekinteni s más okok hatását kizárni vagy alábecsülni. Valójában nincs így. Sőt midőn a születési arányt, mint a gyermekhalandósági hányados bizonyos irányú determinánsát, a gyermekhalandóság egyik okaként állítottuk be, mindig elsősorban azokra az okokra gondoltunk és gondolunk, a melyek a születés ilyen vagy olyan mérvét, mint okozatot létrehozzák. De ezek az okok igen sokfélék, sokszor nagyon is ellentétesen hatóak és így ellenőrizhetetlenek. Kézzelfogható hatásaikat (mint a milyen a gyermekhalandóság) csupán közvetlen okozatukkal: a születésekkel lehet mérni. Ez az a positivum, a melybe a statisztikus megfogódzhatik. Annyit tehát megengedhetünk ez ellenvetőknek, hogy a születések oly okoknak az eredményei, a melyeknek gyakoriságával, intenzitásával karöltve jár a nagyobb fokú gyermekhalandóság. De viszont sok, már érintett adat szól a mellett, hogy a túlsok születés önmagában is oka lehet a gyermek ellenállóképessége hanyatlásának.

Hogy pedig más okok is vannak, azt maga a módszer eredménye árulja el akkor, a midőn — a születés zavaró ténye-

zójét kiküszöbölve — a különböző területeken jelentékeny különbségeknek jó nyomára.

Tisztán technikai, de éppen elég fogas kérdés, hogy vajjon azoknak a megyéknek a születési hányadosához tartozó gyermekhalandóságát, a melyeknek a születési aránya a $27\cdot447^0/_{00}$ -en alul marad, vagy a $46\cdot959^0/_{00}$ -et túllépi, miképpen számítsuk ki. Ennek két módja is volna: 1. hogy a $27\cdot447—31\cdot725^0/_{00}$ és a $43\cdot346—46\cdot959^0/_{00}$ -es születési arányokat és a hozzájuk tartó gyermekhalandósági constans számokat illetve az ezek között fennálló különbségeket továbbra is adottaknak tekintjük és a számítást az ismert módon megejtjük; 2. a másik, talán tökéletesebb, de bonyolult matematikai ismereteket igénylő módja a meghatározásnak az, a midőn számsorainkat egy hetedfokú függvénynek tekintjük és az egésznek — hogy úgy mondjuk — tendenciájából szerkesztjük meg a szükséges pontokat, a keresendő gyermekhalandósági hányadosokat. Nem tekintve a számítás nehézségeit, azért sem igen alkalmazható a meghatározásnak ez a módja, mert az ilyen tendenciák megjelölése egy társadalmi jelenség kutatásánál, a hol ellen nem őrizhető okok bizonyos határokon belül kiszámíthatatlan hatásokat idézhetnek elő, mindig kényes dolog. Semmi sem kezeskedik arról, hogy a számsor továbbra is éppoly apróbb szabálytalanságokkal, hullámzásokkal fog haladni, mint eddig. E helyett helyesebb az első módszert követni, bár nem szabad ekkor figyelmen kívül hagyni azt, hogy esetleg valamelyes — valószínűleg csak minimális — hibát ily eljárással elkövethetünk. Egyébként ennek nincs túl nagy gyakorlati jelentősége, mert a múlt decenniumban sem $27\cdot447^0/_{00}$ -en alul maradó, sem $46\cdot959^0/_{00}$ -et túlszárnyaló megyénk nem volt. Ha kisebb területeket, pl. közigazgatási járásokat vizsgálunk, akkor előtérbe nyomul a meghatározás módjának a kérdése és akkor az egyszerűbbet és viszonylag jobbat kell választanunk.

Ezek után majd érdekes és igazi hasznot hajtó feladat lesz a gyermekhalandóság területi feldolgozásával kapcsolatban azon gazdasági, biológiai, műveltségi, faji és egyéb okok szerepét tisztázni, a melyeknek pontos ismeretén alapszik az okszerű védekezés.

SCHNELLER KÁROLY.

TOLDI SZERELME ÉS A FRITHJOF-REGE.¹

Azokhoz a hatásokhoz, melyek között Arany költészete és költői elmélete kifejlődött, az ötvenes évek elején mint új mozzanat lép a skandináv költészettel való megismerkedés. Tekintetbe jön itt az ó-skandináv költészetnek mind a két ága : a prózai saga épen úgy, mint az Edda. A sagák közül különösen a Frithjof-rege van rá hatással, még pedig a Tegnér-féle modern átdolgozásban. Az Eddából megismeri a régi Eddát s az ifjabb Snorri-Eddából is annyit, a mennyit a Simrock-féle (Stuttgart, 1851) fordítás tartalmazott, mely megvolt Arany könyvei közt. Tegnér *Frithjof-regeje* szintén. Mindkettővel az ötvenes évek legelején ismerkedett meg, Tisza Domokos útján. Ugyanakkor fog hozzá a *Daliás Idők* kidolgozásához. Nagykőrösről, 1856 júl. 23. írja Arany Kovács Jánosnak, Tisza Domokos nevelőjének : «Puskin II. kötete hiányzik, de így is kedves örökség, mert Tegnér I. és II. kötete épen nálam van, maga adta át olvasni, szegény jó fiú, s ezenkívül még egy könyv : *Edda*, melyet e szerint . . . meg is tarthatok?» (*Vasárnapi Ujság*. 1907. évf. 21. sz.) Tisza Domokostól kapja Arany mind Tegnért, mind az Eddát. Tisza Domokos 1853 decz. 12. azt írja, hogy Pestről könyveket kapott : «Tegnér összes költeményei, az Edda (magában foglalván az öregebb és ifjabb Eddát és a Scaldat) . . . . . Elolvashatom tehát a szép Frithjof-mondát, s hiszem, az *Eddában* leledek anyagot apróbb beszélyekre». Deczember 27-én pedig : «Tegnér gyönyörű. Nem tudom, ismeri-e Arany bácsi apróbb darabjait? Ha nem, alig várom, hogy találkozzunk és

¹ E dolgozat 1916-ban felolvasatott a Philologiai Társaságban, tehát független Weber Artúrnak a *Budapesti Szemle* 1917 márcziusi számában megjelent tanulmányától, mely ezt a tárgyat is érinti.

elolvassuk». 1854 jan. 21-én Arany írja Tisza Domokosnak : «Tegnértől a Frithjof-mondán kívül mit sem olvastam, de az mód nélkül tetszett». (Ezen levélbeli adatok Voinovich Géza úr közlései.)

Az az *Edda*, melyhez Arany így hozzájutott, a Simrock-féle, Stuttgartban, Cottánál, először 1851-ben, 1855-ben második kiadásban megjelent fordítás volt, mely a régi Edda dalain kívül az ifjabb Snorri-féle Eddából is tartalmaz részleteket. Erre utal a *Zrínyi és Tasso* cz. értekezésben idézett Edda-sorok megjelölése (VIII. 32), erre *A magyar nemzeti versidomról* 1856-ban írott tanulmányban az a hely, a mely az ó-skandináv rhythmusról és alliterációról szólva éppen azt a két sort közli példának (a Voluspa első szakaszából), mely Simrocknál is példaként szerepel az ó-skandináv rhythmus tárgyalásánál. Ugyancsak Simrock fordítását követi Arany (*Koszorú* I. évf. II. félév, 42/44 lap. *A Niblungok vagy Giukungok* című cikkében, mely a Skaldskaparmal megfelelő helyének, — 39—42. cap. Simrock II. kiadásában a 337—42 l.) szabad fordítása.

A Frithjof-saga egyik legszebb terméke az izlandi sagaköltészetnek. A többi izlandinga sogur-tól abban különbözik, hogy nem népies szájhagyományban megőrzött történet vagy genealogikus hagyomány az alapja, hanem mostani formájában egészen költött elbeszélés, mely egy, a saga-kor (930—1030) után élő s talán már a hősregények szellemétől ihletett költő képzeletéből született.¹ Egy Frithjof nevű hős, a mint más mondák adataiból következtetni lehet, k. b. 200 évvel Harald Harfagri (863—946) előtt élhetett.² Alakját fenntartotta a prózai sagán kívül egy dal is (rimur), melynek töredékben fennmaradt versszakai a sagában is megjelennek. A saga írásbeli megrögzítésének idejét Wenz Gusztáv, a sagának 1914-ből való

¹ V. ö. G. Wenz : *Die Frithjofsaga*, in ihrer Überlieferung untersucht, und der ältesten Fassung kritisch herausgegeben. Hallé, 1914. 110. l. V. ö. Felix Niedner : *Islands Kultur zur Wikingerzeit. Thule*. Einleitungsband. Jena, 1913. 179. l. Axel Olrik : *Nordisches Geistesleben* cz. művében (Heidelberg, 1908. 128. l.) «Wikingersaga»-nak nevezi. V. ö. Lachmann : *Sagaenbibliothek* II.

² V. ö. *Die Frithjofsage v. Tegnér* übs. v. A. v. Helwig, Stuttgart, 1862. Einl. VII—VIII. l.

kritikai kiadásában (a mely a rövidebb feldolgozást közli), 1270 körülre teszi. Tegnér Frithjof-regéjének alapjául a saga azon hosszabb változata szolgált, melyet sokáig eredetibbnek tartottak, s melyet a Björner-féle (1737) kiadás (a *Nordiska Kämpedater* IV. kötetében) tett közzé először nyomtatásban.¹

Arról a művészetről, melylyel Tegnér romantikus szelleme a régi saga-irodalom kincsét újjáalakítja, s a mely egész Európában — Goethe részéről is — rendkívüli lelkesedést keltett, Arany is ismételten elismeréssel nyilatkozik, s azoknak, a kik azt állítják, hogy az epos nem korszerű többé a XIX. században, Byron és Puskin mellé Tegnért is odaállítja czáfolatul. Jellemző sorokat tartalmaznak erre nézve a Hebbel *Mutter und Kind* cz. eposáról s a Dózsa Dániel *Zandirhamjáról* írott bírálatai. A *Frithjof* fordításába is belekezdett, bár csak hat sornyi töredékét közli Benkó Imre (*Arany János tanársága Nagykovácsoson*. 1897). Hogy tanulmányozta is, arra nézve bizonyosság Pákh Alberthez írott levele 1853-ból.

Arany érdeklődését Tegnér művészete mellett magának a Frithjof-mondának meséje, s szerkezete is felköltötte. A Frithjof-rege alapeszméje némi távoli (véletlen) rokonságot mutat a *Toldiéval*. A rege központjában ugyanis Frithjofnak, az egyszerű bondfiúnak személyes kiválósága, mesés ereje áll, mely őt mindenféle akadályon és cselszövényen keresztül végre is céljához segíti.² Arany Jánost, a ki *Toldi* első részében hasonló fölemelkedést rajzolt s a ki az ötvenes években a Hunyadi ballada-körrel foglalkozik, s Szibinyáni Jank alakjával, ki ereje és bátor ügyessége által lesz nagygyá, már erről az oldalról is érdekelhetette a Tegnér-féle epos. Egyébként is vannak a Frithjof s a Toldi-mondában némi hasonló vonások. A mondai Toldiéhoz hasonlít Frithjof hatalmas testi ereje. Mint Beowulf vagy Grettir, Frithjof is az északi Erős Jankó-typus egyik híres képviselője.

¹ V. ö. Wenz. i. m. 71., 7., 110. l. A Frithjof-strophák külön közölve vannak Heusler-Ranisch *Eddica minora* cz. gyűjteményében (Dortmund. 1903.) a 97—103. l. Német fordításban a *Thule* gyűjtemény I. kötetében (Jena, 1912.) a 213—220. l.

² Tegnér modern feldolgozásában a sagának ezen epikus természetű alapgondolata valamelyest háttérbe szorul a lyrikus tartalom (Frithjof s Ingeborg szerelme) s a reflexiók nagy szerepe miatt.

Pusztá kézzel birkózik medvékkel, farkasokkal, kardja olyan nehéz, hogy kettő is nehezen bírja, s Ring király előcsarnokában a rajta gúnyolódó testőrök közül egyet épen úgy földre terít, mint az agg Toldi már Ilosvainál s a *Toldi Estéjében*, így tanítva meg őt az ősz haj tiszteletére. Erejének egyik próbáját azzal adja, hogy egy szánkót, a mely az alatta betört jégbe süppedt, egy rántással kihúz (Tegnér, XVIII. ének).¹ Toldi hasonlóképp emeli ki a cseh király kocsiját a sárból (*Toldi Szerelme*, IX.). Ő is, mint Frithjof, ez alkalommal áruhában van, s e tétével mintegy önkénytelenül is elárulja igazi kilétét. (V. ö. a *János vitéz* fazekas kocsiját is.)

Áttérve a belsőbb hasonlóságokra, Toldi és Piroska viszonyában találni némi emlékeztetőt. Piroska alakja emlékeztet Ingeborgra, talán jobban, mint Ariosto Bradamantéjára, Shakespeare Juliájára, Szigligeti Rózsájára, vagy Kemény Tarróczy Sárájára, a kikkel az eddigi kutatás egy-egy motívumban kapcsolatba hozta.

A *Frithjof-rege*re emlékeztet a szerelemnek gyöngéd, ábrándos és finom átérzése.

A *Frithjof-rege* egész első éneke úgyszólván Frithjofnak és Ingeborgnak még a gyermekkor éveiben kezdődő, gyöngéd vonzalmát rajzolja. Frithjofot minden nagy tetteire Ingeborg elismerése sarkallja ; Ingeborg Frithjof alakját szövi a selyembe. Ébren s álomban egymásra gondolnak.

Nem te valál-e szivem hajnalálma,
Frithjofnak hívták minden örömem.
Mindaz, mi jót és szépet ad a lét,
Szememben a te képed vette föl.

(Tegnér 63., Győry 229. l.)

Piroska előtt is Toldi

Ott lebeg előtte, vízben, égben, napban,
Bármí tárgyra néz is, Toldi képe abban.

(T. Sz. II. 38.)

¹ Tegnér munkáját a következő kiadásban használom: *Frithjofsaga* af Es. Tegner. Wiborg, 1827. Győry Vilmos fordítása szerint. (*Remekírók Képes Könyvtára*).

Toldi pedig :

Ha csak a délibáb szüz fátyola lebben,
Már mintha Piroskát kivehetné ebben.

(T. Sz. III. 11.)

Édes övéi közt enyhül Toldi gondja,
Míg a rövid álom Piroskához vonja.

(T. Sz. III. 35.)

Szerelmes gondolatai «elborítják Piroskát, lepik bokrosan, mint raj a virágos fát» (IV. 94.)

Ott lehet a hírnév, cser-koszorúk lombja :

Rázza fejét Toldi: «De ha nem ő fonja! . . .» (IV. 87.)

A szerelmesek közé azonban legyőzhetetlen gátat vet a végzet.

Felvezszük a *Frithjof-rege* fonalát ott, hogy Helge király a hugát, Ingeborgot, kinek kezét épen úgy megtagadta a paraszti származású¹ Frithjoftól, mint az öreg Ring királytól, Balder isten templomába rejti a sziklás tengerparton, a míg ő maga Ring ellenséges seregével szembeszáll. Szentségtörés bűnének terhe alatt tilos a királyleányt idegennek megközelíteni. Frithjof szerelme azonban feltöri a kőfalak zárját, mint Toldi a Piroška sírját. Éjjel, titokban, Ellida nevű hajóján Ingeborghoz megy és hűségesküjét veszi. A templomgyalázás hírére — mert ennek nézik Frithjof tettét — irtózva fordul el a hőstől az egész fjord vallásos népe. Helge pedig most még kegyetlenebb göggel utasítja el Frithjof új kérelmét Ingeborg kezéért, sőt vezeklésül, s tiszta vitézi neve visszaszerzése díjául óriási feladatot szab rá : az országszerte legyőzhetetlen hírű orkadjarl : Angantyr megfékezését. Toldi sírfeltörése, hogy Piroskát még egyszer láthassa, már a tettben emlékeztet Frithjoféra, s következményeiben szintén végzetessé válik. Az ő neve is megbélyegzett lesz, s csak hosszú vezeklés és vitézi tettek sora moshatja tisztára. Tegnér és Arany itt egészen hasonló művészi eljárással tesznek egy

¹ Észak-germán jogviszonyok szerint a «bond» fiú és a királyleány között nem olyan áthidalhatatlan az ür.

egyszerű külsőleges, kriminalistikus értékű büntettet, lelki, művészi, tragikus értékű vétségé, hamartaiává.¹

Frithjof, bár tiszta szerelme öntudatában igazságtalannak látja a megbélyegzést, vállalkozik a herculesi munkára. Csak Ingeborgtól akar még elbúcsúzni.

Ingeborg minderről semmit sem tudva epedve várja vőlegényét, hogy hírt hozzon sorsuk fordulata felől. Csak azt tudja, hogy Frithjof — kérésének engedve — Helgéhez ment, hogy a békés megegyezésre még egy kísérletet tegyen. Ring serege már a határon van, s Ingeborg erősen bízik benne, hogy Helge most nem fogja visszautasítani legkiválóbb vitézének, Frithjofnak békejobbját.

Másrészt rossz sejtelmek gyötrik. Fél, hogy Frithjof, a büszke, talán mégsem fogja leküzdeni sértett büszkeségét s nem akar szerelméért újra küzdeni, vagy ha megtenné is, Helge kegyetlen, gőgös jellemén a kibékülés újra megtörhetik. Szomorúan, merően néz a tengerre, a honnan Frithjofnak jönnie kellene. Lelkiállapota hasonló Piroskáéhoz, a ki Toldit várja, s a ki azon tépelődik: vajjon fog-e érte vívni a büszke? Mindketten azért aggódnak, hogy a büszkeség s a szerelem harczában nem a büszkeség fog-e győzni. Mert a férfi a leányszívekkel, melyeket összetör, épen úgy nem gondol, mint a virágok között taposó büszke paripa, vagy a büszke gálya,² mely tovairamolva a vizen, elszakítja a vízi liliumok indáit.

Óh mennyit esdék, Freya tudja mennyi

Könyüm omolt, hogy — — — — —

— — — — — a büszkének ajka megigérje,

Hogy újra békülésre nyújt kezét.

Ah! Oly kemény szívű a férfiú,

S becsületéért (a mint büszkeségét

Nevezni szokta) ám mit bánja ő,

Ha kedvesének szíve megszakad.

S a nő szegény, ki rajta csügg — — —³

— — — — —

¹ Magát a sírfeltörés és rablás motívumát Arany megtalálta magában Ilosvaiban. Az oly művek száma, a melyek a sírrablás motívumát sentimentalis-romantikus vagy burleszk-komikus formában alkalmazzák, számtalan. V. ö. Fóti J. cikkét. *Irod. Tört. Közl.* 18. 277.

² A hajó s a ló képzetének társításáról később is lesz szó.

³ Tegn. 54, Györy 214.

A halvány vizililjomhoz hasonló,
 Mely a habokkal kél s alámerül.
 Átmegy fölötte a lengő naszád,
 S mi gondja rá, ha indáit szakasztja!¹

Fog-e víni értem, (gondolá) a büszke,
 Az, kiért a lányok hiába epednek,
 Az, kiért a lányszív hiába reped meg.
 Minden szem kíséri, mint virág a napot,
 De ő a virág közt csak lovával tapod.

(Toldi Szerelme, II. 39.)

De mit tehet a lány, árván, növeletlen,
 Kemény férfiak közt elhagyva, egyetlen.

(T. Sz. V. 78.)

Frithjof végre megjön. Haragtól szikrázó szemmel adja elő, hogy milyen gyalázatos módon hiúsította meg Helge a kibékülést. Most, Angantyrhöz való nehéz útjában azért jött Ingeborghoz, hogy szökésre bírja. Igéri, hogy hamarosan végez Angantyrrel, s aztán elviszi Ingeborgot messze, délre, a szabad, derűs, babonától meg nem bénított görögség honába. Elragadóan festi a Hellas kék ege alatt rájuk váró boldogságot.

Tar Lőrincz lakomáján, a katastropha után, Toldi is hívja magával el, messze, a zavartalan boldogságba Piroskát :

Jer velem, elviszlek, — paripám nyergelve —
 Oda, hol még szellő, nap fénye se leljen —
 Megvédek egy ország, mind a világ ellen. (V. 105.)

És mikor a sírbojtban újra megelevenedik karjai között Piroska :

Jer velem, elviszlek, angyalod, a mennybe,
 Örök új életre, boldog szerelembe. (VI. 85.)

A szerelem csábító, hívó szavának azonban ellentáll Ingeborg, ellentáll Piroska is. Piroska alakjánál itt nemcsak az asszony Piroskára, Tar Lőrincz feleségére kell gondolnunk, hanem Rozgonyi leányára is, arra a tartózkodó, büszke lányra, a ki azt az egy szót, melytől üdve függ, ki nem ejti száján. Leköti a nyelvét «született szemérem, tanult kötelesség». Visszartartja Ingeborgot is, Piroskát is leányi, női sorsuk megkötött-sége :

¹ Tegn. 64, Győry 225.

Óh a leány sorsa csupa kénytelenség. (T. Sz. II. 52.)
 Magát áldozni, sírni,
 És elhervadni lassú bú között :
 Királyleánynak ez szabad csupán. (Tegnér, 64.)

Visszatartja a családi kötelék szentségének tisztelete. Ingeborg nem akar engedetlen lenni atyjának helyettese, Helge iránt ; Piroskát is köti az öreg Rozgonyi akarata, vágya, reménysege. S mindenek fölött az erkölcs, a jó név tisztasága.

Frithjof nevét a skaldok énekétől
 Bizony nem rablom el s a hős hírét
 Már hajnalában el nem oltom én.
 Tegyük meg azt
 Mit a magas Nornák végeztenek ;
 S ha már sorsunk hajótörésiből
 Meg nem menthetjük életünknek üdvét,
 Legalább mentsük meg a jó hírnevet.

(Tegnér 66, Győry 227.)

Piroska is azt gondolja :

Szünjön meg az élet, csak a becsület ne! (V. 1.)

A Tar Lőrincz lakomája nagy jelenetében pedig kevesebb retorikával, de ép oly hatásosan könyörög, mint Ingeborg :

Becsületét véd meg, óh lovag, egy nőnek! (V. 105.)

Végre is győz Ingeborg és győz Piroska. Toldin erőt vesz keserű józanság, nagy, keserű bűgással búcsuzik, s megy, hogy soha többé Piroskát ne lássa. Frithjof is megy, de bizakodva, remélve, hogy végre is győzedelmeskedni fog a sorson, s övé lesz Ingeborg.

Ingeborg egyedül maradva Balder templomában, fájdalmas panaszban tör ki. Frithjof elment, s ő tudja, hogy rája most már a lemondás sötét útja vár. Tudja, hogy a Nornák fonta végzet-szálakat emberi kéz ki nem bonyolíthatja. Meggyőzi magát, s a mint Helge kívánta, nőül megy Ring királyhoz, áldozatával hazáját is megmentve további háborútól.

Ám úgy legyen tehát!
 (Utódjáért szégyen ne érje Valhallt),
 Én kész vagyok rá sorsomat követni,
 Miként a hős megy. (Tegnér 56, Győry 216—17. l.)

Rozgonyi Piroska is:

Feltette magában,
Hogy megtöri szívét fájdalmas igában.
Ketté szakad ámbár, és ha könnyez vért is,
Feleségül megyen Lőrinczhez... (T. Sz. V. 1.)

Piroska is, Ingeborg is érzik, hogy a sorssal nem lehet dacolni.

«A Norna, az nem enged» (mondja Ingeborg).
Piroskáról is ezt olvassuk:

S látva, hogy az ellen, a mit sorsa végez,
Nincs menedék földhöz, irgalomért éghez,
— — — — —
Kezdte magát törni a kötelességhez. (V. 75.)

Érzik azonban, hogy súlyos áldozatot hoznak.

Megállapodtam, itt fogok maradni,
Bátyámnak oltárán bús áldozat. (Tegnér 65, Győry 225.)

Piroska is:

Megy az áldozatra, néma, kötött bárány. (T. Sz. II. 51.)

Piroska csak meghalt édesanyjához sóhajt fel leánysága utolsó éjszakáján, Ingeborg lelke mély sebét is csak az ősz, jóságos nevelőatya, Hilding láthatta.

Ingeborg:

Szótlan volt, mint a mesék Vidárja,
Némán gyászolt, mint gerle busúl
Erdők mélyén, ha a társ kimúl.

Szíve baját egy se tudja Piroskának,
Panasza most sincsen halvány ajakának (II. 51.)

Esküvőjét egy lassú halál kezdetének érzi Ingeborg, s «halálraváltás»-nak érzi Piroska is:

Menyasszonyi fátjol neki szemfedője,
Menyasszonyi ágya neki terítője. (V. 3.)

— Ingeborg:

Halványan ül sötét lován
Mint szellem a barna fellegen,
A merre a vészvihar megyen. (Tegnér 70, Győry 230.)
De a hűségesküt azért szilárdan kimondja.
(Tegnér 102., Győry 263.)

Piroska :

Kicsinybe, hogy holtra nem ájul,
Erejét kölcsönzi ősz atyja hajárul,

— — — — —
Szívből, szeretetből — rebegi — hozzámén. (V. 80.)

Fájdalmas áldozatukat még nehezebbé teszi, hogy durva megbántást, erőszakot is szenvednek azok részéről, a kiknek az áldozatot meghozták. Tar Lőrincz hirtelen felindulásában arczul üti Piroskát, Helge pedig az esküvő alatt durva szitokszókkal letépi Ingeborg kezéről Frithjof karkötő gyűrűjét. Az ősz Hilding felbőszülve rántja ki kardját Helgére, hogy megtorolja a sérelmet, Ingeborg azonban szelid, könyörgő hangjával útjába áll,¹ mint a hogy' Piroska feltartóztatja «Toldit a nagy késsel».

Frithjof hazaérkezik diadalmas útjáról (Angantyrnál), mely éppen úgy távol tartotta őt hosszú ideig sorsa intézésétől, mint Toldit a csehországi kaland s Hilding elbeszéléséből felháborodva értesül arról, hogy Ingeborg már asszony s hogy milyen durván bánt vele bátyja az oltár előtt. Haraggal ront be Helgéhez, a ki éppen áldozatot mutat be a Balder-berekben. A király elsápad, hogy a kardjával feléje törtető haragos Frithjofot meglátja s félve néz az ajtó felé, hogy elmenekülhetne-e. Frithjof a gyáva és vonakodó királyt párbajra kényszeríti. E mozzanatok ismétlődnek a Toldi s Lőrincz közti jelenetekben, különösen a gyáván segítségért jobbra-balra nézgelődő király képe jelenik meg ismételten Tar Lőrincz rajzában.

Frithjof meglátja a Balder-szobor karján az Ingeborgtól elvett karkötőt, melyet az álszenteskedő Helge odaakasztott s lerántja. A heves mozdulattal az áldozati lángba dönti magát az istenszobrot is, s rövid pár perc alatt lángok martaléka az istennek egész szent berke s temploma. Frithjof, a «templomgyalázó», így most már templompusztító is lett. Neve ettől fogva «varg i Veum» (der Wolf im Tempel). Kiátkozza a papság, számúzi a király s hú Ellida hajóján tengerre száll.

Toldira is a sírablás vádja miatt az esztergomi érsek «hirdete nagy átkot». Neki sem marad meg más, mint hűség

¹ Tegnér 102. Györy 263.

Pejkója. A magyar pusztai «lovas nemzet» fiának a lova az, a mi az északi hős, a viking számára a hajó. A hajó s a ló képzetének összekapcsolása egészen könnyű és természetes folyamat. Az ó-skandináv költészetben annyira divatos és sajátos «kenningar» (kéttagú, metaphorikus körülírások) nagy része is éppen erre az associációra épül.¹

Mikor Toldi Tar Lőrinczczel megvívott s éppen azon tűnődik, mint jusson szárazföldre a szigetről: «ott várta csónaka, mint valami jó ló.»

Mikor a szökésre hívja Piroskát, így szól Toldi:

Jer velem, elviszlek, — paripám nyergelve.

Frithjof pedig ugyanezen helyzetben:

Kész minden, a setét sasszárnyakat
Repülésre már kitarja Ellida...

A hontalan kóborlás és vezeklés kora nagy jelentőségű és jellegzetes mind Frithjofra, mind Toldira nézve. Mindketten helyreállított vitézi hírnévvel, tisztára mosott becsülettel kerülnek ki belőle, sőt valami nagy lelki békesség is száll rájuk. Megtisztulva, Istennel s a világgal kibékülve, lemondásra kész lélekkel fogadja Toldi a csendes, magányos öregséget, Frithjof pedig a reá váratlanul szálló boldogságot.

Három évi, nagyszerű viking kalandokban gazdag bolyongás után ugyanis meglepi Frithjofot a honvágy Ingeborg és északi hazája után. Álruhában Ring udvarába megy. A király szívesen fogadja, bár rögtön megsejti, hogy az öreg sóégető köntöse, ősz szakálla ifjú hőst takar. Felszólítására Frithjof rögtön le is veti álruháját s teljes ifjúi szépségében és erejében mutatkozik. Ingeborg ráismer, de nem árulja el magát, csak «színeben változék, mint hólepett mezőn ha éjszakkfény pírja ég.»² A lakomán, melyre vendégét Ring király meghívja, mint Tar Lőrincz Toldit, férje felszólítására Ingeborg viszi oda Frithjofnak a bort.

¹ Pl. hlunngoti (Wellenross, a Frithjof-strophákban és a Hymiskvidában), logfakkr (u. o.), stagstjornmar (Helgakvida Hundingsbana I.), hlunnwig Rollenhengst, a Reginsmolban), seglvigg (u. o.), seglmarr (Sigrdrifumol) etc.)

² Tegnér 129., Győry 291. l.

Szemét a földre szegzé, hogy a bort átadá,
A kéz remegve reszkedt s a bor kiömlé rá.¹

Frithjof a szép háziasszonyra köszönti s egyszerre felhajtja.
Felcsendül a skaldok hárfája s az egész társaságon nagy jókedv
vesz erőt (mit a fordító kissé nehézkesen ad vissza):

Király lakában ottan, keményen ittanak,
Tisztességes kis mámor jutott mindannyinak.²

Finom művészi vonalakkal átrajzolva és átalakítva ugyan,
de mintha e kép mása megjelenék Tar Lőrincz lakomájában.
Az ijedt és mégis boldog háziasszony kedélyhullámozása, az
idegen hős, a ki poharát szerelmesére üríti,

Iszik az új párért, hogy ihasson érte; (V. 98.)

csapongó, önfeledt élvezése annak, a mit a percz ad, sőt még
a «kis mámor» is megjelenik a következő sorokban:

Akkor — nem tudom én, mely csintalan ördög,
A kis bor-e, melyben ajaka megfordött,
Súgta Piroskának... (V. 100.)

Részt vesz Frithjof a királyi párral vadászatokban is.
A XIX. énekben leírt vadászatra készülődés, sürgés-forgás s
a gyönyörű, hófehér lován ülő, sólymászni induló Ingeborg
leírása halvány emlékkép gyanánt jelen lehetett talán a *Buda
halála* vadászatileírásánál s még erősebb nyomot hagy az ugyan-
ezen énekben foglalt: Frithjof kísértése.² Az agg Ring király
ugyanis hamar belefáradva a vadászatba, Frithjofot, ki egye-
dül van vele a kísérők közül, megkéri, hogy míg leheveredik
aludni, őrködjék felette. Frithjofnak ez az őrködés vetély-
társa, Ingeborg férje, álma fölött kemény próba. A jó és rossz
közti küzdelmet a költő, mint pl. Wolfram v. Eschenbach a
Parcival elején, symbolikusan egy fekete és fehértollú madár
alakjában jeleníti meg:

S hogy alszik, hallga! szólal egy koromsötét madár:
Gyorsan, Frithjof, öld meg, így vitád ma végre jár.
Vidd nejét: tied, hisz ajka völegényül illetett.

— — — — —

¹ Tegn. 130/1., Győry 292/3.

² Frithjofs Frestelse. Tegn. 137. Győry 298.

Senki sem lát.

Frithjof felfigyel, de hallga! szól egy hófehér madár:

Látja Odin, látja, hidd el, földi szem ne lássa bár.

Átkozott, az álmat ölnéd? Aggot ölnél, védtelent?

Igy zengett a két madár és Frithjof fegyverét vevé

S messze ellöké magától a setét erdő felé.

Buda halála VIII. énekében hasonló kísértés lepi meg Attilát a hatalmára irigy Budával szemben. A jó és rossz harcza itt is symbolikus látomásban van megjelenítve:

De szörnyü jelenség, rút ördögi Ármány
Ott terme, király és öcsce közé állván, . . .

— — — — —
Iszonyú pallossát egyik keze tartja,
Buda fejét csonkán rengeti a mással,
Hogy Etelnek dobja szörnyü vigyorgással.

Akkor *mint nap előtt holló hamar elmén,*
Röppent el egy árnyék Etel igaz lelkén:
Nem volna-e bátyját jobb hagyni halálra,
Mint hagyni türelmét örökös próbára.

De legott markolván somfa gerely végét,
Támadja meg Isten gonosz ellenségét . . .

Frithjof, hogy így jobbik, nemesebb valója győzedelmeskedett, ezután is állandóan a «fehér madár szavát» követi. Az öreg Ring király, meghatva Frithjof nemeslelkűségétől, maga szemeli ki őt utódjául a királyi székben. Nemsokára meg is hal. Frithjof azonban, mielőtt a korona s Ingeborg keze után nyúlna, előbb vezekelve elmegy ősei sírjához, s egy ott kapott égi intés után felépíti az ő hibájából elhamvadt Baldr-templomot. A papság leveszi fejről az átkot s most már mi sem áll útjában, hogy végre oltárhoz vezesse ifjúsága álmát, Ingeborgot.

A végkifejlődés a Frithjof-regében kedvező. Arany a Toldi és Piroska történetét mindenféle külső s belső indoknál fogva tragikusra, vagy legalább is szomorúra fordítja. Érdekes megfigyelni, mennyire sikerül Aranynak Piroskát mégis Ingeborgnál sokkal epikusabbá alakítani s általában, hogy minden motivumbeli kapcsolódás mellett is, milyen éles és mind Tegnér, mind Arany szellemére s művészi alkotására nézve jellemző különbségeket mutat Ingeborg és Piroska alakja.

Ingeborg észak-germán képzelet teremtménye, «Észak leánya», mint ő maga is jellemzi magát, mikor Frithjof délre, Göröghonba hívó szavára így felel :

Éjszak szülötte, Délen mit keresnék?
Az ő rózsáihoz halvány vagyok,
Az ő lángjához szívem szintelen.

(Tegnér 65., Győry 226.)

Egész alakján az északi germán szellem tudatossága, sápadtsága, végzetben való tragikus hite borong. Mint az egész Eddát, a legtöbb sagát, a skót ballada-költészetet, az Ossianidalokat, úgy jellemzi a Frithjof-regét is a tragikus érzék, az érzék a világ örökös harcrai s dissonantiái iránt, a boldogságra vágyó «Natur» helyett inkább a világosságra vágyó «Geist» uralma. A tipikus germán szelleimet lehelő ó-skandináv költészet a nőalakokat első sorban nem erotikus jelentőségben, hanem valami komoly, józan, általánosabb emberi ethika szempontjából értékeli. Az eddai költészet hősnőinek éppen úgy végig kell menni a Nornáktól kiszabott küzdelmes pályán, mint a férfihősöknek s ugyanez áll a sagák vagy a későbbi korok tipikus germán szellemű alkotásaira is. Brunhild és Krimhild világirodalmi jelentőségű vetélkedésében, mely lényegében alig változva jelenik meg az Eddában, a Nialsagában (itt Hallgerd és Bergthora vitája, 35. cap.), a Nibelungenliedben s a későbbi számtalan Nibelungen-feldolgozásban, nem a szerelmi féltékenység a főrugó, hanem a hatalmi féltékenység s a tulajdonjog erős érzete. A hűséges szerelem mint főthema a Hagbart és Signe, meg a Helgi Hundingsbani és Sigrun mondáján kívül tisztán alig csendül meg. Tegnér Ingeborgja is első sorban mint a sorssal bátran küzdő, erős ethikai egyéniség hat reánk s csak azután mint leány, mint Frithjof hűséges menyasszonya. A gondolat, a magasabb szellemiség s a reflexio kerülnek nála előtérbe inkább, mint a szívnek tudattalan, mélységes érzelmessége, a szerelemnek az a leányosan gyöngéd, de egyben oly szenvedélyes, testileg-lelkileg magával ragadó átérzése, a mely Piroska gyöngé, virágszerű alakjában oly imponans. Piroska általában nem épít fel hosszú, logikus gondolatsorokat. A leghosszabb — három szakaszon át tartó — reflexió-sor végén pedig (V. ének elején) jellemzően jegyzi meg

a költő: «ezt ha nem gondolta, ezt érzé Piroska.» Érzelmi motívumok vezetik. Sértett büszkesége, fellázadása a kegyetlen játék ellen, melyet szerelmével Toldi űz, viszi őt a Tar Lőrincz-czel való házasságba, az esküvőnél «erejét kölcsönzi ősz atyja hájárul». S gondoljunk arra a mesteri jelenetre, mikor Piroska Tar Lőrincz lakomáján a bosszura siető Toldi kezére omolva, mély fekete szemmel, ijedten felnézve rá, némán kéri, hogy távozzék, mert érzi, hogy a kísértésnek nem tudna soká ellentállni. Piroska nagy lelki harczát, egész tisztá, nőies valóját itt a némaságon s tehetetlenségen, egy szóval a csenden át érti meg Toldi. A csend Piroska virágszerű, természetes lényének megfelelő gyöngéd kifejezője.

Az északi Ingeborg ugyanebben a helyzetben Frithjoffal hosszú, (kb. 500 sornyi) éles dialektikával s argumentumokkal folytatott szellemi csatába bocsátkozik. Szavakkal, activ, erős ethikai egyéniségének erejével győzi meg a szerelmes Frithjofot arról, hogy ő nem szökhetik meg vele. Találónan nevezi őt Frithjof «jó Nornájának»,¹ «szép rózsaaajkú Vala»-nak.² Valóban van valami közössége Ingeborgnak az élet s a halál titkos mély szálait intező Nornák, a túlvilág titkairól sápadt arccal jósoló valák hideg szellemalakjaival, a kik előtt a földi ember meleg életvágynak el kell hallgatnia. Ingeborgban a lemondás, az önfeláldozás ész-okok s ethikai megfontolások eredményeképen, a «praktische Vernunft» szavának döntő erejéből születik meg s abban a módban, a hogy' Frithjof iránti érzelmét elemzi s a maga hősieis áldozatát értékeli, szinte túlságos a tudatosság. Az ő szilárdabb, biztosabb lényén az a kísértés, melynek Piroska csak alig állhatott ellent, csak mint röpke gondolat, nem mint eleven érzés suhan át. A tudat, hogy Valhalli őseire nem szabad méltatlannak lennie, erősebb szerelménél s minden más érzelemnél.

Ingeborg valódi germán nő-ideál, öntudatos, szellemi s inkább drámai, mint epikus. Silhouette-je élesebben, merészebben különül el az egész rege epikus alapszinezetétől.

Piroska inkább természet és érzés. A magasabb szellemi-

¹ Tegn. 70. Du är min goda Norna, Ingeborg.

² Tegn. 71. «du sköna Vala med de rosenläppar,

ség, az érzékek s érzelmek világa nála egészen elválaszthatatlan, harmonikus kapcsolatban van. Piroska egész egyénisége jobban belesimul a mese epikus alakjába, a történések rendjébe, silhouette-je csakis egy epikai egyéniség vonalainak éleségével különül el attól.

Nyulánk, mint liliom karcsú szára,
Telt rózsza, mely virágba ment.

Igy jellemzi Tegnér Ingeborgot.¹ Virágos fához hasonlítja — többször — Arany Piroskát. Piroskára nézve azonban e hasonlatnak mélyebb értelme van.

Az ő fiatalsága s életvágya csak nehezen, hosszú, kínos küzdelem után jut el a lemondásig, az apácza-fejedelemnő nyugodt, minden földi örömet megvető lelkületéig.

De könnyű halálhoz nincs semmi reménység,
Játszik piros arczán az ifju egészség
S úgy védi magát a viruló ép élet.

Mint a hogyan egy élő egészséges szervezet, egy karcsú, rejlett, virágos fa, ösztönszerűen, természetesen küzd minden ellen, mi tőle az életfeltételeket elvonja, az élet teljes végigélésében gátolja, úgy küzd Piroskában is a fiatal, erős, boldogságvágy a szellemnek s az etikának lemondást parancsoló szavával, a melynek végre is győzni kell.

A «virágos fa» hasonlat nála nemcsak költői dísz, hanem mélyértelmű s bizonyos értelemben tragikus hangulatú jelkép is. Sorsának és alakjának igazi tragikus élet azonban éppen ez az élő, természetes volta egyben tompítja s enyhíti is. Elhervadása és halála mégis inkább epikai, mint drámai meghalás. Ennek lényege az, hogy az egyes, egy nagy egész kicsiny tagjának érezvén magát, életével vagy halálával nem akasztja meg az idő tovagördülő kerekét; a döntő szót sorsa intézésében nem igényli magának. Homeros hasonlata, a mely szerint az emberiség hatalmas fájáról az egyesek mint egyes levelek folyton-folyvást lehullanak s helyet adnak másoknak, természetes képe az epikai elmúlásnak. Az a nyugodt szükség-

¹ Tegn. 48. «Sa smärt som stjelden af en lilja
sa fyllig som en mognad ros!»

szerűség, a melyet egy fa virágba-borulásában látunk, a mint elveszi a felvirágzás és életrekelés rejtélyétől az egyéni csodálatosság jellegét, ép úgy elveszi az egyéni pusztulás és elmúlás szemléletéből is a tragikai fulánkot. Epikai világszemlélet szerint a valóság, a történések kifürkészhetetlen rendje, a «Kategorie des Seins», minden részletében oly tiszteletreméltó és szent valami, hogy az ellen lázadásnak, tragikusra élezett szembeszállásnak sem helye, sem értelme nincsen. A megoldások nem az emberi lélek sokszor kiszámíthatatlan, pillanatnyi ötleteként, nem egyéni önkény szerint, hanem a dolgoknak túllünk nagyobbrészt független kapcsolataiból, mintegy organikus, természetes fejlődésképen következnek be. Egyén és dolog, szerencse s kiválóság epikailag egészen egyforma értékűek.

Ez az egységes, önmagából való s mindig az egész testi-lelki valóját érintő fejlődés, mely a tragikus probléma megoldását is az egész epikai anyag lassú, természetes tovamozgásából az idő hatalmának mysteriumaképen, minden erőszakos, drámai rázkódás nélkül hozza meg, az, a mi Piroska lényét Arany epikus géniusának termékévé avatja.

Mindaz, a mi Ingeborgban idegen, tehát északi, drámai, izgatott, túlságosan tudatos és szellemi lény, hidegen hagyja a *Toldi Szerelme* íróját, Piroska alakjába nem vesz fel az Észak leányából mást, csak a leányos tartózkodást, a szerelemnek csodálatosan finom és gyöngéd átérzését, a nőies szelidséget, melylyel magát sorsának megadja s egy pár motivumot, szóval csak azt, a mi Piroskában úgy, a mint lelkében előre megformálta, már úgyis benne volt. A művészi teremtés titka marad, mint volt lehetséges Aranynak emlékképeiből, idegen olvasmányaiából olyan czéltudatossággal s olyan csodálatos érzéssel csak azt kivenni, a mit géniusa testté-vérré, organikus szövetté alakíthatott át a maga számára. Nemcsak az Ingeborg-motivum, hanem általában a germán források felhasználásában jellemző Aranyra nézve: először a tudatos szerkesztés művészete, a mely minden részt csak mint részt értékel, semmit olyan jelentőségre nem emel, hogy az egésznek arányosságát megbontsa, másodszor: az idegenkedés metaphysikai homályba vesző s túlságosan szellemi alakoktól, az

egészségesebb, földízűbb, a lélek és test szoros összetartozását hirdető lélektani felfogás javára ; továbbá az epikai világnézet s az epikai alakítás szempontjainak minél teljesebb érvényrehozása még tragikusan értékelhető mozzanatokkal szemben is, a hajlandóság arra, hogy az ellentéteket inkább egy szélesen hömpölygő, sok emberéleletet átfogó epikai anyag természetes tovamozgásából, mint az összeségtől élesen különváló, drámai egyéniségek erélyes élet-actusaiból vezesse le.

SZENTIRMAY GIZELLA.

I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL.

Negyedik és utolsó közlemény.¹

VIII.

Károly királynál nem hiányzott kezdetben ez az önmérséklés, mert az oroszoktól felajánlott szövetséget nem fogadta el. Ellenkezőleg, az ország az oroszokkal szemben keresett védelmet, midőn Carp Péter Romániát a középeurópai hatalmak érdekkörébe vonta s azokkal szövetséget kötött. Akkor Bratian Jon is abban a véleményben volt, hogy Európa keleti részén a szlávoktól körülvéve két nemzet él egymás mellett: a magyar és a román; két nép, melyek, bár fajilag különböznek, közös érdeküknél fogva egymásra vannak utalva; a kettő egy sziget a szláv tenger közepett. A román udvarban meg lehettek győződve, hogy a pánszlávismus nem rajong a kis nemzetek és országok függetlenségeért. Ez okok hozták létre a szövetséget a központi hatalmakkal, 1883-ban.

Romániának a hármasszövetséghez való átértelmezése az orosz diplomatiát nem hozta zavarba, Bukarestben a pánszlávismus egyik legveszedelmesebb agense működött, Hitrovó, a ki minden erejéből azon dolgozott, hogy az újonnan alakuló államban minél több zavart és felfordulást idézzon elő. A berlini szerződés megkötése után, 1879-től egész Romániát orosz *képarusokkal* (iconári) és *állatmetszőkkel* (jugarari) árasztotta el, a kik a néppel érintkezvén, elégtelenségét egyre szították, osztogatták közte a csár s az uralkodó család képeit s ország-szerte hirdették a Cogalnicean-féle legendát, hogy a román nép boldogulása északról fog jönni. Az orosz politika kettős irányban működött, egyrészt a nép között, másrészt a művelt körökben is, a hol az állam határainak kiterjesztését, a Nagy-Románia

² Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 489., 490. és 491. számában.

megalkotását prédikálták, a mint azt Papiu Ilarián kigondolta s a mint Oroszország nevében Ignatiew egy vele kötendő örök szövetség esetében kilátásba helyezte volt. Az orosz diplomácia a felsőbb rétegeket, különösen a conservatív bojárságot, s az almodozó szélső nationalistákat igyekezett meggyőzni arról, hogy Románia álma csak az oroszok segítségével valósítható meg. Mert mit akarhat a román állam a hármasszövetséggel az oroszoktól elfoglalni? A beszarábiai három vármegyét, a mely Oroszországhoz lapul s odavalónak bizonyul? A román birtokokat (Bukovina, Erdély, Bánát) Ausztria-Magyarországtól kell elfoglalni, azok a birtokok a román állam természetes kiegészítő részei, a melyeket csakis orosz segítséggel bírnak meghódítani.

A két rétegben megindított mozgalomnak meg voltak a maga keserű gyümölcsei. A művelt körökből már 1884-ben, mikor Ciurcu és társai Erdély románságát a magyarok ellen lázadásra hívták fel, az izgatókat Bratian kiutasította Romániából, Cogalnicean pedig védelmébe vette. Az a román államférfiu, a ki 5—6 évvel azelőtt a berlini congressus asztalára könnyezve tette le a czári szószegés kétségbevonhatatlan okmányát, örök időkre szóló intő példa gyanánt, most már együtt dolgozik Hitrovóval, az állami rend s a jó szomszédi viszony felforgatásában. Az orosz kárpátok és állatmetszők későbbben készültek el munkájukkal. Az 1888-iki eseményeknél, a mikor a lázadó nép betört a román kamarába, a szabadelvű kormányt elkergette, a királyi palotát megostromolta, Hitrovo orosz követ ott dühöngött a lázadók között, biztatván a tömeget a királyi palota összerombolására. Ennek a veszedelmes orosz ágensnek a merészsége odáig ment, hogy izgatása alatt a román kikötőkbe befutó orosz hajók a román rendőri intézkedéseknek magukat alá nem vetették. Így az *Olga* nevű orosz hajónak a román kikötő hatósága ágyút szegeztetett, mert az orvosrendőri szabályok ellenére ki akart kötni s a kolerát be akarta hurczolni Romániába. És Cogalniceant is ott látjuk az orosz igában görnyedni, lelkesedve a román nemzeti ideál orosz csalképeért. Ennek a szerencsétlen időszaknak egész irodalma támadt,¹

¹ Sturdza D.: *Europa, Rusia si Romania*. 1890. — Beldiman Al.: *Ocrina de stat*; Rescoala taranilor din 1888. — Soimescu I.: *Rusia, Romania si intreita alianta*. — Xenopol: *Resbelele dintre Turci si Rusi*.

a melyből csupa keserűség ömlik és gyűlölet minden ellen, a mi orosz.

Hitrovót el kellett távolítani Bukarestből, ellene dolgozott maga Lahováry szentpétervári román követ is, követelvény az orosz agens elmozdítását. A következő években Ferdinánd román trónörökösnek házassága III. Sándor ezár unokahugával, Edinburgi Máriával, III. Sándor ezár halála s II. Miklós ezár trónralépése sokat szelidített az orosz-román viszony feszültségén. Románia függetlenségét és királyi méltóságát Oroszországban kezdték kímélni; ennek köszönhető az a látogatás is, a melyet Károly király Szentpétervárott tett.

Csakhogy az orosz diplomatiának ezen visszavonulása a román vizekről csak látszólagos volt. A Nagy-Romania tervének fessegetése orosz részről meg nem szűnt, a mi titkosan szoros összeköttetést létesített a romániai nagy nationalisták és az orosz követség között. Megalakul Bukarestben a Liga, a melyet az orosz mindjárt karmai közé kaparint. A bukaresti orosz követ, Poklevszky-Koziel (Hitrovo-, Hartvig-féle) keleti szabású diplomata, bátran bujtogatott, jól tudva, hogy a magyar állam a román szövetség által feszélyezve, a románok ellen nem léphet fel annyi erélyvel, a mennyire szüksége lenne. A románság valóságos zsaroló politikát űzött a magyar állammal szemben, követelvény Erdély autonomiáját, a hazai nemzetiségeknek önálló nemzeti jogokkal való felruházását, hogy így az államot a hármasszövetség fedezete alatt meggyengítsék. Egy belül lázongó osztrák-magyar birodalom a pánszlávismus szempontjából kapóra jött volna, a megosztozás fölötte egy katastropha esetén nehézség nélkül bekövetkezhetett volna.

Ilyen körülmények között kire nézve volt hasznos a román szövetség? Megbízhattunk-e kritikus időben az olyan barátságban, melynek olyan előjátéka volt, a milyent a mi földünkön a Liga rendezett? Ilyen körülmények között a magyar állam Romániát szivesebben látta volna a nyílt ellenségek sorában.

A román állammal szövetségben a győzelem igen sokjába került volna a magyar államnak. A román chauvinismus még merészebb és még tűrhetlenebb lett volna s beavatkozását később mégis külön háborúval kellett volna a nemzetnek rendeznie.

A Ligának esze ágában sem volt a maga leszámolását a magyarokkal a hármasszövetség árnyékában megejteni, soha sem gondolt arra, hogy a hármasszövetséghez őszintén csatlakozzék. Romániában, Carpékat kivéve, senki sem vette komolyan azt a szövetséget. Béke időben jónak tartották arra, hogy köpenye alatt Magyarországon és Ausztriában a nemzetiségeket kényelmesen fölízgatva, előkészítsék a nagy leszámolásra. Az érthető, hogy a Ligát a francia, orosz, angol sajtó támogatta, de hogy az osztrák és a német sajtó is lelkes pártfogásába vette a Liga európai agenseit, azt bajos megmagyarázni.

A hármasszövetségnek Románia elkényeztetett gyermeke lett, tekintélye napról-napra nőtt, a mikor a király az oroszokkal is kibékült. 1898-iki szeptérvári látogatásakor a csár maga mint kiváló hadvezért, megbecsülhetetlen fegyvertársat ünnepelte, a román hadseregben az ősi római legiók katonai erényeit dicsőítette. Károly király mintha elfelejtkezett volna az oroszoktól szenvedett minden bántalomról, sőt azokról a kötelességekről is, a melyekkel ő a hármasszövetségnek tartozott s mintha már a Nagy-Románia körvonalai rajzolódtak volna le szemei előtt.

A román kormány és a román államférfiak az «irredentismus»-t elutasították maguktól erőszakos hangzása miatt, s helyébe ezt a szót találták ki: «intregirea neamului» (a nemzet kiegészítése), a mi voltaképpen amazzal egyet jelent, de mégis másképpen hangzik. Ugyan ki ne akarná nemzetét egy-egy kis pántlika földdel, egy kis jogszerzéssel itt vagy ott kiegészíteni, békességes úton? Ez a szólam járta is akadémiában és sajtóban mindenütt. Gyakorlatba pedig Károly király akkor vezette be, a mikor a második Balkán-háborúban, midőn a balkán-szövetségesek Bulgária ellen fordultak, Romániát Bulgáriának azzal a területével akarta «kiegészíteni», a mely Szilisztria, illetőleg Turtukája, Balesik és Ilánlik között terül el, s melynek megszerzése Károly királynak az 1913 augusztus 10-iki bukaresti békében a kimerült s a fegyvertársaitól megvert Bulgáriával szemben sikerült is.

Ezzel meg volt alapozva a munka nélküli részesedés, az osztozkodás népszerű politikája. Románia háromszáz községgel igen szép területet hasított ki Bulgária testéből, egy

puskálövés nélkül. A kiegészített román határ Turtukája fölött kezdődik a Dunánál és végződik Ergelne-nél a Fekete-tenger-nél, ráadásul Ruszcsukot és Sumlát, — valamint Balcsiknál húsz kilométeres zónában a bolgár erődítményeket le kellett rombolni. Az osztrák-magyar diplomácia, mint a bolgár nemzet jó barátja, igazságérzeténél fogva egymaga követelte a bukaresti békeegyezmény felülvizsgálását, de eredménytelenül, mert Oroszország, a mely kezdetben helyeselte a kettős monarchia eljárását, utóbb elpártolt attól.

A románok dicsőségük tetőpontján állottak. Károly királyt felruházták a «nagy» (marele) jelzővel, pedig Románia a szófiai kirándulással és a bukaresti békével szívta fel szervezetébe azt a veszedelmes kóroanyagot, mely később vesztét okozta. Mert szláv terület román kézen kész veszedelem. Megirtam¹ már a román beavatkozás előtt jóval, hogy a bukaresti békével a román államtestbe bekebelezett bolgár terület soha sem lesz biztos román birtok, mert a rajta kifejlődött erős bolgár nemzeti érzület nem fogja megengedni soha, hogy az valaha románizálódjék. Az ilyen elfoglalt földnek szíve van, mely érez, s visszavágyik; lelke van, a mely felsír; a benne nyugvó ősök lelkei hazajárnak és nem engedik, hogy a rajta élők eltántorodjanak a régi hagyományoktól. A román nemzettestbe ekkor egy élesen szúró tövis fúródott, s Románia jól jár, ha nem veszti el ráadásul Dobrudzsát is, a melyhez a bolgárok már a múltban is jogot tartottak.

A bukaresti békének volt ennél még veszedelmesebb következménye is: a román önérzet túlka pása. Sasanov a czár legnagyobb meglegedését fejezte ki a bukaresti békeszerződés eredményei felett, «a melyek nagyban fogják emelni Románia prestige-ét és a dynastia népszerűségét». ²Mindez annyira felizgatta a kedélyeket, hogy már arra készültek, hogy a Szófia felől visszavonuló román hadsereg egyenesen Erdélybe tör. Honnan indult ki ez a hiedelem, nem tudni, de a románság között lázasan és titkosan folyt a kérdezősködés: «Cand va intra Carol?» «Mikor jó be Károly?», s ez a hír, ez az izgalom hónapokig fenntartotta magát.

¹ Moldován G.: *Az orosz kéz Romániában.* 55. l.

² 1913-iki Zöld könyv. 277. sz.

Különösen az ifjúság volt mámoros, a mit még fokozott az, hogy a király a konstánczai diák-congressus (l. III. fej.) üdvözlő táviratára azt válaszolta: «Az ifjúságot céljaiban és törekvéseiben mindig támogatni fogom!»

Ez a congressus jelképileg a zászlók színeiben egyesítette Erdélyt és Bukovinát Romániával; a szegedi tömlöczben ülő martyrokat üdvözölte stb. s Károlyt mint Dácia királyát ünnepelte. El lehet képzelni, mint hatott itt a király távirata. A közfelfogásban a király ezzel az utcaza éretlen politikájához csatlakozott. Kétségtelen, hogy az erdélyi román, 'menekülők', a bukaresti udvarban nyílt ajtókra, terített asztalokra találtak, s csak türelmes diplomatáinknak köszönhető, hogy mindez komolyabb következményekre nem vezetett.

A román állam elbizakodásában jogot formált Maczedoniához, Albániához is, s a szerbiai timokvölgyi románság ügyeire is állandó befolyást akart gyakorolni. Sikereik közé számították azt is, hogy Albánia trónjára a román királyi családdal atyafiságban levő Wied herceg került, ki által a túlzók biztosítva látták a skipetarok nemzeti fejlődését. A *L'Independance Roumain* 1914-iki juliusi száma foglalja össze Romániának albániai érdekeivel és arra az eredményre jut, hogy Albániából román vazallus-államot kell teremteni, hogy azt Bulgária, Szerbia vagy Görögország ellen támadható háborújában Románia a maga javára felhasználhassa. Azért Károly király első tanácsa Wied herceg részére az volt, hogy szervezze hadseregét minél előbb és katonáit benszülött megbízható román elemekből toborozza össze és képeztesse ki azokat minél hamarabb, a kor követelményei szerint.

A román állam nagy terveket forgat eszében, melyek központjában Károly király áll. A román diplomácia a hármasszövetségben szerezte meg azt a területet, a melynek berkeiből biztos kézzel bogozta politikájának szálait.

A hármasszövetségnek köszönik, hogy az európai hatalmak concertjében tényezővé lettek. Szomorú ferdítés volt, hogy míg a külföld a román államot a békés haladás, a cultura és civilisatio munkásának, az elnyomott népek pártfogójának, a szabadság és szabadelvű eszmék szóvivőjének tartotta, addig a magyar államot, a magyarokat zsarnoknak, a haladás gátjá-

nak tekintették, Romániával sok helyütt rokonszenveztek, míg Magyarország közönnyel, sőt ellenszenvvel találkozott. És történt ez az igazságtalanság egy kis balkáni állam javára, a melyben a zsidók emanczipálva maig sincsenek, a melybe a vallások s a dobruzsai idegen ajkú lakók politikai jogainak szabad gyakorlata tiltva volt; a hol a bojárok önkénye határtalan, a föld népe pedig birtok nélkül máig is a robot és az úri szolgálmányok igáját hordozza.

IX.

A bukaresti békének sajnálatra legméltóbb következménye Romániának elhidegülése volt a hármasszövetségtől. Az a körülmény, hogy diplomatiánk a bukaresti béke revisióját követelte: a román hivatalos köröket ellenünk indította. Barátkoznak a francziákkal, az oroszokkal, szerbekkel, támadásokat olvasunk a sajtóban, a melyben az osztrák-magyar diplomatiát kettős politikával vádolják, hogy t. i. Bulgáriát a román állam ellen uszítja s annak gyűlöletét a román nemzet ellen állandóan táplálja. Ez a gyanúsító hadjárat már akkor megindult, a mikor Romániát a bolgárokkal szemben kiméletes bánásmódra kértük. 1914 jul. 18-án, a háború kitörése előtt az *Epoca*-ban *Románia szövetségének értéke Ausztria-Magyarországra nézve* cím alatt feltűnést keltő cikk jelent meg, a melynek írója kimutatni igyekszik, hogy Ausztria és Magyarország a legközelebbi időben közpréda lesz, felosztás alá kerül. A román állam ily körülmények között egy tört cserépért magát ki nem zsákmányoltathatja; ingyen magát a veszedelmeknek ki nem teheti, az ő szövetségének ára: Erdély.

«Magyarország Erdély nélkül — elmélkedik az *Epoca* — Romániával szövetségben, támogatva a latin világ által, még mindig hatalomnak maradhat Európában és fennállhat örök időnkig.»

«De egy Magyarország Románia nélkül, mikor a dualismus ugyanis összeomlik, feudális állam lesz, s idegen járomban vergődő nemzet.»¹

¹ L. az aradi *Romanul* 1914 jul. 21-iki sz.

Románia légköre a bukaresti béke után, 1914 elején már telítve volt a hármasszövetség elleni gyűlölettel, a hódítási vágygyal. A halaucesti állomásfőnök a Romániában utazó Fényes László hírlapíró előtt 1914 május havában a következő kijelentéseket tette:

«Maguk (magyarok) bolondok. Hát elképzeltetik-e, hogy egy nép, mint a román, elfeledje leigázóit? Mienk volt Erdély, önök elrabolták tőlünk, s mi azt most visszavesszük. Önök meghamisították a történelmet. De mi — az igaz, hogy hosszú ideig tartott, a míg elkészültünk, — ma már nem csak itthon, hanem Erdélyben is elég erősek vagyunk. Mármarostól a Bán-ságig mi vagyunk többségben. Gondolja-e, hogy ha az első lépést megtesszük, azok rögtön lángba nem borítják önöket? Önök elbízták magukat, mi pedig dolgoztunk: a papok a mieink, a legtöbb jegyző és tanító is. Mi mindenről értesülve vagyunk s egy második Alba-Julíát (Gyulafehérvár) csinálunk. Ott a mi hadseregünk úgy összeverte az önökét, hogy a magyar hadtestek csontjaiból fehér mézsgödör lett. Most pedig hamuvá fogjuk égetni mind azt, a mit önök tőlünk bitorolnak, hogy a föld ismét a mienk legyen».

«Mi már is többen vagyunk Erdélyben, mint maguk. És az orosz nekünk fog segíteni. Nézze meg útjainkat, hogy elkészítettük már a határszélég. És azt hiszi, a szerbek nem fognak betörni s az önök szerbjei nem fognak szintén fellázadni? A mienk a jövő. Nézze, most volt ön Bukarestben. Ott láthatta a spanyol hercegeket,¹ ugyanekkor ott volt Enver bey is. Mit gondol, csak úgy mulatságból keresik föl minden európai udvarból a román udvart? És azután mutasson ön Romániában tíz embert, a ki nem készül Erdélybe... A háborút Franciaország csináltatja Oroszországgal, Romániával és Szerbiával. Mi románok csak lessük és sürgetjük a jó alkalmat. Hogy most mi szövetségben vagyunk önökkel? Hát mért ne használnók ki az ellenséget, a míg lehet? Ha nem vak és nem süket ön, a mint így végig megy Románián, csak az utcákon és a vendéglőkben

¹ A spanyol infans, Don Alfons d'Orleans feleségével, Beatrixszal, a mostani román király feleségének nővérével egy nagy küldöttséggel a román király számára Bukarestbe vitte a spanyol hadsereg ezredesi jelvényeit, a mely alkalomból a román főváros ünnepélyek színhelye volt.

is láthatja azt a reugeteg elkeseredést és gyűlöletet, mely önök ellen minden román szívében felhalmozódott. Ebben a kérdésben köztünk nincs pártkülönbség.»¹

Nálunk is már a háború kitörése előtt nagy volt a forrongás, a nemzetiségi párt berkeiben; május 31-ére Gyulafehérvártt, Marosludason, Karánsebesen népgyűléseket tartanak, Lukács László Désen gyűlésezik, július 28-ára Oláhboksara (Szilágy megye) a Barnut-ünnepre az egész románságot összehívják. Hogy ki volt Barnut, tudhatják mindazok, a kik 1848-ban a balázsfalvi mezőn tartott román csoportosulásról hallottak. A román sajtót hirtelen organizálták. A *Drapelul*, a *Gazeta*, a *Romanul* a vezérférfiak közül külön felügyelőket kaptak.

Lehetséges-e, hogy Károly király minderről ne tudott volna? S mindezeket ismerve, ha akarja, nem tudta volna-e nemzetének szédelgő aspiratióit fékezni, fölvilágosítani? Lehetséges, hogy a király államférfiai nem zárkóztak el a bulgáriai kirándulás ismétlésének tervétől a «nemzet-kiegészítés» szerint. Megvárták, míg a gyümölcs megérik és ölükbe hull. Adott alkalmal a «szent egyensúly» nevében a román hadsereg megjelenhetett volna Erdélyben, a melyhez való elvitázhatatlan jogát a Liga Európa előtt megelőzőleg számtalan ügynök és ezer röpirat által bizonyította.

Elvitázhatatlan tény, hogy nálunk is, náluk is a lelkek előkészítése a magyarokkal való nagy leszámolásra és a nemzeti ideál megvalósítására Károly király szövetségünk alatt ment végbe, a ki az aspiratiók útjába semmiféle akadályt nem gördített.

Azonban legyünk igazságosak a román király emlékével szemben. Mégis valószínűbb, hogy Károly király a jelen háborúban a semlegesség mellől nem tágitott volna. Károly király a szerajevói bűntényt annyira gonosznak, embertelennek és iszonyúnak tartotta, hogy a megtorló igazság érdekében egy büntető expedíciót Szerbia ellen természetesnek tartott. A háborúba való beavatkozásnak volt még egy másik akadálya is: az az igazi mély hála és tisztelet, benső barátság, a mely őt Ferencz József királyunk személyéhez fűzte. A nagy leszámolás

¹ *Magyar Szövetség*. XI. évf. júniusi szám 4–5 l.

tervezgetései öreg királyunk halála esetére szóltak, erre vonatkozó czélozgatásokról sokat olvashattunk az idegen sajtóban. Csaknem biztosnak látszik, hogy Károly király ellenünk ebben az esetben fegyvert nem emelt volna. De ez még mind nem zárta volna ki Románia beavatkozását a most folyó háborúba — ellenünk. Mert mire való a balkáni politika, a balkáni erkölcs? Egy sötét éjszakán a román király csendesen kimult volna, mint a hogy beszélték is, hogy nem természetes halállal tért meg őseihez. Vagy adott alkalommal lemondatják, vagy trónjától egyszerűen megfosztják és ment volna minden a maga útján, Ferdinánd, a türelmetlen utód alatt.

Az bizonyos, hogy Károly király a háború kitérősekor a szigorú semlegesség mellett foglalt állást s ebben az irányban akkora akaraterőt árult el, hogy a Liga nationalistáit megdöbentette. Károly király lemondással is fenyegetődött, a mi Románia irányadó köreit gondolkodóba ejtette, annyira, hogy egyelőre a háborúba való beavatkozásról szó sem lehetett. Ezért a határozott fellépésért Károly királyt nagy elismerés illeti, mert ezzel sokat enyhített az események további fejlődésén. A magyarok elleni gyűlölködés percznyileg megszűnt, az idő mult s mindenki megnyugodni látszott abban a tudatban, hogy a háború Románia nélkül a maga medrében fog folyni tovább. Nálunk ugyanis a román vezető körök komolyabb elemei, a melyek a hivatalos Romániával összeköttetésben állottak, ezuttal sem akartak attól elszakadni, a vérmesebbek elmentek ellenünk a román államba tüntetni. A történetíró majd kideríti a valódi tényeket s a szereplőkkel érdemük szerint bánik.

*

A háború szörnyetegét ha eltemették, a magyar nemzet számba veszi majd a nagy idő tanulságait.

Két dolgot fog főképen megállapítani, melyeket keserű érzéssel vetek papírra. Egyik az, hogy a román nálunk, magyar alkotmányos szempontból, soha sem lesz megbízható elem a politikában. Voltak, vannak és lesznek sokan a jövőben is, a kik szűkebb, vagy szélesebb körben hatással lesznek faj-

belieikre, a kik méltányolják a magyar nemzet czéljait és törekvéseit s románságuk megőrzése mellett is együtt fognak érezni a nemzettel, de ezek soha sem fogják az egész népfajt képviselhetni és vezetni; — a tömegben mindig azok fognak uralkodni, a kik a románság ábrándjairól nem mondtak le, a kik a nemzeti nagy ideál legendáját előlről kezdik. Megismétlődnek az események, (hisz az egész világtörténelem ismétlésekből áll) és ha a sors ezt az eszmét újólág leveri, megismétlődik mindez harmadszor is, egészen addig, a míg a nemzeti-ségi kérdés lekerül a napirendről s az emberiséget más gondolatok és más eszmék fogják hevíteni. Erre a fajra kritikus időben, különösen a magyar nemzeti állam szempontjából, biztosan nem számíthatni.

Pedig a magyar állam, jelenlegi határai között, csakis mint nemzeti magyar állam tartható fenn, a magyar faj vezető felsőbbbségével, szellemével, culturájával és intézményeivel. Minden másféle próbálkozás bomlást és szétzüllést jelent. A magyarnak ezzel tisztában kell lennie és minden erejét arra központosítania, különben maga is, mindazok a nemzetiségek is összeomlanak, melyek a magyar állami intézmények alatt békében és boldogan élhettek. Ezért a magyar nemzetnek nemzeti-ségi politikáját olyan alapokra kell fektetnie, hogy a magyar nemzeti államot megerősítse. Ne adjon fegyvert a kezébe azoknak az elemeknek, a melyek azzal önmagukban is, a nemzeti államban is kárt tehetnek, ne különösen olyanoknak, a kik mint ismert állambontók a létező rend felforgatását egyenesen czélul tűzték ki.

Ebből foly a második, időszerű megállapítás: hogy az általános titkos községenkénti választójog a nemzeti-ségi izgatók kezében végzetessé válhatik Magyarországra nézve. A mi nem sikerült a világrendítő nagy háborúnak: Erdély elszakítása, az sikerülhet ennek a reformnak, ha kellő megfontolás és korlátozás nélkül lép életbe. Megjegyzéseim nem vonatkoznak a socialis mozgalmak híveire; ezek a mozgalmak a haza határain belül akarnak érvényesülni s ott jobb létet teremteni. Már pedig szerintem minden mozgalom, a mely az állam integritását nem ingatja, nem dönti meg, hanem annak

keretében óhajt boldogulni, jogosult, s különféle felfogásból kiindulva megfelelő mértékben támogatható is. De nem támogatható és jogkiterjesztéssel nem segíthető az olyan törekvés, a mely az állam testből földdarabokat akar kihalászni, hogy a külföldi fajrokonokat tegye vele gazdagabbá, az országot, a nemzetet kisebbitve, szegényítve, megtörve.

Ha itt nem vigyáz, ha nem eléggé meggondolt és óvatos, akkor a nemzetet elérheti az a kár és az a sors, melytől a világháborúban annyi vér és szenvedés árán megmenekült.

MOLDOVÁN GERGELY.

ASZJA.

Harmadik és utolsó közlemény.¹

X.

Az egész nap a lehető legkellemesebben telt el. Vidámak voltunk, mint a gyerekek. Aszja igen kedves és közvetlen volt. Gagin — bennünket nézve — boldogságban úszott. Késő este volt már, a mikor elváltam tőlük. A mikor — hazamenet, a Rajna sodrába jutottunk, megkértem a révész, engedje a csónakot úszni az árral. Az öreg kiemelte az evezőket a vízből s a királyi folyam magával ragadott bennünket. Körülnézve, hallgatódzva, visszaemlékezve, egyszerre csak titkos nyugtalanságot éreztem a szívemben . . . fölemeltem szemeimet az égre, de az égen sem volt nyugalom : tarkállva a csillagoktól, mozgott, remegett, borzongott ; kihajoltam a víz felé, de ott, ebben a sötét, hideg mélységben is csillagok himbálództak és reszkettek ; mintha valami nyugtalan fölelevenülés ömlenék el mindenem s rajtam is erőt venne valami nyugtalanság. Lekönyökölttem a csónak oldalára . . . A szellő zúgása a fülem körül, a víz halk csobogása a kormánylapát mellett izgatta idegeimet s a hullámok hideg párázata sem volt képes lehűteni ; fülemüle dalolt a parton s hangjának édes mérgével elbódított. Könnyek borították el szemeimet, de nem az ok nélküli mámor könnyei. A mit én éreztem, az nem a mindent átölelő vágynak ama homályos érzete volt, a mely megszáll bennünket, mikor a szív kitágul és rezegni kezd, a mikor azt képzeled, hogy mindent, mindent megért és szeret . . . Nem, a boldogság utáni égető szomjúság ébredt föl bennem. Még nem mertem a valódi nevén nevezni, — de a boldogság, a teljes, tökéletes boldogság, ez, ez volt az, a

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 490. és 491. számában.

mi után epedtem . . . A csónak egyre úszott lefelé, az öreg csolnakos pedig, evezőire lehajolva — szundikált.

XI.

A következő nap ismét átmentem Gaginékhöz. Meg se kérdeztem magamtól, szerelmes vagyok-e Aszjába, de sokat gondoltam rá, sorsa érdekelt s örültem váratlan közleledésünknek. Éreztem, hogy csak tegnapról fogva ismerem igazán; addig távol tartotta magát tőlem. Síme, midőn végre megnyílt előttem, milyen varázsos fényvel világosodott meg alakja, milyen új volt reám nézve, milyen titokzatos varázs lappangott benne szemérmesen . . .

Gyorsan mentem az ismerős úton, le nem véve szememeimet a távol fehérlő házikóról; nem gondoltam sem a tegnapi napra, sem a holnapira. Kitünően éreztem magamat.

Aszja elpirult, midőn beléptem a szobába; észrevettem rajta, hogy ismét díszesen kiöltözött, de arcza nem illett a ponipához. Szomorú volt s én oly vidáman jöttem! Láttam rajta, hogy szokása szerint ismét futni készült, — de erőt vett magán és ottmaradt. Gagin a művészi ihlet és düh lázának abban a különös állapotában volt, a mely, roham formájában, hirtelen szokott úrrá lenni a dilettánsokon, a mikor aztán azok azt képzelik, hogy — a mint ők mondják, — «sikerült megfogni a természetet uszályánál fogva.» Egészen szétborzolt hajjal, összekelve magát a színekkel, előtte egy kifeszített festővászonnal, ecsetjével bátran pamacsolt, engem észrevéve, komoran biccentett fejével, azán hátralépett, szemeit összehunyorította s tovább folytatta a festést. Nem akartam zavarni s leültem Aszja mellé. Lassan felém fordultak sötét szemei.

— Maga ma nem olyan, mint tegnap volt, — jegyeztem meg, miután hiába igyekeztem mosolyt csalni ajkaira.

— Nem, nem olyan, — válaszolt ő, lassú és tompa hangon. — De ez semmi. Rosszul aludtam, egész éjszaka gondolkoztam.

— Miről?

— Ah, sok mindenféléről. Gyermekkoromtól fogva szokásom ez, már akkortól kezdve, mikor még anyuskámnál éltem . . .

Nagy megerőltetésébe került kimondani e szavakat s aztán újból elismételte :

— A mikor még anyuskával együtt laktunk . . . arról gondolkoztam, miért nem lehet tudni, mi lesz belőlünk ; sokszor meg előre látjuk a nyomorúságot s lehetetlen menekülni ; s miért van, hogy oly sokszor lehetetlen megmondani a teljes valóságot? . . . Aztán azon gondolkoztam, hogy semmit sem tudok, hogy nekem tanulnom kell. Hogy újra kell nevelni engem, mert nagyon rosszul vagyok nevelve. Nem tudok zongorázni, nem tudok festeni s varrni is csak rosszul. Bennem nincsenek semmiféle képességek s az én társaságom igen unalmas lehet.

— Maga nagyon igazságtalan magához, — mondtam én. — Maga sokat olvasott, nagyon művelt s a maga eszével . . .

— Én okos? — kérdezte olyan ártatlan szeretetreméltósággal, hogy önkénytelenül is elmosolyodtam ; de ő már nem mosolygott. — Bátyám, mondd, okos vagyok én? — kérdezte Gagintól.

De Gagin nem válaszolt ; egyre csak dolgozott, szüntelenül váltogatva a festékeket és magasra föltartva kezét.

— Olykor magam sem tudom, mi forog a fejemben, — folytatta Aszja ugyanazzal a mélázó tekintettel. — Olykor én magam is félek magamtól, Istenemre. Ah, úgy szerettem volna . . . Mondja, igaz, hogy a nőknek nem illik sokat olvasni?

— Sokat nem szükséges, de . . .

— Sorolja el nekem, miket kell olvasnom. Mondja meg : mit tegyek? Mindazt meg fogom tenni, melyet maga mond, — tette hozzá, ártatlan bizalommal fordulva felém.

Nem találtam meg rögtön a szavakat, melyekkel válaszoljak.

— S nem lesz önnek unalmas velem?

— Az istenért, — kezdtem én.

— Nos, köszönöm! — szólott Aszja — mert én azt hittem, unalmas lesz.

S kicsiny, forró keze erősen szorította meg az enyémet.

— Na! — kiáltá e pillanatban Gagin. — nem nagyon sötét itt ez a háttér?

Odamentem Gaginhoz. Aszja pedig fölkelt s eltávozott.

XII.

Egy óra mulva tért csak vissza, megállt az ajtóban s kezével magához intett.

— Mondja csak, — szólt — ha meghalnék, sajnálna ön engem?

— Micsoda különös gondolatai vannak ma? — kiáltottam én.

— Azt képelem, hogy hamarosan meg fogok halni; sokszor úgy tetszik, hogy köröttem minden, minden búcsúzik tőlem. Jobb meghalni, mint élni... Ah! ne nézzen úgy rám; én igazán nem tettetem magamat. S újra félni fogok magától.

— Hát maga talán valamikor félt már tőlem?

— Ha én ilyen különös vagyok, igazán ártatlan vagyok benne — válaszolt Aszja. — Látja, már nevetni sem tudok...

Szomorú és nyugtalan maradt egész estig. Valami végbe ment benne, a mit én nem értettem. Tekintete gyakran megállapodott rajtam; szívem csöndesen összeszorult talányos nézése alatt. Nyugodtnak látszott s — reá nézve, egyre akartam neki mondani, hogy ne nyugtalankodjék. — Kedveltem őt, sápadt vonásain, határozatlan, lassú mozdulataiban megható bájt fedeztem föl — s ő, miért, miért nem? — azt képzelte, hogy én rossz hangulatban vagyok.

— Hallgasson ide, — szólt kevéssel távozásom előtt — engem az a gondolat kínoz, hogy ön engem könnyelműnek tart... Kérem, ezentúl hígyen el mindent, a mit én mondani fogok, de ön is legyen mindig őszinte hozzám; én mindig igazat fogok mondani önnek, becsületszavamat adom rá...

Ez a «becsületszavamat» ismét mosolyra készítetett.

— Ah, ne nevéssen, — szólt ő élénken, — különben én kérdem magától azt, a mit tegnap maga kérdezett tőlem: «miért nevet?» — s rövid hallgatás után ismét folytatta: — Emlékszik-e, tegnap ön szárnyakról beszélt?... Nekem már nőttek szárnyaim — s nincs hová repülnöm.

— Az istenért, — mondtam — maga előtt még minden út nyitva áll...

Aszja egyenesen és figyelmesen a szemeimbe nézett.

— Ön ma rossz véleménynyel van rólam, — szolt aztán, szemöldökeit ránczolva.

— Én? Rossz véleménynyel? Önről? . . .

— Csak éppen, hogy a vízbe le nem ereszkednek már, — szakított félbe bennünket Gagin; — akarják, hogy keringőt játsszam, úgy, mint tegnap?

— Nem, nem, — kiáltotta Aszja és megszorította kezeimet; — ma a világért se!

— Nem kényszerítlek rá, légy nyugodt . . .

— Azért se! — ismételte Aszja sápadtan.

— — — — —
«Talán szerelmes belém?» — gondoltam, lemenve a Rajnához, a mely sietve hömpölygette alá sötét hullámaid.

XIII.

«Talán szerelmes belém?» — kérdeztem másnap reggel magamtól, rögtön, a mint fölébredtem. Nem mertem betekinteni önnagamba. Éreztem, hogy arca, az «eröltetett kacajú leány arca» erőszakosan utat tört lelkembe és hogy nem szabadulhatok meg tőle egyikönnyen. Átmentem L.-be s ott maradtam egész nap, de Aszját csak futólag láttam. Rosszul érezte magát, a feje fájt. Kijött egy pillanatra, bekötözött homlokkal, sápadtan, gyöngélkedve, félig becsukott szemekkel. Könnyedén elmosolyodva megszólalt: el fog mulni, semmiség, minden el fog mulni, nem igaz? — és elment. Kényelmetlenül éreztem magam s szomorú pusztaság érzete nyomaskodott a lelkemre; elmenni azonban mégsem akartam s későn tértem haza, a nélkül, hogy még egyszer láttam volna.

A másnap reggelt az öntudat félálmban töltöttem el. Neki akartam látni a munkának, — nem voltam képes dolgozni; megpróbáltam semmit sem dolgozni, semmire se gondolni . . . ez sem sikerült. Csavarogtam a városban, aztán hazatértem s újból elmentem hazulról.

— Ön N. úr? — csendült meg hirtelen mögöttem egy gyermeki hang. Körülnéztem; előtttem egy fiúcska állott.

— Ezt Fräulein Annette küldi az úrnak, — szólt a gyermek, átnyujtva nekem egy levelet.

Feltörtem a levelet — és azonnal ráismertem Aszja szabálytalan s kuszált kezeírására. — «Haladéktalanul látnom kell Önt, — írta Aszja — jőjjön el ma délután négy órakor a kőkápolnához, a mely a rom mögötti út mentén áll. Ma nagy ügyetlenséget követtem el... Az istenre kérem, jőjjön el, mindent meg fog tudni... A küldöncznek csak annyit mondjon : igen.»

— Viszek választ? — kérdezte a fiú.

— Mondd meg a kisasszonynak, hogy : igen, — feleltem én.

A gyermek elfutott.

XIV.

Hazamentem a lakásomra, leültem és gondolkoztam. Szívem erősen kalapált. Sokszor átolvastam Aszja levelét. Megnéztem az órámat : még tizenkét óra se volt.

Az ajtó kinyílt — s Gagin lépett be. Arcza komor volt. Megragadta kezemet s erősen megszorította. Nagyon fölindultnak látszott.

— Mi baja? — kérdeztem.

Gagin széket hozott s leült velem szembe.

— Negyedik napja, — kezdé kényszeredett mosolylyal s akadozva — hogy elbeszélésemmel csodálkozásba ejtettem önt; most még inkább ámulatba ejtem. — Mással szemben bizonyára nem határoztam volna el magamat erre... ilyen egyenesen... De ön nemes gondolkozású ember s nekem barátom, ugy-e? — Tehát tudja meg: nővérem, Aszja, szerelmes önbe.

Egészen összeresztettem s fölugrottam...

— Azt mondja, hogy a nővére...

— Igen, igen, — szakított félbe Gagin. — Én mondom önnek, Aszja örült s hamarosan megőrjít engem is. De, szerencsére, hazudni nem tud — és bennem bízik. — Ah, micsoda lelke van ennek a leánynak... s el fogja veszteni önmagát; mulhatatlanul.

— Ön téved, — mondtam én.

— Nem, nem tévedek. Tegnap, a mint ön is tudja, egész nap feküdt, nem evett semmit, de egyébként nem panaszkodott... Sohasem szokott panaszkodni. — Én nem nyugtalankodtam, ámbár estére egy kis láz lépett föl nála. Ma, éjjel után két órakor, a háziasszonyom felköltött: menjen, — szól az asszony, — a nővéréhez, valami baja van. — Aszjához futottam. Felöltözve, lázban, könnyek közt találtam őt; feje forró volt, fogai vaczogtak. «Mi bajod? — kérdeztem. Beteg vagy?» — Ő a nyakamba vetette magát s elkezdett könyörögni, hogy vigyem el innen, a mily gyorsan csak lehet, ha azt akarom, hogy életben maradjon... Én az egészségből semmit sem értek s igyekszem megnyugtatni őt... Zokogása egyre erősödik... s egyszerre csak zokogásából azt értem ki... Nos, egyszerűen, úgy hallottam, hogy szerelmes önbe. Biztosítom önt, hogy mi, értelmes emberek, el se tudjuk képzelni, mennyire mélyen érez ő s milyen hihetetlen erővel törnek elő belőle az érzések; ez olyan váratlanul és olyan elháríthatatlanul jött rá, mint a zivatar. — Ön nagyon kedves ember, — folytatta Gagin — de hogy miért szerette meg önt annyira, megvallom, nem tudom megérteni. Ő azt állítja, hogy az első pillanattól fogva vonzódott önhöz. Attól kezdve, a mikor engem biztosított róla, hogy rajtam kívül senkit sem akar szeretni, zokogott is naponként. — Azt képzelem, hogy ön megveti, hogy ön bizonyára tudja, kicsoda ő. Meg is kérdezte, hogy nem beszéltem-e el önnek az ő történetét s — azt hiszem, azt feleltem neki, hogy nem. De az egyenesen félelmetes, hogy milyen finom érzése van. Csak egyet kíván: menni, menni azonnal. — Reggelig együtt ültem vele; szavamát vette, hogy a holnap már nem ér itt bennünket — és csak akkor aludt el. — Én meg gondolkoztam, gondolkoztam s elhatároztam, hogy beszélek önnel. Szerintem Aszjának igaza van; legjobb, ha mindketten elmegyünk innen. És ma már el is utaztunk volna, ha nem jutott volna eszembe valami, a mi megállított. Hátha... nem lehet tudni, — önnek is tetszik a nővérem? S ha így van, miért viszem el innen? — Íme, így határoztam, félretéve minden szégyenkezést... Aztán meg én is észrevettem valamit... S elhatároztam, hogy megtudom öntől... — Szegény Gagin roppantul zavarban volt. — Bocsás-

son meg, kérem, — folytatta, — de nem vagyok hozzászokva ilyen szerepekhez.

Megfogtam a kezét.

— Tehát ön azt akarja megtudni, hogy tetszik-e nekem az ön nővére? — szoltam határozott hangon. — Igen, tetszik.

Gagin rám nézett. — De, — dadogta — ön nem veszi nőül őt.

— Hogyan gondolja, hogy én ilyen kérdésre felelhessek? Ítélje meg maga, lehet-e nekem most . . .

— Tudom, tudom — szakított félbe Gagin. — Nincs jogom feleletet kívánni öntől s az én kérdésem — az illetlenség netovábbja . . . De hát tanácsoljon valamit, mit tegyek? A tűzzel nem lehet játszani. Ön nem ismeri Aszját ; képes megbetegedni, elfutni, légyottot adni önnek . . . Más el tudná titkolni a dolgot s tudna várni, de Aszja nem. Vele ez először történik, — s ez a nagy baj! Ha látta volna, hogy' zokogott lábaimnál, megértené aggodásomat.

Gagin szavai gondolkodóba ejtettek: «önnek légyottot adni» — a szívembe nyilallott valami. Alávalóság volna most, ha nem teljes nyíltsággal válaszolnék nyiltszívűségére.

— Igen, — feleltem végre — önnek igaza van. — Egy órával ezelőtt kaptam levelet a nővérétől. Íme, itt a levél.

Gagin elvette a levelet, gyorsan átfutotta s kezeit térdeire ejtette. Az ámulat kifejezése arczán igen komikus volt, de nem volt kedvem nevetni.

— Ön, ismétlem, nemes férfiú, — mondta Gagin — de hát most már mit tehetek? Hogyan? Ő maga akarja, hogy eltávozzunk és ír önnek, és szemrehányásokkal illeti magát vigyázatlanságáért . . . de hát mikor írhatta ezt? Mit akarhat öntől?

Én megnyugtattam őt s a lehetőséghez képest hidegen kezdtem mérlegelni, mit kellene cselekednünk.

S íme ebben állapotunk meg: hogy a bajt elkerüljük, nekem el kell mennem a találkára s becsületesen felvilágosítani Aszját ; Gagin pedig kötelezte magát, hogy egész nap otthon fog ülni s nem fogja elárulni, hogy a levélről tudomása van ; s elhatároztuk, hogy este megint összejövünk.

— Szilárdul bízom önben, — szolt Gagin és megszorította

kezemet — kímélje őt is, engem is. És holnap mégis elutazunk, — tette hozzá fölkelve, — mert hiszen úgysem fogja Aszját feleségül venni.

— Adjon gondolkozási időt estig, — viszonzám én.

— Kérem. De nem fogja elvenni Aszját.

Gagin elment ; én a diványra vetettem magamat s lecsuktam szemeimet. A fejem szédült : sok mindenféle benyomás hullámozott benne egyszerre — ide-oda. Bosszankodtam Gagin nyíltsága miatt, bosszus voltam Aszja miatt ; bár szerelme jól esett, de zavarba is hozott. Nem tudtam megérteni, mi indította őt arra, hogy mindent elmondjon a bátyjának. A gyors, csaknem pillanatnyi elhatározás elkerülhetetlensége szenvedéssel töltött el.

«Elvenni egy tizenhétéves leányt, az ő szeszélyeivel. Hogyan lehetséges ez?» — szóltam fölkelve.

XV.

A kitűzött órában átcsónakáztam a Rajnán s az első arcz, a mely a tulsó parton legelőször szemembe ötlött, ugyanaz a gyermek volt, a ki reggel a levelet hozta.

— Fräulein Annettetől, — szólt suttogva s egy másik levelet adott át.

Aszja bocsánatot kért tőlem, hogy találkánk színhelyét megváltoztatja. Másfélóra múlva nem a kápolnához kellett mennem, hanem egy házba, Frau Luizéhez, bekopogtatni s fölmenni a harmadik emeletre.

— Megint igen? — kérdezte a fiú.

— Igen, — feleltem s tovább mentem a Rajna partján. Hazamenni már nem volt érdemes, az utcákon csavarogni pedig nem volt kedvem. A város falán túl volt egy kis kert, benne fabódé — a kuglizók számára s asztalok a sörivóknak. Betértem ide. Nehány idősebb német kuglizott benn ; nagy dübörgéssel vágódtak szét a fabábuk s ilyenkor elismerő kiáltások hallatszottak. Egy csinos fölszolgáló leány — kisírt szemekkel sört hozott ; szemébe néztem, de gyorsan elfordult s tovább ment.

— Igen, igen, — szólt a közelemben ülő kövér és vörösnyakú

polgártárs — a mi Hanchenünk ma nagyon szomorú; a vőlegénye berukkolt katonának. — Ránéztem a leányra: a sarokban gunnyasztott s arcát tenyerébe temette. Könnyei — egyik a másik után csurogtak végig ujjain. Egy vendég sört kért; odavitte asztalára s aztán megint visszament helyére. Búbánata meghatott. Saját közelgő légyottomra kezdtem gondolni, de gondolataim aggódó, szomorú gondolatok voltak. Nem könnyű szívvel mentem erre a találkára; nem az várt rám, hogy átengedhetem magamat a boldog, kölcsönös szerelemnek, hanem hogy adott szavamat megtartom, teljesítek egy nehéz feladatot. (Gagin szavai: «vele nem lehet tréfálni», mintha szíven lőttek volna, úgy hatottak rám. Csak négy nappal ezelőtt nem szenvedtem-e a boldogság utáni vágytól? Lehetségesnek látszott, de én ingadoztam, elhárítottam magamtól s kénytelen voltam továbbra is elhárítani... Hirtelensége megzavart. Maga Aszja, tüzes fejével, multjával, neveltetésével, ez a vonzó, de különös lény, — megvallom, rémített. Sokáig harczoltak bennem az érzések. Végre elérkezett a meghatározott időpont. «Nem vehetem feleségül», — így határoztam végre is — «ne is tudja meg soha, hogy szeretem.»

Fölkeltem s a szegény Hanchen markába egy forintot nyomva (meg sem köszönte), Frau Luize háza felé tartottam. Az esti árnyékok már szétterpeszkedtek s az égnek a sötét utca fölött elhúzódó sávja az alkonypirtól vöröslött. Gyöngén megkopogtattam az ajtót; rögtön kinyílt. Átléptem a küszöböt és tökéletes sötétségben találtam magamat.

— Ide, ide, — hallatszott egy vénasszonyi hang. — Várják.

Egyet, kettőt előre léptem tapogatódzva s aztán valami csontos kéz megérintette az enyémet.

— Ön az, Frau Luize? — kérdém.

— Én vagyok, — felelt az előbbi hang — én, én, gyönyörűséges szép ifjú ember. — Az öregasszony aztán fölvezetett egy meredek lépcsőn s a harmadik emelet pihenőjén megállott. Gyöngé világosság mellett, a mely egy kis ablakon át szűrődött be, megláttam a polgármester özvegyének ránczos arcát. Hízogató, ravasz mosoly nyujtotta szélesre beesett ajkait, s húzta keskenyre bágyadt szemeit. Egy kis ajtóra mutatott. Kezeim görcsös rándulásával nyitottam ki s bevágtam magam után.

XVI.

A kis szobában, a hová beléptem, eléggé sötét volt s nem vettem rögtön észre Aszját. Egy hosszú shawlba burkolódzva az ablak mellett ült egy széken, elfordulva s fejét majdnem elrejtve, mint a megriadt madár. Gyorsan lélekzett és egész testében reszketett. Kimondhatatlanul sajnáltam. Hozzá léptem. Fejét még jobban elfordította . . .

— Anna Nikolajevna, — mondtam én.

Egyszerre kiegyenesedett, rám akart nézni és nem volt képes. Megfogtam a kezét ; hideg volt s úgy feküdt tenyeremben, mint egy halott keze.

— Szerettem volna . . . — szólt Aszja, igyekeztén mosolyogni, de sápadt ajkai nem engedelmeskedtek neki : — szerettem volna . . . Nem, nem vagyok képes, — motyogta és elhallgatott. Valósággal, a hangja minden szónál elcsuklott.

Leültem mellé.

— Anna Nikolajevna — ismételtam s én magam is képtelen voltam tovább folytatni.

Mély csönd következett. Kezét folyvást a kezemben tartottam s szemeimet nem vettem le róla. Aszja, mint előbb, egészen összehúzódva, nehezen lélegzett s lágyan fogai közé harapta alsó ajkát, hogy el ne sírja magát, hogy visszaszorítsa fölfakadó könnyeit . . . Ránéztem ; volt valami megható tehetlenség félénk mozdulatlanságában : mintha csak a kimerültségtől már alig tudott volna eljutni a székhez s a mint hozzáért, rögtön rá is bukott. A szív olvadozott bennem . . .

— Aszja — mondtam alig hallhatóan.

Lassan rám emelte szemeit . . . Óh, női tekintet, szerelmes nő tekintete, ki volna képes téged leírni ? Könyörgött, bizakodott e szempár, kérdezett és megadást fejezett ki . . . Nem tudtam varázsának ellene szegülni . . . tűz futott végig rajtam égető szúrásokkal ; lehajoltam s ráta padtam kezeire . . .

Reszkető zaj hallatszott, hasonló a szaggatott sóhajhoz és hajamon gyöngéden — mint a falevél — remegő kéznek érintését éreztem. Fölemeltem fejemet s arczába néztem. Hogy? elváltozott egyszerre! A rémület eltűnt arczáról, szeme valahova a távolba merengett el s engem maga után ragadott,

ajkai kevéssé nyitva voltak, homloka fehér volt, mint a márvány s hajfürtjei hátra bodrozódtak, mintha valami vihar seperte volna végig. Megfeledkeztem mindenről, lassan magamhoz vontam kezét — alázatosan engedelmeskedett az s egész alakja hajlott a kéz után, a kendő lecsúszott vállairól, feje csöndesen mellemre hajlott s ott feküdt parázsló ajkam alatt...

— Az öné vagyok... — suttogta ő, alig hallhatóan.

Kezeim már körülsiklottak dereka körül... S ím hirtelen eszembe jutott Gagin. Mint a villámcsapástól, oly riadtan rázkódtam meg. — Mit tegyünk? — kiáltám s megriadtan, elengedve őt, visszahúzódtam... A bátyja... de hisz ő mindent tud... tudja, hogy én magával együtt vagyok.

Aszja visszaroskadt a székre.

— Igen — folytattam fölkelve s a szoba másik sarkába vonulva. — A bátyja mindenről tud... Kénytelen voltam mindent elmondani neki.

— Kénytelen volt? — szólt ő bizonytalanul. Láthatólag még nem tudott magához térni s rosszul értett meg.

— Igen, igen, — ismételtem bizonyos elszörnyűködéssel — s ebben ön a hibás, egyedül ön. Miért avatta bele titkába? Ki kényszerítette reá, hogy mindent elmondjon neki. Ma nálam járt s elmondta nekem a magával folytatott párbeszédét. — Igyekeztem rá nem nézni Aszjára s nagy léptekkel jártam föl s alá a szobában. — Most már minden elveszett, minden, minden.

Aszja fölkel a székről.

— Maradjon, — kiáltottam én, — maradjon itt, kérem. Becsületes emberrel van dolga, — igen, becsületes emberrel. — Az istenért, mi izgatta föl annyira? Talán valami változást vett észre rajtam? De hát nem titkolhattam el a dolgot bátyja előtt, a mikor ő maga jött el hozzám.

«De mit beszélek én itt össze?» — gondoltam magamban s az a gondolat, hogy közönséges csaló vagyok, hogy Gagin tud a mi találkánkról, hogy minden hiába, minden elrontva és elárulva — ez zúgott össze-vissza fejemben.

— Én nem hívtam a bátyámat, — hallatszott Aszja rémült hangja — ő maga jött.

— Látja, micsoda kellemetlen helyzetet teremtett — folytattam aztán; — és most meg el akar utazni...

— Igen, el kell mennem — szólt szintén csendesen. — Csak azért hívtam magát ide, hogy elbúcsúzzam magától.

— S maga azt gondolja, — viszonzám én — hogy könnyű lesz öntől megválnom?

— De hát miért mondott meg mindent a bátyámuak? — ismételte kétségbeeséssel Aszja.

— Mondom, — hogy nem tehettem másként. Ha maga nem mondott volna el mindent...

— Én becsuktam a szobám ajtaját, — védekezett ártatlanul — nem tudtam, hogy a háziasszonynak másik kulcsa is van hozzá...

Ez az ártatlan védekezés az ő ajkain, ilyen pillanatban — majdhogy dühbe nem hozott, de ma már nem tudok meghatottság nélkül gondolni rá. Szegény, becsületes, őszinte gyermek!

— Most hát mindennek vége! — kezdtem újból. — Mindennek vége. El kell válnunk. — Lopva ránéztem Aszjára... arcát hirtelen pir futotta el. Éreztem, hogy Aszja szégyelni kezdte magát, kínosnak találta helyzetét. Én magam föl s alá jártam s beszéltem, mintha lázam lett volna. — Maga nem engedte kifejlődni az érzelmet, mely megfogant, maga szakította szét viszonyunkat, nem volt bizalma hozzám, kételkedett bennem...

A míg így beszéltem, Aszja egyre jobban és jobban előre hajolt, aztán egyszerre térdre bukott, fejét kezébe temette s zokogásban tört ki. Hozzá siettem, föl akartam emelni, de nem engedelmeskedett. Nő könnyeit képtelen vagyok elviselni, azok láttára rögtön elvesztem fejemet.

— Anna Nikolajevna, Aszja, — ismételtem egyre — kérem, könyörgök, az Istenért, hagyja abba... — És ismét megfogtam a kezét...

S íme — legnagyobb ámulatomra, — hirtelen fölugrott, mint a villám az ajtóhoz ugrott s eltűnt...

A mikor néhány percczel később Frau Luize bejött a szobába, én még mindég a szoba közepén álltam, mintha csak a meunykő szele ért volna. Nem értettem, hogyan végződhetett ez a találka oly hirtelen, oly ostobán, a mikor még a századrészét sem mondtam el annak, a mit el kellett volna mondanom,

a mikor még magam sem tudtam, hogyan fog végződni beszélgetésünk.

— A Fräulein elment? — kérde Frau Luize, sárga szemöldökeiket fölhúzva egészen a parókája széléig.

Bambán bámultam rá s kimentem az ajtón.

XVII.

Kimenekültem a városból s egyenest a mezőnek tartottam. Boszúság, vad boszúság kínozott. Szemrehányásokkal illettem magamat. Hogy' nem találhattam ki okát annak, a mi Aszját arra készítette, hogy találkánk helyét megváltoztassa, hogy' nem becsülhettem meg azt, a mi őt arra indította, hogy ehhez a vén-asszonyhoz menjen s miért nem tartottam vissza őt? Egyedül vele ebben a siket, sötét szobában s nekem volt erőm, volt lelkem távoltartani őt magamtól s még szemrehányásokkal is illetni . . . És most képe egyre üldözött s én attól kértem bocsánatot; a visszaemlékezés erre a sápadt arczra, ezekre a nedves és félénk szemekre, lehajtott nyakára szóródó hajfürtjeire, fejének gyöngéd érintésére a mellemen — égettek engem. «Az öné vagyok . . .» hangzott fülembé suttogása. «Lelkiismeretesen viselkedtem» — biztosítottam magamat . . . Nem igaz! mintha én talán akartam volna ezt a megoldást? Talán én képes volnék elválni tőle? Talán bele tudnék nyugodni, hogy elveszítsem? «Esztelen! esztelen!» ismételttem rosszalólag . . .

Eközben bealkonyult s nagy léptekkel az Aszjáék lakása felé tartottam.

XVIII.

Gagin elébem sietett.

— Láttá nővéremet? — kiáltotta felém messziről.

— Hát nincs odahaza? — kérdém.

— Nincsen.

— Hát nem jött haza?

— Nem. De én vagyok a hibás — folytatta Gagin, nem tudtam várni s megbeszélésünk ellenére elmentem a kápolnához; nem volt ott, úgylátszik, talán nem ment oda.

— Nem volt a kápolnánál.

— S ön se látta?

Kénytelen voltam bevallani, hogy láttam.

— Hol?

— Frau Luizenál. Egy órával ezelőtt váltam el tőle s meg voltam győződve róla, hogy hazatért.

— Gyerünk — szólt Gagin.

Bementünk a házba s leültünk egymás mellé. Hallgattunk igen elfogódva ültünk mindketten, szüntelenül figyeltünk, lestük az ajtót, hallgatóztunk. Végre is Gagin fölkel.

— Soha életemben nem láttam ilyet! — kiáltotta — a szívem sincs már helyén. Ez a leány még meg fog engem ölni, Istenemre... gyerünk, keressük meg őt.

Kimentünk. Odakünn már teljesen besötétedett.

— Miről beszélgettek egymással? — kérdé Gagin, kala pját szemére húzva.

— Mindössze öt perczig voltam vele, — felelém — úgy beszéltem hozzá, a mint előre megbeszéltük.

— Tudja mit, — kezdé Gagin — jobb, ha most szétválnunk, úgy majd csak hamarább rábukkanunk. S egy óra mulva mindenesetre jöjjön vissza ide.

XIX.

A szőlőből sietve lementem s a városnak vettem utamat. Sietve bejártam összes utczáit. Mindenüvé belestem, még a Frau Luize ablakán is, kimentem a Rajnához s végigfutottam partján... Itt-ott utamba akadt egy-egy asszonyi alak, de Aszja sehol sem volt látható. Most már nem a boszúság égetett, — titkos félelem kínozott s nemcsak egyedül félelmet éreztem... nem, megbánást, a legégetőbb részvétet, szerelmet, — igen, a leggyöngédebb szerelmet is. Kezeimet tördeltem, Aszját szólítottam, az éj homályában bolyongva, először félhangon, aztán egyre hangosabban és hangosabban; százszor elismételtem, hogy én őt szeretem s meg esküdtem, hogy sohasem fogok tőle elválni; az egész világot odaadtam volna érte, hogy ismét kezemben tarthassam hideg kezét, ismét hallhassam halk szavát, ismét magam előtt láthassam őt... Oly közel volt hozzám, teljes elhatározással közeledett felém szívének és érzéseinek teljes ártatlanságában,

elhozta nekem érintetlen fiatalságát. S én nem szorítottam keblemre, megfosztottam magamat attól a boldogságtól, hogy lássam, a mint kedves arca felragyogott volna az elragadtatásnak örömétől és nyugalmatól... Ez a tudat majd elvette az eszemet.

«Hova mehetett, mit tett magával?» — kiáltottam én a tehetetlen kétségbeesés aggodalmában... Valami fehérség megvillant hirtelen a folyó partján. — Ismertem ezt a helyet; ott egy sír fölött, melyben egy hetven évvel azelőtt a vízbe fúlt ember feküdt, állt egy félig a földre dőlt kőkereszt régi felirattal. — A szívem verése elállt... Odafutottam a kereszthez: a fehér alak eltűnt. Nagyot kiáltottam: «Aszja!» A vad hangtól saját magam is megrémültem, de senki sem felelt reá...

Úgy határoztam, hogy elmegyek megtudakolni, nem találta-e meg őt Gagin.

XX.

A gyalogösvényen gyorsan fölkapaszkodva a szőlőbe, Aszja szobájában világosságot láttam. Ez kissé megnyugtatót.

Odamentem a házhoz; az ajtó belülről be volt zárva, kopogtattam. A földszinten egyik ki nem világított ablak óvatosan kinyílt s Gagin feje vált láthatóvá.

— Megtalálta? — kértem én.

— Visszatért, — felelt Gagin suttogó hangon — a szobájában van és vetkőződik. Minden rendben van.

— Hála Istennek! — kiáltám én az örömnek kimondhatatlan kitörésével — hála Istennek! Most minden nagyon jól van, de tudja, nekünk beszélünk kell még egymással.

— Majd máskor — válaszolta Gagin, csöndesen behúzva az ablakot, — majd máskor, most Isten önnel.

— A holnap-i viszontlátásig — mondtam én, — holnap minden eldől.

— Isten önnel, — ismétlé Gagin. Az ablak bezárult.

Majd hogy be nem kopogtattam az ablakon. Már akkor meg akartam mondani Gaginnak, hogy megkérem nővére kezét. De hát micsoda leánykérés az, ilyen időben... «Majd holnap, — gondoltam — holnap boldog leszek...»

Holnap boldog leszek! A boldogságban nincs holnap, de

tegnap sincs ; nem eleveníti föl a multat, nem gondol a holnapra sem ; a boldogság csak a jelent ismeri ; — de nem is napot, csak pillanatot.

Már nem emlékszem, hogyan jutottam haza. Nem lábaim vittek, nem a csolnak himbált : valamiféle széles, erős szárnyak emeltek föl. Elhaladtam egy cserje mellett, a melyben fülemüle dalolt. Megálltam mellette és soká hallgattam : úgy tetszett, mintha az én szerelmemet, az én boldogságomat énekelné.

XXI.

A mikor másnap reggel az ismerős ház felé haladtam, egy körülmény nagyon meglepett : az összes ablakok nyitva voltak s az ajtó szintén tárva volt ; papirosdarabok heverték szanaszét a küszöb előtt, az ajtó mögött a szolgálot láttam seprővel.

Odamentem hozzá.

— Elutaztak — jelenté ki a szolgáló, mielőtt megkérdezhettem volna : otthon van-e Gagin?

— Elutaztak ma reggel hat órakor, de nem mondták hová. De várjon csak, hiszen az úr, úgy látszik, N. úr.

— N. úr vagyok.

— Levele van az úrnak a háziasszonynál.

A szolgáló fölment s lehozta a levelet.

— Tessék, itt a levél.

— Nem lehetséges . . . ugyan már hogy? — kezdtem én. A szolgáló bambán nézett rám s újra hozzálátott a sepréshez.

Fölbontottam a levelet. Gagin írt, Aszjától nem volt egy sor sem. Azzal kezdte, hogy kért, ne haragudjam rá a hirtelen elutazásért ; meg volt győződve róla, hogy alapos megfontolás után helyeselni fogom elhatározását. Nem talált más megoldást az adott helyzetben, a mely kínossá és veszélyessé válhatott volna. «Tegnap este, — írta Gagin, — a mikor kettesben vártuk Aszját, véglegesen meggyőződtem válasunk elkerülhetetlenségéről. Vannak előítéletek, melyeket én méltányolok ; megértem, hogy önnek lehetetlen Aszját nőül vennie. Ő mindent elmondott nekem ; az ő nyugalmaért kénytelen voltam teljesíteni ismételt és erőszakos könyörgését.» A levél végén sajnálkozását fejezte ki a fölött, hogy ismeretségünk oly hamar megszakadt, boldogságot

kívánt nekem, barátságosan megszorította a kezemet s könyörgött, hogy ne törekedjem megkeresni őket.

«Micsoda előítéletek? — kiáltottam én, mintha ő meghallhatná szavamat: — micsoda ostobaság! Ki adott jogot neki arra, hogy őt tőlem elrabolja? . . .»

A szolgáló hangosan asszonyáért kezdett kiabálni: rémülete magamhoz térített. Az a gondolat lángolt föl bennem: keresni őket, akármibe kerüljön is. Elviselni ezt a csapást, belenyugodni egy ilyen szakításba lehetetlen volt. A háziasszonytól megtudtam, hogy reggel hat órakor hajóra szálltak és a Rajnán fölfelé elutaztak. A jegyirodához fordultam, a hol azt mondták, hogy Kölnig váltottak jegyet. Azzal az elhatározással tértem haza, hogy azonnal összecsomagolok és utánok utazom. Hazamenet elhaladtam Frau Luize háza mellett . . . Egyszerre csak hallom, hogy valaki kiabál utánam. Főlemeltem fejemet s annak a szobának ablakában, a hol utoljára találkoztam Aszjával, megláttam a polgármester özvegyét. Mosolygott ellenszenves mosolyával és magához hívott. Megfordultam és tovább akartam menni, de utánam kiáltott ismét, hogy valami van nála számomra. E szavakra megálltam s bementem házába. Nincs szó arra, mit éreztem akkor, a mikor ismét megláttam azt a szobát.

— Hogy őszinte legyek, — kezdte az anyóka, egy kis levélkét tartva felém — ezt csak akkor kellett volna átadnom önnek, ha ön maga jött volna el hozzám, de ön olyan gyönyörű fiatal ember. Tessék, fogja.

Elvettem tőle a levelet.

Kis papirdarabon a következő, czeruzával gyorsan oda-firkantott szavak állottak:

«Isten önnel, mi nem látjuk többé egymást. Nem büszkeségből utazom el — nem, de másként tennem lehetetlen. Tegnap, a mikor ott sírtam ön előtt, ha csak egy szócskát mondott volna, csak egyetlen szót — maradtam volna, de ön semmit sem szólt. Világos, hogy így jobb . . . Isten önnel örökre.»

Egyetlen szót . . . Oh én esztelen! Ezt a szót . . . könnyek közt ismételtam tegnap este, belekiáltottam a szélbe, pusztá mezőségek közepén egyre hajtogattam, de neki nem mondtam, nem mondtam neki azt, hogy szeretem . . . Igen, akkor nem tudtam kiejteni ezt a szót. A mikor ama végzetes szobában

találkoztam vele, akkor még nem volt világos tudomásom szerelmemről; még akkor sem világosodott meg előttem, mikor a bátyjával tanácstalan és kínos hallgatásban ültem...

Csak néhány pillanattal aztán lobbant fel bennem ellenállhatatlan erővel, a mikor megriadva a boldogtalanság lehetőségétől, keresni és hívni kezdtem őt... de akkor már késő volt. «De hisz ez lehetetlenség!» mondják nekem; nem tudom, lehetséges-e — csak azt tudom, hogy igaz. Aszja nem ment volna el, ha a kaczárságnak csak egy kis árnyéka lett volna benne és ha helyzete nem lett volna hazug. Aszja nem tudta elviselni azt, a mit mindenki más elviselt volna az ő helyében s ezt én nem értettem meg. Rossz szellemem ajkaimon visszatartotta a vallomást, a mikor a sötét ablak alatt Gaginnal utoljára találkoztam s az utolsó fonál, a melybe még belekapaszkodhattam volna, kisiklott kezeim közül.

Még ugyanezen a napon csomagjaimmal visszatértem L. városába és elhajóztam Kölnbe. Emlékszem, a gőzhajó már elhagyta a partot és én gondolatban búcsúztam azoktól az utcáktól és azoktól a helyektől, a melyeket többé lehetetlen elfelednem — a mikor megláttam Hanchent. A part közelében ült egy padon. Arcza sápadt volt, de nem szomorú; egy csinos fiatal legény állt mellette és mosolyogva beszélt neki valamit; a Rajna másik partján pedig az én kis Madonnám még mindig szomorúan nézett ki az öreg kőrísa zöld árnyéka alól.

XXII.

Kölnben ráakadtam Gaginéék nyomára; megtudtam, hogy Londonba utaztak; utánuk mentem ide is, de Londonban összes nyomozásaim meddők maradtak. Sokáig nem tudtam beletnyugodni, sokáig makacsul kerestem tovább, de végre is kénytelen voltam lemondani a reménységről, hogy megtaláljam őket.

S nem is láttam többé őket — nem láttam többé Aszját. Sötét hírek érkeztek róla, de ő örökre eltűnt számomra. Ma már azt sem tudom, él-e még. Egy ízben, néhány évvel később futólag láttam külföldön egy vasúti kocsiban egy asszonyt, a kinek arcza élénken emlékeztetett az ő feledhetetlen vonásaira... de ez a véletlen hasonlatosság csalfa játéka is lehetett. Aszja

megmaradt emlékezetemben annak a leánykának, a milyennek életem legszebb szakában ismertem, a milyennek utóljára láttam, a mint az alacsony falusi szék hátára ráhajolt.

Egyébként be kell vallanom, hogy nem túlságosan sokáig bú-súltam utána: hamarosan rájöttem, hogy a sorstól helyes intéz-kedés volt, a mikor Aszjától elszakított. Azzal a gondolattal vigasztaltam magam, hogy bizonyára nem lettem volna boldog ilyen asszonynyal. Fiatal voltam akkor és a jövő, ez a rövid és gyors jövőendő határtalannak látszott előttem. Talán nem ismétlődhetik meg az, a mi volt, gondoltam magamban, még jobban, még gyönyörűbben? . . . Ismertem más nőket is — de az az érzés, a melyet Aszja keltett fel bennem, az a lángoló, finom, mély érzés nem ismétlődött még egyszer. Nem! Egyetlen szempár sem volt képes pótolni azt, a mely egykor oly szerelme-sen függött rajtam és egyetlen szívnek, valahány csak keblemre hajolt, sem felelt az én szívem oly örömteli boldog elfogultsággal.

Családtalan hazátlanság magánosságára kárhoztatva, unal-mas éveket pergetek le, de mint szentséget őrzöm levélkéjét és elszáradt geránium virágát, azt a virágot, a melyet egykor az ablakból dobott alá. Még ma is árad ki belőle gyöngéd illat, és úgy lehet, az a kéz, a mely a virágot adta, ez a kéz, a melyet csak egyetlen egyszer volt alkalmam ajkaimhoz szorí-tani, már régen a sírban porlad . . . S én magam, mi lett én belőlem? Mi maradt belőlem, azokból a boldog és nyugtalan na-pokból, azokból a fellengző reményekből és törekvésekből? A kis virág ilyen könnyű kipárolgása túléli az ember összes örömeit, túléli minden bánatát, túléli magát az embert.

TURGENYEV után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

EMLÉKEZÉS TOMPA MIHÁLYRA.

1817—1917.

Száz év előtt Gömörben a virágok,
S a Rima, Bodrogmenti őszi rózsák,
Mintha friss tavasz lehelt volna rájuk,
És mintha nem is lenne mulandóság:
— Egynémely őszenek szent varázsa van, —
Úgy nyitogattak, olyan gondtalan!

— Tompánk, a születésed ősze volt az,
Téged éreztek ott meg a virágok . . .
A természet hú dalnokának szólt az,
Ki új virulást hozandasz reájok;
S dalban örökké tartó életet,
Megértőn a titkos természetet!

. . . Koldus-szegényes volt a születésed,
Halálodig borongó, bús maradtál.
De ott körül a vadvirágos rétek,
Holott ezer szépséggel gazdag a táj:
Neked virultak édes vigaszul,
S te bennük éltél halhatatlanul.

Ő volt, a természet, leghűbb barátod,
Enyhető a bánatos napokban,
— Ha olykor pályád tüskés útja bántott,
S a «szép, bár nem ragyogó» földi sorban
Nehézzé lőn az «isten» tereh:
«Örülnöd, sírnod résztvevőn vele».

A természet, mely télidő haladtán
 Hazug halálból új életre ébred:
 Ölelt körül, gyermekidet siratván,
 Hogy lett a gyászból bő hióbi részed.
 Szivedre, példálózván, ez adott:
 Hitté magasztosuló balsamot!

S a nagy bukáskor, hosszas siratónkban,
 Mikor azt hittük, ránkszakadt a menybolt:
 Innen hordtál reménységet dalodban
 Hazádnak, melynek már reménye sem volt.
 Neked lón legtöbb: új jövőt szülő
 Hited, reményed, dallá zendülő!

Petőfi eltűnt. Elszállt a viharral,
 Mint a vihamak harsány önzeneje . . .
 Te akkor jöttél . . . Oh szilaj, szabad dal
 Nem is való halottas ház elébe.
 És a magyar halott volt . . . Legalább
 Ácsolgatták már a ravatalát!

S hogy a nagy tetszhalálból újra éledt,
 Hogy nem került végképp a ravatalra:
 Örök-nagy ebben, Tompánk, a te részed.
 Szivünk e kort a te korodnak vallja!

Dalod mesékbe szőtt imádkozás,
 Hogy csak mi értsük, de ne értse más!

Oh e fátyolos énekek hazádról,
 S nagy, szebb jövőnkről úgy keltek szivedben
 A természettől, dajkáló anyádtól . . .
 S mi hittünk Simeonnál lelkesebben.
 — Hitünk betelt, oly nagy már is hazád,
 Hogy alig ér rá — emlékezni rád!

De nem! . . . Haló porod is legyen áldott,
Szomorú korszak bús költője, Tompa.
Lágyan simuljanak rád a virágok,
Úgy susogjon fölötted a fa lombja . . .
S magasztaló, csinált ódák helyett:
Madárdal szóljon a sírod felett!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

SZEMLE.

A zenei Wahrmann-díj.¹

Néhai Wahrmann József cultur-érzéke és bőkezűsége most jut először kapcsolatba a magyar zenevilággal. Alapítványa ezúttal egy zeneszerzőnek kamatoz és a mi feladatunk, hogy ezt a művészt megjelöljük. Az alapító-levél reánk bízta, hogy zeneéletünk jelenségei közül akár egy érdemes mestert, akár egy érdemes művet ragadjunk ki, tehát jutalomra ajánlhatunk vagy egy összegyéniséget, vagy egy határozott alkotást. Figyelmünk ezáltal két irányba terelődik: vizsgálnunk kell, hogy mennyi szellemi tartalmat és elvi jelentőséget képvisel egy-egy művésznk pályája, ha ezt mint egészet tekintjük, és keresnünk kell azokat a műveket, a melyek önmagukban is súlyosak.

A mit Magyarországon zeneszerzőink phantasiája és készsége az utolsó évtizedekben teremtett, az kivált belőlünk minden tiszteletet. Más nemzetek évszázadokig dolgozhattak művészetük kibontakozásán, nálunk az alapvetés, az érlelés és a leszűrés munkája alig egy pár évtizedbe tömörült. Végleg a mi zenénk még ma sem találta meg organumát. Az új nemzedék talán gyakrabban változtat irányt Magyarországon, mint másutt. A nyelvnek az az egyöntetűsége, a mely a németeknél Bachtól Brahmsig és még tovább összeköti 200 évnek a mestereit, — amnyi egyéni ösztön mellett is — közöttünk nem alakult ki.

A keresésnek bizonyos idegessége azonban nem az utolsó évek tünete. Fiatalszerveink, mondhatni, örökbe kapták a 70-es és 80-as évek lelkeitől. Ezek is forrongtak és kerestek. Mert azok az áramlatok, a melyek idegen földön egymás *után* és nagy időközökben jelentkeztek, mihozzánk jóformán egyszerre és torlódva érkeztek. Mikor a 70-es években Volkmann Róbert kezdte nálunk elültetni azokat a tanulságokat, a melyeket az elmélet a Mendelsohnnal és Schumannal

¹ A tízezer koronás Wahrmann-díjjal sorra jutalmaznak tudóst, szépírókat, zeneszerzőt, festőt és szobrászt. 1917 november 16-án zeneköltőnek ítelték oda, és pedig Mihailovich Ödönnek. Itt közöljük a jury előadójának jelentését.

lezárult kor művészetéből levont, ugyanakkor már foglalkozni kellett Wagner és Liszt új tételeivel, nem sokkal később be kellett hatolni Brahms sajátzerű gondolatmenetébe, de egyúttal át kellett tekinteni azt a nemzeti hagyatékot, a mely Erkel Ferenczről és társairól szállt az utódokra, vagyis mérlegelni kellett a speciális faji zene kifejezési lehetőségeit. Hogy egy napjainkban sokat használt szóval éljünk, egy folytonos áttájékozódásra volt szükség.

Mikor egy nép művészettörténetében a munka nem számos nemzedék közt oszlik meg, hanem így halmozódik, a művészek álma intenzívebb és teljesebb az eredményénél. És mégis megható az a mozgás, a mely a 70-es években kezdődött. A tanulmányok, a melyeket a zeneszerzők végeztek, sokoldalúbbak lettek, a feladatok és megoldások mélyebben járók az eddigi problémáknál és eddigi munkamódoknál. Elszigetelt felfedezések voltak korábban is, sőt hallottunk néha igaz költői hangokat, de a rendszeres munka csak a 70-es években indult meg. Elegen voltak, a kik belátták, hogy laza alapon nem lehet tovább építeni, hogy a munkát jóformán előlről kell kezdeni és ilyen módon éppen elegen voltak, a kik kötelességüket teljesítették. Az egyik választékosabb themákhoz nyúlt, a másik szélesebb formákban igyekezett dolgozni, néhánynak a technikája lett raffináltabb, mások a faji motívumok kibontásán gondolkodtak.

Mint első lépett erre az útra Mihalovich Ödön. Ő a szétszórt törekvéseket egyesítette és képviselője lett az előkelő declamációnak és a nagy méreteknél épp úgy, mint a drámai kifejezés szolgáltatába helyezett gazdagabb ellenpontnak és színességnek. Még a hatvanas évekbe nyúlnak vissza első művei. A Faust-monda, melylyel a romantika nagy mesterei, Schumann, Wagner, Liszt sorra foglalkoztak, hatott az akkor 22 éves Mihalovich képzelmeire is. Ifjú érzéseit letette egy nyitányban; ez a négykezes zongoradarab volt első kinyomtatott dolgozata. Ugyanehhez az eszmekörhöz fűződik a tizenhat évvel később orchesterre írt Faust-ábránd (Breitkopf és Härtel kiadása); zeneileg e művek nincsenek egymással tematikai vonatkozásban. A zongora számára komponált egy phantasiát és egy nocturne-t is, de egyébként már a tanuló korszakban jobban vonzotta a zenekari paletta, mint a solo-hangszer. A 60-as évekre esik még két műve: egy *Ünnepi induló*, melyet Erkel Ferencz vezényelt a philharmonikusoknál és a meiningeni zeneünnepen bemutatott nyitány *Athéni Timon*hoz.

1870-ben és 1873-ban már önálló zenekari hangversenyeket rendez compositióiból. Tartsuk meg ezt a két dátumot és gondoljunk az akkori állapotokra. Egyetlen symphonikusunk, a ki itthon

élt és némileg productiv volt, Mosonyi Mihály, 1870-ben meghalt, Erkel Ferencz minden energiáját a színpadnak szentelte és mert a siker számára akkor is ez látszott a leghálásabb területnek, mások követték példáját, Goldmark zenekari művei túlnyomólag későbbi keletűek, bár a nagyérdékű *Sakuntala* már 1865-ben feltűnést kelt. Erkölcsi és alkotó erőt mutat, ha egy szerzőnk már akkortájt egymaga el tudja látni orchester-esték műsorát.

És a mi jelentősebb: Mihalovich volt a 70-es évek elején az egyetlen művészünk, a ki a programzenét és az ennek keretül szolgáló modern symphonikus költeményt hozzánk átültette. A programzene tanaihoz akár hozzájárulunk, akár nem, kétségtelen, hogy Berlioz és Liszt elvei a zeneszerző phantasiájától új feszítő erőt követeltek. A program által folvetett minden képzetet és fogalmat át kellett váltani csengésre, ez a találékonyságnak rendkívüli lökést adott; új conturokra a dallamvonalban, új harmoniai kapcsolatokra, új rhythmikai finomságokra és új szín-combinatióokra volt szükség, hogy a programból mennél többet ki lehessen fejezni. Az új irányban való componálás teljes erőgyűjtést kívánt. Nálunk egy darabig Mihalovich volt ennek az erőgyűjtésnek egyedüli mintája, a többi modell a magyar földtől messze élt. Igazi érték az, a ki a képzelem fokozott tevékenységére tanít.

A symphonikus költemények sorát megnyitja 1871-ben a *Rémhajó*. Először a philharmonikusoknál, egy évvel később a casseli zeneünnepen adták elő. Mihalovich többi symphonikus költeménye — a *Sellő*, *Hero és Leander*, *La ronde du Sabbat* — is a 70-es évek alkotása. Valamennyinek vezérkönyve a Deák Ferencz halálára írt *Gyászhangokkal* együtt 1879-ben megjelent a Schott-czégnél. Sokkal későbbi utolsó programzenei műve, a *Pán halála*. Kapcsolata Bülow-val, a kinél egy ideig tanult, és közvetlen érintkezése az új eszmék forrásával, Liszttel, döntő befolyással volt a symphonikus költeményekre és Mihalovich egész zenei világnézetére. 1848-ban Liszt letelepedett Weimarban és ez a város lett a modern zenei gondolkozás bástyája. Liszt arról álmodott, hogy Wagner is ott fog dolgozni és Weimar, melynek multja Goethetől és Schillertől, Herdertől és Wielandtól kapott fényt, találkozó helye lesz a zenei elméknek is. Ez az álm nem valósult meg, Wagner csak mint látogató volt Weimarban, de azért Liszt köré csoportosultak Raff, Cornelius, Bülow és más finom lelkek. Bülow ebből a szellemből sokat vitt magával Münchenbe — a mikor még lelkes híve volt Lisztnak és Wagnernek — és a bajor fővárosban szítta magába ezt a levegőt Mihalovich. A 60-as évek Münchenje, a honnan a *Trisztán*, a *Mester-*

dalnokok és a *Rajna kincse* útrakeltek, és Budapest között, a hol a XIX. század utolsó negyedében szintén revideálták a régi zenét, Mihalovich volt az összekötő híd.

A 80-as és 90-es években művei még nagyobb arányokat öltenek. Négy symphoniát írt, ezek elmélyedésükkel és architektúrájukkal lényegesen növelik irodalmunk fajsúlyát. Már az első symphoniával párhuzamosan kezd foglalkozni a drámai zenével. A vocalis stílusban korán gyakorlatot szerzett. 1871 óta sorra megjelentek dalfüzetei, a philharmonikusoknál pedig 1874-ben Richter János vezetése alatt előadásra kerül egy énekkarra és orchesterre írt műve: *A szélviharhoz*. A 70-es évek termését lezárja a *Wieland, der Schmied* című három felvonásos operája. A többi zenedráma a 80-as években készült és pedig ilyen rendben: *Hagbarth és Signe*, a melyet a drezdai udvari színház mutatott be. *Eliane* és *Toldi szerelme*. Arany János széles mederben ömlő, kristálytisza művészete Mihalovichot is zenei kiforrtságának és érzelmi lendületének tetőpontján találta. Olyan erős színpadi kéz, a milyen a Csiky Gergelyé, keresett Arany epikája számára sűrített formát, de ebben az esetben a drámai élet a zenéből sarjadzik. Izmoságban született és ragyogóan továbbszótt motívumok töltik be ezt a nagyvonalú szerkezetet. Ilyen magasba törő, minden részében nemes anyagból való constructiót csak egy rajongó művészjellem hozhat létre. A *Toldi szerelme* irodalmunkban az első mű, a melyen a modern zenedráma hangja végigmegy és a melynek szívverésébe magyaros lüktetés is vegyül.

Mihalovich ugyanakkor, a mikor fölismerte az újnómet iskolában rejló ethikai erőt, magyar költői művekben is keresett motívumokat. Két symphonikus opusához Gyulai Pál és Reviczky Gyula egy-egy költeménye adta a programot, megzenésítette Petőfi *Csatadal*-át, magyar szellem hatja át *Király-hymnus*-át, évek multán pedig a *Kuruczdalok*-at és ugyanez az érzés jelentkezik a *Toldi szerelmében*. Ennek a zenedrámának hősi pathosába, aczélos rhythmusába, egész monumentális fölépítésébe stílszerűen illeszkedik be a lyrai elem, a mely széles hullámverésű, de a mellett közel férkőzik lelkünk-höz, mert igazi költői órában született. A *Toldi szerelme* második felvonása abszolút művészi érték és ha a magyar zeneirodalomban alkotásokat keresünk, a melyekre kitűzhetjük az érdemjelet, ez előtt az oszlop előtt meg kell állanunk.

Az alapító-levélből, mely néhai Wahnmann József intentióival számot vet, négy pontot szeretnénk kiemelni. A jutalom erkölcsi díszat akar nyújtani annak a művésznek, a ki erre méltó; ezért mondja az V. pont 5. bekezdése azt, hogy a díj odaítélésénél a jelölt vagyoni

viszonyait, rászorultságát nem kell mérlegelni. Ugyanennek a pontnak 2. bekezdése úgy rendelkezik, hogy akkor, a mikor a díj először kerül kiadásra, a tíz évnél régibb működés is figyelembe vehető; méltányos tehát visszamenni a jelenségek gyökerére, méltányos fölkeresni azt a művészt, a kinek jelleme és munkássága egyik iránytű volt a mai haladott zenei állapotokhoz vezető úton. A III. pont olyan tevékenységet említ, mely «a példaadás erejével» hat; e szerint a végzett munka elvi magaslataira kell súlyt helyezni. Végre utalunk néhány Wahrmann József végrendeletére, saját szavaira: az ő szeme előtt «nemzeti kulturális célok» lebegtek, ezen a nyomon az alapítvány a címében is hordja a «kulturális» jelzót; ennél fogva olyan átfogó erejű mesterre kell gondolnunk, a kinek ideáljai érintkeznek egy lelkileg elmélyedni akaró nemzet általános ideáljaival, a ki nagy területeket szántott föl és a kinek művészi komolysága a magyar zenevilág mai kulturális önérzetének egyik forrása. Mint ilyent ajánljuk Mihalovich Ödönt a Wahrmann-díjjal való kitüntetésre.

Molnár Géza.

ÉRTESÍTŐ.

A választójog reformja.

I.

Az általános választójog. Politikai tanulmány. Irta ifj. Mikszáth Kálmán.
1917. 244 l.

Nem adnám igazi képét e munka jellegének, ha azt mondanám róla: tudós mélység, szakszerű fölkészültség, vitatkozó él, támadó merészség, fölényes humor, adat- és adoma-bőség, a száraz kritika marólúgjának bugyogása s az enyelgő élezelődésnek gyöngyözése takarják benne a honfiaggodalom mélységes pathosát, mely az egésznek szülője, éltetője. Pedig mind ez is.

De több! Egy csendes, nyugodtan gondolkodó eszmélődő, de egyszerre türelmét vesztett embernek rögtönös fölkerekedése, neki-irramodása a hamis, az idegen isten, a bálvány ledöntésére, mely elé nemzete leborulni készül.

Mikszáth Kálmán fia, már ezen minősége által, föl fogja kelteni a közérdeklődést, könyve azonban egymagában is igazolja ezt. Nincs szüksége ajánlólevélre, magáért beszél. Eredetien, sajátosságosan beszél.

A munka egyes részeiben túlnyomó a tudományos, tárgyilagos elvi megállapítás.

Majd pragmatikus, részletes rajzok következnek a szavazati jogok északamerikai, angol, franczia, német, osztrák, belga kialakulásáról és kapcsolatáról e nemzetek gazdasági és művelődési viszonyairól, valamint a hatásról, melyet a különböző szavazati jogok az egyes nemzetek képviseleti rendszerére, ennek parlamentáris kormányzatú válfajára s azok politikai hatalmára, gazdasági és erkölcsi színvonalára gyakoroltak.

E rajzok némelyikében, mint az angolban, a szavazati jog alakulása az egész alkotmány és társadalom alakulásának képét is nyújtja, annál a nyilvánvaló oknál fogva, hogy az alkotmány oly lényeges részének, a minő a parlament, az összetétele a szavazati jogon fordul meg, ez pedig a társadalom mindenkori szerkezetének, elemei súlyának különbsége szerint változik.

Bezárja e rajzokat a szavazati jog ezeréves, autochton, magyar

alakulásának jellemzése s az idegen eredetű, alkotmányunk szellemével ellenkező általános szavazati jog köztünk való föltünésének magyarázata s ha elfogadtatnék, a hatás mérlegelése, melyet a magyar parlamentre s a magyar hegemoniára gyakorolna.

Mind e pragmatikus rajzok, statistikai megállapítások át vannak szőve az állami, a társadalmi élet belső törvényszerűségéből merített megfigyelésekkel, helyeslő vagy kárhoztató ítéletekkel.

Az utóbbiak adnak a munka második részének erősen polemikus jelleget. Azonban mind ezekre, mind a külföldi szavazatrendszerek rajzára azok a távolabbi, általános lélektani és közéleti igazságok, találó képek, hasonlatok, melyeket direct érvei mellett szellemesen odavet, jótékony, megnyugtató, földerítő világosságot árasztanak, melynek a polemiák rendszeren hijával vannak.

Mily megvilágító hatású (53. l.), midőn az angol jogi souverainitásról szólva, mely a királyt és parlamentet illeti s vele a politikai souverainitást állítva szembe, mely a választóknál van, hozzá teszi : az angol felfogás óvakodott a jogi souverainitást a politikainak alárendelni, mert ez által olyan souverain amphibiumot teremtett volna, mint a francia suffrage universel. Utóbbiban a választók föltétlen urai a jogi souverainitás kezelőinek, az elnököknek és parlamentnek. Vagy midőn tovább folytatja : A mint a képviselők összessége nem a nemzet, ép úgy a választók sem tekinthetők a népnek, hanem csak a nép képviselőinek.

Az osztrák általános választói jogot mi szülte? Nyilván a nemzetiségeknek, mint testületeknek, öszszemélyiségeknek elismerése az osztrák alkotmányban. E testületi elismerésüket pedig követelte a másik osztrák alapelv, az osztrák államnak — az alkotmány charta szerkesztőinek eszejárása szerint — nem a császárból, még kevésbbé természetesen a nemzetből, hanem az egyének egyenlő szabadságából származtatása, utóbbi pedig szükségkép postulálja az általános, egyenlő választójogot.

Mikszáth ez okfejtést mellőzve, annak eredményét veti oda a gondolkodva olvasni szeretőnek (137. l.) : Ausztriában az általános választójogot a nemzetiségek egyenjogusítása szülte, nálunk megfordítva, az általános választó jog szülné a testületi és politikai nemzetiségi egyenjogusítást.

A kínai orvosokról szóló hasonlatot, a kik az orvosságot maguk veszik be s nem a beteggel szedetik, azokra az államférfiakra vonatkozólag, a kik a legradicálisabb választói jogot követelik, másfelől meg panaszkodnak, hogy a magyar társadalom fejlődése mily kevésbé radicalis (18. l.), meg a Himalaya tövében uralkodó fejedelmek fehér

elefántjainak alkotmányos hivatását, a mint nehéz politikai helyzeteket ormányaik intésével tisztáznak e módszerek rokonságát a suffrage universel szavazataival kell még említnem annak példájául, mikép oxydálja, hogy előszava egy kitételével éljek, fájdalombaiból, érzéseiből eltörő gúnynyal. másutt elvileg, tárgyilagosan megállapított tételeit.

A mit különösen a suffrage universel keletkezéséről, őshazájában, Franciaországban viselt dolgairól így megállapít, följogosítja annál erősebb mondásokra is, minő az, hogy az általános választójog mint hú kis kutya poroszkált . . . húsz év alatt az autokratia (Napoleon) nyomában egész az 1870-iki plebiscitumig, módot nyújtva Napoleonnak a tömegek kijátszására a középosztály ellen (93. l.).

Ennek — a mint Amerikában nevezik — a masinának behozatala a magyar alkotmány szerűjére ezért nem csoda, ha ily kifakadásra indítja. «Képzeld megunk elé a magyar suffrage universel-t, mint a politikai élet legfőbb areopágját. Arcza, mint Janusé, kettős, az egyik: magyar chauvinista, a másik a nemzetiségi gyűlölettől tajtétkzó, fülei hosszúak, mint Midáséi, bezárva az igazság nyers szava, nyitva a hízelgés csúszós szólamai előtt.» (181. l.)

A mi azonban e polemikus részeknek, de az egész munkának alapszínét megadja, az a keserű humornak, a találó gúnynak és sok helyt a hazafias megbotránkozásnak szenvedélyes kitörése a tájékozatlanság, a könnyelműség, a habozás, az ingadozás, a következetlenség fölött, melyet az általános szavazatjog pártjai nálunk azzal szemben a lefolyt tíz év alatt elfoglaltak.

Igen, az elvi, tudományos megalapozás, az inductiv nagy anyag a legműveltebb nemzetek tapasztalataiból, saját történelmünk tanulságai, a világháború nyújtotta okulás, melyek könyvének vagy kétszáz oldalát megtöltik, csak láncszemei annak a logikai következtetésnek, melynek egész czélja, hogy zártételében az általános szavazatjog magyar rajongói fölött ily lesújtó, kárhóztató, megbélyegző ítéletet mondhasson:

«Felszabadítani néposztályokat, a melyeket a nyomorból, a sötét tudatlanságból, az állati létből kiemelni elmulasztottunk, egyértelmű azokat a Bűn tarpéji sziklájára vinni. Le nem taszítani onnan, — mert ahhoz az erkölcsi bátorság egy neme szükséges — de otthagyni, ékes szavakkal lelkükre beszélni, de szemüket föl nem nyitni — és várni, hogy onnan maguktól essenek le a Bűn fenekeetlen mélységeibe. A kik erre törekszenek, se nem hazafiak, se nem a nép barátai.» (238. l.)

A magyar haza sorsa fölött ily mélységes aggodalom, a szava-

zati jog reformját a francia bálványimádás szellemében megvalósítani akarók tervei miatt érzett ily fölháborodás, megbotránkozás Carlyle-re emlékeztető levegője ül az egész munkán. Szabatosan körvonalozott célját, világos érvelését, fölhozott tényeinek erejét azonban a munka ez alaphangja, vezér-motivuma nem burkolja ködbe.

E cél «azokhoz... fordulni, a kik... az alkotmányos monarchia demokratikus kifejlesztésében látják a jövő haladás útjait, a kik... az államgondolkodás sarkkövét az alkotmányos szabadságban, a vezetés erkölcsi alapját a vezetők arra hivatottságában keresik.» (30. l.)

Az alkotmányos monarchia demokratikus kifejlesztése azonban nem jelent demokratikus kormányzást, kormányzó demokráciát, mondja Mikszáth. (228. l.) A demokratikus kormányzás, vagy a közönséges terminologia szerint, a demokratikus államforma, azt hiszi, hogy a nép érdekeit mégis csak a nép tudja legjobban, joga van tehát, hogy önmagát kormányozza. A mily igaz ez a nemzetre, ép oly hazugsággá válik a tömegekre alkalmazva. Mi az a nép? Azokból áll-e, a kik egy bizonyos időben egy területen anyakönyvezettek, vagy éppen csak azokból, a kik a választólajstromokba fölvétettek? Lehet-e a népet leltározni? *Physikailag* a magyar nép az a húsz millió ember, a ki itt él a hazában. De szellemileg nem.

A demokratikus kormányforma azt hiszi, hogy az emberi tudatlanság összegyűjtéséből egy választói urna segítségével bölcseséget lehet kisajtolni, mint a hogy a régi alchymisták fűzfából aranyat véltek alakítani. (232. l.)

Neki nem kell a demokratikus kormányforma, mert ez nem a cselekvésben, hanem a cselekvők más elhelyezkedésében áll csupán. Azokat teszi cselekvőkké, a kik cselekedni nem tudnak. Neki nem kell a demokratikus kormányforma s annak főszköze, az általános szavazatjog, mert ellenkezik a világrend két nagy törvényével: a renddel és a haladással. A rend fölé- és alárendelést kíván, parancsolást és engedelmeskedést. A rend az aristokratia elve. A haladás az egyenlő emelkedést, a jólét, a cultura és fölvilágosodás egyenlő terjedését jelenti. Ez meg a demokrácia elve. A demokrácia ne legyen kormány szervezet, hanem a kormányzás irányának útmutatója. A legjobbak, a kormányzásra leghivatottabbak aristokráciáját megteremteni lehet csak a célja. A XX. század legnagyobb ténye az államkormányzat e demokratikus irányának köztudatra jutása. Ez irányzat megvalósulásához az általános szavazatra épített demokratikus kormányforma nem vezethet, mert a természet törvényeivel ellenkezik. Ezeken a monarchia és aristokratia nyugszik. Ha a természet

törvényei sokszor hamis formákban mutatkoztak is, az emberiség kénytelen volt hozzájuk visszatérni. (234—237. l.)

Ezek Mikszáth legátalánosabb kiindulópontjai.

Mint lehet a demokratikus irányt nekünk szolgálni? Csak saját multunkat s jelen gazdasági és szellemi színvonalunkat alapul véve s a fokozatosság elvének elfogadása mellett, melyet az angol és magyar közélet uralkodó irányának tekint. Az állami szervezet csak a társadalmi szervezet fölépítményeként bír megállani. Föltűnő, hogy Mikszáth e részben oly nagy jelentőséget tulajdonít Marx tételének, mely egészében nem illik belé a munka gondolatkörébe s már Marx előtt, emek egyoldalúságától menten, ismeretes volt.

Nagyon helyesen nyúl vissza e részben nemzetünk fejlődésére, ha analogiái, mint a köznemességünkre s az angol gentryre vonatkozó, néha erőltettek is, s az alkotmányunk demokratikus csirájáról, annak további alakulásáról mondtak kevésbé apodiktikus formulázást kívánának. De az alkotmányunk demokratikus vonásairól rajzolt kép nemesak vázlatos, hanem midőn Bottka Tivadar, s nem mint tévesen mondja: Korbuly Imre, tanát az ősi megye demokratikus voltáról követi, hűség tekintetében is hiányos és a demokratiáról később mondottakkal, melyeket az imént megállapítottam, ellenkezésben áll.

Ezt a szép munka ismertetésénél el nem hallgathatom. «Az aggodalmas tépelődések, sötét látományok lánczolatába», a mint munkáját Mikszáth előszavában nevezi, megfélekedések is kerültek belé; így az, hogy az aristokratikus kormányzás monarchikus alap és tetőzet nélkül, más szóval az aristokratikus respublica az uralkodó rend körében ugyanolyan általános egyenlő szavazatjogot követel, mint a minőt a kormányzó demokratia az összes polgárookra.

A mi megyéink és országgyűléseink «pars major pars sanior», a «vota non numerantur sed ponderantur» elve sem az aristokratikus kormányforma természetének volt a kifolyása. A nádor, a personalis az országgyűlésen, a főispán a megyegyűlésen mint a királynak helyettese gyakorolhatott ily hatalmat. Akár a monarchia fölényének tekintsük a szavazatok ily mérlegelésének lehetőségét, akár az egyház-jog befolyásának, mely az egyházmegyei gyűléseken a püspöknek a papsággal szemben hasonló jogot enged annak megállapítására, a szavazók melyik része az okosabb, annyi bizonyos, hogy az az aristokratikus nemesi jogegyenlőséggel, az una eademque libertas-szal szöges ellentétben áll az. A lengyel aristokratikus respublica ezt a jogegyenlőséget egyetlen nemesnek az összes többieket megobstruálni

képes szavazatában szomorú caricatuaként, de döntő documentumúl őrizte meg.

E kis aberratiók ellenére kétségtelen Mikszáth tétele, hogy nemzeti életünknek küszöbön álló reconstructióját, kormányzatának demokratikus irányzatát a szavazatjog útján csak úgy fogjuk jól végrehajtani, ha magyar multunk és jellemünk adott állapotából, a magunk eszejárásából, szívünk, lelkünk legnemesebb sugallataiból, de mindenek fölött önfenntartásunk parancsoló érdekét szem előtt tartva indulunk ki.

Csak oly levegőben járók, mint a mi «intellectuell»-jeink, jöhetnek arra az absurd s bennünket lealázó gondolatra, hogy az egész világ sociologusai és socialpolitikusaikhoz körkérdést intézzenek, 1908-ban választójogunk reformja tárgyában. (*Husadik Század.* 1908. decemberi szám.)

Mintha csak Haiti vagy Liberia köztársaságok tanácsra szoruló polgáraihoz volnánk hasonlók.

Hisz a választójog által a nemzet egyes emberekbe szorítja belé eszméjét, teszi le sorsát, millió egyesek közt osztja szét hatalmát, mert a választók eszétől, akaratától függ igen nagy részben a királyok, elnökök, parlamentek, ministerek törekvéseinek magasztos vagy alacsony volta, terveik sikere, kivihetősége is.

Az egyesek nemzetek szerint igen különbözők, minden nemzetnek szükségképen más lesz hát a természete.

Ezért Mikszáth igen helyesen fordul az általános, egyenlő, titkos, direct szavazatjog ellen, melyet minden szabad nemzetre egyedül helyes, legfőbb alkotmányos elvnek hirdet vagy egy vak elmélet, vagy kisebb-nagyobb tömegek zsarnoki uralomvágya és kimutatja a szavazatjogi rendszerek tekintetében a nagy különbségeket még ott is, ahol azt elfogadták vagy megközelítették. Egyáltalán pedig a szavazatjognak az egyénből s nem a nemzetből való származtatása ellen.

Az általános szavazatjog nem lehet elv, hanem csak egy elvnek folyománya. Az elv az, hogy a nemzet azoknak adja tagjai közül a szavazati jogot, a kiket a maga érdekében a szavazó fontos tisztére legalkalmasabbnak talál. Ennek az elvnek következménye, hogy a hol erre minden felnőtt fia egyenlőn alkalmas, mindenkit egyenlő szavazatban részesít. A honfoglaló magyaroknál ebből az elvből következő mindenkinék egyenlő szavazata. A legmagasabb fejlődési fokon ugyanez az eredmény állhat be a legkülönbözőbb foglalkozású és vagyoni állapotú emberekre nézve, ha a szavazói államhatalom gyakorlására szükséges értelem és erkölcs egyenletesen árad szét mindazokra.

Az emberiség történelme a szavazatjognak legkülönbözőbb végleiteit ismeri ennek következtében. De a szavazati jogrendszerek nagy gazdagságában csodálatosképen a leghaladottabb, a legszabadabb népeknél is, annyi ezer év után a nemzeteknek csak fiait s nem leányait láttuk eddig az urnákhoz bocsátva, — a férfiak gonoszsága, uralomvágya következtében, mondják az általános szavazatjognak az emberi minőségből, az egyéni érdekekből, egyéni szabadságból kiinduló hívei.

Ám az általános szavazati jog elvének, mondjuk: dogmájának ellenzője kételkedve fogadja a férfigonoszság évezredes hatalmaskodását a nők kizárásának indokául s nemzeti összérdeket talál indokul a suffrage universel rajongói előtt valóban talányszerű tényre.

Az általános egyenlő szavazatjog magyar pártjain áll ez évezredes igazságtalanságot a nők egyenlő szavazatjogának törvénybe iktatásával orvosolni, mert az általános egyenlő szavazatjogban nyilván benne van a nők egyenlő szavazatjoga. Hisz ők is emberek, vannak érdekeik, s kell lenni szabadságuknak is. Meglássuk, meg merik-e tenni. Az egyén joga lesz-e előttük is, mint az általános, egyenlő szavazatjog harcossai előtt, a kérlelhetlenül keresztülviendő elv? Vagy a nemzet érdeke? Vagy a fokozatosság szempontja fogja őket mérsekelni? Vagy a félelem, hogy radicalis, a nemzetet és a társadalmi rendet fenyegető terveiket a női gyakorlatiasság, helyes ösztön, női józanság, vallásos hit tönkre tenné, ha a nőknek a férfiakkal egyenlő szavazatot adnának.

Mikszáth részletesen vázolja, nem is tudom, hogyan mondjam, a játékot-e vagy tudatlanságot, a tévedést vagy megtévesztést, a melyet a Kristóffy-féle, a választói liga által üdvözölt választójogi tervezet óta «az általános választójog» szóval kormányaink üttek. A Fejérváry-kormány jött először az általános, titkos választójoggal; ennek megdöntője, a coalitiós kormány, a nemzet egészét akarja bevinni a politikai élet sánczaiba s törvényjavaslatot ígér az általános választójog szabad gyakorlására a magyar állam nemzeti jellegének megóvása mellett. Utóbb gr. Khuen-Héderváry áll az általános választójog alapjára, a coalitió vezérei ellenben tiltakoznak az 1910-ki választójogi nagygyűlésen ellene, hogy hét év múlva újra hozzá pártoljanak, sőt a folyó évben egyenesen az általános, egyenlő, titkos választójog létesítése végett kormányt vállaljanak s gr. Apponyi Albert közmegelepítésre Kolozsvártt kijelenti: eddig mások után menve hitte, hogy az általános, egyenlő választójog veszélyezteti a magyar hegemoniát, most azonban a statistikából már meggyőződött, hogy ez tévedés.

Az egész világ tudta, minden tankönyv tanította, politikusainknak is igen érthetően megmagyarázta Hieronymi Károly hátrahagyott munkájában, mi az általános választójog:¹

«Mind az elméleti szempontok, mind a gyakorlati élet tanúsága szerint az általános választójog alatt az értendő, hogy a törvényben megállapított korhatárt elért férfi értelmi képességére vagy vagyoni helyzetére való tekintet nélkül a képviselők megválasztásánál *egyenlő* szavazattal bír.»

A nemzetnek azonban ma sincs tudomása róla, így vagy másként értik-e az általános, egyenlő, titkos választójogot azok, a kik hajójának kormányrúdját kezükben tartják.

«Az általános, egyenlő, titkos választójog bevonult a magyar politikába, de álarzát nem vetette le», — mondja Mikszáth. (195. l.) «És mi sem elszomorítóbb jele annak a lelkiismeretlenségnek, melylyel ez a kérdés fölvetetett és felszínen tartatott, mint az a körülmény, hogy daczára, hogy a jelszó több, mint egy évtizede uralja a magyar politikai életet, nagy és hatalmas harcok vívattak meg zászlai alatt... irányára és alapelveire nézve teljes zűrzavar és tájékozatlanság uralkodott és uralkodik.» (196. l.)

Igaz! de a nagy ingadozás, elvesere azzal biztat, hogy a Hieronymi jól meghatározta általános választójog sorsa ugyanaz lesz, a mit Mikszáth a maga könyve előszavának első sorában az írók szokott szerénységével tévesen jósol. Amphora cœpit institui... de nem végzi be, hogy «currente rota urceus exit». Reméljük, hogy az általános választójog «díszedénye», a fazekas kerekének forgása közben «alkalmas korsóvá» válik.

Mikszáth könyvének legértékesebb részei azok, a hol az általános szavazatjognak a képviseleti rendszerrel ellenkező, a parlamentaris kormányzatot lehetetlenítő hatásaival foglalkozik. (54., 83., 94—104., 125., 159—162. l.)

«A parlamenti tagok képviseleti jellege... a legtöbb országban elismertetett, de maguknak a választóknak képviseleti jellege már nem nyert ily általános körben elismerést. Nem nyert azokban az államokban, melyek a suffrage universel-t magukévá tették. Nyilvánvaló már az elmondottak alapján is és Franciaországban... konkrét tényekből is rá fogunk mutatni, hogy a hol a képviselet gondolata a nemzeti akarat keletkezésének első phasisában (a választásnál) nem érvényesül, nem érvényesülhet az a parlament magasabb, s az államélet legmagasabb régióiban sem. Innen van, hogy a suffrage universel

¹ A választói jogról. 1912. 173 l.

ellentétben állván a képvisellel, gyökerében támadja meg a parlamentarismust.» (54. l.)

Hozzátehettem volna : az általános választójog a plebiscitumot követeli mindenütt, a hol a társadalom ellentétei nagyok s rétegeinek gondolatvilága nem egyöntetű. Élénken újul meg emlékemben, a mit Kossuth Lajos 1888. júli. 4-én, midőn néhány egyetemi hallgatómmal, többi közt a főrendiház mostani alelnökével, b. Kemény Árpáddal, Sacra San Michele-i nyaralásakor meglátogattam, mondott : A törvényhozások ma egész Európában igen furcsán működnek. A parlamentarismus — Angliát kivéve — megbukott, mert csak erőszakos, erkölcstelen eszközökkel bírják mozgásban tartani. — A parlamentarismus, viszonzám, a néhány szavazatnyi többség megszerzésének a művészete. — Sez a néhány megvásárolt szavazat lenne a nemzet? — tette hozzá Kossuth.

Vajon a francia parlamentaris kormányzásnak, néha egy évben is több ministeriummal, tehetetlensége a külpolitikában, mely a Földközi-tengert, a francziák teremtette Suez-csatornát, Egyiptomot angol versenytársaik kezére játszotta? Hisz elég volt, hogy Clemenceau, a ministeriumok hóhéra (ezzel a díszjelzővel tisztelik meg honfitársai) a parlamentben felálljon s a Franciaországra, az egész világra végzetes egyiptomi expeditióban való részvételtől a francziákat visszatartotta, mert ez alatt a német hátba támadja. Vagy Boulanger-nek a parlamentet ekkor már fenyegető prestige csalta-ajkaira az elítélő szavakat?

Annai bizonyos, hogy azokból a parlamentaris kormányzatnak az általános választójoggal ellentétes természetére is s helyette a népszavazásos, referendumos kormányzásra is lehetett következtetni.

Midőn Mikszáth reánk, magyarokra nézve parlamentünk magyar jellegét, magas értelmi és erkölcsi színvonalát és a parlamentaris kormányzásra való törekvést életkérdésnek állítja, helyes úton jár. Bizonyos az is, hogy azt mi az általános, egyenlő választójoggal még kevésbbé tudnók fenntartani, mint a francziák.

De túlló a célon, midőn minden, szerinte veszedelmes jelenséget ennek rovására ír, így a francia, a német «clericalismus»-t.

A francia katolikusok harca megvolt a francia, úgynevezett gallikán egyház-rendszer ellen 1830 óta, a mikor 200,000 volt a választó Franciaországban. A köztársaság alatt pedig az egyházat megsemmisíteni törekvő, az egyházat törvényes javadalmától megfosztó, még társulati létét is megtagadó laikus államirányzat ellen tovább folyt a nélkül, hogy az általános szavazatjog segítségével a

parlamentben bármilyen jelentékenyebb számú emberüket bevinni tudták volna. A harmadik köztársaság suffrage universel-jének sikerült a katolikusokat a parlamentből, mondhatni, kirekeszteni.

A német nemzet egyharmadát tevő katolikusok döntő tényezővé válását a birodalmi gyűlésben pedig nem az általános választójog adta agitatorius lehetőség, hanem Bismarck elhibázott, erőszakos egyházpolitikája idézte elő.

Angliának az ő mérsékelt szavazatjog-rendszerében 1884 előtt is megvolt a clericalismusa az elnyomott ír katolikusok törekvéseiben csak úgy, mint a walesi kalvinista nonconformistáknak az anglikán államegyház megszüntetésére irányuló mozgalmában. S mi a conservatívok egyik alapelve? Angliában az alkotmányos anglikán püspöki egyház (established by law) fenntartása, iskoláinak állami segélyezése, a liberalisoké ennek megszüntetése (a disestablishment), Skóciában amazoké az anglikán vallású király főkegyúri joga alá helyezett presbyteri alkotmányos (established Church) államegyház, emezeké a szabad skót egyház (Free presbyterian Church), mely 1843-ban amabból kivált s hogy önálló lehessen, lemondott az alkotmányos egyház kezében maradt javokról és intézetekről.

Érdemes lenne Mikszáthnak, különben vezető államférfiainktól átvett, tévedésével foglalkozni, hogy a parlamenti pártoknak nem szabad érdekek, hanem elvek szerint alakulni. (168. l.)

A tévedés ottan van, hogy az érdek alatt csak részszerű, önző vagy éppen személyes érdeket értenek. Ámde miért küzdenek a nemzetek parlamentjeikben csak úgy, mint a harcmezőn? Centrumnak, célznak tekintik magukat más nemzetekkel, valamint saját polgáraik személyes érdekeivel szemben s nem engedik, hogy akár ezek, akár amazok eszközeivé tétessenek, és saját központjuk helyett más nemzetek központja körül forogjanak, egyes polgáraik, vagy ezek csoportjai részszerű céljának eszközeivé váljanak.

A nemzet vonatkozásainak, viszonyainak összesége az által a subjectív köztudat által egybefoglalva, hogy a nemzet a lényeges, a kívülről levő, reá vonatkozó mellékes, tőle függő — adja a nemzeti érdeket, az általános érdeket. Ez az érdek, mint a végső, az első, a kezdő ok, mely a nemzetet mozgatja, egyben elv is (elű, a hogy' Brassai nevezni szokta), mert összes mozgásainak, törekvéseinek kezdője, eleje, principiuma.

De ez általános, a subjectív köztudatban élő nemzeti érdek a valóságban, objective egyesek, csoportok érdekeként létezik csak s mint dynastikus érdek, mint egyházi, művészi, tudományos érdek, mint agrár, industrialis, tőkés, munkás érdek darabokra törve azoknak

a személyeknek, illetőleg személyek csoportjainak külön érdekeként jelenik meg a világban, a kiknek élete ez érdekek valamelyikének körébe esik.

A mennyiben a külön érdekek a nemzeti érdekek objectiv alkotó részei, védelmük, biztosításuk viszonylag épp oly első, kezdő, elvi jellegű, mint a nemzeti édek.

A pártoknak, a nemzeti érdek e *pars*-ainak, részeinek elvei, érdekei természetesen azon föltétel alatt jogosultak és egyesíthetők nagy, mondjuk: két nagy csoportba a parlamenti kormányzás fenntartására, ha a mögöttük lévő érdekek valóban, tárgyilag is az általános nemzeti érdek részei, nem személyes érdekek s e rész-érdekeket is az általános nemzeti érdek mérsékli, a mit a pártok hazafiságának nevezünk.

A pártoknak az ily érdekektől független, úgynevezett elvei vagy a parlamenti tagok együttműködésének taktikai szabályaira vonatkozó fő elvi különbségek, vagy a parlamenti munkának időrendje, vagy a nemzetközi, tehát nálunk az osztrák-magyar viszony tekintetében elfoglalt különböző álláspontok. Mint ilyenek pedig a subjectiv vélekedésnek tág teret nyitva, sokkal ingatagabbak s a pártok folytonos bomlásának, a pártvezérek gyakori állásváltztatásának okai. 1861 óta 25-féle pártunk volt emiatt s legjelesebb államférfiaink: Tisza Kálmán, gr. Apponyi Albert, ifj. gr. Andrássy Gyula, Szilágyi Dezső, Beöthy Ákos úgynevezett elvváltoztatását értük meg.

Mikszáth könyvének ismertetésénél nem hagyhatom említetlenül az axiómata mediáknak szerencsés alkalmazásait, melyek két ellentétes axioma összekötésének lehetőségét mutatják. Ilyen a 30 éves korhatár ellen való érvelése. Elvileg helyesli, mégsem tartja szerencsésnek.

«A jelszavaknak, mondja Mikszáth (218. l.) . . . ha százszor megállapítjuk is, hogy az igazságok nagy mázsáján nincsen súlyuk, mint a szélnek, megvan az a tulajdonságuk, hogy sok mindent magukkal ragadnak . . . Az államférfi elvei fölállításánál nem lehet tekintettel a jelszavakra. De ha felállítandó elvei körülépítésénél nincs tekintettel azok áramlatára . . . merevségével belsőleg szilárd constructiója külső ellentálló erejét apaszthatja. Azt hisszük, ebből a szempontból kell tekintenünk a 30 éves korhatár felállítását. Szokatlan intézkedés, — melylyel szemben a közvélemény külföldi példákban sem talál szélfogót, — s melyet ha belsőleg indokolnak is azok az igazságok, melyeken a törvény fölépült, külsőleg, gyakorlati jelentőségét tekintve, nem áll arányban azon daczfelülettel, melyet a radicalis áramlattal szemben nyújt.»

Ismertetésem nem lenne teljes, ha ki nem emelném azt a történetbölcseleti alapot, melyen Mikszáth jelentékeny könyve nyugszik.

«Az emberi küzdelmekben — mondja a háború tanulságairól szólva (222. l.) — az igazságok nehézkedési törvényének szükségszerű folyamatát kell látnunk: azt mindenekelőtt, hogy a világ a maga igazságai szerint igyekszik elhelyezkedni. A háborúban sok egyéb mellett az igazságok selectióját is kell látnunk. . . . A szentírás symbolismusa szerint Isten akaratát az égő csipkebokorban nyilatkoztatta ki. A világtörténelem igazságai csaknem kivétel nélkül a nagy összeütközések lángjaiban nyilatkoztak meg.»

«Ennek a (mai) kornak szülöttei oly mély bepillantást nyertek az emberiség összes igazságaiba és hazugságaiba, mint egy kor szülöttei sem.» (224. l.)

A népek szabadsága, a demokratia, általános szavazatjog, nem oly igazságok, melyeket ebből a háborúból tanultunk. Hazugságnak bizonyult az is, hogy a demokratia a béke. Korszellemnek nevezni ezt, ebben látni a háború tanulságát, tévedés és ezzel az üres jelszóval s annak ezekkel a rég ismert függelékeivel, meg a hősök jutalmazásával menni az új korszak elé, siralmas, szegényes fölkészülés az új Magyarország megteremtésére, főleg, ha útunkon magunkkal viszzük pártoskodásunkat, gyűlölködésünket.

Mert «ebben a háborúban a népek és nemzetek megmázsáلتtak és új súlyértékükben fognak az eljövendő Béke korszakába beállíttatni.» (238. l.) Másutt és másban kell ez igazságokat keresni. Mikszáth rámutatott erre a demokrátiának abban a conceptiójában, melyet a közkeletűvel szembeállított.

Ez a háború is azt a régi igazságot bizonyította, hogy a világrend a maga törvényére ballgat és nem azokra, melyeket a tömegek dictálnak neki.

«Az alkalmazkodás azon törvényekhez, melyek a népeket és egyeseket mozgatják, melyek láthatatlanul vannak megírva és melyeket csak a hivatottak tudnak elolvasni, az igazságok és valóságok szerinti elhelyezkedés, a küzdelem a hazugsággal, látszattal, képmutatással s a bűnnel teszi ki életünket. Az emberiség azokat nevezte nagy embereknek: prófétáknak, költőknek, királyoknak, államférfiaknak, ihletett embereknek, a kik ezt a kapcsolatot lelkünk és a világ lelke között kifejezésre hozták, nem azokat, a kika választóumákból kerültek ki.» (232. l.)

Concha Győző.

II.

Magyar demokrácia, Magyar választójog. Irta Révai Mór. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet R. T. kiadása. 1917.

A szerző sokat olvasott, gondolkodott a választói jogról és szeretné, ha könyvével másokat is gondolkodásra késztené arról a kérdéstről, a melynek rossz megoldása a magyar nemzeti államnak bukását jelenthetné. A könyv valóban megérdemli, hogy a közvélemény vezetői és sorsunknak intézői komoly figyelemre méltassák.

De vajon miért is van napirendre tűzve ez a nehéz és izgató kérdés ép most, mikor még létünkért küzdünk s mikor oly ügy, mely a háború céljait elő nem mozdítja, sürgősnek nem nevezhető?

Erre a kérdésre szerzőnk igen jól válaszol.

A világhírtelre hivatkoznak az általános választói jog bajnokai. Azt mondják: «a világeseményekkel összefüggő nagy nemzeti érdekek megóvása indít minket arra», hogy ezt a kérdést most törekszünk megoldani. Ezt a «világhírtelt» szerzőnk a kellő világitásba helyezi. Az entente vezeterei ugyanis a fegyverrel vívott háború mellett jelszó-hadjáratot is indítottak a központi hatalmak ellen. Nálunk a demokrácia és a szabadság — amott az autokrácia és a rabszolgaság, ezt harsogják világgá sajtójuk hatalmas szócsövein át. Wilson úr, az ismeretes békebarát, kijelentette, hogy «azon a napon értük el célunkat és akkor hagyjuk abba a hárcot, a mikor a demokrácia biztonságban van». Painlevé pedig erre sietett kijelenteni: «Én is Wilsonnal tartok.» Világos, hogy Wilson és európai társai miért hangoztatják a demokráciáért való küzdelmet. Fel akarják izgatni a központi hatalmak demokráciáit kormányaik ellen. Nagyon szívesen látnák, ha egy szép napon — óh nekik ez a nap vágyaik netovábbja! — a német demokrácia-mozgalom felbontaná a birodalmat s megtörné a császári hatalmat. Ha Németország visszasülyed régi állapotába, ha olyan lesz, a minő I. Napoleon korában volt, nem kell akkor az angolszásznak tartania a német tengeri hatalomtól, a német tengerentúli kereskedelmi versenytől. És az uralkodni vágyó Franciaország is visszanyerné régi tekintélyét Európában, tőkéjét elhelyezhetné a Balkánon, hódíthatna szabadon Ázsiában s Afrikában — a míg az angolszászok valami morális ürügy alatt le nem gyúrnék mostani szövetségesüket. Minden okos ember tudja, hogy mit jelent Németország és Ausztria letörése a magyar politikára nézve. Ki védene akkor bennünket szláv és oláh szomszédaink kapzsisága ellen? Talán az entente hatalmak demokráciája? Az a demokrácia, mely nem átallotta ránk uszítani az autokrata Oroszország csapatait?

És mégis az történt, hogy — mint szerzőnk mondja — Magyarország komolyan vette az entente méregkeverő jelszavait, hogy « politikailag érett népet » eláraszthatta az a gázhullám, melynek mérges bűzét már messziről érezni lehetett, hogy a magyar sajtó egy része buzgón tolta és még ma is tolja az entente szekerét. A magyar sajtó azt merete hirdetni, hogy « a szivárványhíd, melyen mi is bevonulhatunk a béke boldog házába : az a demokratia, a népuralom ».

A magyar választói reform — e sajtó szerint — « nemzeti, sőt világhövelés, a melyre nemcsak az ország sorsa van feltéve, hanem a világ békéje is részben ettől függ ma már ». Minő rövidlátás! Így sodortattunk a világrámlatba, vakon hittünk az entente hazugságainak s nem láttuk, hogy az a nagy világrámlat csak világcsalás, melyet a mi vesztünkre gondoltak ki az entente ravasz vezetői.

És ugyan minők azok a nagy demokráciák, melyeket követendő példának állítanak fel nekünk? Ezt a kérdést méltán veti fel szerzőnk és igen tanulságos választ ad reá. « Ezek a nagy demokráciák azok » — úgymond — « a melyek nem akarják elismerni minden nép egyenlő jogát az élethez, a melyeknél példátlan módon tombol az imperialismus, a melyek korlátlan dictaturát tűnnek maguk felett. » Ilyen szabadságszerető népeket akarunk mi követni, ezektől akarjuk magunkat vezetetni az általános választójog örvényébe. Vagy talán azt hisszük, hogy az általános választójog eredményeivel meg vannak elégedve a francziák? Paul Bourget szerint a gyakorlat igazolta, hogy « az általános, egyenlő és közvetlen választójog az összes kigondolható választójogok közt a legrosszabb és szükségszerűen anarchiára vezet ». De Bourget conservatív író, a mi szerzőnk a radicalis socialista Delaisit is idézi. Delaisi egyebek közt ezt írja : « A politikában, mint egyebütt is, mindenekelőtt tehetséges emberekre, azután szakemberekre van szükség : az általános választójog sem az egyik, sem a másik fajtát nem biztosítja. Az egész rendszer erkölcstelen volta éppen abban gyökerezik, hogy épp azok a férfiak, a kik oly hangosan követelik a nép felszabadítását, a valóságban azt rabszolgává akarják tenni. » Oh, ez a Delaisi úr nem kellemes ember. Minő hangon beszél az általános választójog pártjának vezéreiről! De mi magyarok nyugodtak lehetünk, hiszen Delaisi a francziákról beszél. Avagy talán Amerikában, a demokratia classikus földén szebbek a viszonyok? Szerzőnk kinutatja, hogy « a választás Amerikában voltaképp nem egyéb, mint egy rettenetes és szívós küzdelem ügyes és lelkiismeretlen választásrendező két csoportja között, hogy jelöltjüket megválasztassák. Kiszámították, hogy egy congressusi mandátum 1910-ben átlag 50,000 dollárba (250,000 korona) került. Egy congressusi senator

elismerte, hogy megválasztása 192,977 dollárba (964,885 korona) került . . . Wells, az ismert író és socialista, azt írta, hogy az amerikai congressus mai alkatában a leggyöngébb, leggyatrább, legtehetőlenebb központi kormány szerv az Oroszországtól nyugatra eső civilizált országok egész összességében». Hogy Wells nagyon helyesen ítélte, azt a legújabb események is bizonyítják. Mert ha a congressus függetlenül gondolkodó testület, Wilson nem kergethette volna bele Amerikát a háborúba a nagytőke érdekében. De vajon a hírneves angol parlament valóban hatalmas organuma-e egy szabad demokráciának? Steffen, a svéd író, a ki az angol viszonyokat kitűnően ismeri, azt írja: «A parlament befolyása (a kormányra) a gyakorlatban tisztára semmi, noha az angol parlamentarismusról szóló közkeletű elmélet szerint döntőnek kellene lennie.» Hiszen tudjuk, hogy 1914-ben néhány minister vitte bele Angliát a háborúba. Egy kis csoport oligarcha kormányozza Angliát s nem a nép a parlament által.

Szóval szerzőnk kimutatta, hogy a mikor a radicalis választójogot sürgettük, a világáramlatra hivatkozva, világcsalóknak lettünk könnyhívó áldozatai és a mikor a nagy demokráciák példáját akarjuk követni, nem nézzük meg a demokráciák valódi képét. Nem szükséges utánoznunk külföldi példákat, fejlesszük ki intézményeinket a magunk erejéből, a magunk szokásai és érdekei szerint.

Szerzőnk ezután áttér a magyar választójogi reform-mozgalomnak ismertetésére. Először is megállapítja, hogy gyengítettük önmagunkat s még a monarchiát is, midőn gróf Tisza István megbuktatásával áldoztunk a «világáramlatnak». Azután végigtekint az új főispánok beszédein és arra az érdekes eredményre jut, hogy feltétlenül és minden tartalék nélkül csak egyetlen egy új főispán vallja magát az általános választójog hívének és tagadja azt, hogy az a nemzetiségeket erősítene a magyarság rovására. Ez a főispán 1908-ban képviselő lévén, szenvedélyesen támadta Andrassy javaslatát ép nemzetiségi szempontból és a nemzetiségi törvény eltörlését kívánta.

Ilyen ellenmondásokba sodorta a «világáramlat» a mi politikusainkat főispántól a ministerig. Hiába minden szép beszéd az általános választói jog mellett. Egy eredménye bizonyos és ezt a szerző jól határozza meg: «Mint hogy a tömegnek van döntő súlya, az intelligens kisebbség teljesen elnyomatik.» Azt hiszi a mi szerzőnk, hogy Magyarországon a radicalis választói jog a hadjuzsorásokat fogja a képviselőházba juttatni, amerikai képviselőházat kapunk majd, melynek tagjai vagy a maguk, vagy egyes üzleti csoportok vagyoni érdekeivel törődnek. Lehet, hogy ilyen képviselőket is fog választani a tömeg, de vesztetni nemcsak pénzzel lehet. A nagyszájúak handa-bandája erősebb

hatással van a jó magyar népre, mint a pénz. Akárhogy lesz, a magyar általános választójog képviselőháza nem lesz olyan testület, mint a minőnek szeretné azt látni a művelt magyar ember. Bismarckra is szoktak hivatkozni a radicalis reformerek, de szerzőnk eszükbe juttatja, hogy Bismarck élete végén «legnagyobb hibájának» tartotta a választójog általánosítását. Akkor mondotta: «A haza a pártok felett áll, de a haza a választójog felett is áll.» Vajha ebben az érzésben követnék a mi türelmetlen reformereink Bismarckot.

Miután így minden oldalról megostromolta a szerző az általános választói jog elvét, előadja a maga tervét a magyar választói jog reformja tekintetében. Megczáfolja a mai választójogi miniszternek azt a teljesen elavult elvét, hogy a választójog az egyénnek veleszületett joga. Kijelenti, hogy a választójogot kizárólag értelmi censusra kell alapítani. Az értelmi census — úgymond — az egyetlen igazságos és jogosult értékmérő. De hogy ne legyen az igen alacsony, a választói jogot a hatosztályú népiskola elvégzéséhez kívánja kötni, úgy értelmezve a hat osztályt, hogy a felső két osztály helyett egyenlő értékű más iskolai típusok is elfogadhatók. A választói jogosultsághoz a 25-ik évet fogadja el korhatáruul. Ellensége a titkos szavazásnak és hivatkozik gróf Andrassy Gyula 1908-iki javaslatának indokolására. Ez az indokolás azt mondja, hogy: «gyakorlatilag a titkos szavazás csak a becstelenség szabadságát védi meg, a kik szavuk beváltását magukra nézve kötelezőnek nem tartják». A nők választójogáról azt jegyzi meg szerzőnk: «nem szükséges, hogy a nők választójoga dolgában éppen mi magyarok legyünk az úttörők». A hat elemi iskola elvégzésére alapított census a 25. évi korhatárral, az összes magyar ipari munkásságot választói joghoz juttatná. Ez a census biztosítana bennünket a nemzetiségi veszély ellen, melyet az általános választói jog, akárhogy formulázzuk, okvetlenül reánk zúdítna. Egy cseh képviselő nagyon megdicsérte az új magyar politikusokat, a «kik megértették az új idők szavát és a kiknek eszméi a mieinkkel egyeznek». No lám, a csehek sok jót várnak a magyar általános választói jogtól! A Károly-keresztesek választójogáról is mond a szerző néhány okos szót. Azt hiszi, hogy ez a jutalmazási eszme több elégedetlenséget okozna, mint örömet. A választói joghoz politikai érettség kell, semmi más. Derék katonáink megjutalmazásának czélszerűbb módjai is vannak. Körülbelül ezek a főbb pontjai szerzőnk választójogi javaslatának. Alapelve a javaslatnak nagyon helyes; az értelmi census az egyedül jogos és igazságos értékmérő.

Csak azt nem tudjuk, hogy biztosítva volnánk-e minden baj ellen a szerző által javasolt census alapján. Szerettük volna, ha statis-

tikai kimutatásokkal megnyugtat az iránt, hogy minő mértékben emeli az ő censusa a választók számát s hogy minő hatással volna a nemzetiségi választók számára. Azt nem szeretjük, hogy a szerző olyan mereven visszaautsítja a pluralitas gondolatát. Pedig gróf Andrássy törvényjavaslatának indokolása nagyon jól mondotta, hogy «a pluralitas szükséges ott, hol a demokratikus jogkiterjesztés nagyterjedelmű és megelőzi a jólét és műveltség általános elterjedését». Nem hiszszük, hogy egy értelmes munkás, a kinek egy szavazat jut elemi iskolai műveltsége alapján, rossz néven venné azt, ha több iskolát végzett polgártársa két vagy esetleg több szavazattal is volna felruházva. De mi nem akarunk javaslatokkal előállani. Csak szerzőnk munkáját akarjuk a pártszeuvedélytől el nem vakult olvasó figyelmébe ajánlani. Sajnáljuk, hogy a szerző, a ki annyit olvasott és annyit idéz, sohasem hivatkozik Hieronymi Károly munkájára.

Pedig a néhai miniszternek jeles könyve ugyanazt az eszmét szolgálja, mint a mi szerzőnk. Már Hieronymi is kimutatta, hogy az általános választói jognak mindenütt rossz hatása volt, még oly országokban is, hol a cultura régibb és nagyobb, mint minálunk s hol a nemzetiségi kérdésnek veszélyeit nem ismerik. De Hieronymi könyvét elfelejtették, gondolatait elmosta a «világáramlat». Óhajjuk, hogy Révai könyve jobb sorsban részesüljön.

Memor.

Két új történeti regény.

Vándor Iván: *Balassa Bálint szerelmei*. Budapest, 1917. Az Athenaeum kiadása. 8-r. 134 l. Ára 3 korona.

Surányi Miklós: *A trianoni páva*. Budapest, 1917. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 174 l. Ára 4-50 korona.

A történeti regény, egykor oly kedvelt, virágzó műfaj, újabban — vagy egy emberöltő óta! — nem divatos nálunk. A modern tárgyú regények nagy számával szemben alig egy-két történeti regény kerül könyvpiacra, s ezek is rendszerint kevésbé becses alkotások, úgy hogy az Akadémia a Péczely-jutalmat, mely az alapító szellemében minden második évben az elmúlt kétéves cyklus legkiválóbb történeti regényét illetné, kénytelen, számbavehető történeti regény híján, nem egyszer társadalmi regénynek juttatni. Mi fejtí meg a történeti regény elhanyaglását, az írókban vagy az olvasókban keresendő-e az ok, s melyik fél alkalmazkodott a másik megváltozott ízléséhez? Vajon az írók restellik-e azt a fáradságot, melylyel a mult idők szellemébe való elmerülés jár, a források tanulmányozása, a krónikák átbúvárlása, vagy a mai közönség érdeklődése csappant-e meg a

mult iránt, s a letűnt korszakok eseményei helyett inkább a jelen mozgalmas, izgató kérdései kötik le figyelmét? Bármilyen érdekes volna is a kérdés vizsgálata, ez alkalommal nem merünk belebocsátkozni, mert nagyon messze vezetne; be kell érünk a pusztá megállapítással. Amál szívesebben üdvözöljük ezt a két előttünk lévő történeti regényt.

A trianoni páva Versaillesra utaló czíme ellenére ép úgy magyar tárgyú, mint Vándor Iván regénye, de míg az utóbbi a XVI. század világában játszik, amaz a XIX. század harmadik évtizedében. Természetük is eltérő. Kemény Zsigmond és Gyulai Pál nyomán a történeti regénynek általan három formáját szokás megkülönböztetni. Az egyik, s ezt nevezi Kemény igazi történeti regénynek, tárgyát a történelem jól ismert eseményeiből meríti, hősei a históriában szerepet játszó emberek; a másik szintén megtörtént, de kisebb jelentőségű emberek között s kevésbé ismert, a tudománytól számon nem tartott eseményeket dolgoz föl; a harmadik, a legkevésbé történeti, de a művészi alkotás szempontjából legalkalmasabb, teljesen költött cselekvényt illeszt bele történeti keretbe. Surányi regénye a harmadik, Vándor Iváné az első csoportba tartozik.

*

Vándor Iván regényének tárgyára már czíme rávilágít. *Balassa Bálint szerelmei* — vonzó, sokat ígérő cím. Balassi alakja benne él a köztudatban. Az egyetlen magyar troubadour, régi irodalmunk legkiválóbb lyrikusa, mozgalmas élet, színes kalandok hőse, a ki szerelmeinek élt s ifjan, élte virágjában a hazáért halt meg. Élete egész regény, s költői zománczczal vonja be Ungnadné Lossonczy Anna iránt érzett mély szerelme, mely őt, noha közben sokfelé udvarolt, sőt meg is házasodott, kísérte egész életében, égette bujdosásában, az Oceanum partján, s ott rezgett szívében, mikor Esztergom ostroma alatt utolsót dobant. Tragikus sorsa szinte kínálkozik regénytárgyul, akárcsak még nagyobb utódjáé, Petőfié. S a föladat könnyűnek is tetszik. Szilády Áron kutatásai alapján, megtoldva és kiegészítve azokat a magáéival, Erdélyi Pál egy nagy könyvben (*Balassa Bálint*, 1899, 251 l.) megírta a költő teljes életrajzát, ránk maradtak költeményei is, s e két kötetben minden Balassira vonatkozó adat együtt található. Kutatni sem kell, csak méríteni a gazdag kútfőkből.

Mivel a költő élete apróra ismeretes, s mivel pályája rendkívül gazdag érdekes fordulatokban, az írónak, ha róla ír regényt, nem kell teremtő képzelettel megáldottnak lenni. Eseményt akár egyet se

költőn, mind készen veheti a tudománytól. A reá háruló föladat csak az, hogy a történetírótól kapott keretet lelki tartalommal töltsék ki, a költő tetteinek a tudomány előtt rejtve maradt rúgóit tárja föl, a viselkedésében érthetetlennek látszó mozzanatokot fejtse meg, az ellentéteket és ellenmondásokat simítsa el, szóval harmóniát teremtve a költő külső és belső élete között, egységes képet fessen hőse sorsáról. S ez a föladat sokkal nehezebb, mint a milyenek látszik — bizonyosága, hogy elsőrangú íróink nem mertek rá vállalkozni, a kik pedig megkísérelték, értékes munkát nem tudtak adni.

Vándor Iván a legkönnyebb feléről vette a dolgot. Nemcsak nem rajzolja Balassi egész pályáját, hanem még élete nagy szerelmét sem teszi a regény tengelyévé, egyszerűen kikap három mozzanatot a költő életéből, pontosabban szólva Erdélyi könyvéből, s azokat formálja költészetté. Ez a három mozzanat: Balassi megismerkedése Lossonczy Annával, rövid szerelmi viszonya Hagymássy néval és halála. Ezeket sem forrasztja egységes történetté, mindegyik megmarad különálló episodnak, s a hős közösségén kívül csak az a vékony szál tartja össze őket, hogy a költő mind érzéki szerelmének könnyű mámorában, mind haldoklása perceiben visszagondol Annára. Így a munka valójában nem regény, hanem három novella, s ezek nem olvadnak magasabb egységbe.

Érdeme a novelláknak az erős történeti érzék. Az író nem hamisítja meg a történet adatait, a mit átvesz, azt a valóhoz híven értékesíti. De az a baj, hogy igen keveset vesz át, egy pár mozzanatot, s Balassi költészetének e két szerelmére vonatkozó termékeit sem aknázza ki kellőleg. Így e három kis történetben igen kevés van a történelmi Balassijából, csak az általános, a szerelmes költőkre illő vonások, a mélyebb, jellemző, egyéni vonások teljesen hiányoznak. A mit költői munkától joggal megvárhatnánk, hogy élesebb, határozottabb, plastikusabb képet adjon hőseről, mint a tudomány, arról szó sincs, s Balassi sorsa nemcsak érdekesebb, hanem költőibb is a valóságban, mint itt a novellákban. Hol marad az Anna-, Julia-, Coelia-cyklus heves, szenvedélyes, majd türelmetlenül vágyódó, majd fájdalmasan lemondó hangjai mellett Vándor Iván Balassájának érzelm-hullámlása, hol sajátos, egyéni jelleme ennek a szélsőségekben mozgó, az ellenséggel szemben bátor, szerelmeseivel szemben gyöngéd XVI. századi embernek, a ki majd lovag volt, majd valóságos rabló-lovag, sokszor nyers, és erőszakos, néha lágy és sentimentális? A kis novella-cyklus, mint a költő Balassi képe, nem sikerült.

Keressünk más szempontot a novellák értékelésére. Tekintsük úgy őket, mintha Balassa Bálint pusztán név volna, költött alak.

melyhez nem fűzünk határozott képzeteket. Így ítéletünk valamivel enyhébb lesz. Három könnyű tollal, olvashatóan megírt novella áll előttünk. Az utolsó, *Bálint elköltözik*, nem is novella, csak rövid életkép, egy hős katona utolsó óráinak rajza; szomorú hangulatával megillet, de mélyebb költői hatást nem tesz. Az első, *Anna*, megkezdett, de be nem fejezett szerelmi történet, chablonos mozzanatokból összefűzve; helyenként igaz költői hangok csendülnek ki belőle, de az egész elnyújtott, a cselekvény soványságához képest sok benne a szó és a járulékos elem. A *Krisztina* kerekesebb és fordulatosabb, de nem tartalmasabb s csak valamivel újszerűbb. Ellenben — s az előadás könnyedségén kívül ez a főérdemük — azt a vékonyka lelki problémát, mely alapjukul szolgál, mind a három ügyesen oldja meg, a hős szerelmeinek keletkezése és lefolyása biztos pszichológiával, természetesen van rajzolva.

A novellákon, különösen a *Krisztinán*, föltűnően megérzik Herczeg Ferencz elbeszéléseinek hatása. Még egyik-másik indítéka is, így a Bálintot váró cigányleány szerepeltetése, mintha mestere szellemére vallana, elbeszélő technikája és stílje meg egyenesen Herczeg követői közé sorozza.

*

Surányi Miklós regénye nagy föltűnést keltett; a közönségnek határozottan tetszik — alig egy fél év alatt megérte a második kiadást — a kritikusok között akadtak lelkes magasztalói, sőt olyan hangok is hallatszottak, hogy *A trianoni páva* az utolsó évtizedek legkiválóbb magyar regénye. Érdemes tehát részletesebben foglalkozni a művel, s annál inkább, mert szerzője nevével a regényirodalom terén még nem találkoztunk. Valami értéknek kell *A trianoni páva*-ban lenni, ha híressé tudott tenni egy eddig ismeretlen nevet.

A trianoni páva La Bouche Friderika grófnő parkjának díszje, s ép oly fölösleges, semmit nem magyarázó symbolum, mint Csathó Kálmán *Varju a toronyórán* című regényének cím-madara. Ez is az, de megvan az az előnye, hogy mint kecses czéger fölkelte az olvasó érdeklődését. Más rendeltetése nincs, mert a grófkisasszony, a kinek symboluma kívánna lenni, épen nem páva. Friderika, vagy a mint Bécsben nevezik az Orleansok véréből eredt grófkisasszonyt, Friczi, egy huszonegy éves enfant terrible: gazdag, szép, eszes és a maga ura, azt teszi tehát mindig, a mi jól esik neki, s főként azt mondja mindig, a mi a kissé szabadszájú nyelvén lebeg. Ez a Friczi, miután lerázta nyakáról a reichstadti herceget, a kit Metternich kívánsága szerint a legfőbb államraison érdekében a politika hullámzó tengeré-

ről a szerelem révébe kellett volna vezetnie, nőül megy egy magyar úrhoz, Domoszlay Farkashoz. A házasság létrejötte egy kissé kalandos: Farkas öccse, György, magyar nemes testőr Bécsben s egyszerre két leánynak tesz házassági ígéretet. Az egyik Friczi. Hogy elevezhessen a Scylla és Charybdis közt — ez a kép a szerzőé, nem az enyim — fölhívja Bécsbe bátyját, s egy rövid látogatás alatt, melyet együtt tesznek a grófnő trianonjában, minden símán elrendeződik: Farkas és Friczi rögtön egymásba szeretnek, s rövidebben, mint a hogy én elmondtam, megtörténik a lakodalom. A história erősen romantikus, nem az élet, hanem a mult század közepi francia romantikának színét viseli magán, de csak előzmény — bár annak súlyos, épen a negyed része a regénynek — s így adjuk meg Surányinak is azt a köteles udvariasságot, a melyet a regényírók joggal megvárnak a kritikustól: fogadjuk el kiindulópontul, ne bolygassuk, van-e benne belső valószínűség. A regény tehát megindul, egyelőre episoddal: a fiatal pár a domoszlai pusztára készül, de az asszony megijed a sártól és a tótoktól, tehát visszafordulnak. A marquise a 30-as évek Pestjében sem tud megszokni, Bécsben meg a rendőrség nem látja szívesen a magyar gavallért és külöNKÖDŐ feleségét, elmennek tehát utazni. Az utazás Olaszországban és Görögországban a regény harmadik része; mint az előbbi, ez is pusztá epizód, leglényegesebb eseménye, hogy egy szegény ingyenélő, egy büszke, de hús bolognai nobile megöli magát, mert csak ilyen áron kap csókot a szép Friczitől. A következő részben, úgy látszik, megindul a bonyodalom, igaz, hogy inkább csak két intermezzo keretében: Farkas meglepi felesége hálószobájában Anton főherceget, és Friczi kaczerkodik hús éves mostohafiával. A bonyodalmak azonban elsímulnak; kiderül, hogy a főherceg afféle örült, s egy ujjal sem nyult az asszonyhoz, a fiú pedig érzelmi rajongó, s mindketten örökre eltűnnek abban a súlyesztőben, melyet a romantikus írók készen tartogatnak fölöslegessé vált alakjaik számára. Velük többé nem lesz dolgunk, de az írónak is új meseszálak után kell látnia. Az utolsó részben aztán csakugyan megindul és most már gyorsan lepörög a regény. Domoszlayék, mint a júliusi fordalomtól trónra juttatott Lajos Fülöp rokonai, Párizsba kerülnek, rangjukhoz és vagyonukhoz méltó nagyúri életet folytatnak, közben a grófnő szeretője lesz egy öreg kedves rouének, az osztrák Brudem bárónak. Aljunk meg egy pillanatra, mert ez fontos mozzanat. A cselekvény, mely eddig kissé ingadozva, de merészen gördült a bizarrságok érdekes útján, egyszerre nagyot zökken. Domoszlayné odadobja magát a bárónak. Mért? Szereti? Dehogy! Vagy megunta az urát? Szó sincs róla, hiszen alig egy órával első találkozásuk után

forró szerelemmel közeledik ismét az urához. Akkor hát mért tette? A szerző helyett csak azzal a szóval felelhetünk, a melylyel a kis gyermekek, ha anyjuk valamilyen érthetetlen tettük oka után tudakozódik: csak! Kellemetlen érzés vesz rajtunk erőt: csalódtunk a szép Fricziben. Azt hittük róla, hogy érdekes jellem, s lelke mélyén sok ellentétes, egymással nehezen, csak az író éles *psychológiájával* harmoniába hozható vonás lakozik; izgatottan vártuk a megfejtést, s most kiderül, hogy az író csak áltatott, ez a nő sem nem egy romlottságát mesteri ravaszsággal leplező salon-hölgy, sem a nagyúri élet mocsarától csak külsőleg érintett, de lelkében tiszta virág, hanem egyszerűen idegbeteg nő, a ki — mert tettei kiszámíthatatlanok — nem regénybe, hanem szanatóriumba való. Ezután a szerző egy hatalmas logikai *salto mortale*val így folytatja: «Friderika — szakítván Brudernnel — hitvesi hűségében is teljesen feloldozottnak érezte magát. Azzal vigasztalta lelkiismeretét, hogy Farkast soha egy pillanatig sem szünt meg szeretni s a szerelme most még nagyobb és tisztább, mint bármikor.» A cselekvény pedig egy rémítő zuhanással Sue *Mystères de Paris*jának világába bukik: a marquise egy szerelmi és kártyabarlangot nyit, hol vad orgiák között előkelő urakat kifosztanak s fiatal művészeket elcsábítanak, mindannyiuk élén «a világ egyik legszebb, legeszesebb és legromlottabb teremtese», Domszlay Farkasné! Ezen a ponton elhallgat minden kritika: ilyen nyers, képtelen fogásokkal még Sue-ék sem dolgoztak. S a befejező *accord*? A legromantikusabb *deus ex machina* a sentimentalismus kódétól körülvéve. Domszlay négy sárgáján hazafelé röpti a bűnbarlangból kiszabadított feleségét, s mialatt robog a kocsí,

Friderika mosolygott. Szemei nyitva maradtak. Ajkai megkeskenyedtek, a vér kiszaladt belőlük, de reszketősen suttoztak valamit.

Farkas lehajolt hozzá. Kezét az asszony szívére szorította. A szíve nem dobogott, csak a szája reszketésén látszott, hogy még van benne élet. Iszonyúan erőlködik, hogy mondjon valamit.

— Farkas . . . szeretlek . . .

Mire hazaérték, La Bouche Friderika marquise meghalt.

Miért, miben pusztult el olyan hirtelen-váratlan a szép asszony? Erre nem tudok feleletet adni — de a szerző sem!

Mi ez a mű, a melyet bő kivonatban bemutatam? Könnyebben kapunk feleletet, ha negative teszszük föl a kérdést: mi nem? Első sorban nem regény. Nem szerves cselekvény, hanem kika pott részletek, s közülük a megindító és befejező mozzanaton kívül bármelyik, vagy akár mind is elmaradhatott volna, azokról a mellékes eseményekről nem is szólva, a melyeket mint teljesen lényegteleneket nem emlí-

tettem. Nem emberek szerepelnek benne, csak bábok; egyetlen élő, testtel és lélekkel — de főként idegekkel — bíró ember van köztük, a hősnő, az előbb mystikus, majd pathologikus, végül a criminologia körébe tartozó marquise. A többi testetlen árnykép, mint az egyetlen, némi szerepet játszó férfi, a férj. Annál kevésbé nevezhető e mű történeti regénynek. A szerző ugyan rendkívüli tömegben hordja össze a kortestő vonásokat, s minden erejét összeszedi, hogy minél színesebb korszakot fessen, de ez a kép pusztá háttér, az előtérben mozgó árnyak mögé tolva, a kettőnek, a történeti keretnek s a belehelyezett költött cselekvénynek, nincs egymással semmi kapcsolata. A színen mozgó alakok nem a múlt század harminczas éveinek emberei, nincs bennük semmi azok lelki világából, eszméiből, törekvéseiből, pusztá clichék, melyeket a regényirodalom már vagy száz éve koptat s fog talán még tovább; a mese nem a rajzolt kor világából emelkedik ki, s jog szerint a XX. század elején kellett volna lejátszatni, s nem épen Bécsben vagy Párizsban, lehetett volna egészen bátran Pesten is: ha már ideges histerikákat akarunk regényhősnőkke tenni, akadt volna reájuk bőven mint a pesti Szabadság-tér környékén. A történeti háttér nem szolgál egyéb, mint a címbe említett madár: arra van hivatva, hogy szokatlanságával, különösségével magára hívja a figyelmet.

A korrajzról is van egy pár szavunk. A rajz gazdag és színes — azonban a színek között sok a hazug. A regény cselekvénye az 1829-ik év végén indul meg, s pontosan 1831 október 25-én végződik, azok a jellemző vonások és színek azonban, melyekkel a szerző ennek a kornak képét meg akarja adni, igen gyakran jó pár évvel korábbi vagy későbbi időből vannak véve s nemcsak hogy nem illenek reá, hanem valósággal meghamisítják a képet. Az előbbi tévedésbe esik a szerző, mikor Kisfaludy Károly házigazdájául 1830-ban Löffler dr.-t említi, mikor Kufsteinban raboskodó magyar táblabírákról beszél (itt jó egy emberöltőt hibáz!), vagy mikor Goethét még 1829-ben is 18 éves leányok szívének meghódításával jellemzi. Az utóbbi hibába gyakrabban esik, vagy fölületességből vagy akaratlanul anachronisálva. Hasonló botlás, hogy a magyar dámák már 1829-ben Fanny Lewald és Hahn-Hahn Ida grófnő regényein nevelkedtek — holott az előbbinek első regénye csak 1842-ben jelent meg, az utóbbi első gyűjteménye meg 1845-ben — s hogy a magyar urak 1830-ban ismereteiket az 1836-ban megindult *Tudománytár*ból merítették. Az sem valószínű, hogy a morphiumnak, mely most érte meg fölfödésének százéves fordulóját, már abban

az időben lettek volna «hősei», az meg bizonyos, hogy a német kormány 1829 előtt nem rendezett ásatásokat Corfuban — mert még most sem ásat ott. Mindezek azonban csekélységek, a legtöbb olvasó észrevétlenül átsiklik rajtuk, legfőlebb egy csomó téves ismerettel lesz gazdagabb. Bosszantóbb, hogy a mai korra jellemző vonásokat egyszerűen visszavetíti a múltba, s beszél a párizsi hatalmas árúházakról, európai kertekben viruló japán dísznövényekről, hypnotikus séance-okról, varietékről, disease-ökről, a hölgyek nyakára símuló struccz-pihés boákról, sőt egyik hősének ajkára ilyen fölkiáltást ad: vive le veisme! Általán szeret modern terminológiával dolgozni, s a kor érzelmvilágát — főként érzéki életét — egészen a XX. század szólamkincsével festi. Nem kötelessége az írónak az ilyen apró részlet-ismeretekkel rendelkezni, nem válik szégyenére, ha nem tud róluk — de akkor ne nyúljon hozzájuk s ne vezesse félre olvasóit. A ki történeti regényt ír, az sokat tudjon vagy legalább sokat tanuljon. Surányi azonban az ilyen kicsiségekkel nem törődik, annyira nem, hogy egyik mellékalakjának, Lange Lizettnek, a ki 1806-ban született, 1830-ban már húsz éves fia van!

S vajon mi kapta meg ebben a regényben a közönséget, minek köszönheti nagy sikerét? Első sorban épen ez a korrajz tetszett, mely csillogó színeivel elkápráztatta olvasóit. Szívesen elismerjük, hogy a szerző tud bánni a színekkel és a fényvel, s a manapság egyébként is divatos Biedermeier-korszakot érdekesen megvilágítva s a maga egész tarkaságában tudja bemutatni. Hogy a kép helyenként elrajzolt, a színek harmoniája meg van zavarva, a fény és árnyék eloszlása nem felel meg az igazságnak, az csak azok szemében kisebbíti a mű értékét, a kik észreveszik: a nagyközönség zavartalanul átadja magát élvezésüknek. Őszintén sajnáljuk, hogy Surányi nem merült el alaposabban a kor tanulmányozásába: megérte volna a fáradságot, mert van érzéke a jellemző vonások iránt, s van ereje képpé egyesíteni őket.

Tetszik a közönségnek, és méltán, a regény világa is, az az előkelő környezet, melyben a cselekvény lepörög, s azok a főúri vagy legalább gentry-szereplők, a kiknek vállán a mese nyugszik. Az olvasóközönség még ma is aristokratikus fölfogású, s még a legradicalisabb demokrata is szívesebben olvas nagy urak, mint a maga életéből vett történeteket. Nem ok nélkül. Az előkelők világa nemcsak csillogóbb, mint a mi hétköznapi környezetünk, hanem a magasság, melyben fölöttünk áll, egyszersmind megnöveli az arányokat, s talán valóban nagyobb érdekek ütköznek ott össze s nagyobb robajjal, mint a mi kis világunkban. Erősebb a fény, mélyebb az árnyék,

rikítóbbak az ellentétek: romantikus írónak s romantikus közönségnek sokkal kedvesebb a főuri milieu. S az olvasók túlnyomó része romantikus hajlamú. Hogy az élet képét könnyebb volna megadni, ha az írók nem kalandoznának messze a maguk világtól, az igaz, de Surányinak nem is ez volt a törekvése.

Továbbá határozottan érdekesek, mozgalmasak azok a mese-részletek, melyekből a regény alakul. Hogy nem rendeződnek szerves egészszé, az baj, de épen nem végzetes. Ha az író más portékát árul, mint a mit a czégér hirdet, de az árú jó, értékes, a vevő nem panaszkodik. S a *Trianoni páva* egyes részei külön-külön mind jobbak, mint az egész. Az utolsó részről nem beszélek, az legfőlebb valami sensatiót hajhászó boulevard-lapba illenék mint beszámoló, de nem komoly regénybe. A többi azonban egy-egy romantikus helyzetnek vagy jelenetnek ügyes tollal megrajzolt képe; kitetszik belőlük, hogy szerzőjüknek volt érzéke a hatásos beállítás, a meglepő fordulatok, az érdekes fejlemények iránt; általán: képzelete a föltalálásban merész s elbeszélő készsége megállja helyét a kivitelben is. Az ember szívesen olvassa ezeket az egymás mögé sorakozó kis történeteket, s még a komoly olvasó is érdeklődéssel, a sensatióra sóvárgó meg épen mohó türelmetlenséggel lesi, mi lesz a megoldás, hogyan dönti majd katastróphába a szerző hőseit — mert hogy Domoszlay Farkas és a marquise házassága csak nagyszabású katastróphával érhet véget, arról már az első percztől fogva nem lehet kétségünk. A katastrópha be is következik, de a mint láttuk, olyan módon, mely nem válik dicsőségére a szerzőnek.

Az olvasók léha felének tetszett végül, s az előbbieknél mindenestre nagyobb mértékben, az egész regényt valami erős illatszer gyanánt átjáró érzékiség, s ez annál inkább hat, mert nem szemérmetlen nyíltsággal, hanem finoman diluálva, szinte észrevétlenül húzódik meg a cselekvény majd minden részletében, s csak helyenkint tör ki elemi erővel. Fölteszem, hogy nem tudatos hatásadászat vitte bele a regénybe, de végeredményben mindegy, s ha a regény értékét nem csökkenti is, rokonszenvünket iránta egy pár fokkal lejjebb hűti.

S a végső érzés, melylyel letesszük a könyvet? A *trianoni páva* nem közönséges munka, nem tuczatregény. Ha szerzője azt hitte, hogy regényt ír, benne a harminczas évek korképét adja és egy saját-szerű, érdekes lélek természetes «evolutio»-ját — akkor tévedt. Erre a föladatra, ma legalább, nincs még ereje. De a mit ad, az nincs érték nélkül, s bár inkább színes, mint mély, inkább tetszetős, mint igaz — határozottan érdekes. Az embernek annyi unalmas regényen kell végig küzdenie magát; legyen hálás, ha a szerző ettől megkímélte.

Két új könyv Elzász-Lotharingiáról.

Stéphen Coubé: *Alsace, Lorraine et France rhénane*. Paris, 1915, 181 p.
L'abbé E. Wetterlé: *Ce qu'était l'Alsace-Lorraine et ce qu'elle sera*. Paris,
1916, 316 p.

A Vogézek s a Rajna között elterülő áldott föld, Gutenberg hazája s a nagy humanisták tanyája, természeti kincseivel, munkás multjával s csodálatos hagyományaival évszázadok vérzivatarában volt nemzetek mohó vetélkedésének tárgya. E dúsan termő halmos vidék minden talpalatnyi földjét vér öntözte. Két nagy nép fiai hordták keresztül vonagló testén lelkük nemes lendületét vagy bitorló vágyait.

A francziák mai háborújának is egyik legfőbb célja Elzász-Lotharingia visszaszerzése, és míg a hosszú árokvonalt kigyózó útján szüntelenül folyik az ádáz véres harc, addig otthon is a legkülönösebb szellemi harci eszközök készülnek a dolgozószobák félhomályos csendjében. Nemzeti elfogultágtól megrontott látású politikusok a legképtelenebb érvekkel bizonyítgatják Franciaország jogát nemcsak a 71-ben elvesztett két tartományhoz, hanem a Rajna egész balpartjához.

Coubé abbé, Jeanne d'Arc rajongó tisztelője, a kiváló egyházi szónok, Franciaország részére követel sokat a Rajnán innen elterülő nagy földterületből is. Bámulatos rövidlátással, sokszor mosolyra készítő és gyermekes érveléssel vitatja, hogy Franciaországnak ősi történeti joga van a rajnai német tartományokhoz, mert a Krisztus születése előtti századokban az egész balpart a keltáké volt és Kr. u. a IV. és V. században is rendkívül élénk galloromán élet folyt a Rajna balpartján; a francziák pedig fajilag a kelták leszármazottjai lévén, a kelták ősi birtokai joggal illetik meg őket. És Coubé abbé Elzásznak egész történetét segítségül hívja, hogy Franciaországhoz tartozását bizonyítsa. Szerinte, mivel Elzász-Lotharingia egészen 923-ig Galliához tartozott és azután is szüntelenül tiltakozott Németországba történt bekebelezése ellen, XIV. Lajos csak jogos tulajdonát szerezte vissza, midőn végleg biztosította Turenne nagy harcainak eredményét. Lotharingia pedig valójában francia föld volt mindig, uralkodói francia szellemben nevelkedtek, s udvaruk a versailles-i udvar pompáját utánozta. Lesczinski Szaniszló halála után joggal szállott Franciaországra Lotharingia birtoka. 1871-ben Elzász-Lotharingia képviselői meghatott, de erélyes hangon tiltakoztak az ellen, hogy a francia haza testéből kitépjék Lotharingiát

és Elzászt, mely utóbbi Michelet szavai szerint francziább Franciaországnál. Tiltakozásuk eredménytelenül hangzott el és Coubé felháborodva fejtegeti, hogy nagy országrészek lakóival úgy bántak el, mint értelmetlen nyájjal s meg sem kérdezték akarataikat. A német Bluntschli-ra hivatkozik, a ki a nemzetközi jogról azt vallja, hogy területátengedés csak úgy lehet érvényes, ha az ott lakók abba beleegyeznek.

Coubé ezt megállapítja s aztán később a legcsekélyebb zavar nélkül háborodik fel ugyane tétel felett, mikor az 1915 február havában Londonban tartott socialista congressus úgy határoz, hogy mielőtt Elzász-Lotharingiát visszacsatolnák Franciaország-hoz, meg kell szavaztatni a lakosságot. Hallatlan sértésnek tartaná a derék jó elzászakkal szemben, ha a francziák egy pillanatig is kételkednének szívük vágyában s szavazásra kényszerítenék őket.

A tárgyilagosság, ha faji, nemzeti kérdések szolgáltak vita tárgyául, ritkán tartozott a francziák jó tulajdonságai közé, a háború alatt azonban teljesen elvesztették józan ítéletüket. A megszállott hazai föld hosszas vergődése, a németiség törhetetlen ereje a végsőig fokozza a francia lelkek elkeseredését. Ennek a mérhetetlen haragnak és elvakultságnak egyik bizonyítéka Coubé könyve. Legfőbb hibája talán nem abban van, hogy minden lehető okon-módon visszaköveteli hazája számára a 71-ben elvesztett két tartományt, hanem hogy a történelmi alakulásokkal szemben elhomályosult látással nagy és igen sokszor gyermekesen naiv okhalmazással veti magát visszaszerzési vágyában a Rajna balpartján elterülő, teljesen német területekre is. Ha Elzász-Lotharingia kérdésével szemben itt-ott erőt ad tollának az érzés tisztasága s az elzász-lotharingiai középosztályban még ma is élő francia hagyományok tisztelete: a Rajna balpartjának követelésével szinte nevetségessé válik. A német erő töretlenül áll őrt a harcvezonalon és rendíthetetlenül dolgozik a harcvezonal mögött egy egész világ gyűlöletével szemben. Ilyenkor egy nagyobb Franciaország imperialista agyremét festegetni a francziák elé: üres és könnyelmű játék.

Sokkal érdekesebb és komolyabb munka Wetterlé abbé könyve. Wetterlé az elzász-lotharingiai tiltakozó politika egyik legkiválóbb vezére volt a háború előtt. Tollal *Journal de Colmar* című lapjában, szóval az elzász-lotharingiai tartománygyűlésen s a Reichstagban küzdött szülőföldjének Franciaország-hoz csatolása érdekében, előbb nyíltan, majd az autonóm törekvések leple alá burkoltan. A hadüzenet pillanatában, már előző bűneiért is letartóztatástól félvén, Francia-

országba menekült. Azóta ott jár-kelet, küzdve, izgatva, írva és várva a megváltás óráját.

Előadásainak foglalata jelen könyve. Részletesen foglalkozik a francia cultura továbbélésével Elzász-Lotharingia földjén. Kénytelen-kelletlen bevallja, hogy bár a polgárság körében még mindig a francia művelődés él átöröklött hagyományként, mégis számos elpártolás, elcsüggedés mutatkozott a legújabb időkben. A gazdasági élet teljes bekapcsolódása a német birodalom nagy gazdasági gépezetébe az események kényszerítő erejénél fogva sok régi elzászi és Franciaországhoz húzó családban idézett elő súlyos lelki válságokat, támasztott dilemmákat, melyekből csak két út vezetett ki: vagy a teljes meghódolás az ország új urainak, vagy az elkerülhetetlen és tökéletes romlás.

A nyílt tiltakozás merev és meddő politikájának meg kellett hátrálnia a gazdasági fejlődés és a politikai alakulások kényszerítő ereje előtt. Az 1879-iki alkotmány már enyhülést jelentett a birodalmi tartományok helyzetében. A nagyon rideg tiltakozás politikájával fel kellett hagyni és az adott körülmények szerint a forrongó napi élettől felvetett problémák tárgyalása lassan-lassan bonyolultabbá, élénkebbé tette az elzásziak politikai világát. Minden gazdasági esemény, minden törvény, mely a nagy német birodalomban napirendre került, szükségképpen visszahatott Elzász-Lotharingiára is és így az elzász-lotharingiai tartománygyűlésnek alkotó, teremtő munkával is foglalkoznia kellett, ha nem akarta, hogy a birodalmi tartományok kicsúszszanak a német gazdasági egység vérkeringéséből. A politique protestataire ilyképpen lassan autonóm törekvések formáját ölti fel. Wetterlé szerint az autonómia követelése csak alkalmazkodást jelentett a körülményekhez, jobb és több híján legalább ezt követelték, de szerinte magában egyetlen elzászi sem gondolt le arról a vágyáról, hogy hazája egykor Franciaországgal egyesülhessen.

Az 1911-iki alkotmány nagy haladást jelentett, különösen egy pontban: az alsóház az általános, egyenlő és titkos választójog alapján ülhetett össze. A Reichstag most ki volt küszöbölve Elzász-Lotharingia törvényhozásából és Elzász-Lotharingia is megkapta a maga képviselőt a Bundesrathban. Evvel jelentékeny haladás történt az autonóm törekvések megvalósulása felé.

Wetterlé ebben a könyvében igyekszik lehetőleg sok rosszat mondani Elzász német urairól. Beszél az első évek rémuralmáról, a bevándorolt tisztviselők gőgjéről, az útlevelkényszerről, az elzásziak kizárásáról minden hivatalból, a rajnántúli szállítók botrányos favorizálásáról, de mikor rátér az ország gazdasági helyzetének rajzolá-

sára, önkéntelenül is a csodálkozás szavaival adózik a német elitorlók nagy szervező tehetségének s szorgalmuk és kitartó szívóságuk ezer példájának.

Wetterlé az annexio szempontjából figyel minden iparágat és nagy erőt fejt ki, hogy valamiképp igazolhassa álláspontját még az ipari érdekek tömegén keresztül is. Az elzászi szövő- és fonóiparnak, ha Elzász-Lotharingia visszakerülne Franciaországhoz, óriási válságon kellene átmennie, elveszítvén német piaczeit és nem nyervén meg a francia piacokat, mivel az elzászi termelés a francia szövőiparnak éppen 25%-a. Hogy tehát a túltermelés veszedelmét elhárítsa, Wetterlé azt a kalandos eszmét veti fel: kényszerítse majd békekötéskor Franciaország Németországot az elzászi szövőipar termékeinek átengedésére a határon.

Elzász-Lotharingia iparának nagyarányú fejlődéséhez hozzájárult a vasutak folytonos fejlesztése és ebben a tekintetben Wetterlé újra — talán kissé akarata ellenére is — kénytelen meghajolni a német genius teremtő ereje előtt. 1912-ben csupán 4 millió tonna árút szállítottak Elzász-Lotharingia csatornahálózatán. Strassburg városa részére óriási kikötőt építettek a németek és ennek a kikötőnek az évi forgalma elérte az 1.660,000 tonnát. A vasuti hálózat fővonalainak hossza 1,392 km., a mellékvonalaké 450 km. és a keskenyvágányúaké 78 km.

A mezőgazdaság terén is csodásnak bizonyult az ország német urainak munkája. Talán mellékesnek és nem éppen döntő értékűnek fog tetszeni, de minden esetre jellemzőnek az a körülmény, hogy a német culturmérnökség 645,000 gyümölcsfát ültetett el a jó karban tartott utak mentén. Az állategészségügy és állatnemesítés terén a legaprólékosabb gondossággal dolgoztak a hatósági állatorvosi hivatalok. A németek nagyon látogatott földművelő iskolát, azonkívül két kísérleti állomást állítottak fel, melyekben vegyészek és gazdasági tanárok hasznos kísérleteket végeztek és községek meg magánosok részére végrehajtották a kívánt elemzéseket.

Elzász-Lotharingia kitűnő bort termel; a német termelésnek egyharmada Elzász-Lotharingiára esik. Wetterlének újra gondot ad az elzászi vinczellérek helyzete az annexio esetére. Az elzászi szőlők kezelése igen költséges és így a nagyon jó, de nagyon drága elzászi bor nem bírná a versenyt a nagyon olcsó délfrancia borokkal.

Általában nagy fejtörést okoznak Wetterlé abbénak az igen megváltozott gazdasági viszonyok. Szavai mögül szüntelen előtör az a titkos aggodalom, hogy vajon mi lesz, ha a hatalmas lendülettel virágzó elzászi gazdasági élet egy új és idegenné vált gazdasági

egységbe kerül bele. Megoldást csak nehezen talál és többnyire tanácstalan az adott helyzet tényeivel szemben. Könyve mindamellet rendkívül tanulságos. Megismerjük belőle és pedig a leghivatottabb szájából, hogy a Franciaországhoz húzó vágyak jelentősen megcsappantak, gazdasági tekintetben pedig a gyűlölt német hatalmasok eladdig nem látott csodálatos fellendüléshez juttatták a két birodalmi tartományt. Wetterlé abbé széles látkörű, sokat olvasott politikus, sokat forgott német államférfiak körében, ítélete tisztaságát csak élete nagy rögeszméje és a háborús indulatok vadsága homályosítja el. Munkáját tiszta, világos nyelven, élénk, változatos és lekötő formában írta és ha nem tekintjük az egyes fejezetek agitációs mellékizét, könyvéből világosan és tisztán kialakuló képét ismerhetjük meg egyrészt az elszász-lotharingiai törekvéseknek, másrészt — s ez az érdekesebb — új erőre kapott gazdasági erejének.

Petrich Béla.

Leibniz emlékezete.

Leibniz. Halálának kétszázadik évfordulája alkalmából. Alexander Bernát, Dénes Lajos, Dienes Pál, Finkey Ferencz, Pauler Ákos, Rác Lajos, Révész Géza, Szemere Samu, Tankó Béla, Vida Sándor dolgozatai. *A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára.* Szerkeszti: Alexander Bernát. Budapest, 1917.

8. r. 316. l.

A Leibniz emlékének szentelt kötetnek az a célja, hogy Leibniz működésének eredményeit összefoglalja. Alexander elnöki megnyitója is kiemeli, hogy Leibniz ma is eleven forrása gondolati életünknek. Történeti visszapillantást vet Leibniz egész munkásságára: a rendkívüli módon termékeny XVII. századnak, a mathematicismus korának ő a gondolkodója. Leibniz hivatása volt — mint Alexander kifejti — az ó-kor és közép-kor összeegyeztetése az új-korral. Leibniz a scholastikában nevelkedett, a matematikától megtermékenyült és Aristoteles renaissance-át idézte elő. Philosophiája rendszerbe foglalásában legfontosabb a nemzeti szempont; a philosophiában ő a német szellem első prægans kifejezése; ebből eredt idealismusa; német Leibniz universalismusa is. Ő az ismerettani idealismusnak újkori előkészítője s a metaphysikainak megalapítója. Igazi német gondolat az is, mely szerint csak a gondolatnak öntudatossá válása az egyetlen igazi fejlődés a világon. Pauler *Leibniz metaphysikájáról* ír. Itt a legfontosabb problema a létezés fogalma; az erre vonatkozó vizsgáldások eredményét Pauler szerint Leibniz vonta le legszeren-

cséebben. Tanulmányát három részre osztja. Ezekben 1. ismerteti Leibniz metaphysikáját, 2. ezt kritikailag megvilágítja, 3. kimutatja helyét az emberi gondolkodás történetében. A második fejezetben arra törekszik, hogy Leibniz rendszerének a szó logikai értelmében vett alaptételeit kinyomozza. Utal Leibniz hézagaira is, pl. hogy nem mondja, mily jogon következtetünk abból, hogy valamit összetettnek tartunk, arra, hogy az tényleg összetett és hogy miért kell már elemi létezőnek lenni ott, a hol összetett létező van. Ennek a következtetésnek jogosultsága oly principiumban gyökerezhetik, mely nem a tapasztalaton nyugszik, hanem melyen felépül a tapasztalat lehetősége. Ez az alap a correlativitas elve, melyről szerző az *Athenaeum* első kötetében már értekezett. Ennek segélyével jut el az öntevékenység és öntevékenységcentrum fogalmához. Részleteibe e fejtegetéseket nem követhetjük; sok új megvilágítást találunk e tanulmányban, melynek végén a szerző kapcsolatot keres Leibniz, Fichte, Schelling, Schopenhauer, Hegel, Herbart, Wundt, Ostwald, Bergson és Böhm tanításai közt.

Révész Géza *Leibniz psychológiájáról* írva kiemeli, hogy azt távolról sem méltatták érdeme szerint. Leibnizet csak annyiban érdekelték a lélektani szempontok, a mennyiben metaphysikai és ismeretelméleti vizsgálódásainál is értékesítheti ezeket. Jellemzőnek tartja, hogy Leibniz a tudattalan létezésének bizonyításánál sem fordul első sorban lélektani érvekhez, hanem metaphysikai irányához híven ezt is metaphysikai elvekből (continuitas, substantia) származtatja le. A tudattalan elméletének kritikai vizsgálata vezeti Révész a tudattalannak egy új elméletéhez, melyet röviden ismertet.

Dienes Pál *Leibniz logikai és matematikai eszméiről* értekezve, ránutat arra, hogy ezek «kulcs gyanánt szolgálnak metaphysikai állásfoglalásának megértéséhez s egyik legmélyebb philosophiai alap látásához vezetnek el». Dienes mindenben Leibniz élő hatását mutatja ki. Finkey Ferencz *Leibniz jogbölcseleti és politikai eszméiről* elismeri, hogy Leibniz nem alkotott velük önálló, új rendszert, de kiemeli, hogy bölcseleti rendszerét mint jogász építette ki s reformgondolataival a jogbölcseletben is új iskolának lett a megteremtőjévé. Kiemeli jogbölcseletének és politikájának két alap gondolatát: a mélyebb philosophiai kiindulópontot s a gyakorlati jelentőség, a czélszerűségi és gazdasági tekintetek figyelembe vételét. Tankó Béla *Leibniz theológiáját*, Dénes Lajos *Leibniz aesthetikai gondolatait*, Szemere Samu *Leibniz és Spinoza viszonyát* fejtegeti. Rác Lajos *Leibniz egyéniségét, fejlődését és philosophiáját* vizsgálja,

nagyszabású tanulmányban. Leibniz életében kettős tragikumot lát : 1. hogy magas eszmeköréhez Németország még nem érett meg ; 2. százféle gondja mellett nem ért rá, hogy gondolatait rendszeres műben fejtsse ki. Végül kiemeli az ellentétet Kant és Hegel csendes magánya s környezete és Leibniz élete között. Vida Sándor *Leibniz politikai és kulturális tevékenységéről* és hatásáról írt tanulmányában foglalja össze Leibniz érdemeit : «Felvette magába a megelőző korok összes tudományos eredményeit s ezeket germán szellemének kohójában átdolgozva, kiforrasztotta belőlük az új, modernebb élet követelményeinek megfelelőbb felfogások és ismeretek nemes érzeit. Átalakította kora tudományos szellemét ; új kilátásokat nyitott, új erőket fedezett fel, új utakat mutatott a haladásra. Működése által nemzete s az emberiség láthatára tágult s a tudomány a világ mélyebb, többoldalú megismerésére s ezáltal az élet és cultura szolgálatára alkalmasabbá vált. Fáradhatatlan hirdetője volt Leibniz a jövő fejlődésének, tökéletesedésének s így nemcsak az által hatott, a mit alkotott és cselekedett, hanem az által is, a mit csak sejtett, remélt és óhajtott, Németország mai egysége, ereje, hatalma az ő működésének ismerete nélkül meg nem érthető . . . »

Rózsa Dezső.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Úr!

A *Budapesti Szemle* — mint általában az időszaki sajtó minden organuma — olvasóközönségének, nem cikkíróinak szolgálatában áll. Ezért az utóbbiak egymással foglalkozni, polemiába bocsátkozni csak akkor vannak följogosítva, a mikor ezzel az olvasóközönség ismereteit gyarapítják, érdeklődését lekötik. Készséggel elismerem, hogy ezen követelésnek teljesen megfelel Takáts Sándor, a novemberi füzetben a Zrinyiek gyámjairól közzétett tanulmányával, melynek értékét senki jobban, mint én, nem méltányolhatja. Ellenben magam, mivel újat nem hozhatok föl, annak, a mit Zrinyi a költő ifjúságáról előadtam, fejtegetésétől tartózkodom.

Mindazáltal az olvasóközönség iránt tartozó kötelességem annak megállapítására késztet, hogy tanulmányom kiindulópontját, legjelentékenyebb tételét, a mely szerint Pázmány Péter gyámja volt Zrinyi a költőnek, Takáts Sándor közleményei nem ingatták meg.

1. Kétségtelen tény az, hogy Zrinyi György végrendeletileg a fiai számára kijelölt gyámok sorában Pázmányt az első helyen nevezi meg. Ezzel szemközt egyetlen írott sor sem hirdeti azt, hogy a primás

elhárította volna magától ezen gyámi tisztet, melyet haldokló híve bízott rá, melynek elfogadását fontos vallási és politikai érdekek páranesolták.

2. Kétségtelen tény az, hogy Pázmány a Zrinyi-uradalmak tiszteihöz rendeletet intézett, a melyben az őt mint gyámot megillető jogokra hivatkozik, a mi egyértelmű azon kijelentéssel, hogy a gyámi tisztet viseli. Igaz ugyan, hogy egyházi joghatóságára is utal és bizonyos, hogy ennek alapján is kibocsáthatta volna rendeletét; de ezen körülmény a gyámi jogokra való hivatkozás súlyát nem növeli, nem csökkenti, mivel e szerint Pázmány egyáltalán nem szorult rá, hogy ilyeneket nem gyakorolhatott, gyámi jogokra támaszkodjék, a mit hogy tett volna, föl se szabad tételezni.

3. Kétségtelen tény az, hogy Pázmány a gyám kötelességeinek legfontosabbikát a nevelés irányítására való befolyás gyakorlásával hűségesen teljesítette.

Azon esetek, a melyekben a király és a Zrinyi György által rendelt többi gyámok, Pázmány mellőzésével, a Zrinyiek ügyeiben intézkedtek, bármilyen számosak legyenek, nem bizonyíthatják azt, hogy Pázmány a gyámságról lemondott. Egy hiteles pozitív adat állításának megdöntésére negatív következtetések nem elégségesek. Egyébiránt természetesnek kell tartanunk azt, hogy magas állására való tekintettel a vagyoni- és kezelési ügyekben Pázmány közreműködését igénybe nem vették.

Buda pest, 1917 november 3-án.

Fraknoi Vilmos.

Egy czikk körül.

Az áprilisi füzetben e helyütt egy-két helyreigazító megjegyzést tettünk az Aranyról szóló ünnepi czikkek néhány megrögzött s néhány újabb téves adatára vonatkozóan. A czikk nyomán helyre is igazítottak egyes tévedéseket; most Gyöngyösy László hosszan felel reá az *Irodalomtörténet* legújabb füzetében (547—554. l.). Őt a közlemény annyiban érintette, mert az Arany ifjúságáról s szalontai éveiről keringő mendemondákról szólva, felhozta Rozvány Györgynek egy verses históriáját, melyet Arany a nyomtatott füzet hátlapján erőlyesen megzáfolt. Gyöngyösy, a ki Arany életrajzában szintén elmondja e kalandot, tovább is ragaszkodik hozzá; beismeri, hogy Rozvány «ódfította az esetet», hogy Arany Szalontán is neheztelően ismételte: «Sohasem állottam presbyterium előtt!»; de minthogy állítólag «Rozvány maga is szemtanúja» volt, Balogh Elek szintén «az apjától hallotta», tehát igaznak tartja «Ercsey Sándor tagadásával

szemben is» — sőt Arany saját tanúsága ellenére. Hasonlóképp üti el a *Koldus-ének* dolgát, melyet a pletyka szerint a költő egy kémnek tartott német kocsmáros vendéglői szobájában nagyobb társaságnak felolvasott volna. Czikkünk Gyöngyösy könyvén át, a ki forrásait nem nevezi meg az adatoknál, csak végül, általánosságban, ezt is Rozványra vezette vissza. «Ez nagyhangú, üres és nem igaz beszéd» — mondja Gyöngyösy. «Ezt a jelenetet — írja . . . Balogh János mondogatta . . .»; de hozzá teszi: «Rozvány le is írta». S ezzel megint el van döntve minden.

Czikkünk futólag megjegyezte, hogy a *Czigány-bucsúztató* nem vall 14 éves gyermekre. Gyöngyösy már maga is későbbre teszi keltét, de a bensőbb okokat csak azzal intézi el: «Két kortárral szemben e tünődés nem sokat nyom a latban». — «Őh bölcs bíró! Igaz bíró!» mondhatná erre a két «kortárs», a kiket a vers keltére nézve hét esztendő választ el egymástól.

A védelem, a bizonykodás e módja mutatja, mennyire szükséges az ilyen adatgyűjtés ellen fölszólalni. Gyöngyösy több Aranytól eredő iratot s reá vonatkozó adatot felkutatott és közölt; e munkájáért több elismerést érdemel, mint Arany életrajzáért, mely a népszerű előadás legtágabb határain túl is mellőzte az irodalmi oldalt, viszont az életrajzi részben minden kritika nélkül fogadta el a legképtelenebb ráfogásokat. Most a sértett írói hiúság egész felgyült keserűségével száll síkra minden megjegyzéssel szemben, összehordva hetet-havat, magasztalva Rozvány baráti hűségét és ki-sebbitve Arany Lászlót, s kiöntve haragját tizenöt éves könyvének régi bírálóra is.

Általában úgy ír, mintha Rozványt védelmezné s nem saját kritikátlansága szorulna védelemre. Hogy a költő a negyvenes években mint érintkezett a Rozvány családdal, — «a ki felfogott rajta», mint Gyöngyösy írja — azt megírta Ercsey Sándor és nem vitatta senki. De hogy a Rozvány-fiúkhöz oly meghitt barátság kapcsolta volna, mint Gyöngyösy állítja, annak sok minden ellene mond. Andrást ugyan kedvelte, de a mint Arany Szalontáról elkerült, egy levele sincs hozzá s egy levelében sem említi. A halálakor írt vers czíme nem *Barátom*, hanem csak *Kortársam halálára*; még a név kezdő betűit is csak később igtatta közbe. Az egész vers a kortárs halálából indulva, voltaképp önmagához szól. Györgyöt Endrénél kevésbé ismerte Arany, mert míg ő a Rozvány háznál lakott, György, jogi tanulmányai miatt, távol élt attól. A költő írt ugyan neki három levelet, de az mind válasz; hangjuk hűvös; az utolsóban épen azt mondja, hogy a szalontai mondákat illetőleg *nem emlékszik* a

Rozvány említette árnyalatra (pedig Arany eléggé szokott emlékezni mindenre). A mit róla Rozvány az említett versben írt, azt kerekén megczáfolta. Mikor Rozvány a költő szalontai éveire vonatkozó adatait közre akarta adni, az ellen Arany tiltakozott (Gyöngyösy maga írja, cikkében.) Ezekből nyilvánvaló Arany és Rozvány barátsága s Rozvány adatainak értéke. Ő a meghitt, sőt Szalontán a jóakaró barát szerepét kívánta játszani, mint leveleiből látni, de Arany ezt mindig elhárította magától. Csak a költő halála után nőtt szabadon ez az utólagos barátság. Az ily utólagos emlékezés nem ritka a kortársaknál; volt, a ki 1882-ben egész részeket és dalokat elmondott a költő előtt fiatalkori cigány-szindarabjából, melyet szerinte 1845-ben a szalontai diákok többször elő is adtak; de a költő nem szólt rá semmit, mert «sem mire sem emlékezett!». Gyöngyösy készpénznek veszi Rozvány minden adatát, s elítéli a költőt és fiát, a miért azok közlését akadályozták. Meg sem fordul fejében, hogy azok aligha lehettek igazak. Mi más ok szólt volna ellenük? Aranynak sem életében, sem jellemében nem volt eltitkolni való. Arany László maga kiadta atyja levelezését, s a mit ki nem adott, még azt is hozzáférhetővé tette; kiadta hátrahagyott munkáit, töredékeit, rögtönzéseit; nyilvános könyvtárakban helyezte el kéziratait; jegyzetekkel kísérté az önéletrajzot, s ezek közt diákkori eseteket is elmond, melyeket atyjától hallott; a hátrahagyott művek kötetei elé írt bevezetései adatok dolgában valóságos forrásmunkák; ő küldte le atyja emléktárgyait, könyvei nagy részét a szalontai Arany-múzeumnak; ha akarja, Ercsey könyvének megjelenését meggátolhatta volna, melyben százszor több adat van, mint Rozvány 'emlékezéseiben'; Gyöngyösy mindezt feledi s még a csonka-torony betetőzésének gondolatát is Rozványnak tulajdonítja, pedig az régi kedves terve volt Arany Lászlónak, régóta rajzolgatta terveit s nem is csak 4000 koronával járult hozzá, hanem az egészet az ő hagyatékából hajtották végre, mint ezt a torony falán a tábla tanúsítja s megírja *Az Arany Emlék-Egyesület* története is.

Íme, ily gyöngye lábon állnak nem csupán Rozvány adatai, hanem Gyöngyösy ítéletei is. A kritikai érzék e hiányát könyvének bírálói is kiemelték. Ő maga e polemikus cikkében is szemére hányja Szász Károlynak, hogy a Kisfaludy-Társaság pályázatán egy másik életrajzot dícsért meg, mely 'biztos forrásokkal dolgozik'. Ebben is Arany László kezét látja, mintha a Kisfaludy-Társaságban senki más nem adott volna a források hitelére s a józan kritikára. Maga hozza fel, haragosan, hogy az *Irodalomtörténeti Közlemények* is kritikai módszerét kifogásolták, s maga mondja el, hogy Gyulai Pál is, a ki

könyvét kiadásra ajánlotta, «sokat változtatni akart rajta». De ő azzal vigasztalja magát, hogy «egyik könyvből a másikat nem csinálta meg». Valóban, sok olyat fölvetett könyvébe, a mit más Arany életrajz megrostált s mellőzött volna. Nyugodt lehet a felől is : könyvének ilyen adataiból sem fognak más könyvet «csinálni», de még mostani cikkéből sem.

Bocsássák meg e *Szemle* olvasói, hogy ily hosszan foglalkoztunk e cikkel, mely a *Szemle* állításaiból semmit sem czáfol s legnagyobb-részt nem is azokra vonatkozik, de mégis e *Szemlének* egy helyreigazító cikke ellen irányul. S ha egy életrajzíró ügyet sem vet az adatok belső valószínűtlenségére, hanem minden felelőséget közlőjükre tol, szavahihetőségét sem bírálva ; ha oly hiszékeny, hogy egy Arany János saját tanúsága ellenére is fölkap és terjeszt róla egy kósza mendemondát ; s ha általában ily félszegen ítél emberekéről és eseményekről ; akkor bűn volna föl nem szólalni, bűn nem védeni a kritika jogát. Ez már nem is a kritika joga, hanem az igazságé.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADE'MIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

490. SZÁM

1917 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen evenként tizenkészer, minden hó 1-en.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK BEFOLYÁSA A KÜL- POLITIKÁRA. (I.) — Fraknói Vilmostól — — — — —	1
II. SZÉLJEGYZETEK A SZENT KORONA TANÁHOZ. — Barabási Kun Józseftől — — — — —	16
III. AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBON- TÁSA. (III.) — Márki Sándortól — — — — —	54
IV. I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (II.) — Moldován Gergelytől — — — — —	89
V. ASZJA. (I.) — Elbeszélés. — Turgenyev után, oroszról Trócsányi Zoltántól — — — — —	113
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Hazafelé. Vörös hajnal.</i> — Vargha Gyulától	133
VII. SZEMLE: 1. <i>Schmoller Gusztav.</i> (1838—1917.) — Fekete Miklóstól 2. <i>Zemplényi Tivadar.</i> (1864—1917.) — D.-től — — — — —	136
VIII. ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Gundolf Goethe-könyve.</i> (Fr. Gundolf: <i>Goethe.</i>) — Meszlény Rikárdtól 2. <i>Villányi Andor könyvei.</i> (<i>Attak. — Legenda. — A férj és egyéb elbeszélések.</i>). — r. r.-től 3. <i>Két aphorisma gyűjtemény.</i> (Gunyor Pál: <i>Tövisek és rózsák. — Kner Izidor aforizmái.</i>) — Baros Gyulától 4. <i>Könyv az olajfestésről.</i> (Balló Ede: <i>Az olajfestés mestersége.</i>). — C—s.-től — — — — —	143

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

491. SZÁM

1917 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. TOMPA MIHÁLY EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	161
II. AZ UDVARTARTÁS JOGI TERMÉSZETE. — Báró Wlassics Gyulától	169
III. A TOLNAI ORSZÁGGYŰLÉS KÜLÜGYI ACTIÓJA 1518-BAN. — Fraknoi Vilmostól	211
IV. ZRINYI MIKLÓS GYÁMJAI. — Takáts Sándortól	226
V. AZ ÁTMENETI GAZDASÁG KÉRDÉSÉRŐL. — Fellner Frigyes-től	250
VI. I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (III.) — Moldován Gergelytől	271
VII. ASZJA. (II.) — Elbeszélés. — Turgenyev után oroszról Trócsányi Zoltántól	282
VIII. TOMPA EMLÉKE. — Költemény. — Lévay Józseftől	293
IX. SZEMLE: <i>A mezőgazdaság a háború után.</i> — Bernát Istvántól	296
X. ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Egy új Heine-regény.</i> (Doris Wittner: <i>Die Geschichte der kleinen Fliege.</i>) — Heinrich Gusztávtól	
2. <i>Török történetirók.</i> (Karácson-Szekfü: <i>Török történetirók.</i>) — d.-től	
3. <i>Regény a színész-életből.</i> (Laczkó Géza: <i>Noémi fia.</i>) — r. r.-től	
4. <i>Három fiatal elbeszélő.</i> (Ábrahám Ernő: <i>Csillagok a Tiszában.</i> — Komáromi János: <i>Csanak András Bécsben. Tilinkó.</i> — Mariay Ödön: <i>Aranyszájú Zongh.</i>) — k. l.-től	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

492. SZÁM

1917 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. A TŐKE-CONCENTRATIO PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁ- GON. — Hegedűs Loránttól	321
II. TOMPA. — Négyesy Lászlótól	340
III. A NEMZETKÖZI JOG MIBENLÉTE. — Somló Bódogtól	356
IV. A GYERMEKHALANDÓSÁGRÓL. — Schneller Károlytól	368
V. TOLDI SZERELME ÉS A FRITHJOF-REGE. — Szentirmay Gizellától	387
VI. I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (IV.) — Moldován Gergelytól	405
VII. ASZJA. (III.) — Elbeszélés. — Turgenyev után oroszból Trócsányi Zoltántól	417
VIII. EMLÉKEZÉS TOMPA MIHÁLYRA. (1817—1917.) — Költe- mény. — Szaboleska Mihálytól	437
IX. SZEMLE: <i>A zenei Wahrmann-díj.</i> — Molnár Gézáttól	440
X. ÉRTESETŐ: 1. <i>A választójog reformja:</i> I. ifj. Mikszáth Kálmán: <i>Az általános választójog.</i> — Concha Győzöttől. — II. Révai Mór: <i>Magyar demokrácia, magyar választójog.</i> — Memortól	
2. <i>Két új történelmi regény.</i> (Vándor Iván: <i>Balassa Bálint szerel- mei.</i> — Surányi Miklós: <i>A trianoni páva.</i>) — r. r.-től	
3. <i>Két új könyv Elzász-Lotharingiáról.</i> (Coubé: <i>Alsace, Lor- raine et France rhénane.</i> — Wetterlé: <i>Ce qu'étaient l'Alsace-Lorraine et ce qu'elle sera.</i>) — Petrich Bélától	
4. <i>Leibniz emlékezete.</i> (A Magy. Philosophiai Társ. Leibniz emlék-kötete.) — Rózsa Dezsőtől	
5. <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Fraknoi Vilmóstól	
6. <i>Egy cikk körül</i>	445

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BERZEVICZY ALBERT

DÉLEN

UTIRAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

136 képpel

Ára 20 korona

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

GERÉB JÓZSEF

ENYVVÁRI JENŐ

A RÓMAI KULTURA

PHILOSOPHIAI

LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

SZÓTÁR

Ára kötve 2 korona 80 fillér

Ára kötve 3 korona 20 fillér

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: Amerika

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szöveg közlé nyomott képpel

Ára 24 korona

BAKSAY SÁNDOR

ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Három kötet

Ára 24 korona

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

ENYÉM VAGY!

Regény

Ára 6 korona

FELNER-DÉNES PÁL

AZ ÁRNYÉKEMBER

Fantasztikus regény

Ára 6 korona 60 fillér

KISS JENŐ SÁNDOR

A GÉP

Novellák

Ára 4 korona 80 fillér

HAVAS ALISZ

SZENT BORBÁLA KÉPE

Regény

Ára 6 korona

FŐVÁROSI SZINHÁZAK MŰSORA

356—359. szám

EDWARD SHELDON

ROMÁNÓ

Színjáték három felvonásban, előjátékkal és utójátékkal

Fordította Heltai Jenő

Ára 1 korona 60 fillér.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható

875. Bródy Sándor. A kötőrő és egyéb elbeszélések.

876—877. Gagyhy Dénes. A székelek. Hangulatok, mondai és történeti vázlatok.

878—879. Orczy bárónő. Lady Molly kalandjai. Detektív-történetek. Fordította Kistóghy Kálmán.

880—881. Drasche-Lázár Alfréd. A kutyabőr és egyéb történetek.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BERZEVICZY ALBERT

DÉLEN

UTIRAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

136 képpel

Ára 20 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM

A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERE

Fordította

Dr. BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

GERÉB JÓZSEF

A RÓMAI KULTURA

LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ára kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: Amerika

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szöveg közé nyomott képpel

Ára 24 korona.

BAKSAY SÁNDOR

ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Három kötet.

Ára 24 korona.

Lampel R. Kk. (Vivianer F. és Fiai) P.t.
kiadásában megjelent és minden könyvkereskedőnél
kapható:

Pedagógiai Olvasmányok

Szemelvények pedagógiai írók munkáiból

Szerkesztette,

életrajzokkal és jegyzetekkel ellátta, részben fordította

Dr. Weszely Ödön

Ez a könyv 50 jeles pedagógus legkiválóbb munkáiból
tartalmaz olvasmányokat. Platótól kezdve a mai modern
pedagógiai írókig minden kor képviselve van. Szemelvények
vannak benne a következő íróktól:

Külföldi írók: Plato, Aristoteles, Quintilian, Szt. Jero-
nos, Szt. Ágoston, Rhabanus Maurus, Aeneas Sylvius,
Erasmus, Luther, Montaigne, Comenius, Locke, Fénelon,
Francke, Rousseau, Basedow, Salzmann, Felbiger, Pestalozzi,
Diesterweg, Fröbel, Herbart, Bain, Spencer, Rein, Willmann,
Natorp, Kerschensteiner, Meumann, Lay, Foerster, Payot,
Stanley Hall.

Magyar írók: Békefi, Pázmány, Fraknói, Apáczai, Neményi,
Maróthi, Kazinczy, Szilasy, Fáy, Lubrich, Felméri, Kiss Áron,
Kármán Mór, Alexander Bernát, Fináczy Ernő, Schneller
István, Nagy László, Imre Sándor.

Ára 11 korona 20 fillér.

**E könyvnek egyetlen iskola könyvtárából
sem volna szabad hiányoznia!**

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BAKSAY SÁNDOR
ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Három kötet.

Ára 24 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM

A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE

Fordította

Dr BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

GERÉB JÓZSEF

A RÓMAI KULTURA

LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ára kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: Amerika

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szöveg közé nyomott képpel

Ára 24 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította GYULAI PÁL. Szerkeszti HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1856—1863. Váradi Antal. Elmult időkből. Cikkek és rajzok.

1864—1866. Wlassics Gyula báró. A semlegesség a világháborúban.

1867—1869. Tolsztoj Leo. Szergij atya. Fordította Trócsányi Zoltán.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

MOLNÁR FERENC

ISMERŐSÖK

(Feljegyzések, krónikák)

Ára 5 korona.

MOLNÁR FERENC

AZ ÓRIÁS ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK

Ára 5 korona

KOZMA ANDOR

HETEDHÉT ORSZÁGBÓL.

Uti emlékek és mesék

Ára 9 korona

LAKATOS LÁSZLÓ

KÉT RÉGÉNY

(Rúth könyve. Julie)

Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

TÜZPRÓBA

Regény

3-ik kiadás.

Ára 6 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható
871—874. szám.

PEER GYNT

IBSEN klasszikus drámai költeménye

Fordította Sebestyén Károly

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA